

Exploring Social Sciences III

23-24 OCTOBER 2025

EDITOR
PROF. DR. MURAT KAYACAN
GÜLCAN OLÇUM SELEK

Publication Number: 4

Book Name: Exploring Social Sciences III

Editors: Prof. Dr. Murat KAYACAN

Gülcan OLÇUM SELEK

Design: Gökhan Ergöçün

ISBN: 978-605-73876-4-6

Edition: E-book 2025, 57 pages

Publisher: Ekin Akademi

İskenderpaşa Mah. Feyzullah Efendi Sok. No:15/A

Fatih-İstanbul

Phone: +90 (212) 524 10 28

ekinyayinlari.com/ekinakademikitab@gmail.com

Ekin Akademi is a brand of Ekin Publications.

CONTENTS

Foreword.....	vi
Social Vulnerability And Disaster Risk in Madagascar:	
Assessing Exposure And Resilience to Cyclones And Floods (2020-2025).....	10
Zy Misa Harivelo RAKOTOARIMANANA ¹	10
Zy Harifidy RAKOTOARIMANANA ²	10
Spirituality For Sale: Alexey Solovyov's Critical Approach.....	19
Abibulla MUMDZHI ¹	19
Climate-Induced Migration And Urban Sustainability: A Socio-Economic Study of Dhaka City.....	27
Sadia Sultana TRISHA ¹	27
Nafisa Naushin JOYEETA ²	27
Omar FARUQUE ³	27
Navigating New Horizons: Social And Cultural Experience of International	
Students At The İzmir Kâtip Çelebi University, Türkiye.....	38
Stephen TAIWO ¹	38
The Role of Intensive Listening to Authentic Materials (Clips) on Enhancing	
Vocabulary Acquisition among EFL Seventh Grade Students.....	48
Murad AL-SHLOUL ¹	48
Helah HARAFSHEH ²	48
China Pakistan Economic Corridor: Regional Concerns And Implications.....	63
Muhammad Yasir KHAN ¹	63
Mental Well-Being And Religiosity: Socio-Cultural Perspectives On Coping And Healing.....	73
Saleha Irfan KHAN ¹	73
The Role of The Pharmacist In Promoting Health Awareness Through Health Communication.....	80
Khawla ESWIEI ¹	80
Films For Learning Through Nonformal Approach:	
Pathways To Lifelong Learning Beyond The Classroom.....	84
Shariful ISLAM ¹	84
Md. Abdus SALAM ²	84
Faijunnassa SHILPI ³	84

Ashrifa AKTHER ⁴	84
AI-driven Surveillance Systems for Mogadishu Security: Challenges and Opportunities.....	93
Ahmed Dhubow OSMAN ¹	93
Abdikadir Mohamed HASSAN ²	93
LITERATURE REVIEW.....	94
The Search for Democracy in Egypt Through The Process of the Revolution and Coup.....	99
Barış OSMAN ¹	99
Nisâ Sûresi 34. Âyetindeki “Darabe” Fiilinin	
Üretken Yapay Zekâ Destekli Analizi: Chatgpt Örneği.....	110
Reyhan DAĞHAN ¹	110
Prof. Dr. Murat KAYACAN ²	110
Eski Türk ve Arap Toplumlarında Kadın.....	117
Sara Yasin YOUSEF KHADER ¹	117
Dijital Dönüşüm Sürecinde Dönüştürücü Liderliğin Rolü Üzerine Bir Araştırma.....	124
Gülcan OLÇUM SELEK ¹	124
Prof. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI ²	124
Kimlikten Temsile: Seyyahların Bakışıyla Coğrafyanın Anlamı.....	134
Nihad ZARBALIYEV ¹	134
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanılan Yöntem ve	
Tekniklerin Kuramsal ve Uygulamalı Açıdan İncelenmesi.....	143
Shrouq JEBRIL ¹	143
Suriyeli Mültecilerin Geri Dönüş Eğilimleri: İzmir Araştırması.....	154
Ishmael ADJEI ¹	154
Selvet ÇETİN ²	154
X Platformunda Rusya – Ukrayna Savaşının Metinleştirilmesi:	
Hermenötik Perspektifinden Bir Analiz.....	162
Abror MASHARIPOV ¹	162
Materyalizme Karşı Vahdet-i Vücuda Müdafaa Eden Bir Metin: A‘mâk-ı Hayâl.....	175
Merdan HANYEEV ¹	175
Salman NARLI ¹	175
Tasavvuf İlminde Eylem ve Söylem Birlikteliği Üzerine Bir Değerlendirme.....	182
Ahmet Halil UTKUOĞLU ¹	182
Dinlerin Buluştuğu Kent Ephesos; Artemis Tapınağı, Aziz Yuhanna Kilisesi ve İsa Bey Camii.....	194
Emirhan ÖZ ¹	194
هيمالسلا ةيسايسلا ةيرظنلا لوح ةيركفلا بؤرلا سابعد ليخ دلاخ ليد	205
Hadil K. K. DİBAS ¹	205
لقنتلا ةيرحو ةيوهلا بلح اهتاساكعناو نيطسلفل ةيسايسلا ايفارغجلا تاميسقتلا	214
Mariam N. A. IDREES ¹	214

Ali Issam Ahmed SALIM ²	214
.....ةمدقملا ةمواقملاو ةيوهلا قايس يف ةيناعنكلا ةمجنلاو نوتيزلاو حاتفملاو ةيفوكلل ةيرصبلا تالادللا ليلحت :ةينطولا بلا ةيناعنكلا نم	221
Enas B. F. OBAID ¹	221
Bisan N. N. DUHAIR ²	221
.....مالسلا لبق ةزغل ةيجيتارتسالاو ةيخيراتلا ةناكملا	229
Rana S. A. ALMUHISEN ¹	229
Dr. Nilgün ÇEVİK ²	229
.....ةزورد ةزع دمحم يريسفت نيب ةنراقم ةسارد - ميركلا نأرقلا يف ليئارسا ينب دقن :ةينوكلا ننسلا بلا ةيخيراتلا ةناكملا	234
Rana S.A. ALMUHISEN ¹	234
Prof. Dr. Murat KAYACAN ²	234

FOREWORD

This peer-reviewed book brings together interdisciplinary studies in the field of social sciences, addressing themes such as religion, history, leadership, digital transformation, education, migration, literature, ethics, and intercultural communication. The contributions examine contemporary social, cultural, and organizational issues through analytical and multidimensional perspectives.

By presenting original and rigorously reviewed research, this book aims to contribute to the academic literature and to offer new perspectives on current social and ethical challenges. The studies emphasize human values, societal responsibility, and intercultural dialogue, highlighting the enduring significance of social sciences.

We would like to express our sincere gratitude to İzmir Kâtip Çelebi University, TÜBİTAK, Yarmouk University (Jordan), the Federation of International Student Associations (UDEFA), the İzmir International Student Association, the İlim Yayma Association (İzmir Branch), and ISTAR Consulting for their valuable support. We also thank the members of the Organizing and Scientific Committees, session chairs, reviewers, and all contributing authors for their efforts in ensuring the academic quality of this volume.

December 2025

Prof. Dr. Murat KAYACAN

President of the Congress Organizing Committee – Editor

COMMITTEE

HONORARY PRESIDENT

Prof. Dr. Saffet KÖSE

İzmir Kâtip Çelebi University, Rector

KEYNOTE SPEAKERS

Prof. Dr. Mehmet Refik KORKUSUZ (Moderator)

Dokuz Eylül University

Prof. Dr. Ahmet YILDIZ

Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Assoc. Prof. Dr. Mohammad Jaber Ahmad THALGI

Yarmouk University Irbid / Jordan

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Saffet KÖSE

Honorary President of the Congress

Prof. Dr. Murat KAYACAN

Congress Chair

Gülcan OLÇUM SELEK

Congress Secretary

Furkan EMREM

Technical Manager

Prof. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI

İzmir Kâtip Çelebi University

Prof. Dr. Asena ALTIN GÜLOVA

Manisa Celal Bayar University

Prof. Dr. Muhsin HALİS

Kocaeli University

Prof. Dr. Bekir BİÇER

Necmettin Erbakan University

Assoc. Prof. Ahmet Ayhan KOYUNCU

Afyon Kocatepe University

Assoc. Prof. Abdullah OĞRAK

Bursa Teknik University

Assoc. Prof. Bahaeddin BUDAK

International University of Applied Science, Amsterdam

Assoc. Prof. Cüneyd AYDIN

Sinop University

Assoc. Prof. Ali Abdul Hadi Al-OMARI

Yarmouk University, Jordan

Dr. Ziad Muhammad NURİ

Charmo University, Iraq

Dr. Muayyad MEGDADI

Yarmouk University, Jordan

Dr. Rasha Mohammed ALHURANI

Yarmouk University, Jordan

Dr. Alaaaddeen Mohammad OBEIDAT

Yarmouk University, Jordan

Dr. Abeer Al-RIFAI

Yarmouk University, Jordan

Dr. Ulvu RAHİMLİ

Western Caspian University, Azerbaijan

Dr. Muhammad Farooq AZEEMI

Yarmouk University, Jordan

Yılmaz ERTAŞ

İlim Yayma Cemiyeti İzmir Branch Supervisor

Selvet ÇETİN

Ministry of Youth and Sports

Rana Suleiman ALMUHISEN

İzmir Kâtip Çelebi University, MA Student

Yahya KAYA

İzmir Kâtip Çelebi University, MA Student

Reyhan DAĞHAN

İzmir Kâtip Çelebi University, MA Student

Fatmanur YALÇIN

İzmir Kâtip Çelebi University, Undergraduate Student

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Ali KARATAŞ

Sakarya University

Prof. Dr. Asena ALTIN GÜLOVA

Manisa Celal Bayar University

Prof. Dr. Bekir BİÇER

Necmettin Erbakan University

Prof. Dr. Bülent SÖNMEZ

İzmir Kâtip Çelebi University

Prof. Dr. Ertuğrul DELİKTAŞ

İzmir Kâtip Çelebi University

Prof. Dr. Lokman GÜNDÜZ

Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

Prof. Dr. Mine HALİS

Kocaeli University

Prof. Dr. Muharrem Burak ÖNEMLİ

İzmir Kâtip Çelebi University

Prof. Dr. Sevtap ÜNAL

İzmir Kâtip Çelebi University

Prof. Dr. Şaban DOĞAN

İzmir Kâtip Çelebi University

Prof. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI
Prof. Dr. Munavvara ABDULLAEVA
Theater Arts
Asst. Prof. Bzhar Nasradeen MAJEED
Asst. Prof. Abdullah OĞRAK
Asst. Prof. Ahmet Ayhan KOYUNCU
Asst. Prof. Aytaç AYDIN
Asst. Prof. Bekir EMİROĞLU
Asst. Prof. Burcu GÖREN
Asst. Prof. Coşkun BABA
Asst. Prof. Cüneyd AYDIN
Asst. Prof. H. Merve ÇALIŞKAN BAŞER
Asst. Prof. İbrahim YILDIZ
Asst. Prof. Dr. Mohammad Jaber THALGI
Asst. Prof. Ruhi Can ALKIN
Asst. Prof. Samira ALOMARI
Asst. Prof. Sena KÜSKÜ
Asst. Prof. Süleyman AYDENİZ
Asst. Prof. Şebnem PARLADIR
Asst. Prof. Turan GÜLER
Asst. Prof. Zamfira AKHMEDOVA

Dr. Akmaral OSPANOVA
Dr. Amna ABDELAZİZ
Dr. Anwar KOMA
Dr. Ardalan AHMED
Dr. Asmaa ALSHBOOL
Dr. Ayşe ŞAFAK
Dr. Baglan SHORAEV
Dr. Bahaeddin BUDAK
Dr. Batoul AL-MUHAISSEN
Dr. Chalak Ali Mohammed AMEEN
Dr. Dastanbek Razak UULU
Dr. Ekeledirichukwu C. NJOKU
Dr. Ensherah AL-YABROODY
Dr. Filiz EREN BÖLÜKTEPE
Dr. Ibrahim Mohammed ALI MURAD
Dr. Ishmael ADJEI
Dr. Mevlüt KOÇ
Dr. Muhammad ALİ
Dr. Murat PARLAKPINAR
Dr. Mohammed Muntaka ABDUL RAHMAN
Dr. Nader Al-Refai
Dr. Naheel SALEH
Dr. Oluwaseun A. OYEBAMIJI
Dr. Omar FARUQUE
Dr. Oktay TAVAS
Dr. Öznur DURGUN
Dr. Selman DURAN

İzmir Kâtip Çelebi University
Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, Faculty of
Charmo University
Bursa Teknik University
Afyon Kocatepe University
Ankara Yıldırım Beyazıt University
İzmir Kâtip Çelebi University
Necmettin Erbakan University
İzmir Kâtip Çelebi University
Sinop University
İzmir Kâtip Çelebi University
Mersin University
Yarmouk University, Jordan
İzmir Kâtip Çelebi University, Vice Dean
Yarmouk University, Jordan
İzmir Kâtip Çelebi University
Muş Alparslan University
İzmir Kâtip Çelebi University
Muş Alparslan University
Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, Faculty of
Theater Arts
Alihan Bökeyhan University, Kazakhstan
Ain Shams University, Egypt
Prince of Songkla University, Thailand
Salahaddin University, Iraq
Yarmouk University, Jordan
İbn Haldun University
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan
University of Applied Sciences Amsterdam
Yarmouk University, Jordan
Charmo University, Iraq
Kyrgyzstan
Kingsley Ozumba Mbadiwe University, Nigeria
Yarmouk University, Jordan
Bursa Uludağ University
Charmo University, Iraq
Dokuz Eylül University
Oranj Instituut Manager, Netherlands
Cardiff University
Bitlis Eren University
İbn Haldun University
Yarmouk University, Jordan
Yarmouk University, Jordan
Nigeria
Stamford University, Bangladesh
Ministry of Youth and Sports of the Republic of Türkiye
İstanbul Medeniyet University
İstanbul Medipol University

Dr. Şule Yüksel ARICI
Dr. Yusuf Bilal KARA
Dr. Yusuf OSMAN
Dr. Zhanbolat TOLOGON
Dr. Ziad Muhammad NURİ

İzmir Kâtip Çelebi University
İzmir Kâtip Çelebi University
Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Nur-Mubarak University of Islamic Culture, Kazakhstan
Charmo University, Iraq

REFEREES

Prof. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI
Prof. Dr. Noah AL-SABABHAH
Prof. Dr. Murat KAYACAN
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Prof. Dr. Mehmet ÇEVİK
Prof. Dr. Ertuğrul DELİKTAŞ
Prof. Dr. Bülent SÖNMEZ
Prof. Dr. Bekir BİÇER
Prof. Dr. Ali KARATAŞ
Prof. Dr. Abeer Mohammad AL-REFAİ
Asst. Prof. Bzhar Nasradeen MAJEED
Assoc. Prof. Mohammad Jaber Ahmad THALGI
Assoc. Prof. Hatice Merve ÇALIŞKAN BAŞER
Assoc. Prof. Emre KOLAY
Assoc. Prof. Ahmet Ayhan KOYUNCU
Assoc. Prof. Abdullah OĞRAK
Assoc. Prof. Turan GÜLER
Assoc. Prof. Süleyman AYDENİZ
Assoc. Prof. Ruhi Can ALKIN
Assoc. Prof. İzzet MARANGOZOĞLU
Assoc. Prof. Cüneyd AYDIN
Dr. Ziad Muhammad NURİ
Dr. Yusuf Bilal KARA
Dr. Ulvu RAHIMLI
Dr. Omar FARUQUE
Dr. Oluwaseun OYEBAMIJI
Dr. Öğr. Üyesi Şule Yüksel ARICI
Dr. Ekeledirichukwu C. NJOKU
Dr. Baglan SHORAYEV
Dr. Ayşe ŞAFAK
Dr. Anwar KOMA
Dr. Ali Abdul Hadi AL-OMARI
Dr. Ahmad AL-SHRAİFİN
Dr. Naheel SALEH
Dr. Akmaral OSPANNOVA

İzmir Kâtip Çelebi University
Yarmouk University, Jordan
İzmir Kâtip Çelebi University Theater Arts
Kocaeli University
İzmir Kâtip Çelebi University
İzmir Kâtip Çelebi University
İzmir Kâtip Çelebi University
Necmettin Erbakan University
Sakarya University
Yarmouk University, Jordan
Charmo University
Yarmouk University, Jordan
İzmir Kâtip Çelebi University
Necmettin Erbakan University
Afyon Kocatepe University
Bursa Teknik University
Muş Alparslan University
Muş Alparslan University
İzmir Kâtip Çelebi University, Vice Dean
İzmir Kâtip Çelebi University
Sinop University
Charmo University, Iraq
İzmir Kâtip Çelebi University
İzmir Kâtip Çelebi University
Stamford University, Bangladesh
Nigeria
İzmir Kâtip Çelebi University
Kingsley Ozumba Mbadiwe University, Nigeria
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan
İbn-i Haldun University
Prince of Songkla University, Thailand
Yarmouk University, Jordan
Yarmouk University, Jordan
Yarmouk University, Jordan
Alihan Bökeyhan University, Kazakhstan

Social Vulnerability And Disaster Risk in Madagascar: Assessing Exposure And Resilience to Cyclones And Floods (2020-2025)

Zy Misa Harivelo RAKOTOARIMANANA¹
Zy Harifidy RAKOTOARIMANANA²

Abstract

Madagascar is among the most disaster-prone countries in the Indian Ocean, facing recurrent cyclones and floods that continue to endanger lives and livelihoods. This study assesses the spatial patterns of social vulnerability and disaster risk across Madagascar from 2020 to 2025 using an integrated GIS-based framework that combines hazard, vulnerability, and resilience indicators. Cyclone-season rainfall derived from CHIRPS data represented hazard exposure, while a Social Vulnerability Index (SVI) was constructed from demographic, economic, and infrastructural indicators including poverty, literacy, population density, and access to roads and health services. Resilience was assessed using NOAA VIIRS nighttime light changes as a proxy for recovery capacity. The composite risk map revealed pronounced regional disparities. The eastern regions Atsimo-Atsinanana, and Vatovavy Fitovinany exhibited the highest risk due to intense cyclone exposure and population density, while the southern regions Androy, Anosy, and Atsimo-Andrefana remained highly vulnerable because of weak socioeconomic conditions and limited resilience despite lower hazard frequency. Validation with EM-DAT disaster data indicated strong correlations between modeled risk and actual impacts ($r = 0.62$ for affected population; $r = 0.38$ for deaths), confirming the model's reliability. The findings emphasize that disaster risk in Madagascar is shaped more by vulnerability and resilience than by hazard intensity alone. It is recommended that the government integrate geospatial risk assessments into the national disaster contingency plan and prioritize resilience building, infrastructure improvement, and social protection measures in high-risk regions.

Keywords: Madagascar, Disaster Risk, Gis, Resilience, Social Vulnerability, Exposure

INTRODUCTION

Madagascar, situated in the southwest Indian Ocean, ranks among the world's most disaster-prone countries. Its location exposes it to regular cyclones, flooding, drought, and landslides with significant consequences on lives, infrastructure, and livelihood (Zy Misa et al., 2021; World Bank, 2024). The island nation experiences three or four cyclones annually from November to April, making it Africa's most cyclone exposed nation. In 2020 alone, cyclone damage contributed 4.8 percent to GDP, reflecting Madagascar's high vulnerability to climate risks (World Bank, 2024).

During the period between 2000 and 2020, Madagascar was affected by 39 major cyclones, including Eline (2000), Gafilo (2004), and Ivan (2008), which caused extensive human and economic losses (Rakotoarimanana et al., 2022). The most exposed are still the eastern, northeastern, and southwestern coasts, with recovery extending over several years. Despite ongoing efforts, Madagascar's disaster management remains primarily reactive, prioritizing post-disaster response over proactive planning and resilience building (Rakotoarimanana et al., 2022).

Recurrent floods, particularly in Antananarivo, reflect chronic urban and local disaster management weaknesses. Although flood risk assessments are conducted, their application in policy and planning is minimal, leaving the people with poor adaptive capacity (Zy Misa et al., 2024). In addition, environmental degradation and poorly planned land use further escalate exposure, while initiatives to achieve Sustainable Development Goals (SDGs) 12 and 13 are plagued by weak policy implementation and poverty-environment dynamics (Harivelo and Harifidy, 2022).

These challenges highlight a critical knowledge gap: while hazard trends are extensively documented, social resilience and vulnerability are not well quantified and spatially analyzed. Regional variation in exposure, sensitivity, and recovery capacity is known best to provide effective disaster risk reduction and sustainable development (Andriamanalinarivo et al., 2019).

This study addresses this gap by developing an integrated GIS based framework to assess cyclone and flood risks in Madagascar from 2020 to 2025. It (1) spatializes rainfall for the cyclone season as an exposure index to hazard, (2) develops a Social Vulnerability Index (SVI) for identifying vulnerable populations, and (3) analyzes nighttime light variations as a proxy for resilience and recovery capacity. By combining these spatial indicators, the research delivers a comprehensive national overview of disaster risk and identifies priority areas for strengthening resilience and preparedness.

MATERIALS AND METHODS

This study integrates climatic, socioeconomic, and remote sensing data to assess the spatial distribution of cyclone and flood risks in Madagascar between 2020 and 2025. The methodological framework follows a multi-criteria GIS based risk model, combining hazard, vulnerability, and resilience layers into a composite Risk Index. All spatial analyses were conducted in QGIS 3.40, using raster normalization and overlay analysis.

Conceptual Framework

The study applies the commonly used disaster risk relationship:

$$\text{Risk} = \text{Hazard} \times \text{Vulnerability} \times (1 - \text{Resilience}) \quad (1)$$

which conceptualizes risk as a function of hazard intensity, the vulnerability of exposed populations, and their resilience or capacity to recover (Birkmann, 2006; Cutter et al., 2008; IPCC, 2014).

Data Sources and Preparation

Three core datasets were developed for integration:

Hazard (Cyclone-Season Rainfall)

Cyclone-related rainfall data were extracted from CHIRPS (Climate Hazards Group InfraRed Precipitation with Station data) at a 0.05° (~5 km) resolution. Monthly rainfall from December-March (DJF) for 2020-2025 was aggregated in QGIS using the Raster Calculator to represent seasonal rainfall intensity.

The raster was normalized to a 0–1 range following the min–max scaling method (Morss et al., 2011):

$$H_{norm} = \frac{H - H_{min}}{H_{max} - H_{min}} \quad (2)$$

where H is rainfall intensity in mm.

Social Vulnerability Index (SVI)

The SVI was constructed using a set of demographics, economic, and infrastructural indicators derived from WorldPop, World Bank, UNDP, DHS Madagascar, and HDX/WHO. Indicators include population density, poverty rate, literacy rate, distance to roads, and distance to health facilities.

Each layer was normalized between 0 and 1, and literacy was inverted because higher literacy reduces vulnerability. The SVI was then computed using a weighted mean approach (Cutter et al., 2003; Flanagan et al., 2011):

$$SVI = 0.3P_{norm} + 0.3Po_{norm} + 0.1L_{inv} + 0.15R_{norm} + 0.15H_{norm} \quad (3)$$

The weighting scheme is grounded in established SVI methodology, where indicators are assigned unequal weights based on their relative influence on vulnerability rather than being treated equally. Population density and poverty were given the highest weights (0.3 each) because empirical evidence from Madagascar and sub-Saharan Africa consistently identifies these factors as the strongest determinants of exposure, socioeconomic fragility, and disaster impact. Accessibility to roads and health services received moderate weights (0.15 each) since they influence evacuation capacity, service availability, and emergency response but exert a secondary effect compared with poverty and population concentration. Literacy was assigned the lowest weight (0.1) due to its more indirect and long-term influence on vulnerability. To ensure robustness, a qualitative sensitivity check was conducted using alternative weighting combinations. The spatial pattern of high vulnerability, particularly in the southern regions, remained consistent across scenarios, confirming that the selected weights do not distort the SVI outcome.

Resilience (Nighttime Light Change)

Resilience was assessed using NOAA VIIRS (VNP46A2) nighttime light data for 2020 and 2024 as a proxy for economic recovery and adaptive capacity (Liu et al., 2023; Qiang et al., 2020). The difference raster (2024-2020) was classified into four resilience categories (1-4), representing recovery strength.

To integrate with the risk model, the raster was normalized and inverted so that lower resilience corresponds to higher risk:

$$R_{inv} = 1 - \frac{R - R_{min}}{R_{max} - R_{min}} \quad (4)$$

Risk Integration and Classification

All layers were resampled to a 1 km resolution and aligned to WGS84. The composite Risk Index was generated in QGIS using raster algebra:

$$Risk = H_{norm} \times SVI_{norm} \times R_{inv} \quad (5)$$

This formulation allows each component to contribute proportionally to total risk (Birkmann, 2006; IPCC, 2014). The resulting values ranged from 0 to 0.5 and were classified into five categories: very

low, low, moderate, high, and very high.

Validation Approach

The reliability of the composite risk model was evaluated through quantitative validation using historical disaster impact data from the EM-DAT database for 2020-2025. Regional mean risk values were correlated with total deaths and total affected people using Pearson's correlation coefficient, to assess the degree of agreement between modelled risk and observed disaster outcomes. Additionally, a spatial comparison was conducted to confirm that high-risk regions correspond to areas of greater recorded impacts from cyclones and floods.

RESULTS AND DISCUSSION

Cyclone-Season Rainfall (2020-2025)

The map reveals pronounced regional disparities in rainfall patterns during the cyclone months (December-March). The southern and southwestern regions, particularly Androy, Anosy, Atsimo-Andrefana, and Menabe show very low rainfall values (≤ 0.2), corresponding to arid and semi-arid climatic zones. These areas experience recurrent drought conditions and limited water availability, even during the cyclone season, which can exacerbate agricultural stress and food insecurity.

Conversely, the northeastern coastal regions, notably Sava, Analanjirofo, and Diana display high to very high rainfall intensity ($> 0.6-0.8$). These regions lie along Madagascar's cyclone landfall corridor, where storms from the Indian Ocean make initial impact. Orographic uplift along the eastern escarpment further enhances precipitation in these zones. Meanwhile, the central highlands Vakinankaratra, Amoron'i Mania, and Bongolava register moderate rainfall (0.4-0.6), reflecting a climatic transition between the humid east and dry west. Overall, the map captures the country's strong east-west rainfall gradient, providing a baseline for understanding cyclone-related hazard exposure.

Figure 1 illustrates the spatial distribution of cyclone-season rainfall intensity in Madagascar between 2020 and 2025, normalized from 0 to 1.

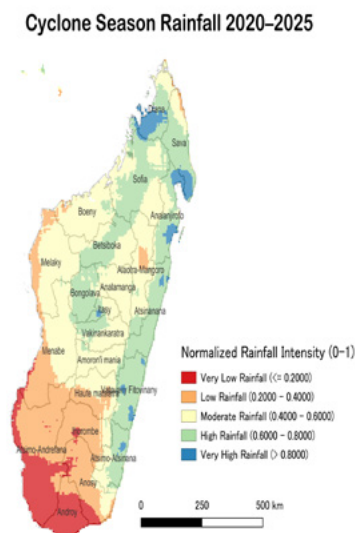

Figure 1. Cyclone-Season Rainfall Map of Madagascar (2020-2025)

Social Vulnerability Index (SVI)

The normalized Social Vulnerability Index (SVI), which integrates demographic, economic, and infrastructural indicators, reveals significant north-south disparities in vulnerability levels. Figure 2 shows that the southern and southwestern regions, particularly Androy, Anosy, Atsimo-Andrefana, Ihorombe, and Menabe are marked in dark red, indicating very high vulnerability (>0.8). These areas are characterized by extreme poverty, low literacy, sparse infrastructure, and limited access to health and transportation services, which collectively increase social exposure to disaster impacts.

In contrast, northern and eastern coastal regions such as Sava, Diana, and Atsinanana appear in green to light yellow, indicating low to moderate vulnerability (< 0.6). These areas benefit from relatively better infrastructure, education, and economic diversification, which enhance their adaptive capacity. Figure 2 therefore emphasizes that social vulnerability in Madagascar follows a clear geographic divide, with the south emerging as the most socioeconomically fragile region. This distribution has direct implications for targeted disaster risk reduction and poverty alleviation programs.

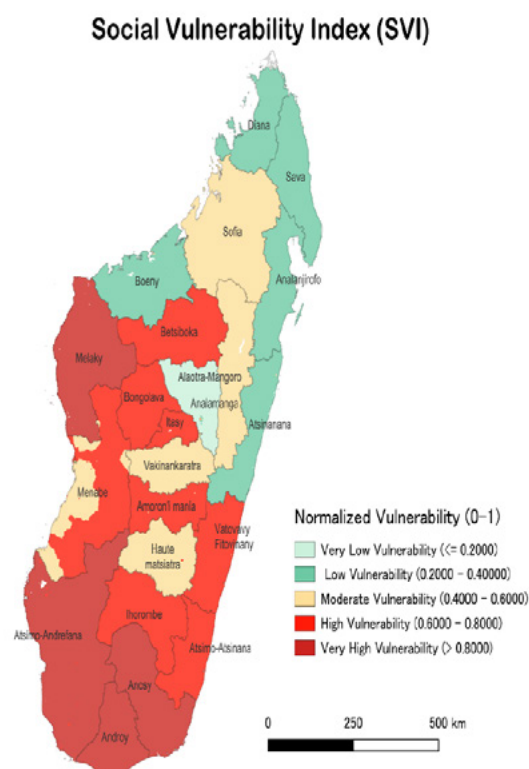

Figure 2. Social Vulnerability Index (SVI) Map of Madagascar

Resilience (Nighttime Light Changes)

The spatial distribution of normalized and inverted resilience, derived from changes in NOAA VIIRS nighttime light intensity between 2020 and 2024, shows that most regions of Madagascar fall within the low resilience category (0.6–0.8). Because the resilience layer was normalized and inverted prior to integration, higher values in the map represent lower recovery capacity and therefore contribute more strongly to disaster risk. This inversion ensures that resilience follows the same directional logic as vulnerability in the composite model, allowing areas with weak adaptive capacity to be accurately reflected as higher risk inputs. As a result, the widespread areas classified as low resilience in the inverted index correspond to regions where limited economic stability, poor infrastructure, and weak service access significantly heighten overall risk.

Figure 3 illustrates this pattern clearly, with extensive orange shading that highlights slow recov-

ery potential and constrained adaptive capacity following cyclones and floods. Only a few localized zones, particularly around Antananarivo (Analamanga) and parts of Atsinanana and Diana, exhibit relatively better resilience levels. These areas correspond to major urban and economically active coastal regions where improved electricity access, market connectivity, and public services support faster recovery.

Despite these pockets of higher resilience, the national pattern remains largely homogeneous and weak. The limited spatial variation indicates that development gains are uneven and that structural challenges such as poor road connectivity, limited electrification, and institutional fragility continue to hinder post disaster recovery across much of Madagascar. This underscores the importance of incorporating resilience into the risk framework, as low recovery capacity remains a major driver of disaster risk even in regions with moderate hazard exposure.

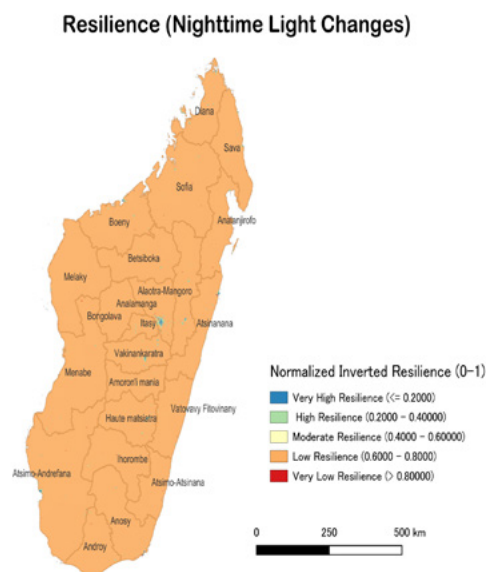

Figure 3. Resilience Map of Madagascar (Nighttime Lights Change, 2020-2024)

Composite Disaster Risk (2020-2025)

The composite risk map (Figure 4) combines cyclone-season rainfall (hazard), the Social Vulnerability Index (SVI), and the resilience index derived from nighttime light changes, revealing pronounced regional disparities in disaster risk.

High to very high risk zones, red to dark red (0.3-0.5) are concentrated along the eastern coastal corridor, particularly in Atsimo-Atsinanana, Vavovavy Fitovinany, and in several western and central regions, including Melaky, Bongolava, and parts of Itasy and Betsiboka. These areas exhibit both high climatic exposure and elevated social vulnerability, with limited resilience capacity. The eastern coast represents Madagascar's primary cyclone landfall zone, where intense winds and torrential rainfall frequently cause flooding, infrastructure damage, and livelihood disruptions. Conversely, high-risk western regions such as Melaky and Betsiboka experience compounding vulnerabilities, poor infrastructure, limited institutional response capacity, and low resilience despite moderate rainfall exposure.

Moderate risk zones ,orange (0.2-0.3) are identified in Sofia, Amoron'i Mania, and parts of Menabe, where hazard intensity is moderate but vulnerability remains significant. These transitional areas indicate that even medium-level climatic hazards can lead to substantial disaster risks when social fragility and exposure intersect.

Low to very low risk regions, light to dark yellow (0-0.2) dominate the southern most (Androy and Atsimo Andrefana) and Boeny, Alaotra-Mangoro and Analamanga regions. Despite the south’s high social vulnerability, its relatively low rainfall and storm frequency reduce its overall composite risk index. In contrast, the northwest benefits from stronger resilience indicators and lower hazard exposure, which help mitigate risk levels.

Taken together, the results highlight a critical paradox: regions less frequently exposed to cyclones are not necessarily safer, as their weak adaptive capacity and socioeconomic fragility magnify the consequences of even moderate hazards

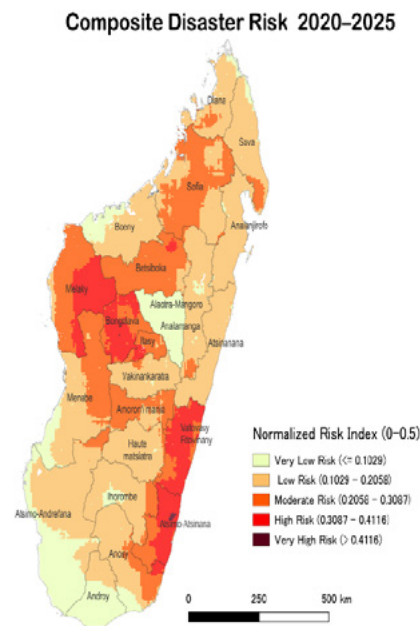

Figure 4. Disaster risk map of Madagascar (2020–2025) derived from normalized rainfall, social vulnerability, and resilience layers

Validation of the Composite Risk Map

Validation was conducted to assess the accuracy of the composite disaster risk map in reflecting actual disaster impacts across Madagascar. Regional mean risk values derived from the integrated hazard, vulnerability and resilience model were compared with EM-DAT disaster impact data for the period 2020-2025, specifically total deaths and total affected people. The correlation analysis revealed a strong positive relationship ($r = 0.62$) between mean risk and the number of affected people, and a moderate positive correlation ($r = 0.38$) between mean risk and total deaths (Table 1).

These findings indicate that regions identified as high or very high risk such as Atsinanana, Vatovavy, and Analanjirofo also experienced the largest numbers of affected populations and higher mortality during cyclone and flood events. The correspondence between modeled risk and observed impacts supports the robustness of the GIS based framework. Minor inconsistencies are likely due to differences in spatial scale and data aggregation in the EM-DAT records, which combine multiple events per region. Overall, the validation confirms that the composite risk model provides a reliable representation of disaster risk patterns in Madagascar and effectively captures areas of concentrated human and socioeconomic impacts.

Table 1. Pearson correlation between composite risk and disaster impact indicators (2020-2025)

Variable Pair	Pearson Correlation (r)	Relationship Strength	Interpretation
Mean risk- Total deaths	0.38	Moderate positive	Regions with higher mean risk tend to record moderately higher deaths.
Mean risk- Total affected people	0.62	Strong positive	Higher mean risk values are strongly associated with a greater number of affected people.

CONCLUSION

This study applied an integrated GIS based framework to assess cyclone and flood risks in Madagascar from 2020 to 2025, combining hazard, social vulnerability, and resilience indicators. The results reveal strong spatial disparities: the eastern regions Atsimo-Atsinanana, and Vatovavy Fitovinany, emerge as the highest risk zones due to recurrent cyclone exposure and dense populations, while the southern regions Androy, Anosy, and Atsimo-Andrefana remain highly vulnerable because of socio-economic fragility and weak resilience despite lower hazard intensity.

Validation using EM-DAT data showed a strong correspondence between modeled risk and observed disaster impacts, confirming the robustness of the composite risk map.

Reducing disaster risk in Madagascar requires targeted resilience building, improved infrastructure, and social protection in the south, alongside stronger early warning and preparedness systems in the cyclone-prone east. Local governments should integrate geospatial risk assessments into the national disaster contingency plan to enhance preparedness and guide resource allocation. Future research should incorporate climate projections and community level data to refine vulnerability mapping and improve adaptive planning.

REFERENCES

- Andriamanalinarivo, R. R., Faly, A. E., & Herman Randriamanalina, J. 2019. Madagascar, a country resilient to the effects of hazards and protected from damage for sustainable development. Available at: https://www.unisdr.org/files/66376_f346finalrandriamanalinamadagascarr.pdf [Access Date: 12.09.25]
- Birkmann, J. 2006. Measuring vulnerability to promote disaster-resilient societies: Conceptual frameworks and definitions. *Measuring vulnerability to natural hazards: Towards disaster resilient societies*, 1(9), 3-7.
- Cutter, S. L., Barnes, L., Berry, M., Burton, C., Evans, E., Tate, E., & Webb, J. 2008. A place-based model for understanding community resilience to natural disasters. *Global environmental change*, 18(4), 598-606.
- Flanagan, B. E., Gregory, E. W., Hallisey, E. J., Heitgerd, J. L., & Lewis, B. (2011). A social vulnerability index for disaster management. *Journal of homeland security and emergency management*, 8(1).
- Harivelo R.Z.M., & Harifidy R.Z. 2022. A review of environmental protection and sustainable development in Madagascar. *J*, 5(4), pp.512-531. <https://doi.org/10.3390/j5040035>
- IPCC 2014. *Climate change 2014–Impacts, adaptation and vulnerability: Regional aspects*. Cambridge University Press.
- Liu, Y., Liu, W., Lin, Y., Zhang, X., Zhou, J., Wei, B., & Gross, L. 2023. Urban waterlogging resilience assessment and postdisaster recovery monitoring using NPP-VIIRS nighttime light data: A case study of the ‘July 20, 2021’ heavy rainstorm in Zhengzhou City, China. *International journal of disaster risk reduction*, 90, 103649.
- Morss, R. E., Wilhelmi, O. V., Downton, M. W., & Grunfest, E. 2005. Flood risk, uncertainty, and scientific information for decision making: Lessons from an interdisciplinary project. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 86(11), 1593-1602.

- Qiang, Y., Huang, Q., & Xu, J. 2020. Observing community resilience from space: Using nighttime lights to model economic disturbance and recovery pattern in natural disaster. *Sustainable Cities and Society*, 57, 102115.
- Rakotoarimanana Z. M. H., Rakotoarimanana Z. H., Pandin M. G. R., And Waloejo C. S. 2022. Analysis of tropical cyclones 2000-2020 in Madagascar. *Disaster Advances*, 15(3), 13-20. <https://doi.org/10.25303/1503da1320>
- World Bank. 2024. Madagascar Country Climate and Development Report (CCDR). Available at: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099111824123032189/pdf/P17968518331670e51a7891150f8498211d.pdf> [Access Date: 10.09.25]
- Zy Misa, H. R., Zy Harifidy, R., & Soatsitohaina Ravaonjalitera, R. 2024. Coping the recurrent flood risk in Antananarivo City: Societal impacts based on the KJ method and approach by feedback from previous studies. *Disaster Advances*, 17(4), 10-10. <https://doi.org/10.25303/174da01010>
- Zy Misa, H. R., Zy Harifidy, R., & Soatsitohaina, R. R., 2021. Understanding Of Disaster Risk Management In Madagascar. *North American Academic Research*, 4(10), 01-10. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5562328>

Spirituality For Sale: Alexey Solovyov's Critical Approach

Abibulla MUMDZHI¹

Abstract

In his book *The Age of Burned-Out Superheroes: How Self-Development Became a Cult, and Why the Pursuit of Happiness Has Trapped Us*, Alexey Solovyov interrogates contemporary cultural trends. He argues that capitalist “hustle” culture, the cult of success, and the logic of self-branding undermine human relationships, love, self-esteem, and spirituality. This article examines Solovyov’s critique of contemporary spirituality, focusing on commercial self-development courses, online gurus, and subscription-based psychological applications. His ideas are analysed through the framework of religious philosophers such as Leibniz, Shestov, and Kierkegaard, as well as critical theorists — most notably Guy Debord, Gianni Vattimo, and Jean Baudrillard. Solovyov maintains that modern culture intensifies burnout by overlooking the complexity of human existence. Whereas Christianity and ancient Greek philosophy recognized the intellectual and spiritual dimensions of life, contemporary culture tends to ignore the profound need for authentic spiritual fulfilment. The result is a pseudo-spirituality shaped by market logic, in which even well-intentioned authors and gurus reduce faith to a commodified practice. This study argues that philosophy and religious traditions can provide resources for resisting such reduction. Leibniz’s theodicy, Shestov’s rebellion against rational necessity, and Kierkegaard’s leap of faith point to existential aspects of belief that cannot be substituted by consumerist models of happiness. In this sense, Solovyov’s critique illuminates the tensions between postmodernity, and the commercialization of faith, offering insights into how genuine spirituality might survive in an age of burnout.

Keywords: Spirituality, Faith, Religion, Postmodernity, Commercialization of Faith.

INTRODUCTION

Solovyov examines contemporary cultural pathologies through a diverse theoretical lens, engaging with authors including Nassim Taleb, Guy Debord, Jean Baudrillard, Byung-Chul Han, Michel Foucault and many others. His approach synthesizes critical theory, postmodern philosophy, and cultural criticism to diagnose the commercialization of human existence. This article reconstructs Solovyov’s critique while extending his analysis through dialogue with existential and religious philosophers particularly Kierkegaard, Shestov, Leibniz, and Spinoza — whose concepts of faith, theodicy, and the limits of reason illuminate the spiritual dimensions of his argument. Where Solovyov diagnoses the crisis, these thinkers provide resources for understanding what authentic spirituality might mean in resistance to market logic.

After the collapse of the great narratives — Christian, Muslim, and Soviet— many individuals were left facing a spiritual and existential void. In the post-Soviet world in particular, liberalism and capitalism were expected to serve as a form of salvation: a universal remedy for meaning, purpose, and cultural development. Yet instead of fulfilling these expectations, late modernity deepened the sense of disorientation, producing not freedom but fatigue. The expectation that capitalism and liberal democracy would replace the lost ideological unity of socialism proved illusory. As Pelkmans (2009, pp. 2–8) notes, the triumph of neoliberal capitalism functioned as a “seductive but surprisingly empty ideology,” leaving individuals disoriented and spiritually adrift. After the collapse of socialism, neoliberal reforms and market logics came to permeate every sphere of life, including religion, creating a new “Global-Market” spiritual regime (Gauthier, 2022, pp. 179–181).

This article examines Solovyov’s critique of contemporary spirituality through the framework of existential philosophy and critical theory. It argues that authentic spirituality, as conceived by religious existentialists (Kierkegaard, Shestov), resists commodification through its fundamentally non-rational and antagonistic nature. By spirituality, this study refers to several approaches. Firstly, by spirituality we refer to the existential dimension of meaning-making that transcends instrumental rationality and market logic—what Kierkegaard calls “inwardness” (subjectivity) and Shestov conceives as rebellion against Ananke (the inward struggle against ratio in the search for personal faith). Secondly, following Russian psychologist Y.S. Suntsova, spirituality is understood as “a generic definition of human existence connected with discovering self-valuable, evident, and necessary meaning” (Suntsova, 2009, p. 59), transcending instrumental rationality, logocentrism, and market logic.

The central research question is: Can religious irrationalism offer a viable alternative to technocratic models of self-optimization and self-branding in late capitalism?

While Solovyov’s diagnosis of commodified spirituality is compelling, his analysis remains primarily descriptive. He identifies the mechanisms of commercialization but offers limited theoretical tools for resistance beyond general appeals to “philosophy and religious traditions”. This article addresses this gap by demonstrating how specific concepts from religious existentialism— particularly Shestov’s rebellion against necessity and Kierkegaard’s leap of faith—provide concrete philosophical alternatives to technocratic spirituality and the commodification of faith within the Spectacle.

Alexey Solovyov addresses the problem of the contemporary commercialization of human ontology and life itself. Moving from Solovyov’s views, when a person posts a photo on Instagram, he unconsciously becomes a labourer of the platform — expending mental energy, time, and creativity for the sake of an algorithmic system that converts attention into profit. Even fitness and well-being have become market-driven enterprises, promoted and sustained by what Guy Debord called the Spectacle. Debord argued that the Spectacle would always find a way to appropriate even the most private aspects of existence (Debord, 2025, pp. 31–40). Moreover, in the age of the gig economy, every aspect of life becomes digitized thanks to IT companies’ strategies. Jaron Lanier highlights that mass platform obsession is not a mere coincidence but a programmed action (2018, pp. 17–20). Big companies use special algorithms to make a platform so catchy that it is almost impossible not to become addicted to the platform and its narratives and discussions.

According to Solovyov (2025, pp. 30–35), late-stage capitalism has generated an ideology in which every dimension of human life can be commodified. Continuing Solovyov’s line of thought, the “gym influencer”, for instance, is no longer simply an athlete. She markets online training courses, signs contracts with brands, and transforms her own body into an instrument of promotion. In this process, she ceases to be a person and becomes merely a product—one among countless faceless simulations, devoid of inner meaning and coherent purpose. We argue that thousands of people invest their time into the digital Spectacle by promoting lifestyle, gym culture, and physical form. The end goal is not

health, authenticity, or even money. In this algorithmic pursuit of digital visibility, a person becomes a victim of a vortex, forgetting why they started the journey in the first place. Baudrillard would describe this as the passage from representation to simulation, where the boundary between authenticity and imitation disappears.

Today, a person becomes a slave not to a single narrative but to many IT lords who promote “the current thing”. Gym culture is merely one of many trends. Tomorrow, drinking matcha, overworking, or doing nothing while waiting for welfare might become the next “current thing” to follow.

One of the most important “current” narratives is the belief in positivity and success. Even when it is unreasonable. Today, as Solovyov argues, it is a trend to create what is called self-brand, promote it and even commercialize it via social media (Solovyov, 2025, pp. 25–35). Being a mother, a pianist or even a truck driver can become a brand to promote. Additionally, in the race for the success, fluid-career or fluid-identity problem may arise. As Solovyov writes, a pianist may suddenly decide to become a truck driver, thanks to promoted positivity and dreams of success (Solovyov, 2025, p. 30). So, the Spectacle devaluates years of apprenticeship in favour of a chance of success. Like it or not, Nassim’s black swan is not here to cheer risky decisions.

Millions have internalized the belief that self-branding is the key to success. Everywhere on Instagram one encounters “coaches” of every kind — psychological, financial, relational, even spiritual. Yet if everyone becomes a brand and a guru, it means that no one truly is. The illusion that everything can be commercialized and everyone can be successful produces enormous psychological strain. As Solovyov (2025, p. 32) observes, failure becomes statistically inevitable: the majority are destined to encounter the limits of their own market value. After numerous attempts to achieve “successful success”, one ends up as what Solovyov calls the burned-out superhero — a person trapped between exhaustion and the constant demand for self-promotion and the pursuit of unreachable heights. You cannot change every year your specialization — a cook can’t become an actor without years of apprenticeship. An endless race for a simulation of “success” cannot end in any other way than a failure and exhaustion.

Even collapse does not free the individual from this cycle of exhaustion. The Spectacle — or, in Baudrillard’s terms, the Simulation — does not abandon its subjects; rather, it reintegrates their failure into the system itself. Online gurus, motivational speakers, and digital charlatans surround the broken individual, promising redemption while exploiting their despair. Thus, the self becomes both consumer and commodity, imprisoned in a game designed so that genuine victory — authentic spiritual renewal — is almost impossible for the ordinary human being.

METHODOLOGY

This study employs a hermeneutic-comparative approach. The comparative method juxtaposes Solovyov’s cultural critique with concepts from critical theory (Debord’s Spectacle, Baudrillard’s simulacrum, Byung-Chul Han’s transparency society) and religious philosophy (Kierkegaard’s leap of faith, Shestov’s rebellion against necessity, Leibniz’s theodicy). The hermeneutic method interprets how these philosophical frameworks illuminate the crisis of spirituality in digital capitalism. Primary sources include Alexey Solovyov’s recent work (2025) and classical philosophical texts, analysed through close reading and conceptual synthesis. This study operates within the intersection of existential and religious approaches to spirituality (Suntsova, 2009), focusing on how non-rational faith resists commodification.

THE MEANINGLESS RACE

The expression “successful success”, widely used in post-Soviet Russia, has rarely been examined in

academic literature. We argue that the modern Russian idiom contains two layers of meaning: the first refers to genuine business achievement, while the second is deeply ironic, expressing scorn toward those who pursue the unattainable. In the contemporary Russian digital sphere, numerous influencers with millions of followers — such as Anastasia Ivleeva, Yury Khovanskiy, Sasha Mitroshina, Arsen Markaryan, and Elena Blinovskaya — promote so-called “self-development” courses and fraudulent schemes that promise their audiences the path to “successful success.” In the West, Andrew Tate and Iman Gadzhi likewise promote unrealistic lifestyles and deceive their audiences for profit. Solovyov critically interprets such “successful success” promotions as part of the wider spectacle of simulated prosperity: they generate short-term motivation but ultimately result in psychological exhaustion and burnout among those who internalize the illusion of effortless achievement (Solovyov, 2025, pp. 24–34).

After the dissolution of the USSR, many citizens began striving for quick prosperity, not realizing that the West, South Korea, Japan, and even Turkey did not become prosperous overnight. Sustainable growth requires time and collective effort. With the fall of the Iron Curtain, Eurasia became flooded with insincere motivational speakers — both local and foreign. Solovyov cites the case of the notorious Russian scammer Ayaz Shabutdinov, whose ambitious journey as a trickster and master of pyramid schemes ended in jail (Solovyov, 2025, pp. 41–42). Also, we should not overlook influential in the CIS region Western figures such as Dale Carnegie and Robert Kiyosaki, whose empty optimism turned ambition into ideology.

Solovyov’s insight is clear: not everyone who brands themselves, stay positive and believe in “successful success” will succeed. Failure is not an anomaly but a structural feature of the system itself. He writes, citing Nassim Taleb, that “the economy is built on the graves of those who have lost”. Drawing on *The Black Swan*, Solovyov notes that only one percent of startups truly succeeds (Solovyov, 2025, p. 41). Wishful thinking, therefore, becomes dangerous. Still, “successful success” is heavily promoted by what another infamous influencer, Andrew Tate, calls the Matrix. In truth, this “Matrix” is Debord’s Spectacle and Baudrillard’s Simulation.

Debord (Debord, 2025, pp. 36–37) writes: “The spectacle presents itself as a vast inaccessible reality that can never be questioned. Its sole message is: ‘What appears is good; what is good appears.’ ... It is nothing other than the economy developing for itself”. For example, when a reasonable person advises his friend not to invest in a crypto scam, he often hears the response: “Parayı yapan yapıyor. Pozitif ol”(in Turkish) — roughly, “Those who make money keep making it. Relax. Stay positive.” Unfortunately for dreamers, it seems that the Russian influencer Ayaz Shabutdinov and Jordan Belfort have both found their versions of success and nirvana behind bars.

The Spectacle can overwrite the nature of anything — religion, war, rebellion, even crisis. In Debord’s vision, Heaven, revolution, or a life freed from Marx’s alienation and Durkheim’s anomie remain unachievable. Some form of spectacle always prevails.

As Baudrillard (1994, pp. 5, 12) demonstrates, modern culture no longer mirrors reality but manufactures a hyperreal world where models, images, and signs precede what they represent. The Spectacle does not reflect life — it replaces it. Like Disneyland, the “imaginary” realms of self-development and digital success exist to sustain the illusion that something real remains outside them. Solovyov brilliantly exposes this paradox: even the pursuit of a fit body is absorbed by the market. Health becomes an industry sustained by contradiction— the same system sells both fast food and gym memberships. The ideal consumer never truly becomes healthy, forever oscillating between indulgence and self-discipline, feeding the illusion of progress (Solovyov, 2025, pp. 85–89).

What makes the Spectacle so effective is that we live in a transparent society. Success is displayed

and promoted everywhere — through Instagram, television, and private coaching. In such an exhausting and performative environment, even the strongest individuals experience inner conflict and burnout. The Spectacle insists that one can be rich, healthy, educated, well-travelled, and perpetually self-optimized; yet, as Solovyov and Taleb note, this vision is mathematically impossible.

In chapters seven and eight of his work, Solovyov analyses online gurus who promise solutions for every spiritual crisis caused by the cult of “successful success”. However, as he shows, these supposed saviours are often charlatans — participants in the same endless race for visibility and validation. Even when a guru is sincere, the Spectacle itself corrupts the process, turning healing into a commercial performance. The Spectacle promotes both illness and placebo (Solovyov, 2025, pp. 155-166).

This structural failure is not accidental but intrinsic to the logic of the Spectacle itself, which requires constant visibility and exposure—a dynamic analysed in the following section.

THE TRANSPARENT SOCIETY: EXPOSURE AS CONTROL

The current Spectacle promotes the exposure of every aspect of our lives — politics, family, education, and other dimensions of existence. Moreover, this exposure must be presented in a positive tone, for being stripped — in some cases literally — now signifies success and positivity. As Byung-Chul Han writes, this positivity deprives society and individuals from profound happiness because to become really happy, a person or a society must withstand and create a meaning under pressure (Han, 2022, pp.19-20).

Byung-Chul Han (2022, pp. 19–22), in *The Transparency Society*, makes an observation: genuine life — and especially meaningful politics — requires opacity, withdrawal, and the protection of inner space. When every aspect of existence becomes visible, performative, and promotable, depth itself disappears. As Byung-Chul Han warns, the obsession with positivity destroys interiority and silences the profound dimension of human experience.

As Gianni Vattimo (2002, pp. 12–17) argues in *The Transparent Society*, the postmodern world is not a realm of clarity and enlightenment but of multiplying images and fragmented truths. What appears as “transparency” through mass communication is, in fact, an illusion of accessibility that conceals new forms of domination. The more we know, Vattimo notes, the less we understand reality — it dissolves into a web of interpretations. What was once the project of Enlightenment reason has become a market of visibility, where exposure replaces authenticity. Real freedom, Vattimo argues, lies not in perfect clarity but in “oscillation and multiplicity.” While Vattimo’s reflections on transparency remain highly relevant, it is worth noting that he wrote before the advent of the digital cacophony that now defines contemporary media. The constant influx of images and voices no longer merely multiplies interpretations, as Vattimo described, but overwhelms the very capacity for sustained attention or commitment to a single worldview.

Michel Foucault’s concept of the Panopticon helps illuminate the condition of transparency in the age of social media. In *Discipline and Punish*, Foucault (1995, pp. 201-202) wrote that “The Panopticon is a Discipline machine for dissociating the see/being seen dyad: in the peripheric ring, one is totally seen, without ever seeing; in the central tower, one sees everything without ever being seen”. In Vattimo’s transparent society, surveillance no longer requires guards or walls. Individuals willingly expose themselves to the gaze of others, thereby constructing a digital panopticon in which self-exposure functions as a new form of control.

Critical examination reveals contradictions in the imperative of constant positivity and overexposure. If positivity and overexposure are truly so great, why do the guards of the modern panopticon not

hurry to expose themselves?

Having examined the mechanisms of digital control and hypervisibility, we now turn to philosophical resources that might resist this reduction—specifically, the religious irrationalism of classical existential thought.

FINDING MEANING “THE OLD WAY”

Solovyov shows that self-help, mindfulness, and spirituality have been absorbed into the success race. For instance, the Silicon Valley mindfulness application Calm is valued at over one billion dollars and actively marketed to corporate clients. The Spectacle (of the late-stage capitalism), he observes, can monetize anything — even the search for inner peace (Solovyov, 2025, p. 173).

Solovyov urges readers to step outside this race for unachievable success and seek meaning in philosophy and religious traditions. Following his suggestion, we turn to philosophy and religious traditions to rediscover meaning.

For Plato, happiness or human flourishing (eudaimonia) is inseparable from the harmony of the soul and the contemplation of the Good. In *The Republic*, he asserts that genuine happiness arises when the rational part of the soul governs the spirited and appetitive parts, producing an inner order that mirrors the cosmic order of the Forms. Happiness, therefore, is not the pursuit of pleasure or material gain but the state of a soul aligned with the Idea of the Good (Plato, 2018, pp. 140-141).

Aristotle, by contrast, grounds happiness in the realm of action. In the *Nicomachean Ethics*, he defines eudaimonia as activity of the soul in accordance with virtue. Happiness is not a passive state but a continuous realization of one’s rational nature through virtuous practice. It is the ultimate end (telos) of human life—complete, self-sufficient, and chosen for its own sake (Aristotle, 2009, pp. 10-12). Whereas Plato’s happiness is metaphysical and contemplative, Aristotle’s is ethical and practical, emphasizing reason’s expression within the polis and the disciplined pursuit of moral excellence.

Humans long for a perfect world, and the Spectacle amplifies this longing by promoting idealized lives. For both Spinoza and Leibniz, however, the world is not a mistake to lament but a structure to understand. As Spinoza declares in his *Political Treatise*, the philosopher’s task is “not to laugh, not to weep, not to curse, but to understand” (“...I have laboured carefully, not to mock, lament, or execrate, but to understand human actions...”) (1883, p. 289). This understanding reveals that everything in existence follows from the necessity of divine nature (*Natura naturans*). What we call evil or imperfection is not a flaw in creation but a limitation of human perspective.

Spinoza’s *conatus* — the innate striving of every being to persevere in its existence — becomes the very pulse of being, the proof that life continues to affirm itself despite pain. Spinoza writes: “PROP. VI. Everything in so far as it is in itself endeavours to persist in its own being. PROP. VII. The endeavour wherewith a thing endeavours to persist in its being is nothing else than the actual essence of that thing. PROP. VIII. The endeavour wherewith a thing endeavours to persist in its own being involves no finite time but an indefinite time.” (1945, p.91). To live ethically is to align one’s mind with this necessity. Leibniz transformed this insight into his theodicy, claiming that the world we inhabit is the best of all possible worlds — not because it is flawless, but because it allows growth and perfection through struggle (1951, pp. 252-253). Freedom, for both, lies not in rebellion against necessity but in understanding it.

Shestov, however, rebels against this acceptance. For him, salvation demands a revolt against reason itself. Through immense suffering and despair — a state he calls groundlessness— the human being approaches faith (2017, pp. 246-250). Yet just when a person nears this Shestovian leap, digital gurus

intervene, offering placebos for the very illness they cause. The Spectacle represents itself as rational, but to find salvation, Shestov insists, one must embrace the antagonistic nature of faith. Those who will try to rationalize religious faith (what is highly promoted by the Spectacle) will be turned to stone by Medusa — the petrifying gaze of Ratio and Simulation (2017, p. 41).

Kierkegaard likewise argues that faith requires a leap beyond reason into the absurd. In *Fear and Trembling* (Kierkegaard, 2024, pp. 105-106), he distinguishes infinite resignation (accepting loss) from the leap of faith (believing in absurd restoration). Faith, then, is not resignation but rebellion — the paradoxical act of trusting the absurd.

As we see, no one among great thinkers of the past promised salvation or success merely for staying positive. They promised us only intellectual toil and moil.

CONCLUSION

There is only one way to live a life without worry — not to live at all. As Leibniz reminds us in his *Theodicy*, we inhabit the best of all possible worlds. Perhaps this is not the comforting ending the reader expects. Shestov and Kierkegaard understood that the search for the sublime and for salvation without risk — without the leap of faith — is futile.

What both the religious existentialists and the postmodern critics share is an awareness that salvation cannot be fully public — it requires distance from the Spectacle.

Plato and Aristotle, in turn, taught that meaning in life does not reside in success but in eudaimonia — the fulfilment of intellectual and moral purpose, even through acceptance of order, hierarchy, and fate.

As Byung-Chul Han and Gianni Vattimo argue, transparency should not be mistaken for an ultimate good. It serves, rather, as the ideological instrument of the Spectacle. To seek salvation, one must withdraw from the Panopticon — the digital prison of constant exposure.

Jaron Lanier has shown that modern social media are meticulously engineered to create addiction (Lanier, 2018, pp. 18-19). The endless debates and performative conflicts dominating the digital sphere are not accidental; they sustain the attention economy by keeping individuals visible, predictable, and controllable. The best way to escape the prison guard's gaze is to avoid the Panopticon altogether — even if it means deleting one's social media presence.

In uniting Solovyov's critique with the metaphysical intuitions of classical and religious philosophy, we rediscover spirituality as an act of resistance rather than consumption. Finally, we must recognize that struggle, pain, and loss are not obstacles to meaning but its conditions. Suffering is inevitable — it is the price and the proof of being alive.

This study contributes to the discourse on spirituality in capitalism by demonstrating that religious irrationalism offers conceptual resources unavailable to purely secular critiques of digital capitalism. While postmodern theorists (Debord, Baudrillard, Vattimo) diagnose the crisis, philosophers (Shestov, Kierkegaard, Leibniz) provide ontological alternatives grounded in non-instrumental conceptions of faith. Future research might explore how specific religious communities implement practices of withdrawal from digital surveillance, or examine empirical case studies of individuals who resist algorithmic life through religious commitment.

REFERENCES

Aristotle (2009). *The Nicomachean Ethics*. Oxford University Press.

Baudrillard J. (1994). *Simulacra And Simulation*. Ann Arbor the University of Michigan Press.

- Byung-Chul Han (2022). *Şeffaflık Toplumu. (The Transparency Society)*. Metis Yayınları.
- Debord G. (2025). *Общество Спектакля*. Москва: Издательство Аст. (*The Society of the Spectacle*. Moscow: Ast Publishing). [Russian reprint. Original French edition: *La Société du Spectacle*, 1967]
- Foucault M. (1995). *Discipline And Punish: The Birth of the Prison*. Vintage Books A Division of Random House. Inc. New York second Vintage Books Edition, May 1995.
- Gauthier F. (2022). *Religion in the Neoliberal Age: Political Economy and Modes of Governance*. Routledge.
- Kierkegaard S. (2024). *Fear and Trembling*. Translated by Alexander Jech. Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge.
- Lanier J. (2018). *Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now*. New York: Henry Holt and Co. pp.124.
- Leibniz (1951). *Theodicy*. London. Routledge and Kegan Paul LTD.
- Pelkmans M. (2009). Introduction: Post-Soviet Imaginaries. In: *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*. Cornell University Press, pp. 1–10.
- Plato (2018). *The Republic*. Cambridge University Press.
- Shestov L. (2017). *Афины и Иерусалим*. Москва: РИПОЛ-классик. (*Athens and Jerusalem*. Moscow: RIPOL-classic).
- Solovyov A. (2025). *Эпоха выгорающих супергероев: как саморазвитие превратилось в культ, а погоня за счастьем завела нас в тупик*. Москва: Альпина Паблишер. (*The Age of Burned-Out Superheroes: How Self-Development Became a Cult, and Why the Pursuit of Happiness Has Trapped Us*. Moscow: Alpina Publisher). [First Russian edition, 2025]
- Spinoza B. (1883). *Tractatus Theologico-Politicus, Tractatus Politicus*. In: *Tractatus Politicus*. George Routledge and Sons, Ltd., London.
- Spinoza B. (1945). *Ethics*. London: J.M. Dent and Sons LTD. New York: E.P. DUTTON and Co. Inc.
- Suntsova Ya. S. (2009). *The concept of spirituality in philosophy and psychology*. Bulletin of Udmurt University. Series Philosophy. Psychology. Pedagogy, 2, 39-60. (In Russian)
- Vattimo G. (2002). *Прозрачное общество*. Москва. Логос. (*The Transparent Society*. Moscow. Logos).

Climate-Induced Migration And Urban Sustainability: A Socio-Economic Study of Dhaka City

Sadia Sultana TRISHA¹
Nafisa Naushin JOYEETA²
Omar FARUQUE³

Abstract

One of the most urgent issues facing the world today is climate change, and Bangladesh is one of its most vulnerable victims. Natural catastrophes, including cyclones, flash floods, and droughts, are common in the nation because of its distinct geographic characteristics. Mass displacement and the emergence of climate refugees are the results of these occurrences, which cause fatalities, damage to infrastructure, and detrimental effects on livelihoods. Many displaced people go to Dhaka because they think it has a wide range of job options for different age groups and ability levels. But because of its severe pollution and overcrowding, Dhaka has already earned the title “A City of Uninhabitable Living.” The city’s socioeconomic problems have worsened due to the inflow of climate refugees, placing pressure on housing, labor markets, infrastructure, and basic services. This study investigates the socio-economic challenges faced by climate refugees, their impact on Dhaka’s residents, labor dynamics, and urban environment. It also explores whether their presence contributes to social degradation and hinders progress toward SDG 11, which aims to make cities inclusive, safe, resilient, and sustainable—central to green city planning. Using both qualitative and quantitative methods, the study draws on secondary data from scholarly publications, books, journals, and national and international sources. The results show escalating drug use and criminal activity, pressure on resources like power and clean water, and rising housing expenses. Despite some responders pointing out the benefits of skilled labor at low salaries, the overall load is noteworthy. The report ends with policy suggestions for improved regulation and public knowledge that will aid Dhaka in adapting to and lessening these effects.

Keywords: Climate Refugees, Dhaka City, Sdg-11, Environmental Effect, Labor Market, Socio-Economic Effect.

INTRODUCTION

“Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient, and sustainable” is the stated objective of Sustainable Development Goal 11 (SDG 11). Rapid influxes of climate-displaced people from rural and coastal regions have become a major obstacle to Dhaka, one of the Global South’s fastest-growing megacities, reaching SDG 11 ambitions. According to the literature, floods, river erosion, salinization, cyclones, and heat are some of the climate-related factors that cause widespread internal displacement in Bangladesh. The influx of these migrants puts a strain on Dhaka’s housing, services,

infrastructure, and governance capabilities, creating a vicious cycle that impedes the country's progress toward SDG 11. The main study areas, impact evidence, governance limitations, and policy gaps that have been brought to light in recent studies and publications are summarized here.

The study emphasizes that migration is both an adaptation strategy and a driver of new vulnerabilities. Climate-induced moves are often internal and incremental as well as sudden (cyclones, floods). Urban destinations like Dhaka are attractive because of perceived economic opportunity and social networks; yet cities are not neutral receivers—urban infrastructures, land markets, and planning institutions shape outcomes for migrants and host communities. This literature places SDG 11 at the intersection of urban planning (housing, transport, basic services) and climate resilience, arguing that unmanaged inflows directly undermine the “inclusive” and “resilient” dimensions of SDG 11 if cities cannot expand services and formal housing affordably and equitably. The article aims to examine the current situation of climate refugees in Dhaka city, exploring how their presence is reshaping urban life across social, economic, and infrastructural dimensions. It investigates whether climate-induced migration is posing challenges to achieving Sustainable Development Goal 11—particularly in terms of inclusive, safe, resilient, and sustainable urban development. Finally, the article offers policy recommendations inspired by international practices that could be adapted and implemented in Bangladesh to strengthen urban resilience and climate mobility governance.

Bangladesh—A Climate Change Hotspot

At the forefront of global concern, Bangladesh appears as a striking example of a country extremely vulnerable to the far-reaching impacts of climate change and environmental threats. The country grapples with a multitude of climatic and environmental hazards, including flooding, droughts, cyclones, torrential downpours, tropical storms, saline intrusion, and riverbank erosion (IPCC, 2018). Bangladesh is highly susceptible to the impact of sea-level rise, with some estimating that the Bay of Bengal is responsible for 10% of all tropical cyclones in the world (Ali, 1999; Gray, 1985). One of the top ten potentially vulnerable areas in the world is the coastal zone of Bangladesh (Dasgupta et al., 2009), which makes up about 32% (47,201 km²) of the country and is home to 29% (approximately 35 million) of the population, with 52% of these households being landless and impoverished. The coastal belt of Bangladesh faces yet another significant environmental challenge in the form of salinization, which has adversely affected large areas in Bangladesh: approximately 83.3 million hectares of land in 1973, 102 million hectares in 2000, and 105.6 million hectares in 2009.

Bangladesh experienced 159 cyclones between 1877 and 2009—including 48 classified as severe cyclonic storms, 43 cyclonic storms, and 68 tropical depressions (Mallick & Vogt, 2012; Singh et al., 2001). The country has witnessed a substantial number of disastrous cyclones, storm surges, and floods in recent years because of climate change. According to the FGD Reports organized by Humanitywatch, 123,000 people migrated from the affected coastal areas of Khulna and Satkhira (Mehedi et al., 2010).

METHODOLOGY

This study employs a comprehensive literature review methodology to integrate current research on climate-induced displacement in Bangladesh. A literature review looks at existing research and non-research material that is relevant to a specific subject and evaluates it critically. It uses secondary sources instead of gathering new primary data. This study includes research journals, peer-reviewed scholarly works from Google Scholar, Scispace and official records from government agencies including the Ministry of Disaster Management and Relief and the Bangladesh Bureau of Statistics (BBS). In order to present a thorough and internationally informed analysis, information and perspectives from international institutions, such as the World Bank and the United Nations, are also

included.

CURRENT STATUS OF MIGRANTS

Millions of people have already been displaced by climate hazards in Bangladesh, approximately 7.1 million in 2022; projections indicate 13.3 million by 2050 and as much as 30 million by 2100. Migrants suffer unstable livelihoods, inadequate legal protection, and gaps in urban policy and services as they relocate mostly within cities and outside to Gulf states.

Bangladesh exhibits significant and increasing climate displacement, however estimates differ depending on the methodology and scope. Approximately 7.1 million people were displaced by climate-related issues in 2022, according to some regional estimate, and under current risk patterns, that number might rise to 13.3 million by 2050. Longer-term estimates have indicated that national totals may be far higher; multiple million displacements have already been observed (about 6 million in some studies), and other projections put the number of displaced people at up to 30 million by 2100.

CAUSES AND ENVIRONMENTAL FACTORS

Bangladesh displacement is multi-causal but strongly tied to specific climate stressors that reduce livelihoods and habitability. Floods and food insecurity, cyclone impacts, salinity intrusion, river erosion, and changing temperature/precipitation patterns are repeatedly identified as primary environmental drivers in the empirical literature.

Key Cause Of Climate Migration:

Flooding and waterlogging	Damage to homes, crops and drinking water; emergency displacement and subsequent migration to towns
Cyclones and storm surges	Large rapid displacement, asset loss, destruction of livelihoods and infrastructure
Salinity intrusion	Loss of arable land and drinking water deterioration, forcing agricultural households to move
River erosion and channel change	Repeated loss of homesteads/land prompting repeated local or permanent moves
Heat, drought, altered rainfall	Increased temporary and seasonal labor migration from agrarian households

[Researcher's own work]

Interaction with Socioeconomic Factors:

Rather than a single climatic cause, migration frequently represents the interplay between poverty, lack of alternative livelihoods, social vulnerability, and environmental stress.

MIGRATION PATTERNS AND DESTINATIONS

While there are sizable international labor flows along well-traveled routes, climate-related mobility in Bangladesh is primarily domestic and centered toward big cities.

Important Internal Processes and Urban Locations

Rural to urban concentration -Most climate-affected movers head to urban areas, with Dhaka receiving a very large share of internal migrants and Dhaka, Chattogram accounting for roughly two-fifths of internal migration (Alam, 2022)

Informal settlements -Many climate-impacted arrivals settle in informal urban settlements and slums where they take informal, low-paid work and often lack secure tenure and services.

Short distance and nearby towns. After flood events, many displaced households relocate first to nearby towns or sub-regional centers before or instead of moving to megacities.

AN OVERALL EFFECT ON SOCIO-ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL SECTORS:

Although there are now more slums in Dhaka City than there were a while ago, the socioeconomic circumstances there have not substantially changed, according to a number of academic studies. Many individuals choose to migrate to dwell outside of their homelands, which are prone to natural disasters. As a result, many individuals are migrating to urban slums due to climate-induced displacement. This is now a significant topic of concern (Hossain, 2008).

Effect on Food Safety and Security:

Climate change threatens migrants' access to food and makes them even more vulnerable in terms of their socioeconomic status. They are always looking for a higher quality of life and a healthier standard of living. All of these become quite costly to obtain in the correct forms. Additionally, the increasing population in urban slums places an unnecessary burden on the already (Akter, 2009). Food output in Bangladesh has improved significantly in recent years. However, a person's access to food is restricted by their financial situation. When discussing food security, several other factors must be considered from a macro perspective. Groundwater availability is essential for irrigation and crops (Harris-Fry et al., 2015). The effects of climate change, such as delayed monsoons and uneven rainfall distribution, have exacerbated water scarcity and availability, which appear to have had a significant impact on Bangladesh's agricultural output. A lack of food at home prompts many people to move to urban slum regions (Haque & Nahar, 2023). However, there isn't enough food to feed the slum people, especially during climate emergencies. The lack of healthy dietary habits in the slum is also evident in the numerous illnesses that result from it. Youngsters are not trained to wash their hands properly either before or shortly after eating (Akter, 2009). And as a result, several vector-borne illnesses proliferate throughout the area. Although they are impacted by the illnesses, they may not discover a treatment. Therefore, it is evident that both adults and children in this cluster do not practice proper hygiene. (Harris-Fry et al., 2015).

Health and livelihood:

The health issue becomes a significant issue in people's everyday lives, even after they move into and live in slums. Following the relocation, the migrants must adjust to a new lifestyle and fend off the various health threats to which they may be vulnerable (Rashid, 2009). Due to the slums' inadequate sanitary living conditions, many parasites are attracted to them, allowing them to breed, which makes this a particularly concerning issue. A poor drainage system frequently results in stagnant water, which provides an ideal environment for insects to grow and thrive. (Rahman, 2016). From the ruins, these then make their way to the slums to lay eggs in particles of food that are consumed by residents, including pregnant women and small children. Additionally, the cycle has a negative impact on these people's health, which also serves as the beginning of a new issue. These individuals seldom have sufficient financial resources to obtain appropriate health benefits after contracting the illness. As a result, they are unable to access the medical care that they so richly need (Dana, 2011).

Water and Sanitation:

Access to clean, safe water is a competitive and demanding issue in Dhaka's slums. The availability of clean, pure water is purely a question of luck. Another significant problem that is of great concern

in the city slums is sanitation. Waste is typically disposed of wherever it can be. People are not as concerned about safety hazards because there is no rule governing everything from roadways and side paths to areas above bodies of water. Additionally, these individuals lack the education necessary to understand the numerous negative effects that poor sanitation can have on society (Hanchett, 2003).

Professional shift:

Climate refugees move to urban areas, and their careers significantly shift as a result. Migrants from the villages were either active in fishing or the agricultural industry. However, when they go to the city sides, a significant change in their occupation takes place because they are no longer able to take advantage of such opportunities. These days, they picture themselves working in construction services and other urban-based occupations. The majority of the time, women are seen working for the homes surrounding the slums, while men are seen operating rickshaws (Hossain, 2001).

SDG 11 IN DHAKA: WHY SUSTAINABLE URBAN GOALS REMAIN ELUSIVE AMID CLIMATE MIGRATION PRESSURES:

The official SDG 11 indicators are mapped to the current state of Dhaka in the following evidence-based table1, which also explains why there are implementation gaps in the city and whether or not internal migration or migrant populations are a contributing factor.

Table 1: Why Sustainable Urban Goals Remain Elusive Amid Climate Migration Pressures

SDG 11 INDICATOR (source- United Nations: Goal 11)	DHAKA CURRENT SITUATION	WHY IS SDG 11 IMPLEMENTA- TION WEAK IN DHAKA CITY	IS THERE ANY LINK TO CLIMATE REFUGEES/ MIGRANTS?
Adequate, safe, and affordable housing;	Slums and other informal settlements, such as Korail, are home to a significant portion of the urban population. According to national and UN data, there are sizable numbers of slum dwellers in Bangladeshi cities; a significant portion of the urban poor reside in Dhaka in crowded settlements with unstable tenure and frequent fires. (World Bank)	Informal settlements in Dhaka are expanding due to rapid rural-urban migration, weak land rights, poor urban planning, and a lack of affordable housing. Natural disasters worsen the situation, while limited municipal budgets restrict social housing development. (Duque, 2024)	Direct link - Climate shocks like floods, river erosion, and cyclones drive internal migration from rural and coastal regions to Dhaka, where affordability and social networks lead many newcomers to settle in informal areas—intensifying pressure on housing and urban services.
Access to safe, affordable, and sustainable transport	Dhaka suffers from chronic traffic congestion, limited road space, and unreliable mass transit. While metro and BRT projects are underway, high population density restricts coverage, and safe walking or cycling infrastructure remains inadequate. (Asian Transport Observatory, 2024)	Dhaka's transport struggles stem from fragmented governance, limited road space, rising private vehicles, and poor integration of informal and last-mile options—while BRT and metro projects face delays and funding gaps (Roy et al., 2018).	Indirect link: Migrant inflows increase commuting demand, concentrating low-income riders in underserved corridors. Many rely on informal transport like rickshaws and shared vans, which lack integration, while congestion hampers the expansion of safe public transit.

Inclusive and sustainable urbanization & participatory planning (land use)	Dhaka's weak land-use planning fuels unplanned growth, informal settlements, and waterbody encroachment—while urban sprawl continues beyond city limits. (Swapan et al., 2017)	Dhaka's rapid population growth overwhelms planning capacity and coordination among city agencies like Dhaka North, South, RAJUK, and transport bodies, while high land value politics hinder enforcement and relocation efforts. (Haque, 2024)	Direct link- Many migrants settle in peri-urban and informal areas, reshaping land-use patterns with unplanned neighborhoods—making it harder for planners to retrofit essential services.
Protecting cultural & natural heritage	Dhaka's heritage sites face threats from urban development, pollution, and unplanned construction, with limited success in conserving them—especially in densely populated areas. (Nahrin, 2020)	Economic pressures and development priorities in Dhaka often favor housing and infrastructure over heritage conservation, with limited funding and weak enforcement further hindering preservation efforts. (Allam & Jones, 2019)	Weak/indirect link — Displacement and rapid urbanization heighten pressure on heritage sites, often leading to informal redevelopment and unplanned conversions that threaten their preservation.
Reduce deaths & losses from disasters (disaster resilience)	Bangladesh has disaster frameworks, but Dhaka remains vulnerable to floods, fires, heat stress, and erosion. While urban disaster deaths have declined, economic losses and local risks persist (Seddiky et al., 2024).	Dhaka's dense, flood-prone settlements and informal housing face high disaster exposure, with limited early warnings, weak evacuation options, and tight municipal budgets for resilient infrastructure. (Internal Displacement Monitoring Centre)	Direct link: Climate displacement drives people into Dhaka's hazard-prone informal zones, raising disaster risks and complicating urban planning.
Air quality, waste management, municipal waste collection	Dhaka has extremely poor air quality, with high PM2.5 levels. Waste collection is inconsistent, and many areas suffer from open burning and unmanaged dumping. (UNB, 2025)	Vehicles, industries, brick kilns, and building dust are the main sources of pollution in Dhaka; these sources are made worse by inadequate emission controls, underfunded waste systems, and an unorganized informal sector. Urban expansion is increasing faster than service capacity. (Islam, 2025)	Indirect link: Migrant inflows raise waste generation and fuel demand in informal settlements—often relying on polluting sources—intensifying local pollution exposure for low-income communities. (Reuters, 2024)
Public open spaces, safe & inclusive green areas	Dhaka's urban green space is rapidly declining and fragmenting—especially in South City areas—limiting safe public space access for many residents. (Shammi et al., 2023)	Development pressures, weak zoning, and competing priorities like housing lead to encroachment on Dhaka's parks and waterbodies, accelerating green space loss (Shammi et al., 2023).	Direct link: Incoming migrants often settle on marginal lands like riverbanks and wetlands—areas meant for urban buffers—making green-space planning more difficult.

WORLD EXPERIENCE & RECOMMENDATIONS:

Here are some evidence-based suggestions for Bangladesh, with a particular emphasis on Dhaka, and compare them to other nations' policies and experiences, for instance, European examples — Netherlands/Room for the River; and South Asian neighbors like Sri Lanka/Maldives/India. Each key proposal is followed by (1) why it is appropriate for Dhaka, (2) a summary of what other nations have

done, and (3) doable actions that Bangladesh and Dhaka may take.

Tuvalu — Australia Treaty (Falepili/2024–25):

The Australia–Tuvalu pact shows how formal migration agreements can link adaptation support with planned relocation from climate-vulnerable countries.

The NSIDM may develop into a complete national framework for climate mobility if Bangladesh were to implement this strategy, which would explicitly allocate municipal tasks, set aside land for climate-resilient housing, and harmonize funds across ministries. It might also lead the way in rights-based regional migratory agreements that respect human dignity, legal safeguards, and long-term development objectives, as modeled by the Tuvalu–Australia agreement. Bangladesh would then be in a position to lead the world in proactive, compassionate climate adaptation (Le Monde, 2024).

New Zealand (Pacific policy experiments):

New Zealand’s climate mobility pilots show the importance of combining migration pathways with rights protections, avoiding discriminatory or lottery-based systems.

The updated climate-mobility framework needs to be made legally enforceable for RAJUK and Dhaka North/South City Corporations to guarantee its implementation. This includes requiring that all urban master plans and zoning laws incorporate forecasts of migratory inflows resulting from climate change. Additionally, it should mandate that some urban land parcels be set aside for green buffer zones that improve environmental resilience and inexpensive, climate-resilient housing. By including these requirements in planning legislation, proactive, inclusive urban development would be ensured, and local governance would be in line with national adaptation objectives (Dyer & Neef, 2023).

Sri Lanka and the Maldives:

IOM/UN briefings emphasize combining socio-economic packages for long-lasting impact. Planned relocation and upgrading activities, such as in Sri Lanka’s landslide zones, are most effective when combined with livelihood assistance and community engagement (SLYCAN Trust, 2023).

Bangladesh could scale a national Urban Upgrading & Tenure Security Program for Dhaka by introducing a phased tenure system—from temporary occupancy to permanent titles—tailored to the realities of informal settlements. The program would prioritize resilient retrofits such as elevated plinths, fire-break corridors, and flood-adaptive designs, while empowering communities to manage shared infrastructure like drainage, sanitation, and solar lighting. Pilots should begin in high-pressure wards most vulnerable to climate and migration stress, leveraging a blend of donor support and municipal financing to ensure sustainability and local ownership (Ministry of Disaster Management and Relief, 2023).

Netherlands — Room for the River:

A national, well-funded program that reclaims river space through relocation, engineering, and restoration offers a replicable model of inclusive, large-scale spatial planning. (Dutch Water Sector, 2019).

Retreat plans should be combined with “Room for Water” initiatives, such as permeable green spaces, restored wetlands, and urban flood corridors, to lessen Dhaka’s growing flood danger. This strategy emphasizes regulated water flow, biological buffers, and adaptive land use to absorb excess rainfall and tidal surges, drawing inspiration from Dutch spatial engineering and nature-based solutions. By incorporating these strategies into Dhaka’s urban design, vulnerable wards’ biodiversity and livability will be improved in addition to disaster risk reduction (Dutch Water Sector, 2019).

United States — FEMA buyouts / HMGP:

By moving vulnerable families out of high-hazard areas, voluntary buyouts can be a useful strategy for lowering the danger of flooding. However, such initiatives need to be created with robust fairness protections and significant community engagement to prevent perpetuating spatial inequality or favoring wealthy communities. To avoid fragmented results and make sure that relocation promotes long-term resilience for all impacted groups, it is crucial to have transparent criteria, inclusive planning, and compensation methods that take into account social and cultural links (Chen et al., 2020).

Priority retreat sites around Dhaka's lakes, marshes, and riverbanks—areas that are becoming more and more susceptible to floods and encroachment—should be proactively mapped by Bangladesh. The government can test voluntary buyouts or land swaps in certain areas, guaranteeing robust social protections, open consent procedures, and relocation assistance that takes cultural differences into account. The program must offer inexpensive relocation choices, service access, and livelihood restoration in order to safeguard low-income households. In order to create a scalable paradigm for equitable climate retreat in high-risk urban areas, funding should combine national resilience funds with targeted donor support (Nelson & Camp, 2020).

International practice (World Bank, UN):

The UN, World Bank, and other international institutions should pay attention to proposals for investments in climate-smart data systems, urban infrastructure, and municipal finance mechanisms in order to handle the increasing pressures of migration brought on by climate change. Such investments must provide cities with the resources, independence, and financial ability to prepare for mobility, improve services, and fairly integrate displaced populations, drawing on multi-level governing models such as the Netherlands. For climate migration to become a means of opportunity rather than a cause of urban disaster, city-level resilience must be strengthened via concerted national and international assistance (Barron, 2018).

Bangladesh should create a Municipal Resilience Fund to promote green buffer development, urban upgrading, and dignified relocation aid by combining national appropriations, donor contributions, and climate-linked bond financing. Cities like Dhaka would be able to safeguard vulnerable people while proactively managing flood risk and climate mobility with this financing. The fund should be combined with ward-level mobility and vulnerability data systems to guarantee focused and fair interventions. This will allow for real-time tracking of displaced households and aid delivery through secure digital registration connected to social protection programs (Ministry of Disaster Management and Relief, 2023).

CONCLUSION

“If climate change is real, then climate refugees are real”- Based on this statement, this concept paper has undertaken a holistic approach in identifying the root causes of a victim country (for example, Bangladesh) being vulnerable to global climate changes and the parallel consequences. It also highlights how a city (Dhaka) is deprived of establishing the SDG11 goal due to climate refugees. There is a pressing need to further consider how refugees and internally displaced people are rendered more vulnerable in the contexts of repeat displacements and climatic risks.

REFERENCES

- Allam, Z., & Jones, D. (2019). Climate change and economic resilience through urban and cultural heritage: The case of emerging small island developing states economies. *Economies*, 7(2), 62.
- Ali A. (1999). Climate change impacts and adaptation assessment in Bangladesh. *Climate Research*, 12(2–3), 109–116.

- Akter, T. (2009). Migration and living conditions in urban slums: implications for food security. *Unnayan Onneshan, The Innovators, Centre for Research and Action on Development, Dhaka, Bangladesh.*
- Asian Transport Observatory. (2024, December). Dhaka, Bangladesh urban transport profile. https://asiantransportobservatory.org/documents/277/Dhaka_transport_sector_profile.pdf
- Bangladesh Bureau of Statistics. (2024). [Title of the report]. Government of Bangladesh. https://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/b343a8b4_956b_45ca_872f_4cf9b2f1a6e0/2024-01-31-15-51-b53c55dd692233ae-401ba013060b9cbb.pdf
- Barron, L. (2018, March 20). 143 million people could soon be displaced because of climate change, the World Bank says. *Time*. <https://time.com/5206716/world-bank-climate-change-internal-migration/>
- Chen, J., Mueller, V., & Conway, D. (2020). Population displacements and climate change: A review of the empirical evidence. *Science Advances*, 6(28), eaax8995. <https://doi.org/10.1126/sciadv.aax8995>
- Dana, T. (2011). Unhygienic living conditions and health problems: a study in selected slums of Dhaka city. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 2(11), 27-34.
- Dasgupta S., Laplante B., Meisner C., Wheeler D., Yan J. (2009). The impact of sea-level rise on developing countries: A comparative analysis. *Climatic Change*, 93, 379–388. <https://doi.org/10.1007/s10584-008-9499-5>
- Dutch Water Sector. (2019, April 15). Room for the River Programme. <https://www.dutchwatersector.com/news/room-for-the-river-programme>
- Duque, M. C. (2024). Climate change in Bangladesh shapes internal migration and movement to India. *Journal of the Migration Policy Institute*. Haque, S. E., & Nahar, N. (2023). Bangladesh: climate change issues, mitigation, and adaptation in the water sector. *ACS ES&T Water*, 3(6), 1484-1501.
- Dyer, C., & Neef, A. (2023). The evolution of Aotearoa New Zealand’s policy discourses on Pacific climate mobilities from 2006–2021. *Frontiers in Climate*, 4, Article 1000632. <https://doi.org/10.3389/fclim.2022.1000632>
- G. Arora, “The Problem of Climate-Induced Displacement,” pp. 2039–2050, Jan. 2022, doi: 10.4018/978-1-6684-3686-8.ch103
- G. C. Arora, “The Problem of Climate-Induced Displacement: Analyzing the International Framework on Protection of Rights of Climate Migrants,” *Social Science Research Network*, pp. 67–82, Jan. 2020, doi: 10.4018/978-1-7998-0315-7.CH004.
- Haque, T. (2024). Can Dhaka be liveable and sustainable? The complexities and dilemmas of planning and planners for achieving urban liveability and sustainability (Doctoral dissertation, RMIT University).
- Harris-Fry, H., Azad, K., Kuddus, A., Shaha, S., Nahar, B., Hossen, M., Younes, L., Costello, A., & Fottrell, E. (2015). Socio-economic determinants of household food security and women’s dietary diversity in rural Bangladesh: a cross-sectional study. *Journal of Health, Population and Nutrition*, 33(1), 2.
- Hanchett, S., Akhter, S., Khan, M. H., Mezulianik, S., & Blagbrough, V. (2003). Water, sanitation and hygiene in Bangladeshi slums: an evaluation of the WaterAid–Bangladesh urban programme. *Environment and Urbanization*, 15(2), 43-56.
- Hossain, M. Z. (2001, August). Rural-urban migration in Bangladesh: a micro-level study. In *Brazil IUSSP conference. August* (pp. 20-24).
- Hossain, S. (2008). Rapid Urban Growth and Poverty in Dhaka City. *Bangladesh e-journal of sociology*, 5(1).
- Internal Displacement Monitoring Centre. (n.d.). Bangladesh. <https://www.internal-displacement.org/countries/bangladesh/>
- Islam, F. S. (2025). A Comprehensive Analysis of Air Pollution in Dhaka City, Bangladesh, and the Application of Artificial Intelligence and Machine Learning for Enhanced Management and Forecasting. *International Journal of Applied and Natural Sciences*, 3(1), 131-167.
- Le Monde. (2024, May 12). Australia and Tuvalu finalize historic treaty to welcome climate refugees. https://www.lemonde.fr/en/environment/article/2024/05/12/australia-and-tuvalu-finalize-historic-treaty-to-welcome-climate-refugees_6671151_114.html

- Mallick B., Vogt J. (2012). Cyclone, coastal society and migration: Empirical evidence from Bangladesh. *International Development Planning Review*, 34(3), 217–240. <https://doi.org/10.3828/idpr.2012.16>
- Mehedi H., Nag A. K., Farhana S. (2010). Climate induced displacement: Case study of cyclone Aila in the southwest coastal region of Bangladesh. CLEAN.
- Ministry of Disaster Management and Relief. (2023). National Strategy on Internal Displacement Management (NSIDM). Government of the People's Republic of Bangladesh. https://modmr.portal.gov.bd/sites/default/files/files/modmr.portal.gov.bd/publications/d05820e8_b72f_43a1_8cfe_4b4bd34a2560/NSIDM%20Publication%28Size%206.5%20X%209.5%20in%29.pdf
- Nahrin, K. (2020). Environmental area conservation through urban planning: case study in Dhaka. *Journal of Property, Planning and Environmental Law*, 12(1), 55-71.
- Nelson, K. S., & Camp, J. (2020). Quantifying the benefits of home buyouts for mitigating flood damages. *Anthropocene*, 31, 100246.
- PCC. (2018). Global warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways. The context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. <https://www.ipcc.ch/sr15/>
- Rahman, A. (2016). *The impact of climate change on the lives of poor migrants to Dhaka City* (Doctoral dissertation, Thompson Rivers University).
- Rashid, M. (2013). Migration to big cities from coastal villages of Bangladesh: An empirical analysis. *Global Journal of Human Social Science Geography, Geo-Sciences, Environmental Disaster Management*.
- Rashid, S. F. (2009). Strategies to reduce exclusion among populations living in urban slum settlements in Bangladesh. *Journal of health, population, and nutrition*, 27(4), 574.
- R. Castellano, N. Dolšák, and A. Prakash, “Willingness to help climate migrants: A survey experiment in the Korail slum of Dhaka, Bangladesh,” PLOS ONE, vol. 16, no. 4, Apr. 2021, doi: 10.1371/JOURNAL.PONE.0249315
- Roy, S., Sowgat, T., Ahmed, M. U., Islam, S. T., Anjum, N., Mondal, J., & Rahman, M. M. (2018). Bangladesh: National urban policies and city profiles for Dhaka and Khulna. GCRF Centre for Sustainable, Healthy and Learning Cities and Neighborhood (SHLC).
- Reuters. (2024, March 19). Bangladesh, Pakistan, India bottom air quality rankings 2023, data shows. <https://www.reuters.com/business/environment/bangladesh-pakistan-india-bottom-air-quality-rankings-2023-data-shows-2024-03-19/>
- S. C. Sakapaji, “Climate-Induced Migration a New Normal? A Systematic Research Analysis of the Climate-induced Migration Crisis in Bangladesh,” July 2023, doi: 10.59324/ejtas.2023.1(4).42.
- Seddiky, M. A., Ara, E., & Karim, A. (2024). Climate change-induced hazard risks and migration in Bangladesh: A case study. *Current Research in Environmental Sustainability*, 7, 100253.
- Shammi, M., Reza, F., Sarker, A. C., & Sakib, A. A. (2023). Prospects and challenges of achieving sustainable urban green-spaces: A case study of urban greening in Dhaka North City Corporation (DNCC), Bangladesh. *PLOS Sustainability and Transformation*, 2(5), e0000061.
- Singh O., Khan T. M. A., Rahman M. S. (2001). Has the frequency of intense tropical cyclones increased in the North Indian Ocean? *Current Science*, 80(4), 575–580.
- SLYCAN Trust. (2023, November). Climate displacement and internal migration in Sri Lanka: A case study on Trincomalee District [Draft report]. International Organization for Migration. <https://environmentalmigration.iom.int/sites/g/files/tmzbd11411/files/documents/2023-11/case-study-climate-migration.pdf>
- S. M. Rahman, M. Mamoon, Md. S. Islam, S. Hossain, R. Haque, and A. Zubair, “Post-displacement status of climate migrants in Rajshahi City, Bangladesh,” *Regional sustainability*, vol. 3, no. 3, pp. 183–187, Sept. 2022, doi: 10.1016/j.regsus.2022.09.002.

- Swapan, M. S. H., Zaman, A. U., Ahsan, T., & Ahmed, F. (2017). Transforming urban dichotomies and challenges of South Asian megacities: Rethinking sustainable growth of Dhaka, Bangladesh. *Urban Science*, 1(4), 31.
- UNB. (2025, January 7). Dhaka's unhealthy air quality persists. *Dhaka Tribune*. <https://www.dhakatribune.com/bangladesh/dhaka/393985/dhaka%E2%80%99s-unhealthy-air-quality-persists>
- United Nations. Goal 11: Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable. United Nations Department of Economic and Social Affairs. <https://sdgs.un.org/goals/goal11>
- World Bank. Population living in slums (% of urban population). <https://data.worldbank.org/indicator/EN.POP.SLUM.UR.ZS>
- World Population Review. (2025). Dhaka population 2025. Retrieved October 13, 2025, from <https://worldpopulationreview.com/cities/bangladesh/dhaka>
- Alam, Md Zakiul & Mamun, Abdullah. (2022). Dynamics of internal migration in Bangladesh: Trends, patterns, determinants, and causes. *PLOS ONE*. 17. e0263878. 10.1371/journal.pone.0263878.

Navigating New Horizons: Social And Cultural Experience of International Students At The İzmir Kâtip Çelebi University, Türkiye

Stephen TAIWO¹

Abstract

The advent of globalization has brought significant shifts to the direction and outlook of higher education, driven by the expansion in volume, scope, and complexity of international education. This has led to an increase in the number of international students, with more than 6 million mobile students worldwide. In Türkiye, various stakeholders within the Turkish higher education system have continuously developed policies to attract more international students, making Turkish universities more appealing. However, recent realities reveal that many international students face several difficulties, including language barriers, cultural differences, variations in learning styles, as well as loneliness and alienation during their studies. Despite interventions by the Turkish government and universities aimed at improving the social and learning experiences of international students in Türkiye, these issues persist. Against this backdrop, this study offers an insight into social and cultural experiences of international students at İzmir Kâtip Çelebi University, İzmir, Türkiye, from a phenomenological standpoint. Participants were selected using criterion sampling: four males and three females took part in the interviews. The small sample size was due to the limited number of participants who met the criteria and were willing to participate in the study within the one-month time frame set for completion of the research. The results showed that social and cultural activities within the university, including traveling programs, sports, informal speaking clubs, music concerts, and international conferences, have helped international students adapt and integrate into the reality of their new environment. Conclusively, international students' social and cultural experiences have been positive, as they have built confidence, corrected misconceptions, learned the language, acquired new skills, motivated themselves to study more, broadened their minds, and accelerated their academic progress to overcome hurdles. The study recommends that increased frequency of social and cultural activities by the university will lead to easy integration of international students. The study suggested that future research should broaden the participant pool to explore the social and cultural experiences of international students at universities in Izmir.

Keywords: International Students, Social Experiences, Cultural Experiences, Adaptation, Integration, Higher Education in Türkiye.

INTRODUCTION

The advent of globalisation has brought major shifts in the trajectory and outlook of higher education due to the expansion in volume, scope, and complexity of international education. As seen over the years, there has been an upsurge in the rate of international students, with more than 6 million mobile international students across the world - a number which has exponentially increased since 2007 (OECD, 2021). In a bid to generate more income and add diversity to the student body, different countries around the world have continually drafted policies and programmes that would facilitate the recruitment of international students in their universities and other higher education institutions within their countries (Yılmaz, 2018). Cena et al (2021), for instance, suggested that higher education in Northern Ireland is specifically committed to promoting internationalisation by attracting international students who would be of economic and financial benefit while also contributing to their global alumni network in the long run. To facilitate these benefits, universities and other higher education institutions need to continually strive to improve the quality of the experience of international students by identifying the factors that could facilitate their successful adjustment into their new environment (Shu et al., 2020).

Furthermore, de Wit (2011) was of the view that one major quality determinant and key performance indicator of most higher education institutions around the world in recent times has been the number of international students enrolled within such institutions. It is the case that the volume of international students can help the university build long-lasting prestige and heritage on a global scale. Despite this, most international students are still faced with challenges clouded by uncertainty and disorientation around how to adapt to the cultural and social expectations of their new environment. While some of these students find solutions to address their challenges, others fail miserably – hence, taking a wrong turn on their academic and social lives as they fall into depression and financial burden (Ramachandran, 2011). International students in most Turkish universities face challenges such as language barriers, cultural differences, variations in learning styles, as well as loneliness and a sense of alienation (Lillyman and Bennett, 2014; Ya Hui Michelle and Wade, 2021). Despite the collaboration between the Turkish government and universities to improve and facilitate the conditions for international students, a considerable number of them still face several difficulties throughout their studies. It is against this background that this study seeks to examine the experiences of international student in Türkiye, given the need to adapt to their new environment. Given the underlying differences in the social and cultural backgrounds of international students compared to those found in Türkiye, this explorative study aims to explore the social and cultural experiences of international students by drawing specific evidence from those studying at İzmir Kâtip Çelebi University.

MATERIAL AND METHOD

Literature Review

International Student in Türkiye

The term ‘international student’ has no universal definition because of its ambiguity. The Organization of Economic Cooperation and Development (2015) defined categories of international students as a subset of foreign students who migrate from their country into host countries for study purposes. International students have also been described by the UNESCO Institute of Statistics (2016) as international mobile students who have physically crossed the shores of their country into another country for educational reasons. According to Taborda (2017), referring to international students as ‘others’ in government policies and programs sometimes leaves them depowered and vulnerable. In many cases, these realities shape their overall experiences and guide their actions in host countries. Although internationalization has been at the core of universities for several centuries, it has become

a subject of research among scholars due to its significant contribution to challenging and reshaping the higher education outlook in countries worldwide. Many countries are adjusting to these realities and, as such, implementing new rules and procedures to attract the brightest international students (Özoğlu et al., 2015). This is a result of the unprecedented growth in the rate of international students globally, with Türkiye also at the receiving end (İnce and Koçak, 2018; Altan, 2018). Recent developments show that various stakeholders in Turkey's higher education system have continually implemented policies to attract more international students to Turkish universities. To position Türkiye as an appealing study destination for international students, the Turkish government has actively developed various programs and policies since 2010 to achieve this goal (Çiydem and Gharalar, 2023). According to a statistic released by the Council of Higher Education (YÖK, 2022), the number of international students studying in Türkiye increased from approximately 50,000 to 300,000 over ten years (2013-2023), and this number is expected to continue rising. This rapid growth is driven by new state-supported initiatives aimed at international students to enhance Türkiye's social, economic, geographical, and cultural influence globally (Lewis and Lüküslü, 2024). Additionally, given its strategic location, Türkiye has consistently promoted international higher education domestically, viewing international students as vital to expanding its soft power in Central Asia, Africa, and the Arab world (Djamanca, 2018). This effort is exemplified by Türkiye's introduction of a state-led scholarship program (Türkiye Scholarships) in 2012, which attracts over 100,000 applications from 162 countries each year

METHODOLOGY

Research Design

This study is an explorative study, and it employs a qualitative data collection method to examine the object of concern. As such, the study adopts a phenomenological approach to examine the views of international students about their social and cultural experiences at İzmir Kâtip Çelebi University. The university has 20,048 students, of whom over 842 students are international students across different faculties and levels of education (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2025). Criterion sampling was used in this study, with 4 males and 3 female international students participating in the study (Creswell, 2018). The small sample size was due to the limited number of participants who met the criteria and were willing to participate in the study within the one-month time frame set for completion of the research. International students who participated included a second and a third-year tourism management student (2), a second-year medical students (2), a second-year social work student (1), second-year economics students (2). The inclusion criteria were that participants must (a) be a student at the İzmir Kâtip Çelebi University, (b) be an international student (c) have completed at least one year of study at the Institution. All of the interviews were conducted at the convenience of the participant within the school premises.

Procedure

Firstly, an in-depth interview guide was developed based on each of the study's objectives. This guide was reviewed by the research coordinator to ensure the validity of the research instrument; thus, we finalized a total of 33 questions to assess the perceptions of international students regarding the study's aims. Those who met the inclusion criteria were approached and invited to participate. After obtaining informed consent, students who voluntarily chose to take part were interviewed over two weeks at İzmir Kâtip Çelebi University campus. The study interviewed 7 participants to gather diverse insights into the international students' experiences at İzmir Kâtip Çelebi University. Interviews with all participants lasted between 24 and 52 minutes (a total of 234.91 minutes) and continued until all 33 questions were thoroughly addressed. The study employs a phenomenological approach in analysing the transcribed interviews with the 7 participants. All interviews were audio-recorded and transcribed

verbatim. The transcripts were read multiple times to understand the participants' perspectives on the study's subject matter. Significant phrases related to the lived experiences of international students were identified. Nine (9) major sub-themes emerged from these phrases, all of which were grouped and coded to provide specific insights into the three main themes derived from the study's objectives.

RESULT

Table 1 below presents the results obtained from the in-depth interviews conducted with the seven 7 international students at İzmir Kâtip Çelebi University. The results were grouped into three major themes in line with the research objective, and excerpts with associated meaning extracted from the transcript were formed into sub-theme clusters under the three main themes. Nine (9) sub-themes emerged in this session, all of which inform our discussion in the second section.

Table 1

Theme	Sub-theme	Summary Codes	Frequency	Interviews Response
1. Social and Cultural Activities	1. Social activities are going on	Concerts, festivals, sports, speaking clubs, and every-day hangouts (mall, cinema, games, football, table tennis).	6/7	<i>Most of the things I have been seeing people doing are sports and speaking clubs, to learning a language.</i>" (Medical student) <i>The social activities I have seen here at Kâtip Çelebi are concert that happens frequently, this concert brings students and teachers socially together</i> (Economics Student). <i>They used to organize music festivals, I think once a year."</i> (Tourism and Management student 1).
	2. Adaptation to a new environment	Clubs, conferences, communication, learning the language, and exposure to other cultures.	5/7	<i>"I did not see any difference, like this is activities only for native students, this is the activities for international students. I don't see it."</i> (Medical Student).
	3. Social and cultural activities importance	Integration, learning language, networking, broadening the mind, sense of belonging, and cooperation.	7/7	<i>You get to connect more with them, you get to see them in real-life situations, so you get to understand what they are saying, get to do this, and it makes you feel relaxed</i> (Economic Student (1))

2. Relationship and Interaction Among International and Native Students	4. Relationship and interaction are defined	Friendly, helpful, mutual support with academics, conversations about culture, music, food, exams, shared values, vision-based friendships	7/7	<i>When I first came, the 'yemek [Food] card for food in the cafeteria I didn't really know the system, how to do it and I asked my friend, he told me how the system works and he helped me upload the money in the system, all these things were really helpful for me, also the exam system, he help me explain the vize [mid-term] system (Economic Student (2)</i>
	5. Barriers to integration	Language barrier, cultural/religious differences, loneliness, finances, self-withdrawal	5/7	<i>No one is going to tell you that you cannot join this, you cannot do that, because it is free for every student there. You will make yourself not participate (Medical Student 2.)</i> <i>I think it would be because of the language you know, it's not nice to go somewhere (conference) and you just got there and sit down and not do anything and just watch and go back home. (Social Work Student)</i>
	6. Discriminatory & exclusionary behaviours	Discrimination, stereotypes, exclusion, need for orientation, and establishment of authority to handle complaints and enforce disciplinary measures.	6/7	<i>International students are faced with some discrimination, which is bad, and there should be an authority that could handle the discrimination where someone can lay a complaint if such things arise (Medical Students 2)</i>
3. Impact of Social & Cultural Experiences of International Students	7. Social & cultural shock	Smoking culture, visibility, food, dressing culture, and classroom behaviour	7/7	<i>In one of my classes, there was a misunderstanding between an assistant and a student during a normal lesson. The conversation between the teaching assistant and the student, even if the student was right, is considered in my culture as being inappropriate and disciplined. (Medical Student 1)</i> <i>There are all kinds of people within the university, and there are going to be more shocks if you don't adjust, so when such things happen, of course, at first (Medical Student 2)</i>
	8. Social & cultural experiences	Food, dressing, language, mannerisms, and accommodation	7/7	<i>I think my experience has been good, nice, normal, and accommodating (Economics student 2).</i>
	9. Learning experience impact	Learning signs, acts, and sounds, extra motivation, broaden mind, social life, group work, clarification, and correction of misconceptions Peer support, motivation, new perspectives, confidence building, cultural correction	6/7	<i>To a greater extent, because it helps with group work (Social Work).</i> <i>I had a real influence on the other time, and he was able to say through you that I have built my confidence. So, he could not stand to give a presentation, but I encouraged him and pushed him small and he was able to do the presentation with confidence. He did not influence me; I influenced him. (Tourism Management Student 2)</i>

DISCUSSION

Social and Cultural Activities

Several literatures across space and time have explored some of the social and extra-curricular activities that international student engage in within their university. Buckley and Lee (2021) found that activities, including clubs, fraternities, and societies, go a long way to improve student academic performance while also helping them to develop the competence and skills needed to become employable in the future. In addition, Seow and Pan (2014) suggested that the introduction of extra-curricular activities into higher institutions will have an indirect positive effect on academic performance as the students participate in non-academic and social activities around their institution. This is in tandem with the reality of the international student at the İzmir Kâtip Çelebi University, as they identified some of the social and cultural activities that could be found within their university. Some of these activities include travelling programs, sports, speaking clubs, music concerts, and international conferences. Also, some of the specific activities that the student engages in with their friends, both native and international friends, include taking a coffee, going to the mall, shopping, playing PlayStation, learning and revising together, going to the cinema, and organising semi-picnics. There was no difference in the activities and events that international students and native students engage in. Furthermore, the international student at the university were of the belief that the social and cultural activities would absolutely help their adaptation into the reality of their new environment, as through those activities they would be able to learn the Turkish culture as well as the language, which would facilitate their integration. Additionally, some of the specific impacts of involving social and cultural activities within the university include integrating international students with native students, learning something new, allowing students to open their minds, building confidence and networking, promoting a sense of belongingness, and allowing for mutual bonding among the students. This agrees with the findings of Shulruf (2010), who believed that belonging to a particular group can give individual student access to a network and connections that they ordinarily might not have obtained through their own strength. Moreover, Gatto (2005) emphasises the need to participate in social activities as this will help individual students know the importance of community involvement and development while creating a network between students and their community. Also, Chan (2016) opined that some of the things that extra-curricular activities are aimed at promoting engagement and strengthening the mental health of participants. However, it is the case that some of the few social and cultural events are not frequently done within the university; as such, there is a need for the university to improve and organize more social and cultural events to facilitate cooperation and a sense of belonging among international students at the university.

Relationship and Interaction Between International Student and Native Student

Also, findings from the literature reviews have shown the kind of relationship and interaction that exist between various international students and the host students across space and time. The findings obtained from the participants suggested that the relationship and interaction that exist between international and native students are really good, mutual, as it is the view that Turkish students within the university are generally nice, friendly, and willing to help when they are called by the international student. This view is in harmony with the assertion of Gareis (2012) that when a good relationship exists between the international and native students, it leads to higher satisfaction. It is the case that relationships and interaction among international and native students have psychological, academic, and social benefits they offer (Guilfoyle, 2004). Participants agree that most of the students (native and other international students) they relate to and interact with are those who share the same vision or have the same values as them. Some of the things international and native students discussed include culture, music, food, events in town, restaurants, cafes, theatres, exams, last academic lessons,

movies, and conversations about the school and the future. It is the case that the native students have also helped the international students when they need major clarification about something within the university, and give them tips on some of the behaviours and actions that are accepted and prohibited both within and outside of the school.

Conversely, some things serve as a barrier to these interactions and the relationship between international and native students, which could adversely affect the proper integration of international students. Some of these include language barrier, cultural differences, money, religion, and the international students themselves, which could in turn result in a sense of loneliness and feeling alone. These views by the participant are in line with the assertion Ozoglu et al (2012) that suggested that cultural differences were one of the important factors contributing to international student adaptation in Türkiye. Also, Snoubar and Celik (2013) highlighted that language barrier, income level, dormitory life, and loneliness are the problems caused by cultural barriers evident among international students in Türkiye. Harrison (2012) said that communication and interaction failure between international and native students often brings harmful progress to intercultural assimilation through alienation and anxiety. Furthermore, Kondakçı et al. (2008) found that poor English language skills in Belgian universities led to poor interaction among university students as native students could have little or no proficiency in English and international students could not also speak the native language. In Taiwan, Lau and Lin (2017) also noticed that language was the main challenge for social integration among students, and this led to discomfort among several students. In another view, Sawir et al (2008) also suggested that the main cause of loneliness among the students was the difference in personality traits and behaviours of international and native students. Also, at İzmir Kâtip Çelebi University, the issue of discrimination and sense of exclusion is not common, but there is a need to set up a body or an organisation that would constantly orient students on the need to be mutually respectful and also fight against any form of discrimination that may arise. It is the case that native student often exhibits some ethnocentric behaviour and traits towards their international students (Aydın, 2020).

Impact of Social and Cultural Experiences of International Students

Finding of the study shows that most of the participants experience some form of social or cultural shock when they first arrive at the university. Some of the shocks that were identified included the smoking culture, dressing culture, food, and some form of indiscipline exhibited by some of the native students in class towards the higher authority. As such, there was a need to adjust to these new realities by constantly restructuring their minds and by speaking to people who are guardians who can help them navigate and adapt to the reality of their new environment. Regardless of these shocks, the participants describe their social experience with the university as nice, normal, good, and accommodating, while also expressing that there are differences regarding the cultures in the host country's university. Trice (2007) found that cultural differences are one of the major causes of poor interaction that exists between native and international students in America. Although the language, food, dressing, and mannerisms of the host countries' students are different from those of the international students at the university, findings suggest that the students (international and domestic students) at the İzmir Kâtip Çelebi University still have a good and nice relationship with each other. This delineate from the view shared by Sawir et al (2008), who suggested that the main cause of loneliness among the students was the difference in personality traits and behaviours of international and native students. Also, Heng (2017) noted that Chinese students studying in America are often faced with a negative attitude from native students. Furthermore, participants highlighted that their social and cultural experience within the university has a positive impact on both their learning experience and that of the native students as well. Their experiences have made them build confidence, correct misconceptions, learn the language, learn new signs, act and sounds, build extra motivation to study more, broaden their mind, and accelerate their way of learning to scale through their academic hur-

dles. This reality resonates with the findings of Aydın (2020), who posited that interaction between the native and international students has a long-term impact on academic success and the lives of students in general. Most times, international student depends heavily on the value of interaction with native students to navigate the problems of culture and language acquisition.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The study found that some of the social and cultural activities that could be found within the university include travel programs, sports, speaking clubs, music concerts, and international conferences. As such, these activities helped their adaptation to the reality of their new environment, as through those activities they could learn the Turkish culture as well as the language, which would facilitate their integration. However, there is a need to organise these social activities more often as they don't happen frequently within the school. In addition, the study also found that the relationship and interaction that exist between international and native students are really good, mutual, as it is the view that Turkish students within the university are generally nice, friendly, and willing to help. Although the view is that language barrier, cultural differences, money, religion, and the international students themselves can be barriers to not properly adapting to their new environment. Lastly, the study found that although the social experience of international students at the university is nice, normal, and good, there are a lot of differences regarding the cultures in host countries' universities. It is the case that at university, international students' social and cultural experience has been positive, as it has made them build confidence, correct misconceptions, learn the language, learn new skills, act and take actions, build extra motivation to study more, broaden their mind, and also accelerate their way of learning to scale through their academic hurdles. Overall, the study shows that the social and cultural experience of international students at the İzmir Kâtip Çelebi University has been good and nice for international students, albeit they face certain challenges. The study recommends that the university should host at least one major intercultural event every semester to promote inclusion and strengthen bonds among students. Also, the university, through the international student affairs offices, should organize regular academic, social, and cultural events for both native and international students. Additionally, the university should encourage faculties and departments to organize informal academic and recreational events. International students need to be open-minded to adapt to new situations and learn from new things. Finally, the university should support and give small grants to student-led initiatives aimed at promoting social and cultural activities at the university.

LIMITATION OF THE STUDY

This study was conducted within a time frame of one month, which had an impact on sample size, as the short duration put a restriction on the number of participants that we were able to engage. Additionally, the research was conducted during the examination period, which affected the willingness of many international students to participate in the research, as they had other academic commitments.

ACKNOWLEDGMENT

This research was conducted under the guidance and mentorship of Prof. Dr. Neslihan Demirtaş during the course STK5.101 Research Method, and I would like to acknowledge her contribution and support throughout this process.

REFERENCES

- Altan, M. Z. (2018). Intercultural Sensitivity: A Study of Pre-service English Language Teachers. *Journal of Intercultural Communication*, 18(1), 1-18.
- Aydın, O. T. (2020). Interaction Between Students: Local and International Students' Experiences at a Turkish University. *Journal of International Students*, 10(2), 383-400.

- Buckley, P. and Lee, P. (2021). The Impact of Extra-Curricular Activity on the Student Experience. *Active Learning in Higher Education*, 1, 37–48.
- Cena, E., Burns, S. & Wilson, P. (2021). Sense of Belonging and the Intercultural and Academic Experiences Among International Students at a University in Northern Ireland. *Journal of International Students*, 11(4), 812-831.
- Chan, Y. K. (2016). Investigating the Relationship Among Extracurricular Activities, Learning Approach, and Academic Outcomes: A Case Study. *Active Learning in Higher Education*, 17(3), 223–233.
- Çiydem, E. & Gharalar, F.T. (2023). Qualitative Assessment of the Experiences and Psychosocial Problems of International Students Studying in Türkiye. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi.*, 12(3), 858 – 869.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approach* (5th ed.). SAGE Publications.
- de Wit, H. (2011). Internationalization of Higher Education in Europe and its Assessment. In (Pp 39–43). In H. De Wit, *Trends, Issues, and Challenges in Internationalization of Higher Education* (pp. 39-43). Amsterdam, The Netherlands: Centre for Applied Research on Economics and Management, School of Economics and Management of the Hogeschool van Amsterdam.
- Djamanca, A. (2018). The Role of Education in International Cooperation: The case of Türkiye and Sub-Saharan Africa. *Avrasya Etudler*, 54(2), 7-26.
- Gareis, E. (2012). Intercultural Friendship: Effects of Home and Host Region. *Journal of International and Intercultural Communication*, 5(4), 309–328.
- Gatto, J. T. (2005). *Dumbing Us Down: The Hidden Curriculum of Compulsory Schooling*. Gabriola Island, BC: New Society.
- Guilfoyle, A. M. (2004). Exploring the Paces In-Between Institutional Services Provided and International Postgraduate Student Experiences. *18th IDP Australian International Education Conference*. Sydney, Australia.
- Harrison, N. (2012). Investigating the Impact Of Personality and Early Life Experiences on Intercultural Interaction in Internationalised Universities. *International Journal Of Intercultural Relations*, 36, 224-237.
- Heng, T. T. (2017). Voices Of Chinese International Students In USA Colleges: ‘I Want To Tell Them That...’ *Studies In Higher Education*, 42(5), 833–850.
- İnce, M., & Koçak, M. C. (2018). Social And Cultural Problems Of Foreign Students Who Study At Universities In Türkiye. *Turkish Studies*, 13(10), 371-385.
- İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi. (2025). *Öğrenci İstatistikleri — Toplam Öğrenci Sayıları [University Statistics Dashboard]*. Retrieved From İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi: <https://Ubs.lkc.edu.tr/BIP/Businessintelligence/Students/Totalstudents>
- Kondakçı, Y., Van Den Broeck, H., & Yildirim, A. (2008). The Challenges Of Internationalization From Foreign And Local Students’ Perspectives: The Case Of Management School. *Asia Pacific Education Review*, 9(4), 448–463.
- Lillyman, S. and Bennett, C. (2014). Providing a Positive Learning Experience for International Students Studying at UK Universities: A Literature Review. *Journal of Research in International Education*, 13 (1), 63-75. doi:<https://doi.org/10.1177/14752409145>
- OECD. (2015a). *A New Profile of Migrants in the Aftermath of the Recent Economic Crisis*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 160.
- OECD. (2022, March 24). *Education at a Glance*. Retrieved from Available from: Education at a Glance OECD.
- Ozoglu, et al. (2012). *International Students in Turkey in the light of Global Trends*. Ankara: SETA.
- Özoğlu, M., et al. (2015). Factors Influencing International Students’ Choice to Study in Türkiye and Challenges They Experience in Türkiye. *Research in Comparative and International Education*, 10(2), 223-237.
- Ramachandran, N. T. (2011). Enhancing International Students’ Experiences: An Imperative Agenda for Universities in the UK. *Journal of Research in International Education*, 10(2), 201–220.
- Sawir, E., Marginson, S., Deumert, A., Nyland, C., & Ramia, G. (2008). Loneliness and International Students: An Australian study. *Journal of Studies in International Education*, 12(2), 148–180.

- Seow, P.S. & Pan, G. (2014). A Literature Review of the Impact of Extracurricular Activities Participation on Students' Academic Performance. *Journal of Education for Business*, 89(7), 361–366.
- Shu, F., Ahmed, S. F., Pickett, M. L., Ayman, R., & McAbee, S. T. (2020). Social Support Perceptions, Network Characteristics, and International Student Adjustment. *International Journal Of Intercultural Relations*, 74, 136-148.
- Shulruf, B. (2010). Do Extra-curricular Activities in Schools Improve Educational Outcomes? A Critical Review and Meta-analysis of the Literature. *International Review of Education*, 56(5), 591-612.
- Snoubar, Y. & Celik, G. (2013). Cultural Differences of International Students in Turkey and Problems They Experience. *4th International Conference on New Horizon in Education* (pp. 759-766). Sarkarya University: Elsevier Ltd. Taborda, E. K. (2017). Annual International Meeting. *Law and Society Association, Mexico City*. Mexico.
- Trice, A. G. (2007). Faculty Perspectives Regarding Graduate International Students' Isolation from Host National Students. *International Education Journal*, 8(1), 108–117.
- UNESCO Institute for Statistics (2016). *Global Flow of Tertiary-educated Students*. Retrieved from UNESCO Institute for Statistics: <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-studentflow-viz.aspx>
- Ya Hui Michelle & Wade, W.P. (2022). Effects of Living Arrangements on Well-Being, Perceived Conflict, and Intergroup Attitudes for Local and International Students: Results from a Field Intervention. *Journal of Social Issues*, 78(3), 544-562.
- Yılmaz, D. V. (2018). Studying Abroad: Experiences of International Students in a Turkish University. *Yüksek Öğretim Dergisi*, 8(1), 23-32.

The Role of Intensive Listening to Authentic Materials (Clips) on Enhancing Vocabulary Acquisition among EFL Seventh Grade Students

Murad AL-SHLOUL¹
Helah HARAFSHEH²

Abstract

The Role of Intensive Listening to Authentic Materials (Clips) in Enhancing Vocabulary Acquisition Among EFL Seventh-Grade Students; it is based on the assumption that authentic listening provides meaningful and contextual input, which is essential for vocabulary development. The intervention included three structured lessons; each one of them focused on shopping-related vocabulary (e.g., queuing; till; receipt; credit card) and delivered through real-life English videos. The sample consisted of 25 students; vocabulary acquisition was measured after each lesson using structured vocabulary tests. Data were analyzed with descriptive statistics; paired-sample t-tests; and one-way ANOVA. Results showed statistically significant improvements in students' vocabulary performance; the paired-sample t-tests revealed highly significant gains ($p < .001$); and the ANOVA confirmed meaningful differences between lessons ($F(3, 72) = 56.84$; $p < .001$). These gains were evident in vocabulary recognition; retention; contextual use; and classroom interaction. The findings indicated that intensive listening to authentic materials enhanced vocabulary learning; repeated exposure, visual scaffolding, and real-life input all contributed to improved outcomes. The study recommended training teachers in order to integrate authentic materials into regular lessons; and it suggested extending future research to different age groups, classroom contexts, and broader curricular settings.

Keywords: EFL, vocabulary acquisition, audiovisual materials, authentic listening, classroom research.

INTRODUCTION

Vocabulary acquisition constitutes a central component of foreign language learning; yet, it remains one of the most persistent challenges facing English as a Foreign Language (EFL) learners. Many students acquire isolated lexical items; however, they struggle to retain them, retrieve them appropriately, or use them accurately in meaningful communicative situations. These challenges frequently manifest in limited classroom participation, restricted oral production, and difficulty formulating coherent spoken responses. Despite continuous curricular revisions in many educational systems, including those in Jordan, vocabulary instruction in public schools often relies on memorization, translation, and rote-learning techniques; consequently, learners' ability to develop functional vocabulary knowledge remains constrained.

In recent years, research has increasingly emphasized the need for contextualized, meaningful, and multimodal exposure to language input. Contemporary studies published after 2019 highlight the potential benefits of exposing learners to authentic materials—particularly audio-visual clips that reflect natural language use—as such materials provide rich, contextualized input that enhances lexical recognition, retention, and productive use. Nevertheless, the existing body of literature still reflects several gaps. Although authentic materials have been examined in various instructional contexts, evidence regarding their effectiveness with adolescent learners in resource-limited public school environments remains limited. Furthermore, there is insufficient clarity regarding the impact of *intensive listening* specifically—as distinct from general listening activities—on both the acquisition and the productive use of vocabulary among EFL learners. Issues such as the appropriate exposure duration, the intensity of listening activities, and the feasibility of applying such methods in under-resourced schools require further empirical investigation.

That is of particular relevance to the setting of the Jordanian public-school system, whereby a lot of schools are constrained by lack of internet connectivity, technological infrastructure, inadequate teacher training on material selection and availability of working projectors or computer lab as well. The application of digital authentic materials into the context of pedagogical interventions begs the question of its feasibility, size, and stability. Hence, the study of the effectiveness of intensive listening to authentic materials has both theoretical and practical implications as it gives information to policy makers, curriculum designers, and instructors interested in applying technology-assisted instruction in low-resource learning classrooms.

It is in this context that the given research examines how intensive listening to authentic audio-visual texts leads to improved vocabulary learning as well as vocabulary application among around twenty-five seventh-grade male students in two classes in a government intermediate school in Irbid. These students are Arabic EFL students who have limited real-life exposure to English, and the context is therefore quite appropriate in studying the effect of enriched and naturalistic input. The paper employs an inquiry-based method to find out whether or not the development of functional vocabulary knowledge- knowledge beyond recognition knowledge that is useful and applicable to functional effective use can occur when the learners are repeatedly and intensely exposed to authentic listening materials.

Based on that, the proposed research will answer a well-defined question: What is the effectiveness of intensive listening to authentic materials in enhancing the acquisition, as well as productive use of vocabulary among seventh-grade EFL students at one of the resource-limited Jordanian public schools? Through this question, the research will aim at informing the existing scholarly debate on the vocabulary pedagogy, in addition to offering evidence-based suggestions on the incorporation of true-to-life, technology-enhanced teaching experiences in like-minded limited education institutions.

LITERATURE REVIEW

The importance of vocabulary learning is something that has long been accepted as a cornerstone of second language acquisition, but recent studies have continuously pointed to the inability of the standard approach based on rote memorization and practise out of context to promote the acquisition of rich usable lexical knowledge (Bao and Peng, 2024). An example is by Bao and Peng (2024), who investigated the relationship between the design of EFL word-lists and the level of proficiency of learners; they observed that, at lower levels of proficiency, even with exposure to target words, learners frequently face the problem of retaining and using vocabulary, even though they can retain and access it, meaninglessly, which indicates that repeated exposure to words without meaningful context is not a sufficient factor to ensure long-term vocabulary learning. The findings of this nature highlight the necessity to rethink the methods of introducing and reinforcing vocabulary in the classroom, es-

pecially in the classroom that is poorly equipped.

Modern evidence-based meta-analyses and empirical research have broadened our perception of the acquisition of vocabulary in both digital and natural environments. Li et al. (2023) conducted a meta-analysis that summarised empirical studies on digital reading and found that immediate changes in vocabulary ($d = 1.45$) and even greater changes when using delayed tests ($d = 2.98$) occurred in a digital environment, demonstrating that digital environments were significantly more effective in long-term retention (Li, Zhang, and Wang, 2023). Though this study focuses on digital reading but not listening, the implications on the study are directly applicable, the plus of technology-mediated, multimodal input on vocabulary learning are evident. The findings of the current research prove the assumption that digital tools, when developed in a responsible manner, can be a revolutionary part of vocabulary learning, particularly in the situation when the textbook-based approach prevails.

Similar to the case of digital reading, the scientific literature on listening, in particular, proves that meaningful repetition of the listening process is important. In recent times, Alamri (2025) even did a narrative review of authentic materials to listen in the EFL setting; she stated that despite the fact that authentic materials increase motivation and real-life language use, they create a considerable cognitive load especially in those learners whose background knowledge is limited (Alamri, 2025). This complexity implies that when such vocabulary interventions are introduced, listening intensive work needs to be firmly scaffolded to achieve the most benefits and reduce the burdens.

Real materials particularly the audio-visual materials like video clips have received a new academic interest because of the fact that they are capable of providing the learners with the input of real-world language. An example of such a review is Alamri (2025) which, however, found pedagogical benefits and difficulties: learners are better exposed to natural accents, cultural material, unscripted speech and enriched learning and contextual learning, but many face challenges with unfamiliar vocabulary, cultural references, and processing overload (Alamri, 2025).

These two impacts are supported by empirical evidence. Sabir and Hammad (2023) explored the effect of authentic materials on the motivation of EFL learners and discovered that authentic material plays a considerable role in increasing engagement and the desire to communicate (Sabir and Hammad, 2023). This motivational stimulation, however, can be cooled by the frustrating factor: students say that they feel anxious or even overwhelmed with the amount of material that is beyond their competence, at the time. These inconsistent results help clarify the conflict between authenticity as a driving force and its ability to scare students less competent; most importantly, these contradictions can be directly applied to your context, where students might be comparatively inexperienced with the input of real-life English.

A more recent study by Tawfeeq (2024) surveyed Kurdish secondary-level EFL students regarding their attitudes toward authentic listening materials; students expressed strong positive perceptions of the value of these materials for listening comprehension, vocabulary growth, and real-life applicability—but they also pointed to difficulties related to accent, speed, and cultural unfamiliarity (Tawfeeq, 2024). These findings highlight a nuanced reality: while authentic materials offer pedagogical richness, their effectiveness depends heavily on alignment with learners' language level and scaffolded pedagogical support.

Intensive listening—a structured approach that involves repeated, focused engagement with listening input in short, concentrated sessions—has been less frequently studied than more traditional listening or reading interventions, but emerging research suggests it holds particular promise for vocabulary development. Sarbunan (2024) examined intensive listening strategies using platforms such as YouTube videos, mobile apps, and podcasts; he argued that intensive listening immerses learners in

rich, authentic input, thereby enabling them to internalize lexical items and improve comprehension (Sarbunan, 2024). The study highlights metacognitive strategies (e.g., prediction, reflection) as central to effective implementation, along with the need for technology-mediated scaffolding to support lower-proficiency learners.

Importantly, in resource-limited contexts, the feasibility of intensive listening can be compromised by infrastructural constraints. Alamri (2025) explicitly pointed out that implementing authentic listening in low-resource EFL settings is often hindered by unstable internet, lack of teacher training in selecting appropriate materials, and limited access to playback devices (Alamri, 2025). These implementation challenges are formidable; yet, despite them, the potential gains in vocabulary acquisition and comprehension cannot be ignored.

Although theoretical rationales and empirical findings consistently support the use of authentic materials and structured listening practices to enhance vocabulary learning, the literature reveals persistent tensions. On one hand, authentic materials offer rich, motivating, culturally situated input (Sabir & Hammad, 2023; Tawfeeq, 2024); on the other hand, they often produce cognitive overload, especially for learners with limited exposure or lower proficiency (Alamri, 2025). Similarly, intensive listening strategies, while theoretically attractive (Sarbunan, 2024), are rarely implemented in under-resourced schools because of practical barriers. Thus, even though the promise of authentic input is well-documented, its effective deployment requires serious attention to learner readiness, scaffolded pedagogy, and infrastructural support.

Crucially, most of the recent literature remains centered on higher-education contexts or well-resourced environments; few studies have explored intensive listening of authentic materials with adolescent EFL learners in middle-income countries—particularly in public schools with limited resources. This gap is not trivial: in contexts where internet connectivity is weak, devices are scarce, and teacher professional development in material selection is absent, the challenges of deploying such interventions are significantly magnified.

Based on the critical synthesis above, a research gap can be identified: even though there is strong theoretical rationale and favourable outcomes in controlled or well-justified studies, a lack of empirical research on the efficiency of intensive listening to the real-life video content to acquire the vocabulary and use it productively in adolescent EFL students in publicly accessible schools, especially in the context of Jordan, can be identified. The literature does not extensively discuss the effects of infrastructural limitations (e.g., dysfunctional internet, limited devices) on the implementation fidelity, as well as how the teachers can support such interventions successfully under those circumstances.

The current research is aimed at filling this gap directly through examining a structured three session intensive listening intervention involving short video clips in one of the public intermediate schools in Jordan. The study targets the seventh-grade male learners, placing it in the context of vocabulary acquisition, authentic materials, and intensive listening and overtly struggling with the practicality of poor technological infrastructure. By so doing, the study does not only build up on theoretical arguments regarding the effectiveness of authentic input in vocabulary development, but it also offers practitioners and policy makers who seek to adopt long-term, scalable interventions based on listening in low-resource learning institutions evidence-based information.

METHODOLOGY

The current research utilised an exploratory mixed-methods research design to determine what vocabulary gains are related to intensive listening to authentic video content among the seventh-grade EFL students in a resource-constrained environment of the public school in Jordan; the research design used combined both quantitative and qualitative approaches to data collection, thus enabling

a sensitive insight into the gains in vocabulary of the learners, but also addressing the practical limitations of the school setting, as well as inherent limitations of an exploratory research design. Since the control or comparison group did not exist, the study was conducted as a longitudinal observation of the vocabulary development over three consecutive instructional sessions with the focus on trends and patterns and without the causal conclusions.

The participants consisted of a purposive sample of 25 male students, all of whom were in the seventh grade and all of whom were part of this research, due to their enrollment in one and only public intermediate school in Irbid, and all of whom had comparable backgrounds in their academic performance and equivalent exposure to English language, so as to ensure equivalence and comparability in testing one and only English language instructional material. The school has limitations regarding its resources, and one of those limitations is that it has restricted functional devices, and it does not possess projectors.

The teaching included three consecutive classes, each lasting 45 minutes (see appendix 2), over three days. Each class was designed to provide optimal exposure to target vocabulary in context, with target vocabulary revolving around terms commonly used in buying and consuming, such as 'on sale', 'queue', 'till', 'designer label', 'credit card', 'receipts' and 'online shopping'. The choice of target vocabulary was designed to be context-relevant and developmentally appropriate, and was kept engaging by focusing on aspects of relevance to the curriculum and learner developmental level. The teaching materials included authentic one-minute clips, sourced from various platforms to provide authenticity, with each clip carefully selected depending on its relevance to teaching and learner linguistic proficiency, which was below A2.

The learners practiced intensive listening skills, including frequent and sustained focus reviewing the videos, combined with assigned tasks intended to promote lexical recognition, comprehension, and productive skills. Learning tasks included prediction, comprehension, and role-play simulations, each progressively more intricate, and aimed at encouraging learners' cognitive processing of introduced vocabularies. The lesson plans were designed with this end in mind, enabling learners numerous exposures to target vocabularies, and so reinforcing their acquisition through meaningful, not rote, processing.

To assess vocabulary learning, a set of formative and summative assessment tools was used (see appendix 3). The formative assessment was carried out through checklists and rubrics, which were designed to measure both recognition and productive uses of target vocabulary; these outcomes were directly traceable and influenced subsequent lesson plans. The summative assessment was carried out through teacher-made tests, conducted at two points in time, including pre-test at the beginning of each lesson and post-test after all three lessons. The tests consisted of 12 items, including multiple-choice, sentence completion, and context matching, covering recognition, recall, and application of target vocabulary. The test items were varied each time to reduce memorability, although improvement was constant. The assessment's reliability was ensured by conducting pilot testing with selected students not involved with the research, as well as consultations with English language teacher professionals.

The analysis of quantitative information was carried out with SPSS software, with statistical analysis tailored to the research design involved, specifically paired-sample t-tests, focusing on overall trends in learning by determining pre- versus post-test performance in word vocabulary, and by applying repeated measures ANOVA in determining difference and cumulative growth over three lessons. Normal and sphericity tests were conducted to check if analysis was applicable. Concurrently, qualitative findings generated by analyzing learner responses and classroom observation provide insights into learner engagement and attitudes and overall value perceptions of the strategy's application, allowing, although not causal, overall trends in qualitative findings complementing overall trends identified

by quantitative findings regarding learner motivation regarding word vocabulary.

The research was conducted under strictly ethical considerations, such as obtaining consent (see appendix 1) to carry out the research from school authorities, parents, and learners, ensuring that participation was voluntary, and dealing with anonymity. All these aspects not only respected the dignity of learners but also contributed to professional accountability in conducting research in the sector of education.

A few limitations regarding methodology are noted. Firstly, having no control group makes it difficult to specifically attribute obtained gains in vocabulary to this method, and as such, causal conclusions are considered not applicable, and this research is treated more as an exploratory one, resting on associations and trends. Another aspect, regarding methodology, is that although having fewer devices and variable projector availability may possibly affect this method's integrity and generalizability, at the same time, it raises ecological validity regarding its application within conditions closer to those of public schools. Lastly, it should be noted that this method's application was only three consecutive 45-minute lessons, and as such, not much can be concluded regarding its sustainability regarding long-term retention and transfer.

FINDINGS

Quantitative findings of the study are represented in this section, which focused on intensive listening to authentic video materials, exploring the association with vocabulary acquisition for seventh-grade students from a resource-poor public school in Jordan. Findings from the test are interpreted in the light of contemporary literature on authentic materials and vocabulary learning as reviewed in the previous sections. Descriptive statistics and tests of inference in the form of paired-samples t-tests and one-way repeated-measures ANOVA were performed alongside effect size calculations in order to understand the statistical and practical significance of the gains observed.

Table 1 shows the mean scores and standard deviations at four assessment points: one pre-test and three post-lesson tests following each consecutive lesson. The pre-test mean score of 9.67 (SD = 1.91) increased linearly across the three lessons to 13.43 (SD = 1.85) after the first lesson, 16.21 (SD = 1.97) after the second, and 17.89 (SD = 1.13) after the third lesson. It can be seen that the standard deviation is reduced, particularly after Lesson 3, indicating convergence in performance among students and suggesting that the intervention contributed to a more homogeneous learning outcome of the target vocabulary across the group.

Table 1 Mean and Standard Deviation of Vocabulary Scores Across Assessments

Assessment	Mean	Standard Deviation
Pre-Test	9.67	1.91
Post-Lesson 1	13.43	1.85
Post-Lesson 2	16.21	1.97
Post-Lesson 3	17.89	1.13

As illustrated in Figure 1, the bar chart with error bars demonstrates a **clear upward trajectory** of vocabulary acquisition across the lessons; this visual representation aligns with the descriptive statistics and highlights the progressive consolidation of target vocabulary following repeated exposure to authentic video materials

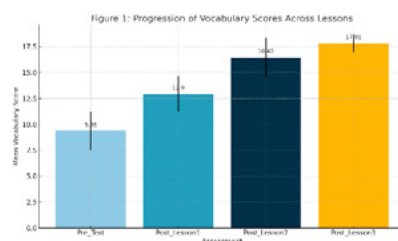

Figure 1: vocabulary scores at each stage

In figure 1 (above) the descriptive data is expressed visually. Mean scores of vocabulary at each stage were analyzed in a bar chart with error bar representing standard deviation. The graphical trend proves the upward trend highlighted in Table 1. This very upward trend is an indication that the repeated exposure to authentic listening materials helped in consolidating the process of learning vocabulary. In order to regulate statistical significance of vocabulary improvement of the students, I carried out t- tests of the paired samples where they were compared based on the pre-test and the results of other post-lesson examinations. It was hypothesized that the objective was to ascertain the presence or absence of statistical significance between mean scores at pre- and post- lessons. It was analyzed that:

Table 3: Paired-Sample T-Test Results Comparing Vocabulary Scores Across Assessments

Pair of Assessments	Mean Difference	t	df	p-value	Interpretation
Pre-Test vs post-Lesson 1	3.541	8.330	24	0.000	Significant improvement
Post-Lesson 1 vs post-Lesson 2	3.521	8.821	24	0.000	Significant improvement
Post-Lesson 2 vs post-Lesson 3	1.391	3.119	24	0.005	Significant improvement

There was a statistically significant improvement from the pre-test to Lesson 1 ($p < 0.001$),

From Lesson 1 to Lesson 2 ($p < 0.01$),

And from Lesson 2 to Lesson 3 ($p < 0.05$).

These findings indicate that each successive lesson produced statistically significant vocabulary gains, with the largest improvement observed between the pre-test and the first lesson; the effect size of Cohen's $d = 1.97$ suggests that the average student progressed from approximately the 47th percentile to above the 95th percentile, representing a considerable educational impact. The reduced gains observed in the third lesson, albeit still statistically significant ($d = 0.85$), may reflect potential ceiling effects, learner fatigue, or variability in the linguistic complexity of the third video clip; such interpretations are consistent with research on repeated exposure and the diminishing returns of intensive interventions in short-term contexts (Nation, 2019; Chen et al., 2021).

To understand the trend of the overall evaluated part at all four assessment points, a one-way repeat measures ANOVA was carried out. The null hypothesis tested by the analysis was that, there is no difference between the means of the four tests. ANOVA values revealed that there was a significant effect of lessons stage on vocabulary scores ($F(3,72) = 56.84$, $p < 0.001$) which means that the per-

formance of the students on the vocabulary did improve significantly over the lessons.

Table 2: ANOVA Summary Table for Vocabulary Scores

Source of Variation	SS	df	MS	F	p
Between Assessments	789.4	3	263.13	56.84	<0.001
Within Groups	333.3	72	4.63	—	—
Total	1122.7	75	—	—	—

Such an analysis corroborates the conclusion that all lessons contributed to the development of vocabulary. Bonferroni adjustment post-hoc showed that each of the inferences between successive lessons was significant. Such an observation is representative of the effect of the intensive listening strategy during the longer term. To make it more convenient to compare the cumulative distributions of scores and clarify the individual variations, Figure 2 visualizes the dispersion of the performance of the students at each stage as a boxplot.

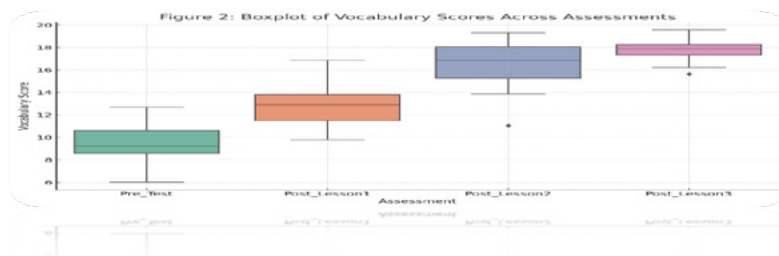

Figure 2: Boxplot of Vocabulary Scores Across Assessments

The boxplot in Figure 2 above not only verifies the descriptive and inferential analysis, with the median scores gradually rising and the interquartile range narrowing, especially from the third lesson, which reveals that most students progressed towards better vocabulary and with fewer extremes. This phenomenon not only verifies the effectiveness of intensive listening with authentic texts but also attests to the argument that has been established by previous research regarding effective vocabulary learning by adolescents in EFL settings (Nation, 2019; Chen et al., 2021).

The results suggest that intensive listening to authentic video clips can ensure considerable vocabulary uptake, even under resource-limited conditions characterized by technological limitations regarding device availability and projector availability, and this addresses the mentioned gap in relation to adolescents in public schools in Jordan, which has barely been explored in current literature. Additionally, the gradual decrease in standard deviation can be seen to emphasize achieving homogeneity regarding learn outcomes and thus authentic vocabulary, with considerable impact noted regardless of individual students' capabilities.

The controlled gains seen in lesson three deserve pedagogical comment, and several explanations could be proposed, including ceiling effects, where improvement was necessarily restricted, motivational displacement from the initial lessons, or sub-optimal alignment of the video clip with learners' proficiency. Such points raise interesting questions with regard to designing curriculums and suggest that while intensive interventions may be optimal, after a certain critical mass, diminishing returns may be encountered. Taken together, the findings from statistical analysis and descriptive research, supported by current literature, suggest that authentic materials and intensive listening approaches provide an effective and viable method of vocabulary development in young EFL learners, and this research also indicates its feasibility and application aspects in school settings in resource-poor countries.

DISCUSSION

The results of this exploratory research offer significant qualitative evidence that intensive listening to authentic video materials can help achieve tangible progress in vocabulary development among grade-seven EFL students in a resource-poor public school in Jordan, as, in this research, conducted over three consecutive classes, there was a statistically significant and noticeably positive improvement in scores, with scores increasing from 9.67 in the pre-test to 17.89 in the third class, that is, by 40%. The decrease in standard deviation scores over time not only reveals marked improvement in performance, but it also shows that students' performance started to narrow down to each individual achieving relatively equal outcomes, an aspect paramount in diversified classrooms. The findings of this research, thus, support modern theories and ideas regarding language learning, specifically Nation's (2019) theory, which puts equal stress on multiple exposures to target vocabularies in diversified surroundings, all positing that, to achieve proficiency in learning new vocabularies, learners need significant and comprehensible input and practice.

Despite the strong finding emerging from the quantitative analyses, it is crucial to acknowledge that this research involved a package treatment, such that it was not possible to determine specifically what aspect of, or within, each package contributed to its noted effect. It is not clear, for instance, whether it was the authenticity of materials, the repetition involved, or the classroom support provided, and perhaps to what degree each was involved. This type of research should be conducted by, perhaps, comparing audio materials with authenticity versus those with simplified or textbook versions, perhaps under equal conditions of repetition and classroom support, in order to be able to understand what role authenticity may, and should, be assigned.

Another paramount aspect, which ought to be considered, is those primarily tied to the capacity of such interventions to be feasibly implemented, as evident in the research, with technological limitations in the school, such as intermittent projector usage, few computers, and inefficient internet connectivity, calling for deliberate lesson designs and prior selection of apt videos. This aspect not only underlines scalability issues and financial feasibility of such interventions, but, based on findings, it is evident that even with such limitations, authentic videos can be effective towards better vocabulary development, amid structured listening and repetition, with apt interventions tailored along demographic lines in such academic environments.

From analyzing the results of incremental gains over the three lessons, there appears to be diminishing returns from Lesson 2 to Lesson 3, with the rise in mean scores of 1.68 points, which was lower than seen in the previous intervals. This may be due to ceiling effects, with students reaching near mastery levels with respect to accessible vocabularies, or fatigue with each new format, although familiar, may not be as engaging, or may simply represent differing degrees of linguistic and/or context-related interest and value of the third video clip. It has significant practical value, however, with regard to suggestions that intensive listening strategies with vocabularies may be at their optimal effectiveness with only so many lessons, and that sustained gains may be better obtained by mixing and matching authentic texts or including and implementing interactive forms such as role-playing or storytelling.

From a policy and teaching practice perspective, these findings demonstrate the potential value of intensive listening to authentic materials, and can be viewed as an effective, and comparatively inexpensive, method of upgrading vocabulary development in middle-income countries with schools of modest resources. The success of this method, in terms of its ability to yield significant benefits with comparatively modest infrastructural expenditure, serves as preliminary support not only for its feasibility but its value and relevance in contexts with limitations in technology expenditure and infrastructural availability, without necessarily requiring an impractical amount of time or resources. The time required to prepare these teaching materials, such as pre-viewing videos, lesson preparation,

and monitoring, may be addressed through support and teaching staff development.

It is also imperative to consider locating these findings within the overall modern literature. Modern research confirms the effectiveness of authentic materials and authentic listening materials specifically with regard to fostering productive and receptive vocabulary development, especially if learners can be encouraged through cumulative and meaningful approaches (Chen et al., 2021). Notably, modern research and findings specifically reiterate not only the value of focusing material allocation in accordance with learners' proficiency but also with regard to cultural and contextual relevance, and this has been addressed specifically by informing material allocation with relevance to actual shoppers' vocabularies in authentic videos within this research.

Finally, it is essential to explicitly consider the limitations of this research. The lack of a control group and usage of a small, single-class group means that generalizations cannot be made with certainty from this research, although its success is very encouraging and represents more of an indication than definitive proof, with no attempt at analyzing causal pathways. Further longitudinal analysis is warranted and necessary to understand long-term outcomes concerning retention and transfer in language production, such as writing and extemporaneous speaking, of acquired vocabulary. Yet, the findings here, including performance convergence and effect size, provide preliminary success with initial, intensive listening interventions closing skills gaps towards a scalable model with potential applicability to resource-poor school environments for initial pilot efforts.

In sum, the discussion above points out that extensive listening to authentic materials can be an effective, evidence-based method of ameliorating vocabulary learning outcomes in EFL young learners under restricted learning environments, and it is hoped that it can offer valid recommendations and guidance with regard to authentic video materials, repetition and support, and long-term application within overall curriculums, and it is proposed that such findings be verified and confirmed by further research designs and prospective research and classroom implementations, including comparative designs and long-term analysis, so as to define and identify what exact principles and fundamentals underpin and enable such improved outcomes.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The following recommendations are grounded in and flow from the empirical results of this exploratory study that showed significant vocabulary gain through intensive listening to authentic video materials. Recommendations will be laid down in order of feasibility, impact, and relevance to the practical context of resource-limited public schools in Jordan, while also considering implications for teacher practice, curriculum design, and policy development.

1. Incorporate at least one authentic listening activity per thematic unit

The results indicated that the largest improvements took place between the pre-test and the first lesson, suggesting that even one genuinely structured authentic listening activity can yield meaningful gains in vocabulary. Instructors should then incorporate at least one authentic video-based listening activity per thematic unit, making sure that pre-teaching of key vocabulary has been delivered and structured comprehension support has been given.

2. Optimize the intensity and duration of listening interventions

This analysis showed diminishing returns between the second and third lessons, which may indicate that more than two successive intensive listening lessons per unit would not add much value to vocabulary acquisition and might lead to cognitive fatigue or a lack of involvement on the part of the students. Consequently, no more than two intensive listening lessons are recommended per unit. Ad-

ditional instructional time for productive activities should be devoted to speaking and writing exercises in which students can take an active part by using the newly acquired vocabulary. This suggestion corresponds to evidence from recent studies showing that strategic intensity and timing of exposure are important factors for efficient vocabulary retention.

3. Prioritize pre-teaching and scaffolding to support comprehension

Considering the students' heterogeneous proficiency levels and the very limited exposure to English in resource-poor contexts, scaffolding is necessary. In such a situation, teachers can provide pre-teaching of target vocabulary, stop the videos to explain certain words, use subtitles wherever possible, and use visual aids to enhance comprehension. These scaffolding strategies reduce the affective filter, thereby raising the confidence level of the learners and ensuring that intensive listening activities are achievable by all learners at their levels.

4. Adapt instructional materials to local technological constraints

Apart from intermittent internet connectivity, limited access to devices, and the absence of a reliable projector are some of the practical limitations that have to be addressed if it is to be sustainable. These include recommendations such as resorting to offline video resources, rotating devices among students, and providing worksheets or printed transcripts to supplement audiovisual input. Lesson planning by the teacher should be flexible, anticipating technological interruptions to ensure continuity in vocabulary exposure. This strategy emphasizes feasible, context-sensitive implementation in resource-limited schools, addressing directly the research gap presented in this study within Jordanian public-school settings.

5. Encourage active student involvement and ownership of learning

The study also showed that active processing of vocabulary through prediction, identification, and contextual use significantly contributed to gains in recognition and retention. Teachers are encouraged to get students more actively involved by asking questions, making predictions, and using vocabulary in structured follow-up activities. Whenever possible, students can be given a chance to choose authentic clips related to their experiences, which increases motivation and ownership, as confirmed by the present findings. This method corresponds to the student-centered learning approach and is extremely appropriate for contexts where students are not exposed to English much outside the classroom.

6. Support teacher professional development for authentic listening integration

Effective design and delivery of intensive listening interventions require the judicious selection of materials, structured lesson planning, and engaging comprehension tasks. The school should ensure that relevant professional development programs prepare teachers to choose authentic videos that suit the age group of learners, design scaffolded activities, and handle classroom dynamics with minimal technological resources. This recommendation responds precisely to the practical challenge that the study has underlined: teacher competencies, particularly in resource-poor contexts, are critical to interventions that are effective and can be scaled up.

7. Conduct longitudinal and comparative research to inform policy and practice

While the current study has shown promising short-term gains, further research is needed that investigates long-term retention and practical application in speaking and writing. Control groups, student population variation, and longer-term follow-ups in future studies are needed to ascertain the durability and transferability of vocabulary gains. Moreover, comparison studies using authentic versus simplified materials could clarify the exact mechanics that drive vocabulary acquisition, as the pres-

ent exploratory design cannot tease apart the separate contribution of each intervention component. These recommendations not only inform classroom practice but also policy decisions with respect to curriculum design, resource allocation, and the wider-scale adoption of intensive listening strategies.

8. Adopt implementation strategies that provide value for money and are scalable.

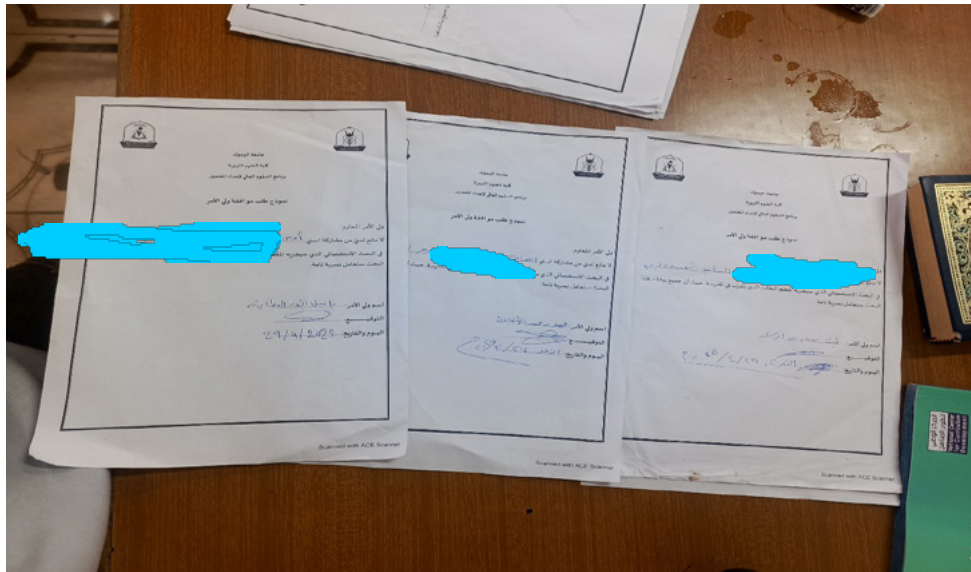
Recommendations given the identified constraints, which include limited devices and internet together with sporadic projector availability, have pointed toward interventions that maximize exposure from minimal technological investment. Strategies here include rotations of small numbers of devices, use of offline video clips, and supplementing audiovisual materials with printed scaffolds to ensure the intensive listening approach is practicable and sustainable even in under-resourced schools. This emphasis accords with the implications of this study for policy and practical feasibility; such gains in vocabulary acquisition have a better likelihood of being realized across diverse educational contexts.

REFERENCES

- Alamri, W. (2025). *Evaluating the benefits and challenges of using authentic materials in EFL context for listening purpose*. *Frontiers in Education*, 10. <https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1611308>
- Bao, Z., & Peng, C. (2024). The effects of EFL wordlist and proficiency on vocabulary knowledge. *Frontiers in Psychology*, 15, Article 1289106. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1289106>
- Koliaei, S., & Fatemipour, H. (2022). The effect of authentic audio materials on EFL learners' listening comprehension. *Iranian Journal of Educational Sociology*. <https://qijes.com/index.php/ijes/article/view/1331>
- Lembarek, S. S. (2024). Integrating authentic listening materials to improve the students' listening skills in EFL classes. *Journal for Educators, Teachers and Trainers*, 15(2). jett.labosfor.com
- Sarbanan, T. (2024). Intensive listening and innovative methods for language mastery. *Journal of Language, Literature, and English Teaching (JULIET)*, 5(1), 38–46. <https://doi.org/10.31629/juliet.v5i1.5958>
- Sabir, G., & Hammad, F. A. (2023). The effects of using authentic materials on motivating EFL (English as a foreign language) learners. *Sprink Journal of Arts, Humanities and Social Sciences*, 1(12), 40–48. <https://doi.org/10.55559/sjahss.v1i12.75>
- Tawfeeq, H. M. (2024). Kurdish EFL students' attitudes towards the use of authentic listening materials in improving their oral language proficiency. *Journal of Language Studies*, 8(4), 263–294. <https://doi.org/10.25130/Lang.8.4.15>
- Zhu, T., Zhang, Y., & Irwin, D. (2023). Second and foreign language vocabulary learning through digital reading: A metaanalysis. *Education and Information Technologies*, 29, 4531–4563. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11969-1>
- Zhou, Y., & Zhou, M. (2025). A metaanalysis on mobileassisted vocabulary learning: Do mobile applications help? *ReCALL*. <https://doi.org/10.1017/S0958344025100335>

Appendices

Appendix 1

Appendix 2

INQUIRY OUTLINE

Name: Muhammad Al-Said

Subject/Grade: English - Seventh Grade

Learning Inquiry Lesson plan: 1 2 3 4

INQUIRY QUESTION: What is the role of authentic listening to authentic materials (clip) in enhancing vocabulary acquisition among seventh grade students?	EXPECTATIONS: WHAT DO YOU EXPECT TO FIND OUT AFTER THE INQUIRY? I expect students to develop a clearer understanding of how to use shopping-related vocabulary accurately in real-world situations. I also expect to observe more confidence in students' listening comprehension and a stronger ability to apply vocabulary in both speaking and writing.
A BRIEF SUMMARY OF THE LEARNING SITUATION BEFORE INQUIRY: Students showed limited retention of vocabulary due to minimal exposure to authentic spoken English. They struggled with pronunciation, usage, and contextual understanding, which affected their fluency and communication in class activities.	WHAT IS THE STRATEGY/APPROACH USED FOR THE PLANNED INQUIRY? The approach is interactive listening using authentic clips, paired with scaffolded activities that enhance vocabulary meaning, pronunciation, and usage. This strategy emphasizes active engagement, collaborative learning, and contextual vocabulary practice.
WHAT ARE THE ASSESSMENT OPPORTUNITIES FOR THIS INQUIRY QUESTION? Self-assessment Peer-assessment Checklist Rubric Questionnaire	WHAT ARE THE METHODS USED FOR GATHERING EVIDENCE IN THE INQUIRY APPROACH? Observation of student responses and group work
A BRIEF SUMMARY OF THE CHANGED LEARNING SITUATION AFTER INQUIRY: Students were more motivated and engaged when learning through listening to authentic material. They began using vocabulary more naturally and fluently. The class atmosphere improved, with more confidence in speaking activities and a noticeable improvement in listening comprehension and contextual understanding.	

Self-assessment (☒) Peer-assessment (☒) Checklist (☒) Rubric (☒) Questionnaire (☒) Others ()

INQUIRY OUTLINE

Name: Muhammad Al-Said

Subject/Grade: English - Seventh Grade

Learning Inquiry Lesson plan: 1 2 3 4

INQUIRY QUESTION: What is the role of authentic listening to authentic materials (clip) in enhancing vocabulary acquisition among seventh grade students?	EXPECTATIONS: WHAT DO YOU EXPECT TO FIND OUT AFTER THE INQUIRY? I expect students to develop a clearer understanding of how to use shopping-related vocabulary accurately in real-world situations. I also expect to observe more confidence in students' listening comprehension and a stronger ability to apply vocabulary in both speaking and writing.
A BRIEF SUMMARY OF THE LEARNING SITUATION BEFORE INQUIRY: Students showed limited retention of vocabulary due to minimal exposure to authentic spoken English. They struggled with pronunciation, usage, and contextual understanding, which affected their fluency and communication in class activities.	WHAT IS THE STRATEGY/APPROACH USED FOR THE PLANNED INQUIRY? The approach is interactive listening using authentic clips, paired with scaffolded activities that enhance vocabulary meaning, pronunciation, and usage. This strategy emphasizes active engagement, collaborative learning, and contextual vocabulary practice.
WHAT ARE THE ASSESSMENT OPPORTUNITIES FOR THIS INQUIRY QUESTION? Self-assessment Peer-assessment Checklist Rubric Questionnaire	WHAT ARE THE METHODS USED FOR GATHERING EVIDENCE IN THE INQUIRY APPROACH? Observation of student responses and group work
A BRIEF SUMMARY OF THE CHANGED LEARNING SITUATION AFTER INQUIRY: Students were more motivated and engaged when learning through listening to authentic material. They began using vocabulary more naturally and fluently. The class atmosphere improved, with more confidence in speaking activities and a noticeable improvement in listening comprehension and contextual understanding.	

Self-assessment (☒) Peer-assessment (☒) Checklist (☒) Rubric (☒) Questionnaire (☒) Others ()

INQUIRY LESSON PLAN

LESSON/TIME	PROCEDURE	INSTRUCTIONAL STRATEGY	ASSESSMENT (Strategy Tool)	RESOURCES
At the end of the lesson, he will be able to:	Warm-up (5 mins): Class poll: "Who has shopped online before?" Discuss quickly. Pre-Listening (5 mins): Introduce the four new vocabulary words using pictures and simple definitions. • Customer (person buying something) • Second hand (used before) • Receipt (proof of purchase) • Online shopping (buying things on the internet) Listening Task (15 mins): Watch a short authentic clip showing a young person buying a second hand item online and asking for a receipt. • First viewing: general idea • Second viewing: focus on identifying vocabulary in context Vocabulary Practice (10 mins): • Group work: Match vocabulary words with definitions and images. • Students write a short dialogue or a story using at least 2 words. Speaking Activity & Wrap-up (10 mins)	Authentic video based interactive listening Vocabulary contextualization Peer collaboration in writing and speaking Visual and situational reinforcement	Self-assessment (Strategy Tool) Checklist Peer assessment Rubric Questionnaire	Authentic video clip of online shopping/second hand purchase

INQUIRY LESSON PLAN

LESSON/TIME	PROCEDURE	INSTRUCTIONAL STRATEGY	ASSESSMENT (Strategy Tool)	RESOURCES
At the end of the lesson, he will be able to:	Warm-up (5 mins): Students share a personal shopping experience. Prompt: "What's the most interesting thing you've bought recently?" Pre-Listening (5 mins): Introduce the four new vocabulary words using pictures and simple definitions. Listening Task (15 mins): Watch a short authentic clip showing a young person buying a second hand item online and asking for a receipt. • First viewing: general idea • Second viewing: focus on identifying vocabulary in context Vocabulary Practice (10 mins): • Group work: Match vocabulary words with definitions and images. • Students write a short dialogue or a story using at least 2 words. Speaking Activity & Wrap-up (10 mins)	Authentic video based interactive listening Vocabulary contextualization Peer collaboration in writing and speaking Visual and situational reinforcement	Self-assessment (Strategy Tool) Checklist Peer assessment Rubric Questionnaire	Authentic video clip of online shopping/second hand purchase

INQUIRY OUTLINE

Name: Murad Al. Shloul

Subject/Grade: English / Seventh grade

Learning Inquiry, lesson plan: 1 2 3 4

INQUIRY QUESTION:

What is the role of intensive listening in authentic materials (video) in enhancing vocabulary acquisition among seventh grade students?

EXPECTATIONS: WHAT DO YOU EXPECT TO FIND OUT AFTER THE INQUIRY?

I expect to find out whether using authentic audio-visual materials improves students' understanding, retention, and correct usage of vocabulary related to shopping. I also aim to observe their level of engagement, confidence, and active use of the target vocabulary during and after listening tasks.

A BRIEF SUMMARY OF THE LEARNING SITUATION BEFORE INQUIRY:

Students were often introduced to new vocabulary through traditional methods like textbook exercises and rote memorization. Their retention was limited, and many struggled to use the words in real-life contexts. There was little exposure to spoken English in authentic scenarios.

WHAT IS THE STRATEGY/APPROACH USED FOR THE PLANNED INQUIRY?

The approach is intensive listening to authentic video clips involving shopping situations, followed by targeted vocabulary exercises. Students listen multiple times, with focus on comprehension and vocabulary acquisition. Tasks involve matching, discussions, role-plays, and formative assessments.

WHAT ARE THE ASSESSMENT OPPORTUNITIES FOR THIS INQUIRY QUESTION?

Checklist: I use a checklist to track students' ability to identify and use the words on sale, price, item, and designer labels during the group sorting and speaking activities.
Rubric: A simple rubric is used to assess students' vocabulary use and pronunciation in the speaking activity.

WHAT ARE THE METHODS USED FOR GATHERING EVIDENCE IN THE INQUIRY APPROACH?

During this lesson, I plan to collect quantitative and qualitative data by the observation of students' behavior and engagement during lessons.

A BRIEF SUMMARY OF THE CHANGED LEARNING SITUATION AFTER INQUIRY:

After the inquiry, students became more motivated and confident in using vocabulary through contextualized listening. They actively engaged in lessons, demonstrated better retention, and used new words accurately in speaking tasks.

*Assessment Opportunities:

-Self-assessment () Peer-assessment (✓) Checklist (✓) Rubric (✓) Questionnaire () Others ()

LESSON/TIMING	PROCEDURE	INQUIRY LESSON PLAN INSTRUCTIONAL STRATEGY	ASSESSMENT (Strategic Tool)	RESOURCES
Students will be able to: Identify and understand the meaning of four new vocabulary words related to shopping after watching an authentic video clip. (5 mins)	Warm up: Quick brainstorming: "What do you know about shopping?" Use a KWL chart. Listening Task: Play an authentic shopping clip. Students listen for the vocabulary used in context. Replay the clip twice. (10 mins)	Intensive listening	Checklist (for vocabulary understanding)	Projector & speakers
match each word with its correct definition and use it in a sentence by the end of the lesson. (15 mins)	Listening Task: Play an authentic shopping clip. Students listen for the vocabulary used in context. Replay the clip twice. Vocabulary Activity: Students complete a matching task (words and definitions), then write one sentence using each word.	Visual support (images/video)	Peer-assessment (during pair sentence sharing)	Authentic shopping clip
			Rubric	

Appendix 3

Vocabulary Understanding Checklist - Lesson 1
 Target Vocabulary on sale, price, item, designer labels

Student Name	Homework Meaning from Context	Class Correct Definition	Meaning Used in Clip
A.1			
A.2			
A.3			
A.4			
A.5			
A.6			
A.7			
A.8			
A.9			
A.10			
A.11			
A.12			
A.13			
A.14			
A.15			
A.16			
A.17			
A.18			
A.19			
A.20			
A.21			
A.22			
A.23			
A.24			
A.25			
A.26			
A.27			
A.28			
A.29			
A.30			
A.31			
A.32			
A.33			
A.34			
A.35			
A.36			
A.37			
A.38			
A.39			
A.40			
A.41			
A.42			
A.43			
A.44			
A.45			
A.46			
A.47			
A.48			
A.49			
A.50			
A.51			
A.52			
A.53			
A.54			
A.55			
A.56			
A.57			
A.58			
A.59			
A.60			
A.61			
A.62			
A.63			
A.64			
A.65			
A.66			
A.67			
A.68			
A.69			
A.70			
A.71			
A.72			
A.73			
A.74			
A.75			
A.76			
A.77			
A.78			
A.79			
A.80			
A.81			
A.82			
A.83			
A.84			
A.85			
A.86			
A.87			
A.88			
A.89			
A.90			
A.91			
A.92			
A.93			
A.94			
A.95			
A.96			
A.97			
A.98			
A.99			
A.100			

Rubric for Speaking Activity Using Vocabulary
 Excellent (4) Satisfactory (3) Needs Improvement (2)

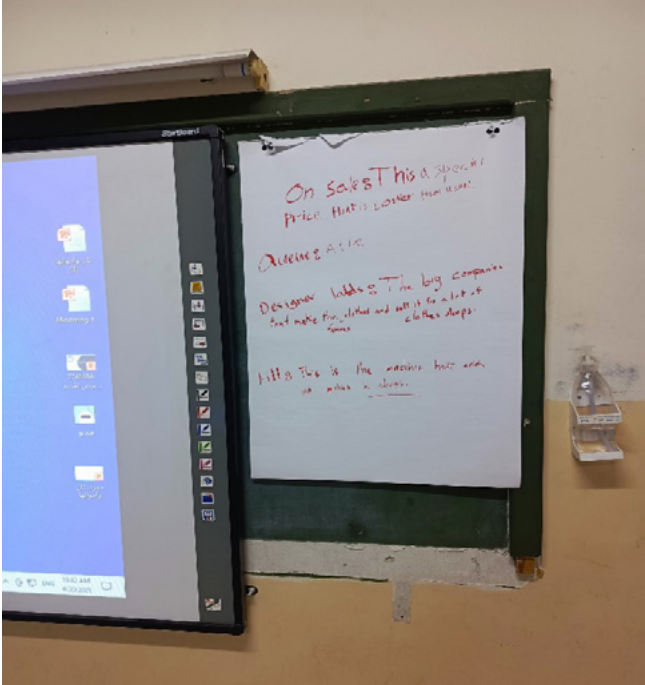
Criteria	Excellent (4)	Satisfactory (3)	Needs Improvement (2)
Use of Vocabulary	Uses 3-4 target words accurately and appropriately	Uses 2 target words, some with minor errors	Uses 1 or no words, or mostly incorrect usage
Pronunciation	Clear pronunciation (ignoring context)	Minor pronunciation errors, but understandable	Difficult to understand or no clear pronunciation
Contextual Use	Vocabulary is used naturally and in context	Some attempt at contextual use, though not always accurate	Vocabulary is misused or not used in context
Fluency	Speaks fluently with appropriate pauses	Some hesitation or repetition	Frequent hesitation, difficult to follow

• Total Score per student /12
 • A score of 6-8: Developing understanding
 • A score of 9-12: Excellent understanding
 • A score below 6: Needs support

Rubric for Vocabulary Understanding

Criteria	4 - Excellent	3 - Good	2 - Basic	1 - Needs Improvement
Understanding of Vocabulary Meaning	Demonstrates full understanding of all four words	Understands most words with minor confusion	Understands two words, clearly others need clarification	Struggles with understanding three or more words
Usage in Speaking or Writing	Uses all vocabulary correctly and naturally in role-play or task	Uses most vocabulary with some accuracy in context	Uses some vocabulary, but with limited accuracy or repetition	Uses words incorrectly or avoids using them
Pronunciation and Confidence	Pronounces all words clearly and confidently	Pronounces most words correctly with confidence	Pronounces some words correctly but hesitates	Has difficulty pronouncing words and lacks confidence
Engagement in Vocabulary Activities	Fully engaged, contributes actively to discussions and tasks	Generally engaged and participates well	Participates minimally, needs prompting	Rarely participates, shows lack of engagement

Appendix 4

China Pakistan Economic Corridor: Regional Concerns And Implications

Muhammad Yasir KHAN¹

Abstract

The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), a vital part of the Belt and Road Initiative (BRI), keeps substantial vows for regional integration, business, and growth. At the same time, it also faces considerable issues that delay its smooth execution and lasting sustainability. This research highlights the challenges of regional difficulties surrounding CPEC, including strategic competition, security rivalry, economic inequalities, and a lack of trust among neighboring countries. Applying a qualitative research approach, the study examines secondary data, policy papers, and expert viewpoints to evaluate how regional aspects affect the business and geopolitical prospects of CPEC. The outcome proposes that while CPEC gives massive prospects for Islamabad's infrastructure growth and Beijing's regional connectivity, persistent challenges like New Delhi's opposition, uncertainty in Afghanistan, and objections from smaller South Asian countries limit its potential. The research highlights to opt for confidence-building initiatives, comprehensive regional discourse, and transparent strategy agendas to lessen tensions and guarantee CPEC's role as a candid driver of collaboration and justifiable expansion in Central and South Asia.

Keywords: CPEC, BRI, Economic Connectivity, Regional Collaboration, Strategic Rivalry.

INTRODUCTION

One of the most determined global development strategies of the 21st century is the Belt and Road Initiative (BRI) launched by Chinese President Xi Jinping in 2013. Through the advancement of infrastructure, trade networks, and financial amalgamation, the primary goal is to boost connectivity and cooperation among countries across Asia, Europe, and Africa. China intends to arouse economic growth, reinforce political ties, and enlarge its influence on a transcontinental scale by reviving the historical Silk Road, both on land and at sea. Within this massive initiative, the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) serves as a model for China's wide-ranging vision of regional integration and economic interdependence, and stands out as one of its leading and most strategically significant components.

During the visit of President Xi Jinping to Pakistan, CPEC was announced officially in 2015. The initial investment plan cost approximately \$46 billion and later increased to over \$60 billion. The CPEC consists of many plans, such as energy infrastructure, transportation networks, special economic zones (SEZs), and telecommunication systems that stretch from Pakistan's Gwadar Port on the Arabian Sea to China's Xinjiang province, encompassing the road networks, railway lines, pipeline,

and energy projects (Jaleel, 2019). Through CPEC, China has reduced its reliance on the Strait of Malacca and enhanced its energy security because this corridor works as an alternate and shorter pathway to the Middle East and Africa. The CPEC for Pakistan is a game-changer in the future, especially in underdeveloped regions such as Balochistan and Gilgit-Baltistan. The corridor could improve the energy crisis, enhance industrial development, and encourage socio-economic development.

There are multiple reasons to study the regional challenges and effects of CPEC, which holds immense significance in regional politics. First, CPEC lies at the juncture of South and Central Asia, and the Middle East regions are marked by rival interests, historical oppositions, and political uncertainty. The project conveys deep implications for regional geopolitics and security dynamic forces, and also surpasses bilateral cooperation between Pakistan and China. From neighboring countries, this corridor has received both support and opposition. Since the corridor's passage through the disputed territory of Gilgit-Baltistan, India sees it as a strategic and sovereignty threat, whereas Pakistan and China view this project as a door to growth and collaboration. Simultaneously, Iran and Afghanistan are also concerned about the alternative trade routes and regional influence and perceive it through the lens of competition (Rahim, 2018). Thus, CPEC has triggered these challenges, which we need to analyze and understand in the broader strategic recalibration.

Second, the economic and political future of South Asia will be shaped by CPEC's accomplishment or failure. It could change Pakistan into a regional trade center, encourage regional connectivity, and inspire cross-border collaboration if it is managed effectively. But its potential could be confined due to continuous challenges such as political instability, security threats, and external opposition. Additionally, CPEC also requires attention towards the criticism for raising apprehensions over debt reliance, transparency, and environmental sustainability. It is crucial to understand that not only for Pakistan and China, but also for policymakers and researchers, to evaluate how mega-projects like CPEC can impact regional stability and integration.

While designed as a development and connectivity initiative, the main aim of this study is to assess how CPEC has generated geopolitical friction and regional security challenges, and to explore the duality of CPEC as a possible engine of economic revolution and as a foundation of strategic tension in South Asia. The examination of the regional responses to CPEC, identification of the political and security challenges associated with it, and evaluation of broader effects on regional power dynamics are the core objectives of this research (Faisal, 2019). Through the lens of present-day international relations and regional politics, this paper contributes to the academic discourse by analyzing both the positive and negative consequences of CPEC.

This study is an important academic effort to create a bridge between economic development narratives and geopolitical realities. CPEC underscores the complexities of regional rivalries, security dilemmas, and sovereignty disputes; it is also a promising project for cooperation and growth. In studying these aspects related to CPEC, the paper sheds light on the function of the corridor in shaping the future of regional order in South Asia as a catalyst for collaboration or as a turning point for opposition. In the end, this research redefines the balance between development ambitions and strategic interests in the evolving regional landscape by examining large-scale connectivity projects like CPEC.

METHODOLOGY

The study employs a qualitative research design, which is suitable for understanding the complex geopolitical, economic, and strategic dynamics surrounding CPEC, and to explore the regional challenges and effects of the corridor. The qualitative approach enables an in-depth investigation of perceptions, motivations, and inferences that cannot be apprehended through quantitative methods

alone. The aim is to interpret the forms of interaction between states and the broader structural forces shaping regional politics. This research is a compilation of primary and secondary data following the primary sources through the semi-structured interviews with multi-disciplinary experts, policy makers, analysts in international relations, regional security, and economic development, to include their experiences and firsthand knowledge regarding CPEC's implementation and its regional ramifications. The voices from these experts navigate to the evolving narratives regarding the project, particularly with respect to regional security and strategic orientations. Furthermore, to understand the official discourse and objectives behind CPEC, the secondary data from official policy documents, statements, and reports issued by government institutions in China and Pakistan, also includes an extensive book review, articles, and research papers published by think tanks and international organizations are examined as well. This comparative study of scholarly explanation and newly collected perceptions from primary data provides a theoretical and empirical foundation. The research engages with neorealist theory, explaining the geopolitical analytical framework that focuses on the quest for power, security, and national interest by regional and global actors. To better understand the influences of CPEC, the neorealist framework helps in explaining the regional alignments, economic dependencies, and security perceptions. Nevertheless, this study has some limitations, for instance, access to confidential data and policymakers is restricted, the subjectivity in the expert's interpretations and opinions, and time and resource restraints. Moreover, the study mainly emphasizes regional dynamics in South Asia rather than a global comparative analysis.

LITERATURE REVIEW

Dating back to the early years following the development of diplomatic bonds in 1951, the roots of the China-Pakistan relationship were established. One of the most enduring and multifaceted partnerships in Asia has evolved in the last few decades. The mutual strategic trust, shared geopolitical interests, and complementary needs laid the foundation of this bond. In the early 1970s, Pakistan played a vital role in bridging China's relations with the West during the Cold War. Most significantly, it facilitated the historical reconciliation between Beijing and Washington. As a result, China supported Pakistan after Pakistan's wars with India in 1965 and 1971 with its extended military and economic assistance.

Pakistan became a partner for Beijing's ambitions naturally due to its ideal geostrategic location linking East Asia, South Asia, and the Middle East. China appeared as a global economic power in the post-Cold War period, and its foreign policy began to stress economic diplomacy, regional connectivity, and energy security. Through defense collaboration, nuclear technology transfer, and consistent diplomatic support in international forums, the relationship between these two states has strengthened (Shah & Anwar, 2022). In the early 2000s, the idea of connecting western China to the Arabian Sea with the help of this economic corridor began to take shape, but was officially recognized in 2015 as part of China's BRI, which became a reason for the formal launching of the CPEC.

CPEC was not only to deepen the China-Pakistan relationship, but it was also a vision as a transformative project to enhance regional integration through infrastructure development, trade facilitation, and energy cooperation. However, each state viewed it through its own geopolitical and economic lens as the project progressed, it began to impact the strategic calculations of regional stakeholders.

New Delhi sees CPEC as a direct violation of its territorial integrity because the corridor passes through Gilgit-Baltistan, a territory which India claims as part of its larger Jammu and Kashmir dispute. CPEC is considered primarily through a security and sovereignty prism. Furthermore, India also has some strategic reservations on China regarding CPEC, especially due to the development of Gwadar Port, which boosts China's naval and economic presence in the Indian Ocean. India, as a result, started to strengthen its strategic relations with the United States and other Indo-Pacific powers

to counterbalance China's influence by actively opposing the project (Khan K. , 2016).

Afghanistan's standpoint on CPEC is molded by its aims for economic inclusivity and connectivity. To get access to seaports and trade networks, Kabul has shown interest in joining the corridor, but it became difficult due to the critical relationship with Pakistan and unstable security conditions that hindered the potential growth. China has been interested in extending this corridor into Afghanistan, but it needs assurance of political and security stability, especially after the Taliban takeover in 2021 further worsened the possibility.

Iran has a mixed perception of CPEC, although it shares borders with both Pakistan and China. Tehran does realize the significance of regional integration and economic collaboration through this project, which connects Gwadar and Iran's Chabahar Port. But also, it remains cautious to see the China-Pakistan growing alliance, anxious about the marginalization in regional trade dynamics. The opposition supported by China and India between Gwadar and Chabahar, respectively, demonstrates how CPEC has widened the geo-economic competition between regional powers (Manish & Kaushik, 2019).

In the academic literature on CPEC, more studies are adding to highlight its multi-layered consequences. According to some economists, Pakistan's energy and transportation infrastructure, stimulated foreign investment, and promoted regional integration, CPEC has the ideal potential for transformation. Similarly, in a political context, while reducing the dependency on Western aid, CPEC also reveals a shift in Pakistan's foreign policy orientation to deepen its relations with China. Likewise, many researchers also underline the security concerns in the corridor's vulnerability to terrorism, regional oppositions, and domestic instability. Under the theoretical framework of neorealism, CPEC has always been analyzed to view the project as an instrument for China's strategic expansion and to balance against United States supremacy in Asia.

Instead of examining how among South and Central Asian countries CPEC reshapes regional alignments, perceptions, and interdependencies, many of the studies are specifically focusing on economic benefits or security challenges in isolation. Additionally, there is limited primary data such as interviews and field observations which could provide empirical data to shed light into how policymakers and local communities observe CPEC's results. This paper intends to analyze CPEC's broader regional inferences and to fill the gap by assimilating both primary and secondary data. It offers a complete understanding of how CPEC concurrently raises support and fuels competition in South Asia and pursues to link the divide between economic and geopolitical analyses.

CPEC and Its Regional Challenges

For enhancing regional connectivity and economic development, the CPEC holds immense importance as a leading project of China's BRI. However, without controversies and resistance, its implementation is not possible. This corridor navigates complex geopolitical landscapes marked by conflicts, territorial disagreements, and uncertainty, extending from Kashgar in China's Xinjiang province to Pakistan's Gwadar Port on the Arabian Sea. To address broader issues of security, terrorism, and economic competition, the project faces numerous regional challenges, including India, Afghanistan, Iran, and other neighboring states.

India's Opposition: Strategic Rivalry and Sovereignty Worries

A series of Chinese-funded port and infrastructure projects across the Indian Ocean is envisioned to enfold the India strategically. India views CPEC as part of China's wider "String of Pearls" strategy beyond sovereignty matters. India's concern about China's potential military presence and maritime dominance in the region heightens due to the development of Gwadar Port under CPEC, which is located near the Strait of Hormuz. In South Asia, such developments are viewed as altering the stra-

tegic balance through initiatives like the Quadrilateral Security Dialogue (Quad), encouraging India to fortify its naval competencies and deepen its strategic partnerships with the United States, Japan, and Australia (Shah S. T., 2020).

By merging a bloc that encounters Indian influence in the region, India also perceives CPEC as a tool to develop the China-Pakistan strategic arrangement. Under the umbrella of CPEC, India's perception of encirclement intensified by the increasing collaboration between Beijing and Islamabad in intelligence sharing, defense, and technology. Contrary to China's growing regional influence, India has decided to look forward to alternative economic and strategic partnerships, such as the International North-South Transport Corridor (INSTC) and the Chabahar Port project with Iran (Narayan, 2021).

Afghanistan's Ambiguity: Transit Issues and Border Challenges

Afghanistan is a serious factor in the project's regional position due to its geographical proximity to Pakistan and its possible inclusion in CPEC. However, the major challenges to the smooth implementation and extension of this corridor are border security, political instability, and complex relations with Pakistan. To foster regional peace through economic cooperation, Pakistan has envisioned and expressed its willingness to expand CPEC to Afghanistan. Thus, the hindrance in this progress is the conflict of the Durand Line and the militant activities in the cross-border areas. For instance, the attacks on Pakistani land from the Afghan territory conducted by the Tehrik-i-Taliban Pakistan (TTP) remain a hotspot for revolt with militant groups. These attacks raise security concerns that are not only threatening to Pakistan's internal stability but also discourage investors' confidence in the broader CPEC region.

In addition, since the Taliban's return to power in 2021, Afghanistan's internal power struggles and economic weakness have created uncertainty about its participation in major regional projects. As Afghanistan seeks to avoid being drawn into geopolitical conflicts, Kabul's bonds with both Islamabad and Beijing remain vigilant. Furthermore, Afghanistan has become a difficult environment for large-scale projects like CPEC due to the absence of a stable governance framework, lack of infrastructure, and limited financial resources (Haidari, 2024). In the expansion of CPEC's potential for land connectivity, Afghanistan has provided a land bridge to Central Asia. However, a persistent challenge for the corridor's regional integration ambitions and delays in the project are Afghanistan's uncertainty due to continuous instability, terrorist threats, and cross-border tensions.

Iran's Stance: Gwadar-Chabahar Port Opposition

Through the advancement of Chabahar Port, Iran's position on CPEC is formed largely by its economic struggle with Pakistan's Gwadar Port, with which it functions with India's support. Chabahar serves as a strategic counterpoint to CPEC's maritime constituent, located approximately 70 kilometers from Gwadar. Chabahar proposes to India a direct path to Afghanistan and Central Asia, bypassing Pakistan completely, while Gwadar intends to offer China access to the Arabian Sea. The operational dynamics of Chabahar and Gwadar have fueled regional rivalry, whereas Iran has expressed a general inclination to cooperate with China under the wider BRI framework. For Iran and India, Chabahar embodies an alternate trade hub less reliant on Beijing's influence, but for Pakistan, Gwadar is a symbol of its economic partnership with China.

Besides, Iran's tense relations with Western powers, irregular sanctions, and vigilant diplomacy with China add layers of complication. The practical incorporation of Iranian infrastructure with CPEC remains restricted, while Beijing signed a 25-year strategic cooperation treaty. The United States' sanctions against Iran created a fragmented regional economic environment and deterred many international investors from taking part in Chabahar or any Iran-linked projects, where Gwadar and Chabahar work more as competitors than complements. As overlapping interests and mistrust among

Pakistan, Iran, and India hinder the formation of a coherent economic network in the region, this rivalry indirectly affects CPEC's potential for regional connectivity (Zeb, 2023).

Regional Safety Challenges: Militancy, Extremism, and Uncertainty in Baluchistan

The success of CPEC strongly relies on regional and domestic security, especially in Baluchistan province of Pakistan, which has the most strategically important Gwadar Port. However, the separatist groups have targeted several times to infrastructure, workers, and security personnel attached to CPEC projects has marking Baluchistan as a center of revolt. Such attacks undermine Pakistan's capability to provide a protected investment environment but also threaten Chinese workers. The Baloch Liberation Army (BLA) and other revolt groups argue that local communities get less advantage from these development projects. Therefore, they perceive CPEC as a tool of exploitation and, as a result, attacked and assaulted Chinese consulates, convoys, and CPEC-linked set-ups. Moreover, a continuous threat to the safety of CPEC's infrastructure and workforce is those terrorist networks that are functioning in Pakistan's tribal areas, such as leftovers of Al Qaeda and ISIS-associated groups.

In response to these threats, Pakistan has deployed special security units like the Special Security Division (SSD), including tens of thousands of personnel, to protect CPEC projects. Particularly in the western corridor roads, despite these actions, intermittent violence continues, reflecting entrenched socio-political grievances that cannot be addressed through security measures alone (Bansal, 2008).

Economic Competition and Competing Integrating Schemes

CPEC has confronted many competitions from substitute regional connectivity initiatives beyond political and security challenges. One of the most significant is led by India, Russia, and Iran, popularly known as the International North-South Transport Corridor (INSTC). This 7,200-kilometer corridor offers an alternate trading path that crosses over both Pakistan and China, aiming to connect India to Europe via Iran. Furthermore, to enhance Central Asia's connectivity with the Middle East and South Asia without the reliance on China, projects like the Ashgabat Agreement and Trans-Afghan Railway are introduced. The purpose of these opposing initiatives is to weaken the CPEC's supremacy as the central trade corridor in Eurasia, but also to spread regional transport possibilities. Within CPEC, the economic struggle is further enlarged by concerns over debt sustainability and inadequate benefits. Similar to what has been observed in Sri Lanka or other BRI-participating states, some regional countries pay attention to China's heavy investments with seriousness, fearing a pattern of debt dependence (Singh, 2023).

Regional Impacts of CPEC

CPEC not only has geopolitical importance for Islamabad and Beijing but also transforms the business and trade, social and political backdrop of the region and beyond. Its effects in South Asia can be analyzed via three interconnected aspects: political, economic, and strategic.

Economic Impacts

Through the lens of business and trade, CPEC is considered to increase regional economics, integration, and growth prospects in South Asia and beyond. By connecting China's Xinjiang areas to Pakistan's Gwadar Port, the corridor begins a direct business path from the Western area of China to the Arabian Sea, meaningfully lessening shipping time and expense. This corridor allows Beijing to escape the long and volatile Strait of Malacca, which is a geopolitical chokepoint. Resultantly, the corridor fortifies Beijing's business safety while turning Islamabad into an important transit and business center. The development schemes under the corridor including roads, railway tracks, and energy powerhouses have energized Islamabad's local economy and generated prospects for regional

business and trade integration. States like Kabul, Tehran, and the Central Asian Republics can take advantage of the corridor's integration by connecting their markets with Beijing and the Arabian Sea. For South Asia, CPEC gives an agenda for cross-border business easing and supply chain connectivity, which may enhance greater regional business and trade interdependence.

The corridor has also cheered the formation of SEZs focused on increasing industrial output, high-tech sharing, and job opportunities (Liu & Liu, 2022). These SEZs can become local and international manufacturing centers, attracting capital from Beijing and other states. In addition, the power schemes under the corridor have meaningfully lessened Islamabad's power shortfall, increasing its industrial production and trade stability. At the same time, the business and trade benefits are not properly distributed. Critics claim that while Islamabad and Beijing gain immediate advantages, other South Asian states like New Delhi consider the corridor as a hurdle to their economic expansion and geopolitical interests. However, if accomplished properly, the corridor can serve as a tool for regional triumph and cross-border business and trade collaboration.

Strategic Impacts

Strategically, the corridor is transforming the geopolitical aspects of the region and the larger Indian Ocean area. CPEC not only fortifies Beijing's position in the Arabian Sea but also locates Islamabad as an important factor in regional activities. Gwadar Port's strategic position next to the Strait of Hormuz, a route for almost one-fifth of the globe's oil, gives Beijing extraordinary access to power routes and shipping lane networks. This expansion has resulted in worries in competitive countries, specifically New Delhi and Washington, who considers the corridor as part of Beijing's policy to increase its say across the Indo-Pacific via the so-called pursued "String of Pearls" strategy.

New Delhi's disagreement shoots from both sovereignty fears, since the corridor passes via Gilgit-Baltistan, a disputed area, and from geopolitical anxieties about increasing China-Pakistan association. India worries that the corridor may contain New Delhi by fortifying Beijing's economic and military footprints in its surrounding. Resultantly, New Delhi has pursued to contain this increasing influence via alternative schemes like the International North-South Transport Corridor (INSTC) with Tehran and Moscow, and by injecting money in Tehran's port, Chabahar.

For Islamabad, the corridor gives a calculated shield, increasing its association with Beijing while expanding its relations abroad (Yaseen, 2024). CPEC has also drawn attention from other significant states like Tehran, Ankara, and Moscow, which see prospects for regional cooperation. From a wider viewpoint, the corridor strengthens the evolving multipolar mandate in Asia, where regional coalitions and business and trade corridors are transforming strategic limits. Resultantly, the corridor is not only a trade initiative but a geopolitical instrument in Beijing's larger vision to increase its say in the Indian Ocean and South Asia.

Political Impacts

Politically, the corridor has raised Beijing's diplomatic clout and changed Islamabad's regional role. As China strengthens its contributions in Islamabad's business and infrastructure, it gains substantial political say in South Asian concerns. Beijing's strategy of development and non-interference-based policy gives it a space to project soft power, predominantly in distinction to the conditional support at times connected with Western donors. For Islamabad, the corridor has become a sign of planned collaboration and political certainty. It has increased Pakistan's self-reliance in chasing an independent foreign strategy while fortifying its relations with Beijing. CPEC has also taken Islamabad closer to other BRI partners, actually forming a new alliance of economically aligned countries. However, this increasing Sino-Pakistan collaboration has also resulted in worries between other regional countries, who fear a power imbalance favoring China. At the local level, the corridor has changed Islamabad's

political discourse. It has been depicted as a project skillful in settling down long-standing trade and business problems (Butt & Butt, 2015). At the same time, corruption, equal allocation of resources, and debt challenges have resulted in political worries. In a large spectrum, the corridor signifies Beijing's transformation from being an economic state in South Asia to an active political actor in the globe, thereby changing the region's already existing strategic configuration.

DISCUSSION

The results of this research signify that the CPEC serves as both an instrument of prospect and a tool of strategic rivalry in the region. Analyzing via the framework of neorealism, it becomes obvious that the initial driving power behind the corridor is the hunt of power and safety within a lawless global system. Beijing's investment in Islamabad under the corridor can be explained as a geopolitical calculation to safeguard its business and power interests while balancing with Washington and New Delhi's influence in South Asia and Indo-Pacific region. From Islamabad's point of view, the corridor increases its geopolitical depth and trade certainty, giving it with leverage in regional power dynamics. In short, the corridor brings into line with the neorealist understanding that countries act to maximize their interests and lessening reliance on competitive powers. CPEC also signifies a structure that has the strength to fortify collaboration and reliance between Central Asian and South Asian states. CPEC encourages integration via development, power, and business, giving smaller countries like Kabul and Tehran prospects to incorporate into larger regional hubs. This integrative dynamics bring into line with economic collaboration that can slowly result into political accepting and disputes mitigation. At the same time, CPEC can encourage actual regional connectivity depends mainly on either partnering countries considered it as a shared prospect or a zero-sum rivalry.

The balance between challenges and opportunities within the corridor remains subtle. On one side, it assists Islamabad and other countries economic expansion, transformation, and advance integration. It has also gives Beijing an access to the Indian Ocean, consolidating its energy safety and business proficiency. On the other side, regional competitions, exclusively between New Delhi and Beijing continue to pressure the collaborative strength of CPEC. India considers the corridor as a risk to its regional and sovereignty supremacy, whereas Washington sees it as part of Beijing's larger policy to magnify its influence via the BRI. These challenges result a situation of geopolitical rivalry that damages CPEC's integrative prospects. In addition, while the corridor has fortified the Sino-Pak collaboration, but it has not yet triumph in forming a larger framework of regional teamwork. Kabul's uncertainty, Tehran's contending port aims, and New Delhi's disagreements all limit CPEC's regional comprehensiveness. Resultantly, the corridor at the same time promotes give and take among partners and competition between rivals, signifying a dual dynamic that is distinctive of key strategic schemes in contested regions.

In an expert interview conducted via Zoom with Ferouz Hassan Khan, who is a prominent Pakistani writer and a former Brigadier in the Pakistan Army, commonly known for his expertise in geopolitical studies, nuclear policy, and South Asian affairs. He expressed that the lasting success of the CPEC is basically connected to Islamabad's capacity to stabilize its domestic atmosphere. He further mentioned that continued political instability, governance challenges, and internal safety issues meaningfully hinder Islamabad's ability to fully capitalize on CPEC's geopolitical and economic potential. Mr. Khan further added that Pakistan must pursue an active and constructive regional engagement policy, predominantly with its immediate neighbors, to ease exterior pressures and nurture an atmosphere favorable to connectivity and economic collaboration. Without real-time development in internal stability and regional mediation, he warned, CPEC's projections will remain susceptible, given Islamabad's already weak socio-political landscape (Khan F. H., 2025).

In another interview conducted with Professor Katharine Adeney, who is a well-known professor

of South Asian politics and the Director of the University of Nottingham's Asia Research Institute. Her main emphasis is on federalism, ethnic challenges, and democracy, making her an extensively esteemed authority on political aspects in Pakistan and the wider region. She underlined the wider regional impact of the CPEC, mentioning that its results are thoroughly connected to Islamabad's domestic stability and its capacity to handle complex regional challenges. Adeney further added that while CPEC holds noteworthy business and geopolitical vows, its course is shaped by Islamabad's internal political management and the nature of its ties with neighboring countries. She mentioned that unsettled regional challenges, coupled with Islamabad's internal governance issues, result in structural hurdles that may hinder CPEC's potential capacity (Adeney, 2025).

Haris Bilal Malik, who is a Researcher at the China-Pakistan Study Centre (CPSC) at the Institute of Strategic Studies Islamabad (ISSI), Pakistan, is a significant foreign policy think tank working for Pakistan's Ministry of Foreign Affairs. His main areas of interest are Pak-Sino ties, CPEC's political, economic, and security aspects, and Beijing's evolving geopolitical outlook. In response to the question about CPEC's strengths for Pakistan, he expressed that CPEC has irrefutably strengthened the geopolitical profile of Islamabad, which brings both prospects and issues. The huge-scale infrastructure and development have made Islamabad a more prominent target for opponents seeking to dent stability. He mentioned that Pakistan has witnessed sabotage, disinformation narratives, and terror assaults aimed at Chinese workers and schemes. He further added that regionally, some states, specifically New Delhi, fear that the corridor will change the balance of business, trade, and strategic influence, making Islamabad more relevant in linking webs connectivity South Asia, Central Asia, and the Middle East. This rivalry has added layers of difficulty to regional security. Lastly, he stated that Islamabad has responded cleverly. Pakistan has established devoted security divisions for CPEC, increased intelligence collaboration, and worked thoroughly with Beijing to counter any threats (Malik, 2025).

The corridor's triumph can assist as an alleviating aspect if accomplished comprehensively. Economic integration can decrease incentives for disputes by enhancing the expense of conflict. However, if CPEC keeps deepening existing differences, mainly between New Delhi and Islamabad, it may result into huge polarization in the region. Consequently, the corridor exemplifies both the vow of business collaboration and the peril of geopolitical competition. Its lasting impact on regional certainty will be contingent on either the stakeholder gives value to comprehensive prosperity or national rivalry within an evolving global order.

CONCLUSION

CPEC signifies both prospects and a challenge within the region surfacing strategic landscape. New Delhi's disagreement, pursued by strategic and sovereignty worries, locates the corridor as a sign of Beijing's increasing regional say and a danger to the existing structure. Kabul's uncertainty, tied with unstable transit and border dynamics, fuels extra stratum of difficulty to regional connectivity efforts. Meanwhile, Tehran's ambitions of the Chabahar Port, considered as a rival to Gwadar, signify the competitive nature of regional integration schemes like New Delhi's INSTC. CPEC depends on how efficiently Beijing and Islamabad can handle regional competitions, increase collaboration, and address local uncertainties. If managed properly, the corridor can surface from a bilateral scheme into a candid platform for regional business connectivity and certainty. But a fiasco to settle down these issues may result in another rivalry arena of great powers.

REFERENCES

- Adeney, P. K. (2025, November). CPEC, Regional Concerns and Implications. (M. Y. Khan, Interviewer)
- Bansal, A. (2008). Factors leading to insurgency in Balochistan. *Small Wars & Insurgencies*, 189-1992.

- Butt , K. M., & Butt, A. A. (2015). Impact of CPEC on regional and extra-regional actors. *Journal of political science*, 33-35.
- Faisal, M. (2019). CPEC and Regional Connectivity. *Strategic Studies*, 1-17.
- Haidari, M. (2024). Analyzing the Role of Cross Border Trade Policies in Facilitating Pak-Afghan Trade Post–Taliban. *International Journal of Management and Business Applied*, 25-27.
- Jaleel, S. (2019). CPEC and regional integration. *Global Regional Review*, 22-23.
- Khan, F. H. (2025, November). CPEC and Regional Challenges. (M. Y. Khan, Interviewer)
- Khan, K. (2016). Special economic zones (SEZs) and CPEC: Background, challenges and strategies. . *The Pakistan Development Review*, 209-210.
- Liu, W., & Liu, Y. (2022). Frontiers in public health. *The impact of incentives on job performance, business cycle, and population health in emerging economies*. .
- Malik, H. B. (2025, November). CPEC and Regional Implications. (M. Y. Khan, Interviewer)
- Manish , & Kaushik, P. (2019). CPEC, Afghanistan and India’s concerns. *India Quarterly*, 257-259.
- Narayan, L. (2021). The Great Divide: Border Disputes and Geopolitical Tensions Between India and China. *International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR)*, 6-7.
- Rahim, N. (2018). Problems and prospects of CPEC for economic development and regional integration. *Global Economic Review*, 25-27.
- Shah, S. T. (2020). Debunking Concerns of the New Delhi over CPEC. *Pakistan Languages and Humanities Review*, 37-39.
- Shah, S. Z., & Anwar, Z. (2022). Historical Background of China Pakistan Economic Corridor (CPEC). *Pakistan Journal of International Affairs*.
- Singh, A. (2023). CPECand China. . *Research Center of Studies* .
- Yaseen, H. (2024). CPEC Connectivity & Regional Integration: A Mahanian Overview of Strategic & Geopolitical Implications. . *International Journal of Policy Studies*.
- Zeb, R. (2023). Gwadar And Chabahar: Competition Or Complimentarity. *Central Asia-Caucasus Analyst*.

Mental Well-Being And Religiosity: Socio-Cultural Perspectives On Coping And Healing

Saleha Irfan KHAN¹

Abstract

Mental health problems are an increasing subject around the globe, yet cultural and religious contexts deeply shape approaches to coping and healing. The problem statement intends to highlight the insufficient blend of cultural and religious perspectives into mental well-being. While the significance of medical help and treatment is a popular practice but many people seek spiritual support as well. This study employs a qualitative research approach, analyzing secondary data, reviewing interdisciplinary literature such as psychology, sociology, religious or theological, and cultural studies, showing the lack of the living religion aspect in well-being. The research has tried to explore both positive and negative impacts of religion on well-being. The study reveals that in times of hardship, people tend to follow more religious activities to gain hope, strength, and moral support. Contrary to this, many times people faced challenges in seeking mental help because they are judged as less Muslim due to a lack of patience, which leads to chronic anxiety and depression. The study also highlighted some counter-arguments, for instance, stigma associated with seeking mental help, or belief systems that may hinder taking mental health seriously, putting a barrier to seeking professional help. This research work has focused not only on cultural aspects, but it also examines the diversity of cultural behaviors, which shows the originality by inducing the comparative and integrative approaches. Eventually, the paper suggests that the role of religion in bringing awareness of mental health is essential to develop a holistic approach in human well-being, also it needs a strong collaborative effort from both medical health professionals and religious communities to bring more culturally inclusive and sensitive support systems for people.

Keywords: Living Religion, Mental Well-being, Coping Mechanisms, Cultural Stigmas, Stereotypes.

INTRODUCTION

In the present 21st century, one of the pressing global concerns is mental well-being, which is a serious matter for every society. According to the (Organization, 2023) report that hundreds and millions of people across different cultural, social, and economic boundaries suffer worldwide from depression and anxiety. A rising body of research indicates the significance of social, cultural, and spiritual scopes in mental health care, while the biomedical model of psychiatry has presented effective interventions through medication and therapy. Along with medical and scientific interventions, religion, its role and impact are equally powerful frameworks for individuals and communities for interpreting their suf-

ferings, finding ways for spiritual healing, and also to build resilience. Religion shapes our everyday life through rituals, sacred narratives, and cultural practices; it is not merely a set of doctrinal beliefs or organized structures. Mental illness or distress has been studied in many societies as a spiritual challenge, not solely as a medical or psychiatric problem. With the help of prayer, meditation, ritual, or community support, religious coping serves as a critical mechanism for addressing such challenges. Furthermore, religion meets with culture to provide socially allowed modes of healing that may increase or even provide additional support for professional mental well-being.

The bond between mental well-being and religion is multi-layered and complex. At one end, in times of distress, the religious beliefs and practices help to foster hope, purpose, and resilience, whereas, on the other end, some religious frameworks may disseminate stigmatization, fatalism, or resistance to asking for professional help. As religious coping is rooted within various worldviews that frame mental illness in exceptional ways, understanding this twofold role needs attention to cultural outlooks. For instance, the cultural interpretations of mental illness may be explained as spirit possession in African and Asian societies, while in the context of Western societies might be seen through biomedical problems such as depression or schizophrenia.

This paper contributes to the interdisciplinary dialogue by drawing theoretical insights from sociology, psychology, cultural studies, and religious practices, focusing on the cultural and religious duality in coping and healing mechanisms for mental well-being. This paper argues how religion shapes human responses to mental issues and its vital role in well-being. The study intends to explore the influence of religious practices in coping with psychological distress, the relationship of cultural contexts between religion and healing, and the benefits and limitations of healing interventions in addressing the mental health challenges.

METHODOLOGY

This paper employs a qualitative research approach comprising secondary data sources. The secondary data draws on existing scholarly work, case studies, ethnographic, and cross-cultural studies on mental well-being and religion. The studies are synthesized from the areas of psychology, sociology, anthropology, cultural and religious studies, to explore in different cultural settings how living religion plays its role in influencing the coping and healing mechanisms. The prime focus of this study is to explore people's lived experiences of stigmatization and stereotypes attached to seeking help for mental well-being. Studies across multiple disciplines open the debate to discuss the issue of mental well-being from multiple perspectives. This content analysis-based methodology showcases the comparison between different traditions and practices of religion in the context of mental well-being. The analysis scheme is followed to focus deeply on coping and healing strategies, the challenges against the cultural perceptions, the advantages or disadvantages of the religious healing, the misuse of religious authority, and the experiences of communities confronting stigmas and stereotypes. This study is an attempt to cover multi-disciplinary discussions on the intersectionality of religion, culture, and mental well-being.

LITERATURE REVIEW

Religious Practices and Coping Mechanisms

(Pargament K. I., 1997) has made an advanced contribution in the studies of religious coping by defining the utility of religious beliefs and practices to understand and deal with life stress. He divided them into positive and negative religious coping mechanisms. For instance, a secure relationship with the divine, benevolent religious appraisals, and seeking spiritual support are characterized as positive coping methods. In contrast, negative coping methods include punitive God images, spiritual discontent, or interpersonal religious conflict. Several scientific studies have persistently shown a

positive relationship between religious coping and better mental health results, such as less anxiety, depression, higher levels of resilience, and better life satisfaction (Ano, 2005). From a sociological viewpoint, Emile Durkheim's (Durkheim, 1995) theoretical description of the function of religion for social solidarity remains influential. The role of religion is not only to work as a social institution but also to bring a sense of collective support systems, offering community, ritual, and shared meaning in hard times. Another prominent sociologist, (Weber, 1946) also emphasized the importance of religion to function in a society with the provision of moral direction, the purpose of life, and helping individuals to interpret suffering. These classical views are the foundation of contemporary studies to explore the relationship of religion in shaping responses to mental well-being.

Religious practices assist as key coping strategies beyond traditions. For instance, people from Christianity use prayer, scripture reading, and pastoral care to deal with depression, grief, and anxiety. To integrate spirituality with mental health care, many faith-based organizations run support groups and counselling centers (McMinn, 2005). For Muslims, religious coping technique takes different forms, including *dua* (supplications), Quran recitation, and asking for help from imams or mosque communities. For spiritual and psychological afflictions, *Ruqyah* (Quranic healing recitation) is also practiced (Leavey, 2010). From Buddhist traditions, contemporary psychological therapies such as Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR) derive explicitly from Buddhist practices as deeply rooted and recognized as an effective coping mechanism (Kabat-Zinn, 2003). Yoga, mantra chanting, and temple rituals are employed in Hinduism for emotional balance and healing. According to some Hindu philosophical ideas, the recurring nature of life and karma explains suffering (Gupta, 2016). Similarly, in Native American ways of spiritual healing, some indigenous traditions such as storytelling, rituals, and communal ceremonies comprise of holistic approach to mental well-being (Gone, 2010). All these illustrations are examples of how different religions have their own ways of coping and healing mechanisms. Religion is not only a matter of belief but it is also strongly engraved in the cultural patterns of societies.

The Interplay of Culture and Religion

Culture plays a vital role in understanding mental illness and how people treat it. (Kleinman, 1988) first explained the idea of "explanatory models." This model explains the constructed meanings of illness by patients and communities, which might be separate from biomedical reasons. For instance, psychological distress may be attributed to witchcraft, ancestral displeasure, or spirit possession in some parts of sub-Saharan Africa (Ae-Ngibise, 2010). Likewise, mental illness is often linked to karma or divine will, defining how individuals and families seek treatment in South Asian societies. In western secular societies, religion plays an important role in coping mechanisms, especially through prayers, counseling, and faith-based support gatherings. Numerous studies have shown the results that those individuals who are more involved in religious practices are greater in resilient to stress and recover much better from trauma (Koenig, 2012). Simultaneously, the stigmas associated with mental illness also shatter the cultural expectations within religious communities that discourage open talk and professional help.

Studies constantly reveal positive impacts of religious coping strategies, such as regular engagement with religious or spiritual practices tend to decrease depression and anxiety levels, give life satisfaction, and enhance the capacity to deal with stressful situations (Koenig, 2012) (Pargament K. I., 1997). Religious communities provide support in financial crisis, counseling, and health programs, not just emotional support. Religious rituals can also work to offer participants a sense of endurance, meaning, and divine existence, as well as communal healing experiences. In addition, religion often helps individuals to integrate experiences of suffering into a larger narrative as an explanatory framework. For instance, according to different religious frameworks, it provides well-being and decreases

existential stress. In Christianity, illness might be interpreted as a faith test, in Islam, it might be considered as a divine will or way of purification, and in Hinduism, it might be connected to karma.

Stigmatization and Stereotypes

In spite of all the advantages of religious healing, scholars also emphasized the uncritical dependency on religious coping. The reinforcement of stigma, which leads to shame, secrecy, and social exclusion, can occur in some scenarios due to the religious interpretations of mental illness (Leavey, 2010). As (Pargament K. I.-S., 2000) stated that one of the negative religious coping mechanisms is to perceive mental illness as divine punishment, which actually resulted in poorer mental health. Moreover, in those communities where psychiatric services are already restricted, dependency on religious healing might interrupt or prevent access to professional help. Especially in patriarchal societies, gender also plays a role because women are more subject to face stigmas and stereotypes when mental illness is interpreted through a religious lens. For example, most commonly, when women suffer from depression, they are accused of being spiritually weak or failing to fulfill religious obligations that lead to stress (Bhatia, 2020).

Mental health remains a stigmatized issue often intertwined with cultural, social, and religious beliefs that impact how psychological suffering is understood and addressed in South Asian societies. Traditional attitudes and misunderstandings endure to frame mental illness as a moral weakness, spiritual punishment, or loss of faith rather than a medical ailment requiring treatment, despite increasing global awareness about mental well-being (Kermode, 2009). This attitude of stigmatization disheartens individuals from looking for professional help, contributing to interrupted or delayed diagnosis and untreated mental health illnesses across the region (Khalid, 2022). In countries like India, Pakistan, Bangladesh, and Sri Lanka, the cultural norms hold a strong influence on family repute and social conformity, resulting in a collective denial of psychological problems (Bhatia, 2020). Often, the fear of “bringing shame to family” or “loss of honor” leads to suppression of mental health concerns (Choudhry, 2016). Moreover, stereotypes relating mental ailment with madness or possession further disregard victims, emphasizing the perception that mental health is unsuited with reason or morality (Jorm, 2012). Such interpretations are disseminated through intergenerational transmission, inadequate mental health knowledge, and inadequate state-supported awareness programs (Khalid, 2022).

In this discourse, religion plays a contradictory role. At one end, spiritual practices offer comfort and coping mechanisms through prayers, meditation, and reliance on community services. Contrary to that, religious misinterpretations and orthodox attitudes sometimes reinforce stigma and delay treatment (Ali, 2020). Mental issues are also believed to stem from supernatural reasons, for example, “evil eye,” black magic, or divine punishment in many of the South Asian societies (Rashid, 2019). Before reaching out to mental health experts, this belief structure leads many families to access faith healers or spiritual leaders, often resulting in harmful practices and late interventions (Haque, 2018). When spiritual authorities exploit weak and helpless individuals by offering “cures” through exorcisms, rituals, or confinement, they therefore worsen psychological suffering manifested by the misinterpretations of religion (Chaudhry, 2021). While promoting scientific knowledge, recent studies have focused on the need for cultural integration and religiously sensitive models of care that respect local beliefs (Khalid, 2022). In the end, while religion has a positive potential for resilience, its misuse also perpetuates misconceptions that limit access to help. In South Asian societies, the stigmas and stereotypes associated with mental health issues are deeply engraved in cultural and religious frameworks. Creating inclusive, empathetic, and contextually grounded mental health systems requires a balanced approach to address these issues to make a bridge between faith and psychology.

DISCUSSION

The most significant ways in which individuals respond to psychological stress are the religious coping mechanisms. These methods offer structured frameworks to reduce one's anxiety in managing the suffering and reinforcing the sense of meaning and purpose of life. In all popular religions across the globe, prayer is one of the most commonly studied coping methods in different traditions. The nature of prayer could be different in each religion; for instance, in Christianity, prayer facilitates direct communication with God, and it is both a personal and communal act. It is evident from several studies that demonstrate the direct relationship between prayers and stress relief, motivation and hope, and help in regulating emotions (Levin, 2001). Likewise, *dua* (supplications) in Islam serves the purpose of defining the dependency on God, offers both comfort and endorsement of divine support, encourages individuals to be resilient, and they would benefit from each suffering of this world in the Hereafter. Similarly, other religious groups have their own ways of getting relief from distress, managing their suffering with the help of some religious leaders or counselors. Other practices like scripture reading, storytelling, and ritual practices are all mechanisms to be used for centuries to manifest the idea of religion as a source of divine help and prosperity.

In South Asian societies, for instance, Pakistan, the culture is more traditional, where people tend to believe in cultural practices as equally important as religious commandments. Sometimes, it becomes difficult to differentiate the practices as religious or cultural due to the strong emotional affiliations of people's belief structure. Some of the mentioned religious coping and healing strategies are deeply rooted in which religion plays its role positively, but also blended with cultural interpretations. These cultural interpretations, in most cases, are the tools to let people obey the commands, considered as an act of worship. In order to be pious, one has to follow the instructions/commandments given by some local religious authority to prove oneself as religiously pious. If people question or disobey the culture, most of the time, they are treated with a guilt trap to let them feel remorseful. Contrary to this, in many ways, people also manipulate religious teachings in dealing with psychological traumas, stress, depression, and anxiety. Culturally, people avoid having conversations about emotional and mental well-being, whereas it is one of the important and sensitive matters that needs equal attention, just as we give it to physical well-being. In one-way, religious coping mechanisms can do wonders, but on the other hand, they can destroy one's life as well. When people believe in traditional methods, they interrupt the timely diagnosis, hinder adequate treatment, which eventually results in loss of mental and emotional well-being. The awareness of the utility of religious coping methods, along with scientific studies of societal behaviorism, and psychological understanding of individual needs in the light of religious studies, is the need of the hour.

Religious coping and healing are not always individual acts; it is deeply linked with social communities as well. Shared beliefs and rituals through these social communities provide strong support that helps in mental distress in various ways. Religious communities function like a social network that offers services to people in need, either personal counseling, financial help in crisis, etc. Throughout history, we have ample examples in which churches, mosques have worked as community welfare organizations. The places of worship were not confined to worship only, but people were getting other social benefits also. In the mosques, people used to gather for celebrations, sharing their moments of grief and suffering, and providing support for needy families. These religious communities ensure a sense of social solidarity, belongingness among the community and develop a common sense of humanitarian identity. In the present time, the religious organizations are not functioning properly as they used to be, and because of this, the social structure of society has evolved from a community-based support system to individualism. The sense of social solidarity has been lost, and this has had a negative impact in terms of providing help and support to people who seek emotional and mental health management. These institutions were not made to offer a place to worship; instead,

these places were working as community service centers, which we need immensely, especially for the religious socialization of our youth.

However, with all the advantages, there must be some disadvantages also when dealing with a community organization. In a conservative culture like Pakistan, people feel anxious to share their personal traumas, as they might face stigma, which later affects their lives. For instance, many girls/women are forced to stay quiet to protect the family honor, personal dignity to save their marital relationships. For such reasons, if anyone wants to dares to ask for professional help, they are stigmatized with disrespectful titles. The stigmatization of seeking mental well-being is not restricted to women only. Men also suffer in silence, and the impact of their suffering brings more issues in society. Men are supposed to bottle up their emotions, and it is considered “unmanly” to express their pain and grief. Although mental illness is interpreted differently across other cultural and religious contexts but in Pakistan, the cultural hegemony is more dominant over religion. In some religious organizations, men and women are afraid of being judged before sharing or asking for a reasonable solution to their distress. Most of the time, people associated the hardships with punishment from divine power or weakness of belief. In addition to this, mental illnesses are also categorized as black magic, evil eye, witchcraft, and spirit possession, which delays or interrupts the need for medical treatment. People from all backgrounds, whether educated or least educated, engage in such activities. In conservative societies, where mental well-being is still questionable, an individual’s belief system is another challenge. Many quacks in the name of religion misuse or misinterpret the religious guidance to help people in curing their emotional distress. Most of the time, people find it more useful because the quacks are well learned to play with people’s minds.

Lastly, people are living religions based on their understandings and interpretations of scriptures, transmitted beliefs from past generations, and daily life practices. In hard times, people naturally tend to engage in religious activities and practices to feel comfort and peace in their lives. Although the stigmatization and stereotypical ideas worsen the individual’s courage to seek professional help is a serious dilemma. The acceptance of mental well-being is necessary to protect society from further ethical crises. Pakistan, as a religiously and culturally diverse society, portrays an interesting study area to further dig into the real-life experiences of people in dealing with emotional and mental illness under their specific religious dimension, living in a Muslim majority country. Hindus, Christians, and other religious groups have their unique ways of religious coping and healing methods, which can be helpful from a medical perspective, too. For instance, yoga in Hinduism and meditation in Buddhism are quite popular ways of practice.

CONCLUSION

Culture and religion are two key elements to understand any society, how it experiences, interprets, and addresses mental health issues and challenges. Religious coping and healing methods are unlimited, but how they are employed in a society, how individuals have understood their meanings and utilization, and how cultural influences shape the effectiveness and risks of religious coping mechanisms are the most important concerns. In the 21st century, it is still a debatable notion to have an open discussion about mental health problems such as depression, anxiety, and trauma. The awareness is necessary to raise serious efforts both in academic studies and in public institutions.

REFERENCES

- Ae-Ngibise, K. C. (2010). Whether you like it or not people with mental problems are going to go to them: A qualitative exploration into the widespread use of traditional and faith healers in the provision of mental care in Ghana. *International Review of Psychiatry*, 558-567.
- Ali, S. H. (2020). Religion and mental health: Understanding the dual role of faith in South Asian societies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 789-804.

- Ano, G. G. (2005). religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 461-480.
- Bhatia, S. (2020). Mental health stigma and gendered stereotypes in South Asia. *Asian Journal of Psychiatry*, 53.
- Chaudhry, F. B. (2021). Faith healing and mental health: A South Asian perspective. . *Transcultural Psychiatry*, 647–662.
- Choudhry, F. R. (2016). Beliefs and perceptions about mental health issues: A cross-cultural study. *BMC Public Health*, 16.
- Durkheim, E. (1995). *The elementary forms of religious life*. K. E. Fields, Trans.
- Gone, J. P. (2010). Psychotherapy and traditional healing for American Indians: Exploring the prospects for therapeutic integration. . *The Counseling Psychologist*, 166–235.
- Gupta, S. &. (2016). Spirituality, health and well-being: A Hindu perspective. *International Journal of Indian Psychology*, 30–37.
- Haque, M. I. (2018). Traditional healing practices in rural Bangladesh: A qualitative investigation. . *BMC Complementary and Alternative Medicine*, 62.
- Jorm, A. F. (2012). Mental health literacy: Empowering the community to take action for better mental health. *American Psychologist*, 231–243.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. . *Clinical Psychology: Science and Practice*, 144–156.
- Kermode, M. B. (2009). Community beliefs about treatments and outcomes of mental disorders: A mental health literacy survey in a rural area of India. . *The International Journal of Social Psychiatry*, 73-85.
- Khalid, A. Q. (2022). Stigma and barriers to mental health care in Pakistan: Cultural perspectives and policy implications. . *Frontiers in Psychiatry*, 13.
- Kleinman, A. (1988). *The illness narratives: Suffering, healing, and the human condition*. .
- Koenig, H. G. (2012). Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications. *ISRN Psychiatry*.
- Leavey, G. (2010). The appreciation of the spiritual in mental illness: A qualitative study of beliefs among clergy in the UK. . *Mental Health, Religion & Culture*, 583–597.
- Levin, J. (2001). *God, faith, and health: Exploring the spirituality–healing connection*. . Wiley.
- McMinn, M. R. (2005). Psychology and the church: An integrative approach to ministry. . *InterVarsity Press*.
- Neighbors, H. W. (2003). The African American minister as a source of help for serious personal crises: Bridge or barrier to mental health care? . *Health Education & Behavior*, 725–747.
- Organization, W. H. (2023). *World mental health report: Transforming mental health for all*. . WHO Press.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. . Guilford Press.
- Pargament, K. I.-S. (2000). The sacred and the search for significance: Religion as a unique process. . *Journal of Social Issues*, 665–687.
- Rashid, M. &. (2019). Cultural constructions of mental illness and the role of faith healers in Bangladesh. . *Social Science & Medicine*, 235.
- Taylor, R. J. (2004). *Religion in the lives of African Americans: Social, psychological, and health perspectives*. . SAGE Publications.
-

The Role of The Pharmacist In Promoting Health Awareness Through Health Communication

Khawla ESWIEI¹

Abstract

Health communication plays a vital role in shaping public health outcomes by facilitating the dissemination of accurate, accessible, and culturally appropriate information. Pharmacists, as highly accessible healthcare professionals, are uniquely positioned to contribute to health communication strategies that promote awareness, improve understanding of diseases, and encourage healthy behaviors. The aim of this paper is to examine the role of pharmacists in promoting health awareness through health communication, analyzing their contribution to public health education, identifying effective communication strategies in pharmacy practice, and highlighting their impact on patient outcomes and community well-being. Through effective communication, pharmacists not only bridge the gap between healthcare systems and communities but also empower individuals to make informed decisions about their health.

Keywords: Pharmacist, Health Communication, Public Health, Patient Education, Awareness.

INTRODUCTION

Health communication is a fundamental component of modern healthcare, influencing how individuals access, understand, and apply health information in their daily lives (World Health Organization [WHO], 2021). It encompasses the use of various communication channels and strategies to inform, influence, and motivate individuals and communities to make better health choices (Centers for Disease Control and Prevention [CDC], 2020). In this context, pharmacists play a critical role as front-line healthcare providers who engage with patients more frequently than many other professionals (Mossialos et al., 2015).

Due to their accessibility and expertise, pharmacists act as key mediators in delivering accurate information about medications, lifestyle modifications, vaccination programs, and preventive care (Toklu & Hussain, 2013). They provide personalized counseling that addresses patients' specific needs, clarifies medical instructions, and combats misinformation (AlGhurair, Hughes, Simpson, & Guirguis, 2012). Furthermore, pharmacists' participation in public health campaigns and community outreach activities strengthens their impact as trusted communicators (Poudel & Nissen, 2016).

By promoting health awareness through effective communication, pharmacists not only improve medication adherence and disease management but also foster healthier communities (WHO, 2021; CDC, 2020). Understanding the scope and potential of this role is essential for enhancing the pharmacist's contribution to public health and integrating them more effectively into multidisciplinary health

communication strategies (Mossialos et al., 2015).

MATERIALS AND METHODS

This study is based on a narrative review of published literature related to health communication and the pharmacist's role in promoting health awareness. Relevant articles were retrieved from electronic databases such as PubMed, ScienceDirect, and Google Scholar, using keywords including "pharmacist," "health communication," "public health," "health awareness," and "patient education." Publications between 2010 and 2024 were included to ensure contemporary relevance. The reviewed studies encompassed both primary research and systematic reviews focusing on pharmacists' interventions in patient counseling, community education, and health promotion programs.

After collecting the literature, the analysis followed a thematic approach to identify recurring patterns and key themes within the data. Each article was read several times to ensure familiarity with its content. Initial codes were created based on significant ideas, such as types of communication strategies, challenges faced by pharmacists, and outcomes on patient behavior. These codes were then grouped into broader themes that reflected the main dimensions of the pharmacist's role in health communication. The process of theme identification followed the six-phase framework of Braun and Clarke (2006):

- (1) data familiarization,
- (2) generating initial codes,
- (3) searching for themes,
- (4) reviewing themes,
- (5) defining and naming themes, and
- (6) reporting findings.

To enhance the reliability of interpretation, all identified themes were cross-checked with the original studies to ensure they accurately represented the literature. The final themes formed the basis for structuring the results and discussion sections of this paper.

RESULTS

Table1. Summary of Key Findings on Pharmacists' Role in Health Communication

Theme	Main Contributions / Findings	References
Medication Counseling and Adherence	Pharmacists improve patient adherence by providing individualized counseling, clarifying medication instructions, and reducing medication errors.	AlGhurair et al., 2012; Armour et al., 2013; Kassam et al., 2012
Health Promotion and Disease	Prevention Participation in preventive campaigns such as vaccination, smoking cessation, and blood pressure screening	Mossialos et al., 2015; Toklu & Hussain, 2013; FIP, 2020
Combating Health Misinformation	Pharmacists provide evidence-based advice and correct misinformation during public health emergencies like COVID-19.	Elbeddini et al., 2020; Ung, 2020

Patient-Centered Communication	Use of empathy, cultural sensitivity, and clear language to build trust, improve satisfaction, and enhance adherence.	Sanjari et al., 2021; Naughton, 2018; WHO, 2021
Digital and Technological Tools	Use of telepharmacy, social media, and mobile apps to reach broader and underserved populations.	Poudel & Nissen, 2016; Dedefo et al., 2022
Community Engagement and Education	Educational campaigns on chronic diseases, nutrition, and vaccination enhance health literacy and community participation.	CDC, 2020; Eades et al., 2011; WHO, 2021

DISCUSSION

The findings confirm that pharmacists are essential players in health communication, particularly because they are often the most accessible healthcare professionals. Their daily interactions with patients create unique opportunities to deliver targeted health education and correct misconceptions. Unlike other healthcare providers, pharmacists can provide repeated, short, yet impactful interactions that reinforce positive health behaviors.

Challenges remain, including time constraints, insufficient training in communication skills, and limited recognition of the pharmacist's role in public health. Addressing these barriers requires incorporating health communication training into pharmacy curricula, providing continuous professional development, and strengthening collaboration between pharmacists and other healthcare professionals.

The integration of digital communication platforms further expands the pharmacist's capacity to promote awareness. However, ethical considerations regarding patient privacy and the accuracy of online health information must be prioritized.

CONCLUSION

Pharmacists play a pivotal role in promoting health awareness through effective health communication. Their accessibility, expertise, and trustworthiness enable them to provide accurate, patient-centered education that improves adherence, reduces risks, and enhances overall community health. Expanding pharmacists' involvement in health communication strategies, supported by proper training and digital tools, can further strengthen their impact on public health systems.

REFERENCES

- AlGhurair, S. A., Hughes, C. A., Simpson, S. H., & Guirguis, L. M. (2012). A systematic review of patient self-reported barriers to adherence to antihypertensive medications. *Patient Preference and Adherence*, 6, 61–72.
- Armour, C. L., Reddel, H. K., LeMay, K. S., Saini, B., Smith, L. D., Bosnic-Anticevich, S. Z., ... & Emmerton, L. (2013). Using the community pharmacy to identify patients at risk of poor asthma control and factors affecting their management. *Journal of Asthma*, 50(10), 1011–1018.
- Centers for Disease Control and Prevention. (2020). The role of health communication in public health. U.S. Department of Health and Human Services, CDC.
- Dedefo, M. G., Mitiku, W. B., & Angamo, M. T. (2022). The role of digital technology in advancing pharmaceutical care and communication. *Integrated Pharmacy Research and Practice*, 11, 65–74.
- Eades, C. E., Ferguson, J. S., & O'Carroll, R. E. (2011). Public health in community pharmacy: A systematic review of pharmacist and consumer views. *BMC Public Health*, 11, 582.

- Elbeddini, A., Prabakaran, T., Almasalkhi, S., Tran, C., & Zhou, Y. (2020). Pharmacists and COVID-19. *Journal of Pharmaceutical Policy and Practice*, 13(1), 36.
- FIP (International Pharmaceutical Federation). (2020). *Pharmacy as a gateway to care: Delivering primary health care services*. The Hague: FIP.
- Kassam, R., Collins, J. B., & Berkowitz, J. (2012). Patient satisfaction with pharmacist medication therapy management services: A comparison of traditional versus enhanced MTM models. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, 8(5), 377–386.
- Mossialos, E., Courtin, E., Naci, H., Benrimoj, S., Bouvy, M., Farris, K., ... & Sketris, I. (2015). From “retailers” to health care providers: Transforming the role of community pharmacists in chronic disease management. *Health Policy*, 119(5), 628–639.
- Naughton, C. A. (2018). Patient-centered communication. *Pharmacy*, 6(1), 18.
- Poudel, A., & Nissen, L. (2016). Telepharmacy: A pharmacist’s perspective on the clinical benefits and challenges. *Integrated Pharmacy Research and Practice*, 5, 75–82.
- Sanjari, M., Sadeghi, M., & Kheirkhah, M. (2021). Communication skills and empathy among community pharmacists. *Journal of Pharmaceutical Health Services Research*, 12(2), 157–164.
- Toklu, H. Z., & Hussain, A. (2013). The changing face of pharmacy practice and the need for a new model of pharmacy education. *Journal of Young Pharmacists*, 5(2), 38–40.
- Ung, C. O. L. (2020). Community pharmacist in public health emergencies: Quick to action against the coronavirus 2019-nCoV outbreak. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, 16(4), 583–586.
- World Health Organization. (2021). *Health promotion and communication in public health*. World Health Organization.

Films For Learning Through Nonformal Approach: Pathways To Lifelong Learning Beyond The Classroom

Shariful ISLAM¹
Md. Abdus SALAM²
Faijunnassa SHILPI³
Ashrifa AKTHER⁴

ABSTRACT

With the advanced use of educational technologies, films are increasingly recognized as powerful resources for engaging adult learners in both formal and non-formal contexts. This study explores adult learners' perception of specific films as tools for non-formal learning and lifelong skill development. Specifically, it investigates how educational films can foster critical thinking, social awareness, and reflective practice among professionals pursuing higher education. Adopting a mixed-methods research design with a qualitative emphasis, the study involved 200 adult learners mainly teachers, development practitioners, and education professionals aged between 25 and 45, enrolled in postgraduate programs at one public and one private university in Bangladesh. Data was collected through structured questionnaires and focus group discussions (FGDs). Three fiction short films produced by the research team, focusing on human rights, social values, and ethical leadership, were used as intervention materials. Findings revealed an overwhelmingly positive perception of films as effective tools for non-formal learning. Participants reported that films made abstract concepts more relatable, encouraged critical reflection, and motivated social and ethical engagement. The FGDs highlighted that films could create authentic, real-life learning experiences that extend beyond classroom settings, while also supporting teacher training and professional development. However, challenges such as limited infrastructure, learners' readiness, and contextual relevance of film content were noted. These results align with prior studies emphasizing the transformative and reflective potential of visual media in adult education. The study concludes that contextually relevant films, when purposefully integrated into adult education, can serve as compelling instruments for fostering reflective learning, awareness building, and lifelong learning practices.

Keywords: Films In Education; Lifelong Learning, Nonformal Education; Educational Film, Teaching Beyond The Classroom.

INTRODUCTION

In recent years, the integration of multimedia into education has transformed learning environments by enhancing engagement, promoting critical thinking, and deepening conceptual understanding

(Mayer, 2021). Among these tools, films have emerged as particularly powerful media for teaching and learning, especially in adult and non-formal education contexts. Unlike traditional instructional approaches, educational films combine narrative, imagery, and emotion, allowing learners to connect theory with lived experiences and to reflect critically on real-world issues (Berg, 2020; Illeris, 2018). Grounded in Knowles' theory of andragogy, adult learners are recognized as self-directed individuals who value learning that is relevant, experiential, and applicable to their personal and professional lives (Knowles et al., 2015). Films, when used purposefully, can therefore serve as effective tools for stimulating reflection, fostering ethical and social awareness, and supporting lifelong learning (Zhang & Xie, 2022).

Despite growing recognition of digital and audiovisual media in formal education, the pedagogical use of films in non-formal adult learning remains underexplored particularly in developing countries such as Bangladesh. While earlier research highlights the role of films in enhancing engagement and emotional connection in formal classrooms (Mayer, 2021; Zhang & Xie, 2022), limited empirical evidence exists on how adult learners perceive and respond to film-based learning outside institutional settings. Adult learners, often managing professional and personal responsibilities, seek flexible, meaningful learning experiences that connect to their realities. However, factors such as infrastructural constraints, limited digital literacy, and contextual relevance of materials may hinder the effective use of films in non-formal education (Rahman & Hossain, 2021). Against this backdrop, the present study explores adult learners' perceptions of films as tools for non-formal learning in Bangladesh. It aims to (a) examine how films engage adult learners and create opportunities for lifelong learning beyond formal settings, and (b) assess learners' perceptions of films as effective digital learning tools within non-formal education contexts. By focusing on the intersection of film, adult education, and lifelong learning, this study contributes to a nuanced understanding of how visual media can enrich non-formal education.

The significance of this research lies in its potential to inform educators, curriculum designers, and policymakers on how films can be effectively integrated into adult education to foster critical thinking, ethical awareness, and reflective learning. Moreover, by addressing contextual challenges and learners' readiness, the study offers valuable insights for leveraging multimedia tools to promote inclusive, flexible, and sustainable lifelong learning opportunities in developing countries like Bangladesh.

MATERIALS AND METHODS

This study employed a convergent parallel mixed method research design to explore the engagement and perceptions of adult learners regarding the use of films as digital tools in non-formal education. The integration of both quantitative and qualitative data allowed for a comprehensive understanding of the learners' experiences and viewpoints.

Table 1. *Sample and sampling of the study*

Data Source	Sampling Technique	Sample Size	Instrument	Analysis
Professional Master of Education students in Public University	Purposive Sampling & Quota Sampling	100 Male = 60 Female = 40	Film Demonstration, Survey Questionnaire & FGD	Statistical analysis & thematic analysis
Professional Master of Education students in Private University	Purposive Sampling & Quota Sampling	100 Male = 40 Female = 60	Film Demonstration, Survey Questionnaire & FGD	Statistical analysis & thematic analysis
Total number of sample = 200				

As per the Table-1, the sample of this study was consisted of 200 adult learners enrolled in postgraduate professional programs at two public and private universities in Bangladesh. These participants were selected through purposive sampling, targeting individuals with relevant educational and professional backgrounds. Quantitative data were collected through a structured questionnaire designed to measure learner engagement, perceived effectiveness of films, and attitudes toward digital tools in education. Descriptive statistics were used to summarize the findings. Qualitative data were gathered through focus group discussions (FGDs) using a semi-structured guideline. Three short educational films developed by the research team covering themes such as leadership, ethics, and social awareness were shown as part of the intervention. The FGDs explored learners' reflections on the films and their perceived value in promoting critical thinking and lifelong learning. Data were analyzed using a convergent parallel design, where quantitative and qualitative results were interpreted together to draw meaningful conclusions. This approach ensured a holistic view of how films function as non-formal learning tools for adult learners.

RESULTS

This mixed-methods study investigated the potential of films as digital tools for engaging adult learners in non-formal education settings and promoting lifelong learning. Using both quantitative and qualitative data, the findings are presented in alignment with the study's specific objectives. The results are categorized under three overarching themes and respective sub-themes derived from thematic analysis of focus group discussions (FGDs) and triangulated with quantitative data from structured questionnaires.

Demographic Information

A total of 200 respondents participated in this study who were pursuing professional Master of Education degree in public and private universities. As per the table-2 most of them are teachers in profession. Majority of the teachers belong to public and registered high school level, some of them were from private primary school teachers and a very few from college level teachers. Primary and high school level teachers are ranked as 'assistant teachers' while college level teachers are 'lecturer'. The age of the respondents were between 30-45 years. Male and female respondents shared their proportion equally. The teaching experience of the respondents found 5-15 years according to data.

Table-2. *Demographic information*

Variable	Category	Frequency (n)	Percentage (%)
Gender	Male	100	50.0
	Female	100	50.0
Age Range (Years)	25–30	24	12.0
	31–40	90	45.0
	41–45	86	43.0
Institution Type	Public University	100	50.0
	Private University	100	40.0
Current Profession	Public High School Teacher	60	30.0
	Registered High School Teacher	70	35.0
	Private Primary School Teacher	40	20.0
	College Lecturer	30	15.0
Position	Assistant Teacher	170	85.0
	Lecturer	30	15.0
Teaching Experience (Years)	5–10	70	35.0
	11–15	130	65.0

Learner Engagement through Films in Non-formal Education

Emotional and Cognitive Engagement

According to the data, a significant majority (85%) of participants reported that educational films enhanced their emotional and cognitive engagement with learning materials. Learners expressed that the visual storytelling helped them connect with content on a personal level, which was particularly effective in holding their attention and evoking emotional responses. This aligns with Mayer's (2021) cognitive theory of multimedia learning, which posits that integrated visual and auditory input enhances learning. One participant stated: *'Watching the short films helped me understand the topics or issues more deeply than studying alone. I could feel what the characters were going through, and that made it stick in my mind (IHSFT₃)'*. While another noted, *'The emotional aspect of the films kept me interested and concentrated to the issues happening on the screen. It made me think about my own experiences, which doesn't happen often in regular classes (IPSMT₁)'*

Data disclosed that the emotional resonance made the learning experience more immersive and meaningful for adult learners, reinforcing the films' capacity to engage learners both affectively and cognitively.

Active Learning and Reflection

Study reported that approximately 82% (N=200) of respondents agreed that the films facilitated active learning by encouraging them to reflect on their values, social norms, and real-life situations. In the FGDs, participants highlighted how the films led to spontaneous discussions and critical reflection, especially around topics such as patriotism, social justice, and leadership. *'After watching the film, we had a great discussion about how these issues appear in our daily lives. It was very eye-opening issues for us (FGDPSMT₉)'*, said one participant. Another female participant shared that one of the films from the demonstration identified similar story as she experienced with her neighbor, as she stated *'I also experienced the same event like 'Neela Upakkhyān (The Tale of Neela)' in real life, occurred in my village and it was a concerned issue that must be stopped (IPSFT₂)'*.

These reflections supported that film can be an effective tool to prompt critical thinking and problem-solving skills, both of which are essential for lifelong learning.

Relevance to Real-life Contexts

As per data, many participants emphasized the real-world relevance of the films. Over 78% (N=200) of learners reported that the content of the films resonated with their own life experiences, making the learning more authentic and relatable. *'It was about the event we see in society regularly, that made the message stronger. Because we could connect it to our reality (FGDHMT₉)'* as one of the respondents reported. Data further disclosed that a substantial number of participants also highlighted the reflective impact of the films on their learning. Approximately 72% of respondents mentioned that the visual narratives encouraged them to think critically and reflect on their own attitudes and behaviors that is relevant to their real-life context. One participant expressed, *'The film made me question how I respond to ethical issues in my work. It wasn't just learning- it made me rethink my own responsibilities (FGDHKMT₄)'*.

This connection between content and lived experience was perceived as a strong motivator for learning and helped bridge the gap between formal education and everyday challenges.

Lifelong Learning Opportunities through Film-based Learning

Film as a Medium for Continuous Learning

Quantitative data indicated that 83% (N=200) of participants believed that films could support learning beyond the classroom. Learners described films as flexible, reusable tools that encouraged self-paced exploration and reflection. The ability to rewatch, pause, and discuss made films particularly conducive to self-directed learning and self-paced learning, a key characteristic of lifelong education.

Several FGD participants shared that they rewatched segments of the films to gain deeper insights or engage in discussions with peers. As one participant noted, *‘Even after class, I watched one of the films again with my family. We talked about it together. It made learning feel like something we can do anytime, anywhere (IHSFT₄)’*. Another respondent echoed this idea, emphasizing that *‘The good thing about films is you can learn from them even after the class ends. Each time I watch, I notice new things to reflect on (FGDHSMT6)’*.

Such accounts demonstrate that films not only complement formal instruction but also extend learning into informal settings, promoting self-motivated inquiry and reflection. This self-directed, ongoing engagement underscores the role of films as catalysts for continuous and lifelong learning, resonating with the principles of andragogy that highlight learner autonomy and relevance in adult education.

Development of Soft Skills and Values

Over 75% of participants identified that the films incorporated themes of leadership, empathy, teamwork, and ethical behavior, attributes considered essential for lifelong learning and social participation. Many participants described how these soft skills were internalized through the emotional and contextual portrayal of characters and narratives. One teacher learner reflected, *‘The leadership story in the film reminded me of my own workplace. It gave me ideas on how to handle situations better (FGDHSMT₁)’*. This statement reflects experiential transfer where film-based scenarios prompted learners to reinterpret their real-life professional contexts.

FGD discussions further revealed that exposure to socially grounded stories prompted learners to evaluate their own moral and ethical positions. *‘When I saw how the character chose honesty over profit, it made me think about the kind of decisions I take every day (FGDHSMT₇)’* mentioned another participant.

These findings suggest that films can serve as transformative learning tools that bridge cognitive understanding and affective learning. They foster empathy, ethical awareness, and self-reflection competencies that are vital for both personal development and civic engagement.

Learner Perceptions of Films as Digital Learning Tools

Educational vs. Entertainment Value (*Edutainment*)

Although 15% of respondents initially perceived films primarily as entertainment, many acknowledged their educational potential when learning objectives were explicit while some of the respondents reported film as the effective tool for *edutainment*. The majority emphasized that clarity of message, relevance, and production quality were essential to achieving meaningful learning outcomes. As one participant noted, *‘If a film just tries to entertain, the learning might get lost. But if the message is clear and it’s connected to the topic that we’re studying, it’s very useful (FGDPSFT₂)’*. This highlights the importance of purposeful instructional design ensuring that films are not merely engaging but pedagogically structured to convey educational content effectively.

The data also suggest a shift in learners’ mindsets: exposure to well-designed educational films gradu-

ally redefined their perceptions, allowing them to see films as credible academic resources rather than recreational media. While one of the respondents suggested that, *‘We have to follow the learning outcomes and set the clear objectives of the digital contents or film aligning with that learning outcome to ensure the educational value, otherwise materials might not fulfil the proper purpose (IHSMT₈)’*.

Usability and Accessibility

Almost all participants (N=200) appreciated the films’ simplicity, accessibility, and cultural relevance. The use of the native language, familiar community settings, and realistic dialogue enhanced comprehension and relatability. They emphasized that such contextualization made the learning process inclusive, especially for diverse educational backgrounds. *‘Because the film was in our language and about our society, I could understand everything easily and apply it to my thinking (FGDPSFT₃)’* as one participant expressed. Another noted, *‘Seeing people and places like ours in the film helped me feel it was made for us. It wasn’t foreign, it was about our lives (FGDHSMT₂)’*.

However, a few participants suggested that improving technical aspects such as sound clarity, pacing, and visual editing could increase engagement and retention. These practical insights point to the need for balancing pedagogical intent with audiovisual quality to maintain learner attention.

Alignment with Learning Objectives and Curriculum

More than 80% of learners agreed that the films were closely aligned with textbook or curriculum content and course objectives while some of the participants identified overlapping themes such as civic responsibility, social ethics, gender sensitivity, and conflict resolution. One respondent explained, *‘The theme of the film matched what we were reading in class. That helped reinforce the concepts (IHSMT₄)’*. Another added, *‘When I saw the same issues we discussed in theory appear in the film, it became easier to understand and remember (FGDHSFT₆)’*.

This alignment strengthened the perceived legitimacy of films as formal learning resources, bridging the gap between theoretical knowledge and lived experiences. It also reinforced the pedagogical value of integrating films within curriculum frameworks to enhance comprehension and application.

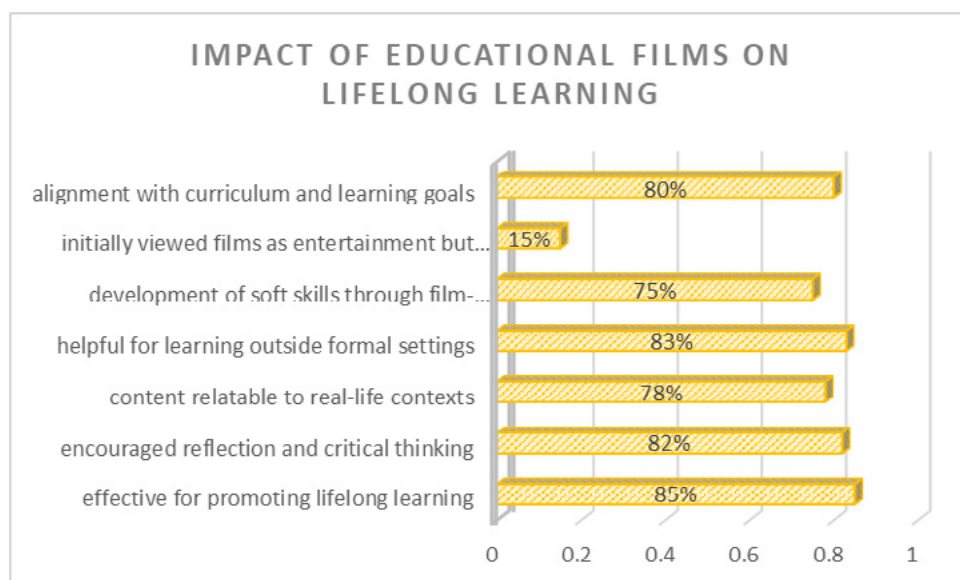

Figure-1. Impact of educational films on lifelong learning

In a nutshell, the integration of quantitative data with qualitative insights revealed a holistic picture of how films can be leveraged as effective digital learning tools in non-formal educational settings. Quantitative trends confirmed broad support for films as learning tools, while qualitative data illus-

trated the nuanced experiences and perceptions that made these tools effective. Overall, learners valued the emotional and social dimensions of film-based learning. They emphasized the need for purposeful content creation and appropriate pedagogical framing to maximize educational impact. The findings affirm the relevance of digital storytelling as a tool for fostering engagement, reflection, and lifelong learning in adult education.

DISCUSSION

The findings of this study affirm the growing potential of films as impactful digital learning tools in non-formal adult education settings. Rooted in Mayer's (2021) cognitive theory of multimedia learning and Kolb's (1984) experiential learning framework, the results demonstrate how films effectively engage adult learners both emotionally and cognitively, encouraging deeper reflection and the internalization of learning. The integration of narrative, visuals, and audio proved instrumental in sustaining attention, prompting emotional responses, and fostering meaningful dialogue among participants. This aligns with earlier research by Hofer and Swan (2016), who underscored the pedagogical strength of digital storytelling in enhancing critical thinking and learner agency.

A key implication of the study is the ability of films to bridge formal and non-formal educational experiences, thus promoting lifelong learning. Participants' re-engagement with film content beyond the classroom illustrates their potential to extend learning into everyday life. This supports the findings of Cedefop (2020), which emphasized that accessible, context-relevant digital tools can stimulate continuous, self-directed learning- a cornerstone of adult education policies across both developed and developing contexts. Furthermore, the development of soft skills such as empathy, ethical reasoning, and leadership through film-based learning signals its value in holistic adult education. As supported by Biesta (2010), meaningful education extends beyond knowledge acquisition to include personal development and democratic engagement. The participants' responses reinforced this idea, showing how films can foster introspection and value-based discussions, especially in relation to contemporary social issues.

Despite the overall positive perception, participants emphasized the importance of purposeful film design. The effectiveness of films as educational tools hinges on clarity of message, alignment with learning objectives, and technical quality- echoing concerns raised in studies by Ranieri and Bruni (2018) regarding digital content production for educational use. Thus, while the learners acknowledged the entertainment value of films, they also demanded academically purposeful and contextually grounded content to avoid dilution of learning outcomes.

From a practical standpoint, these findings suggest that educators and curriculum designers should more systematically incorporate films into adult learning programs. Ensuring alignment with curriculum content, cultural relevance, and pedagogical intent is vital. Films should not be supplementary or decorative; rather, they must be integrated with structured reflection activities, discussions, and assessments to maximize educational value. In terms of policy implications, investment in the development of locally relevant educational films, along with educator training on their effective use, could significantly enhance the quality and reach of adult education programs. Especially in resource-constrained environments like Bangladesh, where traditional educational infrastructure may be limited, films offer a scalable, cost-effective means of fostering inclusive, lifelong learning.

LIMITATIONS AND FUTURE SCOPE OF STUDY

This study is limited by its focus on two universities and a sample drawn exclusively from professional Master of Education students, which restricts the generalizability of the findings. The sample size, while useful for exploratory purposes, does not represent the broader population of adult learners in Bangladesh. As a result, the impact of film-based learning across other disciplines and learner groups

remains underexplored.

Therefore, the scope for future research should be emphasized including larger and more diverse samples across multiple institutions and subject areas. Studies involving middle school, undergraduate, and other professional fields within both formal and non-formal settings would offer a more comprehensive understanding of the pedagogical potential of films. Further comparative and longitudinal research are also recommended to examine sustained learning outcomes and the effectiveness of film-based approaches relative to traditional methods.

CONCLUSION

This study demonstrates that educational films, when contextually relevant and pedagogically aligned, can significantly enrich non-formal adult learning environments. They offer an emotionally engaging, cognitively stimulating, and socially reflective medium for instruction that transcends traditional learning boundaries. To harness this potential, educators should invest in quality content development and ensure alignment with learner needs and curriculum objectives. While a small portion of respondents initially perceived films as entertainment, they acknowledged their educational value when clearly aligned with learning objectives. This underlines the importance of intentional instructional design and the need for educators to develop purposeful, high-quality digital content. Moreover, films offered a flexible and accessible mode of learning, extending educational opportunities beyond the boundaries of formal classrooms. However, the study's implications extend to policy, pedagogy, and curriculum design. Educators and training institutes are encouraged to incorporate film-based learning into adult education frameworks, and policymakers should consider supporting the creation of localized, educational digital media. Ultimately, this research reaffirms the capacity of films to serve as dynamic, inclusive tools for cultivating a culture of lifelong learning, especially in under-resourced and non-traditional learning environments.

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors gratefully acknowledge all participating teachers for their valuable time and insights in this study. Sincere thanks are extended to the university authorities and staff for their support during data collection. The authors also appreciate the efforts of the filmmaking cast, crew, producer, and technical team, whose dedication enriched this research. Gratitude is further extended to all individuals who provided assistance and encouragement throughout the study.

REFERENCES

- Berg, H. (2020). *Film in education: A tool for teaching and learning*. Routledge.
- Biesta, G. (2010). *Good education in an age of measurement: Ethics, politics, democracy*. ("Good education in an age of measurement - Open Library") Routledge.
- Cedefop. (2020). *Empowering adults through upskilling and reskilling pathways*. Publications Office of the European Union. <https://www.cedefop.europa.eu/en/publications/3084>
- Hofer, M., & Swan, K. O. (2016). Digital storytelling: A method for engaging students and enhancing learning. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 16(4), 435–445.
- Illeris, K. (2018). *Contemporary theories of learning*. Routledge.
- "Knowles, M. S., Holton, E. F., & Swanson, R. A. (2015)." ("Knowles, M. S., Holton, E. F., & Swanson, R. A. (2015). *The Adult ...*") *The adult learner: The definitive classic in adult education and human resource development* (8th ed.). Routledge.
- Kolb, D. A. (1984). "*Experiential learning: Experience as the source of learning and development*." ("Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development") Prentice Hall.
- Mayer, R. E. (2021). *Multimedia learning* (3rd ed.). Cambridge University Press.

- Rahman, M., & Hossain, M. (2021). Challenges and opportunities of ICT integration in adult education in Bangladesh. *International Journal of Educational Development*, 84, 102437.
- Ranieri, M., & Bruni, I. (2018). Digital storytelling as a tool for democratic engagement and inclusive education. *International Review of Education*, 64(1), 21–42. <https://doi.org/10.1007/s11159-017-9694-0>
- UNESCO. (2022). *Harnessing the potential of digital technologies for lifelong learning*. UNESCO Publishing.
- Zhang, Y., & Xie, Y. (2022). The role of emotion and narrative in educational video design. *British Journal of Educational Technology*, 53(4), 1030–1045.

AI-driven Surveillance Systems for Mogadishu Security: Challenges and Opportunities

Ahmed Dhubow OSMAN¹
Abdikadir Mohamed HASSAN²

Abstract

Modern technology has transformed traditional surveillance into an advanced AI-based system that significantly enhances security. Many developed countries have implemented these systems to improve public safety and security by detecting threats while balancing privacy and ethical considerations. The AI-driven surveillance systems provide real-time monitoring, making it beneficial for states with weak governance, which have faced persistent insecurity since the collapse of the central government of Somalia in 1991. Somalia is still under widespread threat from a terrorist group such as AlShabab. In 2024 the Somali government ordered the installation of surveillance cameras, CCTV, in the capital Mogadishu to avoid attacks and monitor the group activity. However, the government initiative faced targets and showed the potential role of real-time surveillance systems. This study explores the role of AI-driven systems in strengthening the Somali security infrastructure, evaluating the opportunities and challenges of implementing AI-based security systems. The study also analyzes the feasibility of integrating surveillance systems within current security frameworks to improve stability and resilience to emerging threats. Finally, this study fills the literature gaps on integrating AI-driven surveillance in fragile states such as Somalia and offers effective recommendations. The study is based on qualitative content analysis to explore the threats and focus on improving methods for AI surveillance systems in Somalia.

Keywords: AI Surveillance, Somali Security, CCTV, Ethical and Privacy.

INTRODUCTION

AI-powered public safety surveillance systems improve effectiveness while maintaining privacy. Traditional surveillance methods may not be effective in dealing with modern urban environments and evolving threats. AI-powered surveillance systems, which use sophisticated algorithms, machine learning, and real-time data analysis, are a more effective way to monitor and manage security issues. (Ericson & Haggerty, 2023, as cited in Kepeghom, 2024). Surveillance is a mechanism that assists public authorities in doing so, specifically in street policing. The deployment of CCTV cameras in cities was a significant step towards using technology to monitor public spaces. These technologies have the potential to improve CCTV systems by providing real-time identity checks. AI enables real-time data analysis and decision-making in public spaces, supporting law enforcement and security.

Public authorities are justifying the use of Smart CCTV systems, which use AI-enabled facial recognition technologies to identify criminals, terrorists, and missing persons, as well as track down suspicious behaviour (Fontes, et al., 2022). AI integration in surveillance systems is transforming urban monitoring to improve security and law enforcement efficiency. The surveillance assembly Computer vision, anomaly detection, and predictive analytics are used in technology, power, and privacy systems to accurately detect and respond to potential threats. Rapidly analysing large amounts of data enables better response tactics and earlier detection (Kepeghom, 2024).

Security in surveillance is closely linked to public safety. Governments have emphasized the threats posed by attacks, and asset security is always a top priority for all organizations. Remote surveillance systems are most commonly used for safety and security in transportation, maritime environments, public places, and military applications. Basic equipment required for intelligent surveillance consists of calibrated sensors that are installed and linked under the control of a monitoring center. The benefits of monitoring a wide range of districts effectively facilitate the work of security personnel while also reducing the number of guardians required for monitoring. It is well understood that an effective surveillance system should significantly reduce the amount of labour required by security personnel (Wei Qi Yan, 2019).

LITERATURE REVIEW

Historical Context

Somalia is strategically located in the Horn of Africa and has the longest coastline of any African country. Somalia was once hailed as Africa's only true nation-state with an ethnically homogeneous society, but since the 1990s, it has suffered from brutal, politically induced famine and genocidal violence, as well as the flight of millions of refugees. As can be seen, the current maze of state collapse, security crisis, clan tensions, and political violence depicted in popular media contradicts the model of ethnic homogeneity portrayed in colonial historiography by scholars such as Lewis (1961), as cited in Besteman (1996). According to Samatar (1992), the Somali crisis was primarily caused by the collapse of state-run institutions. Samatar claims that Somali society has been torn apart by elite rivalry in the political and economic arenas, the neglect of productive sectors of the economy, and the centrality of state largesse at the mercy of elites. Under those conditions, combined with a general lack of law and order, the distribution of weapons among civilians and clans exacerbated the burgeoning civil war and political unrest (Mohamud Salad and Rusdi Omar, 2027).

Long-standing conflict in Somalia has resulted in a fragmented state with complex security concerns. The collapse of the central government in 1991 led to widespread lawlessness, fostering the rise of militant groups like Al Shabaab (Tar, et al., 2017, as cited in Machado, 2024). As stated Machado (2024), Somalia where conflict and instability are persistent issues, the application of such technologies is particularly pertinent. Monitoring systems can provide early warnings of potential threats, enabling timely interventions and enhancing the protection of vulnerable populations. Utilizing aerial reconnaissance along the Shabelle River, for instance, can facilitate the detection of armed groups' movements toward civilian areas, including refugee camps and urban communities. This real-time surveillance allows security forces to anticipate and counter potential attacks before they occur, thereby preventing violence and reducing harm to civilians.

According to Hills, Close circuit television (CCTV), a popular monitoring tool in the North, is now available in Mogadishu. However, it has not yet led to new forms of policing. In March 2016, the UN Support Office in Somalia (UNSOS) requested interest in installing CCTV cameras in the city. By July 2016, there were approximately forty cameras monitoring traffic and security at high-profile bu-

buildings like regional police headquarters and the Bank of Somalia. However, no monitoring room was available. In January 2017, the UNDP's Rule of Law project for CCTV was launched. Cameras were installed in strategic locations and fifteen officers were trained to use them. Moreover, the Somali context, with fragmented governance, limited infrastructure, and ongoing conflict, presents unique challenges. CCTV's primary target is terrorism and related forms of crime, and for good reason, in February 2016, footage from Aden Adde International Airport showed a man in a security jacket handing a laptop containing a bomb to a suicide bomber, who detonated the device on a Daallo Airlines flight bound for Djibouti (Mezzofiore 2016, as cited in Alice Hills, 2019).

In June 2016, Waberi's district police commissioner cited crime prevention to justify a pilot CCTV project. According to MCRS (2016), the initial installation of cameras near the district police station on Makka Al-Mukarrama Road will help law enforcement verify identities and monitor the city. He asked the public to help the police protect the city by reporting any suspicious activity. However, it's unclear if CCTV provides more than just graphic images, as it did not prevent a car bomb from destroying a police station on July 23, 2017. During Ramadan 2018, roadblocks and street closures significantly reduced explosions. (AMISOM, 2018a).

In 24 February 2024, Abukar Ahmed Kabah, a well-known figure resident of the Heliwa district in Mogadishu, was abducted and found his body dumped among the trees in Garasbaley town. After investigations the judicial process supported by the CCTV after the Millitary Court of Somalia relied on CCTV footage as a key piece of evidence, where finally the court sentenced, the Heliwa Police Station commander Abdifatah Mohamed Hassan Qoslave, and his deputy, Mohamed Abdi Mohamed Qoone, to death by firing squad for the kidnapping and murder of Abukar Ahmed Kabah. (Hiiraan Online, 2024).

AI-Driven in the Worldwide

AI has had a significant impact on many sectors, including security. Many countries, including China and the United Kingdom, have prioritized integrating AI into national security strategies. Both countries use AI to tackle various security challenges, including cyber threats, crime prevention, public safety, and counterterrorism. China's use of AI in surveillance and predictive policing, along with the UK's deployment in cybersecurity and intelligence analysis, offer valuable insights into how these technologies can improve national security. China has developed one of the world's most sophisticated surveillance networks using AI, including facial recognition and big data analytics to predict criminal activity. While this approach has improved law enforcement, it has also raised concerns about privacy and human rights. The UK has integrated AI into its cybersecurity infrastructure, using machine learning algorithms to detect and respond to emerging threats more quickly and accurately (Praise Adegoke, 2024).

The UAE uses AI-driven surveillance technologies such as facial recognition, deep learning algorithms, and biometric identification systems. Falcon Eye in Abu Dhabi and Oyoon in Dubai use live video feeds to match faces against government databases, allowing for real-time monitoring. AI and machine learning analyse large datasets like movement patterns, communication logs, and social media activity to identify potential threats. The UAE also uses big data technologies to process data from sensors, mobile devices, and online activities, identifying trends and anomalies. Biometric systems, including iris scanners and fingerprint recognition, improve surveillance efficiency in airports and public facilities (Belal Alghafri, Abdallah Tubaishat, 2025).

Privacy and Ethical Consideration

Privacy, a multifaceted concept that will be explored in greater depth later, is central to the debate over ethics and privacy in the context of AI. A significant component of this discussion is the concern

that the use of AI technologies may violate data protection principles, causing harm to specific individuals or groups whose data is analyzed by AI systems. Concerns about privacy and ethics apply to a wide range of digital technologies, including AI. In the absence of appropriate safeguards, there is a significant risk that personal data will be used in ways that violate data protection principles or infringe on legitimate privacy preferences. In the nineteenth century, a critical legal recognition of the “right” emerged, the first expression of a “right to privacy,” based on legitimate privacy preferences. Warren and Brandeis defined the “right to be alone,” which was influenced by a significant technological advancement of the time: the ability to photograph people. This innovation sparked anxieties that had not existed when the process of capturing a person’s likeness required them to sit for long periods of time in front of a painter (Özgür Önday, 2025).

Surveillance in crime prevention has evolved to use advanced technologies to deter criminal activity and assist law enforcement in solving crimes. Surveillance systems, including CCTV and digital monitoring tools, effectively deter potential offenders and provide crucial evidence for prosecution. Welsh and Farrington’s meta-analysis found that visible surveillance measures, particularly in car parks, significantly reduce vehicle crimes, highlighting their direct impact on crime rates. Extensive CCTV coverage in urban areas has been shown to significantly reduce crime rates. The effectiveness of surveillance in crime prevention can be attributed to a variety of mechanisms (Mary Christine Wheatley, 2024).

AI systems can quickly analyse video footage to detect unusual or suspicious activity, allowing for faster response times than traditional methods, and also AI systems can anticipate potential threats or criminal activities by utilizing historical and real-time data, allowing for proactive actions and more efficient resource allocation. Additionally, AI can automate many routine surveillance tasks, reducing the need for constant human supervision. This efficiency allows security personnel to focus on more important and strategic tasks (Kepeghom Ph.D, 2024). The Ai-Surveillance is crucial in national security operations, especially in counter-terrorism, as it detects and disrupts potential threats quickly. The use of sophisticated surveillance systems, including high-resolution cameras, biometric scanners, and advanced data analytics, has improved governments’ ability to monitor and respond to security threats. Surveillance technologies in counterterrorism can improve security agencies’ effectiveness by providing actionable intelligence to prevent terrorist activities (Mary Christine Wheatley, 2024).

The smart system has addressed many issues that traditional approaches cannot solve; however, there are limitations to smart surveillance. The widespread use of surveillance raises serious ethical concerns about individual privacy. Furthermore, misuse of surveillance data can result in unauthorized tracking and monitoring of individuals. Furthermore, smart surveillance systems for security, which are networked and frequently cloud-based, are susceptible to hacking and cyber-attacks. A compromised Smart Surveillance Security System (SSSS) can result in data breaches and unauthorized access to sensitive information. Furthermore, the initial investment in smart surveillance technologies, such as hardware, software, and training, can be significant, posing challenges for smaller organizations or those with tight budgets (Moepi, et. Al, 2025).

METHODOLOGY

The study is based on qualitative content analysis (QCA) of all the materials published on the internet, and source from books and academic articles. The materials were collected over different period. Content analysis used in this study starts from predetermined categories or strategies already described in the literature. This method is proven to be useful to corroborate the pertinence of the theories guiding the study or to extend the application of the theories to contexts of the Somalia’s security challenges. The qualitative content analysis is unique for exploring thorough exploration of the complex interplay between technology and security in fragile state.

RESULT

The case of Abukar Kabah, capital Mogadishu 2024, highlights the critical role that surveillance system can play in strengthening the security sector and supporting the judiciary which relied on CCTV footages to enhance the transparency and accountability. This development was also crucial for restoring the citizens confidence to the public sector in law enforcement efforts. Additionally, this integration of security with technology is not only to monitor the movement of al-Shabab but also support the investigations of crimes in the government intuitions which thereby contributing strengt-hening the rule of law.

The installation of CCTV in Mogadishu, especially Waberi District in 2016, which introduced as a crime prevention, while the Police Commissionaire expressed in confidence that surveillance would support to prevent attacks and monitor urban activity. However, despite this expectation the same police station occurs a car bomb attack. In contrast, during Ramadan 2018 after implementing a physical control strategy, roadblock and street closure, proved more effective by decreasing the explosions. This highlights the effectiveness of CCTV while they often function passively as tool in post-incident investigation like the murder of Abukar Kabah. To bridge this gap, Ai-integrated with CCTV could provide a real-time monitoring in alerting, detecting unusual behavior, and identifying suspicious objects.

Finally, the expansion of surveillance technologies in Mogadishu raises a privacy concern, while daily monitoring poses substantial risk to individuals' rights to privacy and personal autonomy. According the Data Protection Act passed by the Somali Parliament in 2023 emphasizes the lawfulness of processing of personal data prioritizing the consent of the data subject. This legislation has the potential to protect data subjects from risks arising from surveillances and to provide balance framework between privacy and the integrating of the modern technology for security purposes. However, limited institutional capacity to enforce and regulate data protection and privacy presents a significant challenge to the effective implementation of the Act.

RECOMMENDATIONS

Through the analysis in this paper the following recommendations are proposed to improve the effectiveness of surveillance system in Somalia especially in the capital Mogadishu;

Implement Modern AI-Driven technologies: The Somali government should prioritize the development of AI-based CCTV systems to improve a real-time monitoring, alerting for risks, and detecting unusual behavior. The integration of Artificial Intelligence with surveillance system can bridge the limitation gap of the passive systems whose based post-incident and proactive threat prevention enhancing response times to security incidents and strengthening the rule of law.

Capacity Building for Security Personnel: The installation of surveillance alone is insufficient to achieve a sustainable security. and need security officers need a regular training programs to effectively operate AI-driven surveillance technologies. Effective of these systems depends heavily and highly skilled professional who operate and manage them., therefore the security agencies should establish an ongoing comprehensive security program integrating the AI systems. Additionally, these training should cover the AI, cybersecurity protocols and compliance the data protection for respecting the citizens right.

Phasing Out or Transitioning Legacy Personal: The Somali older security personnel my face a challenge in adapting to digital technologies due to a limited familiarity with modern systems implemented in Mogadishu, and this skill gap can be a challenge the potential benefits the integration of technological and security. For this reason, it is essential to develop structured transition strategies

and policies that include retraining programs for legacy staff where possible, alongside planned retirement or reassignment pathways for those unable to acquire the requisite competencies.

Public Awareness: The engaging the community through awareness campaigns can build the trust, confidence and cooperation between the security agencies and the citizens. To foster this trust, and deployment of AI-driven surveillance systems, the government and relevant stakeholders should launch comprehensive awareness campaigns that clearly communicate the purpose, benefits, and limitations of AI surveillance technologies.

REFERENCES

Kepeghom, Oruan Memoye. "AI-DRIVEN SURVEILLANCE SYSTEMS FOR PUBLIC SAFETY." In *AUN INTERNATIONAL CONFERENCE*, vol. 2, no. 1, pp. 145-147. 2024.

Fontes C, Hohma E, Corrigan CC, Lütge C. AI-powered public surveillance systems: why we (might) need them and how we want them. *Technology in Society*. 2022 Nov 1;71:102137.

Yan WQ. Introduction to intelligent surveillance: surveillance data capture, transmission, and analytics. Springer; 2019 Feb 21.

Soares Machado, Ellison. "Empowering Somali Security: Leveraging International Investments in Information Technology for Peacebuilding and Police Reform." (2024).

Hills A. Monitoring Mogadishu. *Surveillance & Society*. 2019 Sep 7;17(3/4):338-51.

Kepeghom OM. AI-DRIVEN SURVEILLANCE SYSTEMS FOR PUBLIC SAFETY. In *AUN INTERNATIONAL CONFERENCE 2024* Nov 9 (Vol. 2, No. 1, pp. 145-147).

Alghafri B, Tubaishat A. Balancing Privacy and Security: A Comparative Analysis of AI-Driven Surveillance in the UAE and USA. *Procedia Computer Science*. 2025 Jan 1;257:142-9.

ÖNDAY Ö. AI-DRIVEN SECURITY SYSTEM FOR BIOMETRIC SURVEILLANCE.

Wheatley, M.C., *Ethics of Surveillance Technologies: Balancing Privacy and Security in a Digital Age*.

Moepi G. Smart Surveillance Systems: Trends, Challenges and Future Directions. *The Indonesian Journal of Computer Science*. 2025 Apr 16;14(2).

"Young Man Abducted From Heliwa District Found Dead Near Mogadishu Airport." n.d. https://hiiraan.com/news4/2024/Feb/195140/young_man_abducted_from_heliwa_district_found_dead_near_mogadishu_airport.aspx.

"Heliwa Police Commander, Deputy Receive Death Sentence After Murder Conviction." n.d. https://hiiraan.com/news4/2024/Apr/195759/heliwa_police_commander_deputy_receive_death_sentence_after_murder_conviction.aspx

The Search for Democracy in Egypt Through The Process of the Revolution and Coup

Bariş OSMAN¹

Abstract

The Search for Democracy in Egypt Through the Process of the Revolution and Coup examines Egypt's struggle for democracy during the Arab Spring, focusing on the period between the 2011 revolution and the 2013 military coup. The study addresses the political, economic, and social challenges that shaped this transformative era. The problem centers on Egypt's inability to establish a stable democratic model, despite the overthrow of Hosni Mubarak's 30-year regime and the election of Mohammed Morsi through democratic means. The research employs a qualitative approach, analyzing historical events, policy decisions, and their socio-political impacts using secondary sources. The content explores Mubarak's authoritarian rule, the revolution's dynamics, Morsi's democratic reforms, and the subsequent military intervention led by General Abdel Fattah al-Sisi. The findings reveal that Morsi's rapid constitutional changes and governance style alienated key segments of society, leading to widespread protests and a military coup. The study highlights the role of external actors, such as Turkey and Gulf states, in shaping Egypt's political trajectory. It concludes that while the revolution dismantled the "wall of fear," the coup marked a regression in democratic progress. Recommendations emphasize the need for inclusive governance, gradual reforms, and addressing socio-economic disparities to foster long-term stability and democracy in Egypt. This analysis contributes to understanding the complexities of democratic transitions in post-revolutionary societies.

Keywords: Democracy, Egyptian Revolution, Military Coup, Mohammed Morsi, Arab Spring.

INTRODUCTION

Arab Spring was started in 2010 in the Middle East and North Africa. Thus, in many countries' regimes have changed or partial changes have occurred. In the Arab Spring process, there are countries which had serious protests took places, such as Egypt, Syria, Tunisia, Libya, Yemen, Morocco, and Bahrain. Among them, Syria, Morocco, and Bahrain may be more accurate because the changes were limited to a certain extent.¹ Those countries which the government changes took place in Egypt, Tunisia, Libya, and Yemen. Hosni Mubarak, who was in power for 30 years, was dismissed in 2011 when he was declared an unwanted person by the citizens of Egypt. After the revolution in Egypt, Mohammed Morsi came to power with democratic elections in 2011. While the people had confidence in the new government, one year later, as a result of the coup by General Sisi, democracy was once again damaged. In this article I will analyze the topics such as Hosni Mubarak's years of power and the loss of power as a result of the Revolution, Mohammed Morsi's Coming to Power and Search

¹ (Tuna, 2015, s. 176)

for Democracy and finally the Process After Military Intervention and The Future of Foreign Policy During the Revolution and After Revolution Period. However, the main issue will be the political and social instability in the country. Also, the period from Egyptian Revolution until General Sisi's coup process by using reference from different articles. For me, the main problem of this process is the non-settled democratic model of Egypt. Now, let's go over to review.

Theoretical Framework and Methodology

This study is grounded in Steven Levitsky and Lucan Way's (2010) theoretical framework of competitive authoritarianism.² According to this approach, some regimes contain formal democratic institutions such as elections, parties, and constitutions; however, incumbents systematically instrumentalize these institutions to their own advantage. Competition continues at a nominal level, but the incumbents' institutional and informal superiority erodes the substantive quality of democracy. Egypt's 2011–2013 experience can be read within this framework: the 2011 Revolution shook the authoritarian status quo; yet in the new period, the executive's rapid and non-inclusive power-consolidation moves, combined with the military's historical-economic weight and the judiciary's and bureaucracy's points of resistance, shifted electoral competition onto a fundamentally unequal terrain. This framework will be used in the following sections to explain how, during the Morsi era, constitutional declarations, the interaction between the judiciary and parliament, societal polarization, and patterns of external support (particularly from the Gulf) produced a dynamic of "competitive authoritarian transition.

The paper employs a qualitative, explanatory single-case³ design focused on the critical juncture 2011–2013. The analysis links macro-political events to institutional constraints highlighted by the competitive authoritarianism framework.

HOSNI MUBARAK'S YEARS OF POWER AND THE LOSS OF POWER AS A RESULT OF THE REVOLUTION

Following the death of Anwar Sadat on 6 October 1981, Hosni Mubarak became the President with a referendum on 24 October 1982. The external debt, which emerged as a result of the open-door policies to improve the economy during the Sadat period, faced many problems such as income injustice etc. In the period when Mubarak came to power 1981, Egypt's foreign debt stock was more than the total national income size and the size of the land suitable for agriculture was declining despite the country's high population growth rate.⁴ Although the economy showed a growth trend with the expansion policies implemented since the mid-1980s, the economic crisis was dragged into the crisis with the negative effect of the declining oil prices between 1985-1986. Public employment and subsidies on social issues have led to the expansion of public spending. This led to an increase in the budget deficit and the borrowing trend. At this point, in 1987 Egypt agreed to implement the IMF program designed to reduce public spending, to liberalize the private sector and to improve the functioning of financial markets, but the agreement was canceled because of failing its requirements.⁵

In the period after the Gulf War, President Mubarak signed an agreement with IMF and the World Bank. In this context, a comprehensive economic liberalization reform program for economic stability and restructuring has been implemented. This issue has increased the share of the armed forces, civilian goods and services, and increased its share in the economy. It should be noted that during this period, retired officers, who occupied high administrative positions in the public sector, played an

2 (Levitsky & Way, 2002)

3 (Baxter & Jack, 2008)

4 (Yamak, 2018, s. 37-38)

5 Ibid, p. 37

important role in increasing the share of the army in the economy.⁶

Economic stability program was signed with the IMF on May 1991 and a structural adjustment program was signed with the World Bank in November 1991. On June 1995, Egypt becomes a member of the World Trade Organization and in 1997, the Free Trade Agreement was signed with the Arab Countries.⁷ On the other hand, from 1998 to 2004, trade and corporate comprehensive measures were focused on economic reform. On January 2003, the exchange rate was liberalized, and privatization activities were accelerated in areas such as electricity, water, public health, irrigation, health services, transport, telecommunications and education.⁸ Accordingly, the government launched a comprehensive financial sector reform plan in September 2004, and in late 2006 more than half of the banking sector became privately owned. It should be noted at this point that between 2004 and 2006, about 16 billion Egyptian pounds were privatized.⁹

As can be seen, the Mubarak administration, who wanted to bring the Egyptian economy to a structure integrated into the global system in a neo-liberal way over a period of 30 years in various forms of change and transformation, has seen a serious economic/political support in this sense; has been faced with crises under the influence of events. In this period, the national income level of the country increased approximately four times in real terms, but the per capita income level was not subject to an increase because of the high population growth rate. On the other hand, the foreign trade and foreign debt balance of the country has improved significantly and the share of the state in the economy has declined. However, it should be noted that although the economy has shown a tendency to grow, there has not been any improvement in the economy in general, covering all the social classes due to the inequalities in the distribution of resources. The military's economic sphere and the entrenched cadres within the bureaucracy during the Mubarak era can be read, in the competitive authoritarianism literature, as the historical roots of the "veto players." This legacy laid the groundwork, in the post-2011 period, for formal change to be constrained by informal power relations.

The process of leading to revolution

On January 25, 2011, the Egyptian people carried out one of the most peaceful revolutions in history against the Hosni Mubarak regime, which ruled the country for thirty years with a dictatorship. (Harmoon Çağdaş Araştırma Merkezi, 2017) introduce that "The uprising of the Egyptian people greatly appalled the US, Israel, Europe, and Egypt regime. With the participation of Islamic, Liberal, Nationalist and Leftist parties, approximately five million activists gathered in de Center of-Tahrir Mill Square in Cairo". In other Egyptian cities, millions of demonstrators have filled the squares and streets. The Egyptian army, on the other hand, remained neutral in this case.¹⁰ What is interesting is that the same army would then blow up against President Mohammed Morsi, who was elected president in 2013.

Until 25 January 2011, the trade unions, which were entirely in the hands of the regime, could not make any attempts against the regime. However, workers have begun to look for ways to seek their rights. The workers then succeeded in weakening the Mubarak regime after a period of collective action by strikes and protests.¹¹ In this process, thanks to the independent unions and workers' organizations which was established, the unions in the state monopoly have become independent and

6 (Ayhan & Algan, 2011, s. 14-16)

7 (Bank Audi, 2016)

8 (Ayhan & Algan, 2011, s. 16)

9 Ibid, 16-17

10 (Harmoon Çağdaş Araştırma Merkezi, 2017, s. 2-3)

11 (Telci İ. N., 2014, s. 178-179)

have begun to be more active. Thus, there was serious opposition to the government. By the time of the revolution, these independent unions played a major role in the realization of the revolution.¹² Looking at the content of the protests, rather than the opposition to the regime, the slogans shouted during demonstrations and generally expressed as job security, the increase of the minimum wage, the fair distribution of promotions, the demands of retirees etc.¹³

In the meantime, strikes and work-outs occurred in factories and workplaces. Even though the government was trying to control the situation from time to time, it was not successful. On February 8, the deputy president Omar Suleiman made a statement and demanded the end of the protests. However, this demand increased the fire of the protests and caused thousands of people to go on the streets. From the 8th of February, the people who work in many cities have started to leave their jobs. In the following days, Electricity Distribution Companies, Egypt Telecom, Public Transport Drivers, Museum Staff, Postal, Insurance, Health, Oil and Railroad Workers have supported the protests in a wide range of strikes. Following these large-scale protests, the economy came to a halt and chaos occurred in the country.¹⁴ President Hosni Mubarak was forced to announce his resignation on 11 February, 18 days after the uprising that united all parts of society on 25 January in Egypt. After Mubarak left Egypt, a new era was entered.¹⁵ The “breaking of the wall of fear” in 2011 made competition visible; however, because institutional parity could not be established, a competitive yet unequal playing field emerged.

MOHAMMED MURSI’S COMING TO POWER AND SEARCH FOR DEMOCRACY

After the fall of Mubarak, the Egyptian people and the new president, who would be elected, would have to deal with serious problems. Because until then, Morsi aimed to rule the country with democratic values in a short period of time. On the one hand, there were expectations of the public and serious gaps in the state. The newly elected government had to scrupulously address these problems and begin to govern the state within the framework of democratic values. According to Telci “Mohammed Morsi, who took office as president on June 30, 2012, had a decisive will to stabilize the country and move from a former regime’s actors to a democratic rule”.¹⁶ He received the support of the Muslim Brotherhood movement which he was a member of, and needed to make arrangements in vital positions, especially in judiciary, bureaucracy and media. Because, at the same time, it was necessary to deal with the serious opposition of the Mubarak regime.¹⁷

The most important step taken by Morsi during democratization from the post-Mubarak period was the occurrence of a series of incidents, which were considered to be the main actor in politics since 1952, being sent back to his barracks. In this respect, Morsi relieved Tantavi, the head of the Supreme Military Council, and Murat Muvafi, the head of intelligence.¹⁸ This was considered a major development by the Egyptian people, although not welcomed by the military. However, it should be well known that even though the soldier seems to have been taken out of the political sphere, it is almost impossible to eliminate the army, which is one of the most important actors of the Egyptian politics and economy, with a single move.¹⁹ The strongest opposition movement on the road to the coup was the result of Morsi’s 6-item declaration on November 22nd and the text of the Constitution submitted

12 Ibid, p. 180

13 Ibid, p. 180

14 Ibid, p. 181

15 (Ayhan & Algan, 2011, s. 13)

16 (Telci, 2013, s. 168)

17 Ibid, p. 168

18 (Cook, 2009)

19 (Sayın, 2019, p. 19)

to the referendum on 15 December. Morsi, with this 6-point declaration, took decisions that extended his area of action against the military and the judiciary and sought to complete his power which was terminated by the termination of the Parliament.²⁰

Sayın, 2019, claims the contents of Morsi's 6-point paper are as follows:

- (1) *retrial of the former regime's officials responsible for crimes committed during the revolution.*
- (2) *from the date of appointment of the president, all the decisions taken by the president shall be valid until a new constitution is adopted and a new People's Assembly is elected, no case can be filed in any way, and the annulment of the cases brought against them.*
- (3) *the president of the Egyptian Chief Public Prosecutor shall be elected by the president of the Republic for a period of four years from the members of the judiciary and this decision shall be implemented immediately.*
- (4) *the amendment of the article "draft new constitution should be prepared within 6 months from the date it was founded" in the constitutional declaration dated March 30, 2011, concerning the establishment of the Constituent Assembly which will prepare the new constitution in the form of "within 8 months".*
- (5) *no judicial body shall be able to dissolve the Constituent Assembly and the Council of Shura..*
- (6) *recognition of the president's authority to take all measures to protect the objectives of the revolution.*²¹

Following this six-point announcement, the opposition began to act with greater outrage against Morsi and to fill the squares. In the squares, it was echoed by the opposition that Morsi was a new Pharaoh. It can be said that the main purpose of Morsi was to re-assemble the Constitutional Commission with the lower wing of the Egyptian People's Assembly and to strengthen their hand against the military-judicial custody. The opposition, however, said that this should be read as the Morsi's attempts to transform into a one-man regime.²² As a result of such developments, it will be inevitable to have problems throughout the country. As a matter of fact, as a result of Morsi taking serious decisions in a short time, it will cause a painful process to start. As it is known, when Morsi came to power in democratic elections in Egypt, Turkey has been the biggest supporter.

As the process proceeded in this way, the new Constitution text that Morsi will present to the popular vote also led to great controversy. The opposition emphasized that in the preparation of this text, the Islamist section was overwhelming and that after the military regime, Egypt was now wanted to be governed by an Islamic regime.²³ In the course of these discussions, the opposition section has been removed from the table, the new Constitution has been left under the control of the Muslim Brotherhood and Salafist, and the new Constitution has been formed under the leadership of these two groups.²⁴ This new constitution made a civilian power compared to the previous period. The fact that the opposition considers the beginning of the new Islamic regime" and that the new draft differs from the old Constitution is the "Sharia is the main source re of the Legislature."²⁵ Although the new government came to power, the workers' uprisings were not over. In the first months of 2013, workers'

20 (Taştan, 2014, s. 4-6)

21 (Telci İ. N., Mısır'da Devrim Sonrası İktidar Mücadelesi, 2012)

22 (Erdoğan A. , 2013)

23 (Egypt, 2018)

24 (Taştan, 2014)

25 (Telci İ. N., Mısır 2013, 2013, s. 167)

actions and protests became increasingly oppositional. In April 2013, they attempted to overthrow Morsi by launching large protests. During the protests against Mubarak in 2010, the EFITU movement in the field had already declared that it would take part in large-scale protests against Morsi. The protests, which started with a wide participation in different cities of the country on June 30, have grown.²⁶ Then, Abdul Fattah al-Sisi claimed that the army had taken over the government on 3 July with the claim of preventing further growth.²⁷ In the literature on democracy, it was a military coup. Morsi was also a member of the Muslim Brotherhood movement. Some countries in the region such as Turkey, Libya, and Qatar showed a great response to this coup. However, it was supported by Arab countries such as Saudi Arabia, the United Arab Emirates and Kuwait.²⁸ Countries in the Western bloc, such as the US, the European Union, and Israel, did not respond to the coup taking into account their regional interests. Thus, they contradicted their discourse of democracy. Following this coup against the legitimate government, many other Islamist movements, especially the Muslim Brotherhood, began anti-coup protests.²⁹ Even in the month of Ramadan, thousands of anti-coup protesters gathered at the Rabiatal Adeviye and Nahda squares demanded the return back Morsi to the government. The intervention of the military administration against the defenders of democracy was harsh. Army troops have occasionally engaged in armed interventions in the civilian crowd. The soldiers have killed dozens of people. In August, hundreds of people were killed by security forces during bloody raids on Rabiatal Adeviye and Nahda squares.³⁰ The six-article constitutional declaration of November 22, 2012 aimed to expand the executive's room for maneuver and bypass judicial-military oversight, while triggering a perception of "single-center consolidation" within the opposition. From the perspective of competitive authoritarianism, this is evaluated as an attempt to generate informal superiority by relying on formal institutions; consequently, the social coalition narrowed and mass mobilization increased.

FOREIGN POLICY

The efforts of the post-revolutionary Foreign Minister Nabil Al-Arabi to change the Egyptian foreign policy in a sense were divided by the transition of him to the Arab League. After Mursi was elected president, Foreign Policy tried the same way, even if it was not as ambitious and ambitious as Al-Arabi for radical change.³¹ However, the economic priorities and the efforts to re-position Egypt in regional and global politics have become prominent characteristics of Egypt's foreign policy. President Mursi's visit to China, accompanied by seven ministers and a trade delegation of eighty people, showed that there was a new interest in developing relations and re-positioning Egypt in the global economic transformation and seeking to re-establish relations with the neglected areas in foreign policy after Nasser.³² However, while Mursi was trying to develop his foreign policy, the opposition did not stop and did all the evil they could to prevent it. The asymmetric support provided by external actors particularly the Gulf states to ruling blocs aligns with the "external resource" mechanism that bolsters the resilience of competitive authoritarian regimes; this strengthened the military's hand in the domestic balance of power.

THE PROCESS AFTER MILITARY INTERVENTION AND THE FUTURE OF FOREIGN POLICY DURING THE REVOLUTION AND AFTER REVOLUTION PERIOD

26 (Telci İ. N., Mısır 2013, 2013, s. 171)

27 (Miş & Telci, Devrimden Darbeye: Mısır'da Askeri Vesayet Dönemi, 2013, p. 27)

28 Ibid, p. 26

29 (Miş & Telci, Devrimden Darbeye: Mısır'da Askeri Vesayet Dönemi, 2013, p. 26)

30 (Erdoğan A. , 2013, pp. 40-41)

31 (Özkan, 2014, p. 394)

32 Ibid, p. 394-396

After the military coup in Egypt on July 3, 2013, President Mohammed Morsi and many Muslim Brotherhood members were taken into the prison and Morsi fans started to fill the squares.³³ Morsi was overthrown by the military coup on July 3, 2013, following the expiration of the 48-hour deadline of the army and the process began to move in a completely different direction. The military coup was a serious step back for Egyptian democracy.³⁴

This was a very important development, and the author continues to explain as follows;

*“Perhaps the most interesting events in Egypt after the coup was the fact that some of the problems that could not be solved during the Morsi period were solved very fast as if they had no problems at all. Before June 30, the most important economic distress were gas taps and power cuts. However, the fact that these problems disappeared immediately after the coup suggested that the rich people and the army deliberately prepared this situation. As a result, in the aftermath of the coup in Egypt, with the increase in anti-Morsi demonstrations, the Morsi supporters also came to the square. It appears that Morsi directed an unsuccessful process against the conflicts and the army took almost no opportunity to intervene in the events of the coup. After the clashes, the army, which had the support of the opponents, realized a military coup against Morsi. Anti-Morsi and anti-coup groups gathered in the squares did not leave the squares even after approximately ten months.”*³⁵

After the revolution, Egypt entered a new process and broke the wall of fear. After Morsi was elected president, a foreign policy tried to follow the same path in a more gradual process, although he did not work as ambitious and enthusiastic as al-Arabi for a radical change. It was one of the most curious foreign policy issues about the relations of the President with the West and the US because of his coming from an Islamic past. However, Morsi preferred a relationship based on rational and common interests with the West rather than an emotional foreign policy and emphasized the importance of Egypt as an active actor, not passive in these relations.³⁶

The most ambitious dimension of foreign policy during the Morsi period can be seen in his moves to the Middle East. During his visit to Riyadh, President of Egypt intended to revive the relations of Egypt and Saudi Arabia as the two largest Arab states. He strived for the normalization of diplomatic relations with Iran, and former President Mahmoud Ahmadinejad of Iran paid a return visit to Egypt on the occasion of the high-level summit of the Organization of the Islamic Cooperation.³⁷ Cairo and Saudi, as well as Egypt and Turkey in order to solve human tragedy in Syria and Arabia had launched a peace initiative by including Iran. Although this initiative was ineffective as a result of Saudi Arabia's absence, Assad could play an important role in contributing to the restructuring process. If the July 3 coup did not take place, perhaps this initiative could be institutionalized to show Egypt's influence on regional issues and to present a platform for discussion and consultation on regional issues to the three key countries of the Middle East.³⁸ Egyptian Government showed Turkey as an enemy after the coup in domestic politics. The reason for this has been the clear stand of Turkey. Turkish ambassador was declared unwanted.³⁹

Although the domestic policy dimension will not be mentioned here, it is highly probable that the answer to the two key questions for Egypt will be decisive for whether Egypt is a regionally and glo-

33 (Miş & Telci, Devrimden Darbeye: Mısır'da Askeri Vesayet Dönemi, 2013, p. 23)

34 (Koçak, p. 42)

35 (Sayın, 2019, p. 27)

36 (Özkan, 2014, p. 176)

37 (Bolşevik Partizan, 2013, s. 26)

38 (Tuna, 2015, s. 180-181)

39 (Özkan, 2014, p. 187)

bally influential actor. After the July 3 military coup, Egyptian foreign policy rejected the legacy of the Morsi period and, in many respects, had an internal policy-oriented orientation. In particular, the Gulf States' gave economic and political support for the military coup, and its continuation became the most fundamental foreign policy priority for Egypt's military regime.⁴⁰

In response to the coup, the African Union suspended Egypt's membership and Egypt with the Ethiopia on the Nile River in the period of Morsi in the ongoing political struggle lost space. Ethiopia which hosted the African Union in particular, undermined Egypt in the Nile Basin and African politics by using this supremacy.⁴¹ According to (Özkan, 2014), "The African Union had established a commission to assess the developments in Egypt, and in this context, held talks with the Egyptian military regime and Morsi. But this commission report, beyond the expectation of Egypt, did not recommend Egypt's return to membership, and even blamed the Egyptian military regime for the process. In accordance with the recommendations of this report, Egypt was not invited to the 22nd African Union Leaders Summit held on 29-31 January 2014".⁴² Looking at the relations with the west in general, Europe and the United States, who did not see the 3 July process as a coup, supported the military regime and continued to have relations with the Egyptian military regime, especially if they wanted to exclude themselves after the violent incidents in Rabia Square.⁴³

The revolutions in the Arab world and Egypt has opened a new way of dealing with the problems in the context of foreign policy and has provided new opportunities for the region and beyond. For the first time in the history of Egypt, a civilian president was elected and, for a short time, had a democratization experience. Although the process seems to have gone backward by the July 3 coup, it is necessary to look at the current issues and not to ignore the fundamental problems in Egypt's foreign policy making. This process, in which the wall of fear is destroyed, and the future of the country is discussed not only by a few elites but by the masses of society, offers opportunities to solve the main problems. The July 3, 2013 intervention was a rupture point at which electoral competition became bounded by a military-bureaucratic veto and competitive authoritarianism regressed toward the authoritarian pole. The rapid resolution of energy/supply problems after the intervention points to the blocking role played by informal power networks in the pre-intervention period.

TUNISIA AND EGYPT COMPARISON

Tunisia and Egypt entered the post-2011 period with similarly opened political arenas, yet their trajectories soon diverged.⁴⁴ Through the lens of competitive authoritarianism, three institutional factors account for this split. First, the civil military balance differed: Tunisia's army had limited economic reach and weak political autonomy, so it could not act as a decisive veto player, allowing civilians to bargain without a constant coup threat.⁴⁵ Egypt's military, by contrast, possessed vast assets and deep ties to the state, maintaining a persistent veto over core policies and leaving the playing field structurally unequal. Second, mediation and constitution-making were institutionalized in Tunisia but not in Egypt. The National Dialogue Quartet brokered the Ennahda cabinet's resignation, a technocratic caretaker, and a slower, more inclusive constitutional timetable, which embedded rights in the 2014 Constitution.⁴⁶ Egypt lacked a comparable mediator; a compressed timetable and the 22 November 2012 declaration were perceived as power concentration, narrowing the governing coalition and

40 (Şahinoğlu & Ateş, 2017, pp. 130-131)

41 Ibid, p.102

42 (Özkan, 2014, p. 408)

43 Ibid, p. 408

44 (Cummings, 2021)

45 (Al-Hamdi, 2000, pp. 31-32)

46 (Britannica, 2015)

intensifying polarization.⁴⁷ Third, sequencing and socioeconomic pressures pulled the cases apart: Tunisia deliberately slowed politics at critical junctures to build consensus, whereas Egypt's acute energy and price shocks incentivized rapid executive moves without parallel elite bargains, enabling unelected veto actors to justify intervention.⁴⁸ Consequently, Tunisia partially leveled the field and kept rivals within constitutional channels, while Egypt's entrenched military-bureaucratic vetoes and absent mediation pushed conflict to the streets, culminating in the July 2013 intervention and re-authoritarianization.⁴⁹ The policy implication is to constrain military autonomy, institutionalize cross-ideological mediation, prioritize inclusion over speed in constitution-making, and buffer short-term socioeconomic shocks to reduce reversal risk.

CONCLUSION

As a result of the search for democracy, Egypt has not achieved the result that was imagined. The Egyptian state, which has a long history, is a very bad event to experience such a painful process. After the process that began with the revolution, the attempts to spread democracy throughout the country was only given to Muhammad Morsi, who came to power with democratic elections. However, President Morsi wanted to make quick decisions on some issues and the decisions brought serious negative consequences. For example, the fact that he wanted to make constitutional changes in a short period of time has brought serious negative consequences. Morsi's attempts to change the Constitution have not been accepted by the public and it has been suspected that he will be the only man. In fact, the dictatorship of the country for a long time would have no meaning for the people of the country to re-rule in a dictatorial line. The economic, social and political problems in the Mubarak era should not be experienced again. In this context, it was necessary to prioritize economic developments first.

Morsi, who had received the support of a great country like Turkey, also had to benefit from the accumulation of this country. Instead of rushing, he also had great internal support for the reconstruction of the country within the framework of democratic values. It was a fact that it would be beneficial to give priority to the events taking place in the country and to fulfill the demands of the citizens. However, since the demands of the people were not met, the protests in the country continued during the Morsi period. Thus, Morsi, who was brought to power by the people by waiting for great hopes, failed to meet the expectations, created a great disappointment. While the Egyptian state believed in democracy for the first time, suddenly, that dream of Democratic Egypt has returned to its former days as a result of a coup against the government. The country's chief of Staff, Abdul Fattah al-Sisi, has begun to govern the country by confiscating the government, and thus the expectations of those who fictitious democracy has been postponed to another date. At the end of the coup, we see that even though the Egyptian people were not happy with the fact that they had come to power with the coup, they lived economically more comfortably during the reign of President Sisi.

Finally, the competitive authoritarianism framework shows that in Egypt, electoral legitimacy becomes fragile when it is not supported by institutional consolidation. Between 2011 and 2013, democratic institutions were rapidly attempted to be built; however, the military's historical veto capacity, remnants of the old regime within the judiciary and bureaucracy, the absence of an inclusive and consensual constitutional process, and the asymmetry of external support rendered competition unequal and led to a reversal in 2013. At the policy level, without (i) institutional arrangements that constrain civil-military relations, (ii) judicial reform and accountable checks-and-balances mechanisms, (iii) an inclusive and deliberately paced constitutional timetable, and (iv) social policy packages that alleviate socio-economic pressures, elections alone cannot produce consolidation.

47 (Fick & Fayed, 2013)

48 (Syed, 2014, s. 67-69)

49 (Erdoğan A. , 2020, pp. 63-65)

REFERENCES

- Ministry of Planning, Monitoring and Administrative Reform of Egypt. (2018). *Egypt's Voluntary National Review 2018*. Cairo, Egypt: Ministry of Planning, Monitoring and Administrative Reform.
- Al-Hamdi, M. T. (2000). Civil-military relations, coup-proofing, and militaries in the Arab Spring. *PhD Thesis*, 01-2081.
- Ayhan, V., & Algan, N. A. (2011). *MISİR DEVRİMİ ve MÜBAREK: BİR DİKTATÖRÜN SONU*. Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi.
- Bank Audi. (2016). *Egypt Economic Report Between the Recovery of the Domestic Economy and the Burden of External Sector Challenges*. Bank Audi-Group Research Departman.
- Baxter, P., & Jack, S. (2008). Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers. *The Qualitative Report*, 13-4, pp. 544-559.
- Bolşevik Partizan. (2013). *Mısır'da Askeri Darbe*. bolsevikparti.org: <http://www.bolsevikparti.org/bp/165.pdf> adresinden alındı
- Britannica. (2015, 09 15). *National Dialogue Quartet*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/Tunisian-National-Dia-logue-Quartet>
- Cook, S. (2009, August). *Political Instability in Egypt*. Retrieved from www.cfr.org: https://www.cfr.org/sites/default/files/pdf/2009/06/CPA_contingencymemo_4.pdf
- Cummings, M. (2021). *Post-Arab Spring, polarization shaped different paths for Tunisia and Egypt*. Retrieved from <https://news.yale.edu/2021/01/08/post-arab-spring-polarization-shaped-different-paths-tunisia-and-egypt>
- DÜBAM Yayınları Küresel İletişim Merkezi . (2015). *Darbe Sonrası Mısır Dış Politikası*. İstanbul: DÜBAM DUNYA BÜLTENİ ARAŞTIRMA MASASI.
- *Egypt*. (2018, 12 30). <https://www.heritage.org/index/country/egypt> adresinden alındı
- *Egypt: Evonomic and Political Outline*. (2018, 12 30). [HTTPS://EN.PORTAL.SANTANDERTRADE.COM/ANALYSE-MAR-KETS/EGYPT/ECONOMIC-POLITICAL-OUTLINE](https://en.portal.santandertrade.com/analyse-markets/egypt/economic-political-outline) adresinden alındı
- Emre, A., & ERDOĞAN, A. (2013). *MISİR'DA ASKERİ DARBE VE İHVAN-I MÜSLİMİN*. İstanbul: DÜBAM Yayınları Küresel İletişim Merkezi .
- Erdoğan, A. (2013). *MISİR'DA ASKERİ DARBE*. İstanbul: DÜBAM Yayınları Küresel İletişim Merkezi.
- Erdoğan, A. (2020). Electoral and Constitutional Transitions: Tunisia and Egypt. *Middle East Policy*, pp. 53-68.
- Fick, M., & Fayed, S. (2013, 08 07). *Egyptian government to say mediation failed to end crisis*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/world/egyptian-government-to-say-mediation-failed-to-end-crisis-idUSDEE9750GM/>
- GHAFAR, A. A. (2018). A stable Egypt for a stable region: Socio-economic challenges and prospects. *EU Parliament DIRECTORATE-GENERAL FOR EXTERNAL POLICIES POLICY DEPARTMENT*, 06-42.
- Harmoon Çağdaş Araştırma Merkezi. (2017). *YENİ ORTADOĞU DENKLEMLERİNDE KAYBOLAN MISİR*. harmoon.org: <https://harmoon.org/yeni-ortadogu-denklemlerinde-kaybolan-misir/?lang=tr> adresinden alındı
- Koçak, K. A. (n.d.). Mısır: Demokratikleşme Yolunda İki Adım İleri Bir Adım Geri. *Yasama Dergisi*, 01-49.
- Levitsky, S., & Way, A. L. (2002). The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13(2).
- Miş, N., & Telci, İ. (2013). Devrimden Darbeye: Mısır'da Askeri Vesayet Dönemi. *Ortadoğu Analiz*, 20-29.
- Miş, N., & Telci, İ. N. (2013). Devrimden Darbeye: Mısır'da Askeri Vesayet Dönemi. *Ortadoğu Analiz*, 20-28.
- Özkan, M. (2014, May). *Mısır Dış Politikası Nasıl Analiz Edilmeli? Yöntem, Soru(n)lar ve Açmazlar*. Retrieved from [ormer.sakarya.edu.tr: http://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/misir_dis_politikasi_nasil_analiz_edilmesi_2013.pdf](http://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/misir_dis_politikasi_nasil_analiz_edilmesi_2013.pdf)
- SALEH, D. (2018, November). *The Political Economy of Development in Egypt: The Role of Domestic and International Institutions*. www.researchgate.net: https://www.researchgate.net/publication/329034427_The_Political_Economy_of_Development_in_Egypt_The_Role_of_Domestic_and_International_Institutions adresinden alındı
- Sayın, A. (2019, 01 13). MISİR'DA YAŞANAN DEMOKRASİ PARADOKSU: "25 Ocak Devrimi'nden Darbeye". Retrieved from https://www.academia.edu/9033901/MISIR_DA_YASANAN_DEMOKRASİ_PARADOKSU_25_Ocak_Devrimi_nden_

- Syed, M. (2014). Exploring the Causes of Revolutions in Tunisia and Egypt. *Ortadoğu Etütleri*, 5(2), s. 55-79.
- Şahinoğlu, M. C., & Ateş, A. (2017). Ortadoğu'da Darbelerin Arka Planı: Mısır Örneği. *TESAM-Akademik Dergisi*, 97-131.
- Taştan, B. (2014, January). *Mursi'nin gidişi Sisi'nin Gelişi- Mısır Darbesi 2013*. www.researchgate.net: https://www.researchgate.net/publication/311397067_Mursi'nin_Gidisi_Sisi'nin_Gelisi_-_Mısır_Darbesi_3_Temmuz_2013 adresinden alındı
- Telci, İ. N. (2012, 12 08). *Mısır'da Devrim Sonrası İktidar Mücadelesi*. Retrieved from ORSAM: <https://orsam.org.tr/yayinlar/misirda-devrim-sonrasi-iktidar-mucadelesi/>
- Telci, İ. N. (2013). Mısır 2013. *Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 167-192. Sakarya.edu.tr: http://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/misir_2013.pdf adresinden alındı
- Telci, İ. N. (2014). Mısır Devrimi Sürecinde İşçi Hareketinin Rolü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 81-112.
- Telci, İ. N. (2014). *Mısır'da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa*. İstanbul: SETA-Siyaset, Toplum ve Ekonomi Araştırmaları Vakfı.
- TELLİ, A. (2012). *Mısır Devriminde Sosyal Medyanın Rolü*. Dergipark.gov.tr: dergipark.ulakbim.gov.tr/bs/article/download/5000153426/5000138832 adresinden alındı
- Tuna, C. (2015). Mısır Devrimi Sözlüğü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 01-06.
- UN Economic Commission for Africa. (2013, August). *The Economic Situation in Egypt in the Context of Political instability and a Risky Transition*. www.uneca.org: <https://www.uneca.org/sites/default/files/PublicationFiles/note-on-egypten.pdf> adresinden alındı
- Yamak, T. (2018). Mısır'da Devlet ve Toplum İlişkilerinin Toplumsal Dönüşümü. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 37-52.
- Yousef, T. M. (2018, 12 30). *EGYPT'S GROWTH PERFORMANCE UNDER ECONOMIC LIBERALISM: A REASSESSMENT WITH NEW GDP ESTIMATES, 1885-1945*. <http://www.erf.org.eg>: <http://erf.org.eg/publications/egypts-growth-performance-under-economic-liberalism-a-reassessment-with-new-gdp-estimates-1885-1945/> adresinden alındı

Nisâ Sûresi 34. Âyetindeki “Darabe” Fiilinin Üretken Yapay Zekâ Destekli Analizi: Chatgpt Örneği

Reyhan DAĞHAN¹
Prof. Dr. Murat KAYACAN²

Özet

Tefsir geleneğinde müfessirler, Kur’ân’daki kavramları yorumlarken kelimenin dilsel anlamının yanı sıra yaşadıkları dönemin sosyal ve kültürel şartlarını da dikkate almışlardır. Bu bağlamda Nisâ sûresi 34. âyette geçen darabe (برض) fiili, “vurmak, bir şeyi bir şeye vurmak, yürümek veya hareket etmek” gibi farklı literal anlamlar taşımaktadır. Klasik ve çağdaş dönem müfessirleri bu fiili aile içi ilişkiler bağlamında çeşitli şekillerde yorumlamış, dönemlerinin toplumsal kabullerini de yansıtmışlardır. Günümüzde ise üretken yapay zekâ (generative AI) teknolojileri, metin analizi, kavramsal karşılaştırma ve yorumların sistematik sınıflandırılması için yeni imkânlar sunmaktadır. Bununla birlikte, yapay zekâ modelleri manevî ve ahlâkî sezgiye sahip olmayıp çıktıları algoritmik süreçlere ve kullanıcı girdilerine dayanmaktadır. Çalışmamız, daha önce tefsir alanında sınırlı biçimde ele alınan bu konuyu özgün bir yöntemle ele alarak, klasik/çağdaş dönem tefsir yorumları ile ChatGPT-3.5’in darabe fiili-ne dair üretimlerini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Araştırma sorusu, “ChatGPT Kur’ân’daki bir kavramı bağlamı ve anlam katmanlarıyla yorumlayabilir mi?” şeklinde belirlenmiştir. Bulgular, üretken yapay zekânın bazı dilsel ve bağlamsal açılardan katkı sağlayabilse de tefsirin ahlâkî, tarihsel ve yorumsal boyutlarını kuşatmakta sınırlı kaldığını göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, üretken yapay zekânın tefsir alanında yardımcı ve tamamlayıcı bir araç olarak kullanılabileceğini, ancak nihai yorum otoritesinin müfessirlerde kalması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur’ân, Nisâ sûresi, Yapay Zekâ, ChatGPT.

Abstract

In the tradition of Qur’anic exegesis, mufasssirun have interpreted Qur’anic concepts not only by considering the linguistic meaning of words but also by taking into account the social and cultural conditions of their time. In this regard, the verb daraba (برض) in Surah An-Nisâ’ 34 carries various literal meanings such as “to strike, to hit something against something, to walk, or to move.” Classical and contemporary exegetes have interpreted this verb in different ways within the context of family relations, reflecting the social norms of their respective periods. Today, generative artificial intelligence (AI) technologies provide new opportunities for text analysis, conceptual comparison, and systematic categorization of interpretations. However, AI models lack spiritual and moral intuition,

and their outputs rely on algorithmic processes and user inputs. This study addresses this issue with a novel methodological approach by conducting a comparative analysis of classical/contemporary tafsîr interpretations and the outputs of ChatGPT-3.5 concerning the verb daraba. The central research question is: “Can ChatGPT interpret a Qur’anic concept by considering its context and semantic layers?” The findings indicate that while generative AI can contribute to certain linguistic and contextual dimensions, it remains limited in encompassing the ethical, historical, and interpretive aspects of tafsîr. Consequently, the study concludes that AI may function as a supportive and complementary tool in Qur’anic exegesis, but the ultimate interpretive authority must remain with human exegetes.

Keywords: Tafsîr, Qur’an, Surah An-Nisâ’, Generative AI, ChatGPT.

GİRİŞ

Üretken yapay zekâ (YZ), son yıllarda birçok alanda derin ve dönüştürücü etkiler göstermektedir. Bu teknolojilerin günümüzdeki başarısı; gelişmiş algoritmalar, güçlü donanımlar ve veri miktarındaki artışın bir araya gelmesiyle açıklanabilmektedir. Özellikle derin öğrenme yöntemleri, üretken yapay zekânın karmaşık verileri daha etkin bir şekilde işlemesini sağlamaktadır. Ayrıca, insan beynindeki nöronların çalışma mantığından esinlenerek tasarlanan sinir ağları (Neural Networks) gibi yeni algoritmalar da bu sürece önemli katkı sunmaktadır.(Çetin & Keşvelioğlu, 2025, ss. 245-270) Üretken yapay zekâ, bilgiyi temsil etme ve çıkarım yapma ile metinleri verimli bir şekilde işleme imkânı vermektedir. Bu özellikleri sayesinde hem karmaşık problemlerin çözümünde hem de veri odaklı karar süreçlerinde etkin bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla, modern bilişim alanında vazgeçilmez bir araç olmaktadır.(Torre-López vd., 2023, s. 2175)

Günümüzde üretken yapay zekâ teknolojisi, metinleri analiz etme, kavramsal karşılaştırmalar yapma ve farklı yorumları sistematik biçimde sınıflandırma imkânı sunmaktadır. Bununla birlikte, üretken yapay zekâ manevî ve ahlâkî sezgiye sahip değildir. Bu nedenle çıktıları, büyük dil modellerinin (LLM – Large Language Model) algoritmalarının işleyişine ve kullanıcı girdilerine dayanmaktadır. Üretken yapay zekâ teknolojilerinden ChatGPT, “Chat Generative Pre-trained Transformer” ifadesinin kısaltmasıdır. OpenAI tarafından geliştirilen bu yapay zekâ dil modeli, aldığı girdilere dayanarak konuşma tabanlı yanıtlar üretmek üzere tasarlanmıştır. GPT-3 mimarisi üzerine inşâ edilen model metin üretmekle birlikte kullanıcılarla etkileşimli diyaloglar da gerçekleştirebilmektedir.(Webster & Watson, Richard T., 2002, s. 310) ChatGPT’nin ücretli ve ücretsiz planları bulunmakta olup GPT-3.5’in ücretsiz planı tüm kullanıcılar için erişilebilir durumdadır.

Tefsir ilmi, İslam düşüncesi geleneği içerisinde köklü bir geçmişe ve zengin bir literatüre sahip temel disiplinlerden biridir. Bu alan, tarihsel süreç boyunca farklı yöntemsel yaklaşımların etkisiyle şekillenmiş ve gelişmiştir. Klasik dönem tefsir anlayışlarında filolojik, rivayet temelli, aklî ve tasavvufî bakış açısı gibi farklı yorumlama yöntemleri öne çıkmaktadır.(Paçacı, 2007, ss. 13-19) Modern döneme gelindiğinde ise müfessirler, toplumsal, bilimsel ve kültürel dinamikler ile ilişkilendirerek yeniden yorumlama çabası içine girmişlerdir.(Koçyigit, 2013, ss. 241-243) Bu yaklaşım, tefsir ilminin yalnızca tarihsel bir birikim alanı olmaktan çıkıp modern dünyanın entelektüel, etik ve sosyal sorunlarına yönelik çözüm arayışlarına katkı sunan dinamik bir disiplin hâline gelmesini sağlamıştır. Klasik ve modern dönem tefsir yaklaşımlarının farklılıkları bazı âyetlerin anlamlandırılmasında daha belirgin hale gelmektedir. Bu bağlamda, Nisâ sûresi 34. âyette geçen darabe (برض) fiili bu açıdan önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu araştırmada öncelikle Nisâ sûresi 34. âyette geçen *darabe* (برض) fiili klasik ve çağdaş dönem tefsir eserlerinde nasıl yorumlandığı analiz edilecektir. Bu çerçevede tefsir literatürünün zenginliği çalışmamızın odaklı ve sınırlı bir çerçevede yürütülmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda klasik dönem eserlerinden ilki rivayet temelli yaklaşımı incelemek amacıyla Taberî’nin (ö. 310/ 923) *Câ-*

mi 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an isimli eseridir. Bir diğer eser ise lugavî ve edebî unsurların yanı sıra aklî ilişkileri dikkate alan böylece rivayet tefsirlerinden farklı bir metodoloji sunan Zemahşerî'nin (ö. 538/ 1144) *el-Keşşâf* eseridir. Modern dönem tefsir eserlerinden ise M. Sait Şimşek'in (1951–2024) *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* isimli eseridir. Bu eserde Kur'an'ın mesajı, rivayet ve dirayet yöntemlerinin bütünleştirildiği bir yaklaşımla ele alınmakta ve günümüz insanının karşılaştığı sorunlara çözüm üretecek bir yaklaşımla sunulmaktadır. Ayrıca Yahudi kökenli Müslüman âlim Muhammed Esed'in (Leopold Weiss), (1900–1992) *The Message of the Qur'an* eseri de araştırmada analiz edilecektir. Ardından GPT-3.5'in Nisâ sûresi 34. âyette geçen *darabe* (برض) fiilini âyet bağlamı ve dilsel açıdan yorumlama potansiyeli analiz edilecektir. Veriler karşılaştırmalı araştırma yöntemi kullanılarak değerlendirilecektir. (Matthews & Ross, 2010, s. 475) Çalışma, üretken yapay zekânın tefsir alanına sağladığı imkânların yanı sıra sınırlılıkları da tartışmayı hedeflemektedir.

Üretken Yapay Zekânın Günümüzde Rolü ve Önemi

Yapay zekâ teknolojileri, günümüzde farklı disiplinlerde giderek artan bir öneme sahip olmaktadır. Bu teknolojiler bilgi üretimi ve içerik oluşturma süreçlerine yenilikçi katkılar sunmaktadır. Özellikle ChatGPT gibi üretken doğal dil işleme modelleri, metin analizi, yorumlama ve etkileşimli bilgi sağlama konularında etkili araçlar olarak kullanılmaktadır. Bu bölümde, günümüzde üretken yapay zekânın rolü ve önemi çerçevesinde ChatGPT ele alınacaktır.

İnsan bilişsel yetilerini taklit edebilen sistemler geliştirme yönündeki çalışmaların başlamasıyla birlikte yapay zekâ 20. yüzyılın ortalarından itibaren bağımsız bir araştırma disiplini olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde üretken yapay zekâ, inovasyonun öncüsü olarak çeşitli sektörleri ve toplumsal yaşamı dönüştürmektedir. Bu dönüşüm özellikle üretken yapay zekâ sistemlerin giderek otonom ve sofistike hâle getirmektedir. (Babaoğlu & Çubuk, 2025, ss. 292-293) Üretken yapay zekâ teknolojilerinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilen ChatGPT, OpenAI tarafından 2022'nin sonlarına doğru Kasım ayında kamuya açık şekilde kullanıma sunulmuş ve kısa sürede küresel ölçekte yoğun ilgi görmüştür. Üretken Ön Eğitimli Dönüştürücüler (Generative Pre-trained Transformers – GPT) mimarisi üzerine inşâ edilen bu uygulama, doğal dil işleme kapasitesiyle üretken yapay zekânın evriminde önemli bir aşamayı temsil etmektedir.

ChatGPT, insan diline benzer biçimde tam uzunlukta metinler üretebilme ve bağlamsal bilgiler doğrultusunda kullanıcılarla etkileşimli diyaloglar kurabilme kapasitesine sahip bir yapay zekâ modelidir. Günümüzde doğal dil işlemeyi gerektiren pek çok alanda başarıyla uygulanmaktadır. Bu alanlar arasında otomatik çeviri, web yönlendirmesi, soru yanıtlama, kodlama ile web siteleri, raporlar ve video senaryoları gibi farklı türde yüksek kaliteli içerik üretimi yer almaktadır. (Pei vd., 2025, s. 281) OpenAI tarafından geliştirilen ve sürekli olarak iyileştirilen üretken yapay zekâ modellerinden, GPT-3'ün geliştirilmiş bir sürümü olan ChatGPT, çevrimiçi olarak hem ücretli hem de ücretsiz biçimde erişilebilir durumdadır. Bu modellerden ücretsiz olarak hizmete sunulan ChatGPT-3.5 geniş bir kullanıcı kitlesi tarafından soruları cevaplayabilmektedir. Ücretli planlardan olan GPT-4 ve GPT-5 ise ücretsiz olarak sınırlı erişim ile hizmete sunulmaktadır.

Dolayısıyla üretken yapay zekâ alanındaki gelişmeler insan bilişsel yetilerini taklit edebilen sistemlerin ortaya çıkmasıyla hız kazanmıştır. Özellikle üretken yapay zekâ modelleri günlük yaşam ve iş süreçlerinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. ChatGPT gibi uygulamalar doğal dil işleme kapasitesi sayesinde kullanıcılarla etkileşimli ve bağlamsal olarak anlamlı diyaloglar kurabilmektedir. Hem ücretsiz hem de ücretli sürümleriyle geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşabilen bu tür modeller, yapay zekânın yenilikçi potansiyelini somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Teknolojinin evriminde ise kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.

Üretken Yapay Zekâ ile Kur'an'ı Anlamak: Fırsatlar ve Sınırlılıklar

Kur'an'ın doğru biçimde anlaşılması inananlar için temel bir amaç olmuştur. Bu sebeple yapılan tefsir çalışmalarında ise insan faktörü her zaman merkezi konumda bulunmaktadır. Bu durum, yorum sürecine kişisel bakış açıları ve önyargıların dâhil olmasına zemin hazırlamıştır. Günümüzde üretken yapay zekâ alanında yaşanan gelişmeler Kur'an araştırmalarına da yeni kullanım imkânları ortaya çıkarmaktadır. Özellikle doğal dil işleme yeteneğine sahip üretken yapay zekâ sistemleri, metinlerin anlamını çözümleme ve yorumlama süreçlerinde çeşitli kolaylıklar sunmaktadır. Bu bölümde, üretken yapay zekâ teknolojilerinden ChatGPT'nin tefsirine sağlayabileceği katkılar ile günümüzdeki kullanım alanları ve sınırlılıkları ele alınacaktır.

Teknolojik gelişmelerin hızla yaygınlaşması bilgiye erişim süreçlerini önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. ChatGPT gibi üretken yapay zekâ uygulamaları kullanıcılarla etkileşimli iletişim kurmak amacıyla geliştirilmiş sistemlerdir. Bu tür uygulamalar, insan konuşmasını taklit edebilme, sorulara hızlı yanıt üretme ve birçok görevi yerine getirebilme özellikleri sayesinde araştırma süreçlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. (Eshed, 2023, s. 9) Akademik çalışmalar da bu teknolojik gelişmelerden yararlanmaktadır. Çevrimiçi kaynaklara ulaşımın artması, geniş veri setlerinin işlenebilmesi ve metinlerin bağlamsal analizinin yapılabilmesi için yapay zekâ araçlarına başvurulmaktadır. (Kara, 2024, s. 261) Bu teknolojiler, kullanıcıların çevrimiçi erişim imkânları sayesinde Kur'an'a, müfessirlerin eserlerine ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.

Üretken yapay zekâ araçları, Kur'an metinlerini analiz etme ve yorumlama süreçlerinde çeşitli işlevler üstlenebilmektedir. Metinler arası ilişkileri tespit edebilme, anlam bütünlüğü oluşturan bölümleri belirleme ve farklı tefsir eserlerinden ilgili bölümleri bir araya getirme gibi işlemler bu sistemlerin sunduğu teknik imkânlar arasındadır. Ancak ChatGPT gibi sistemler, yanlış yorumlama, bağlam hataları veya kasıtlı dezenformasyon üretme gibi risklere karşı savunmasızdır. Bu durum, özellikle kutsal metinler söz konusu olduğunda etik ve güvenilirlik sorunlarını ön plana çıkarmaktadır. OpenAI gibi kuruluşlar; şifreleme, erişim kontrolü ve kötüye kullanım tespiti gibi önlemlerle bu riskleri azaltmaya çalışsa da sistemin tamamen güvenli olduğunu söylemek mümkün olmamaktadır. (Eshed, 2023, s. 9) Bu nedenle üretken yapay zekâ, Kur'an'ı anlamada güçlü bir araç olabilse de kullanıcıların dikkatli ve eleştirel bir yaklaşım benimsemesi zorunludur. Bununla birlikte bu teknolojiler, insan düşüncesine özgü deneyim, sezgi ve duygusal derinlik gibi özelliklere sahip değildir. (ChatGPT (OpenAI), 2022, s. 381) Bu sebeple dinî metinlerin incelenmesinde üretken yapay zekânın sunduğu analiz ve karşılaştırma imkânlarından yararlanılırken bu araçların sınırlılıkları da dikkate alınmalıdır.

Bu bağlamda, ChatGPT gibi sistemler, metinleri hızlı bir şekilde analiz edilmesine, görselleştirme ve çeşitli kaynaklara erişimin kolaylaştırılması gibi imkânlar sağlayarak araştırma süreçlerine katkı sunmaktadır. Ancak bu araçların işlevleri teknik düzeyde olduğundan kullanım sürecinde dikkatli olunması gerekmektedir. Üretken yapay zekâ araçları Kur'an araştırmalarında önemli fırsatlar sunmakla birlikte insan düşüncesinin yerini alamayacak sınırlılıklara da sahiptir. Kur'an'ın anlaşılmasında bağlam hataları, yanlış yorumlama veya etik açıdan riskler barındırmaları nedeniyle kullanıcıların dikkatli ve eleştirel bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir.

Nisâ Sûresi 34. Âyet: Darabe (برض) Fiilinin Anlam Çerçevesi

Üretken yapay zekâ, günümüzde birçok alanda yaygın biçimde kullanılmaktadır. Son yıllarda bu teknolojilerin dinî metinlerin analiz ve yorumlanmasında da kullanıldığı gözlemlenmektedir. Nisâ sûresi, Medine döneminde indirilmiş olup toplam 176 âyetten oluşmaktadır. "Nisâ" kelimesi Arapçada "kadınlar" anlamına gelmektedir. Nisâ sûresinde, kadın-erkek ilişkileri ve aile hayatına dair emirlere yer verilmektedir. Bu sûrede, ailede tarafların görev ve sorumluluklarına ilişkin sorulara cevap veren hükümler yer almaktadır. Söz konusu hükümlerin gerektiğinde yaptırımlarla desteklendiği görülmek-

tedir. Bu bölümde, araştırmanın konusu olan Nisâ sûresinin 34. âyetinde geçen darabe (برض) fiili hem insan yorumları hem de üretken yapay zekâ modellerinden biri olan ChatGPT 3.5'in analizleri bağlamında karşılaştırılmıştır. Bu çerçevede, klasik dönem tefsirden *Câmi'u'l-Beyân* ve *el-Keşşâf*, modern dönemden ise *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* ile *The Message of the Qur'an* isimli eserler incelenmiştir.

Arapçanın zengin anlam yapısı sebebiyle kelimelerin birden fazla anlamı olabilmektedir. Bu kelimelerden birisi de darabe (برض) fiilidir. Kelime, temel olarak bir şeyi bir şeye vurmak, çarpmak anlamına gelmektedir. Yere ayakla vurmak veya yürümek, hayvan veya nesnelere çekiçle vurmak, müzik aletlerinin çalınması gibi eylemlerde darabe (برض) fiiliyle ifade edilebilmektedir. Ayrıca, çamurun birbirine karıştırılması, örnek veya misal vermek de bu kelimenin farklı kullanımlarına örnek teşkil etmektedir. Elle, sopa veya kılıçla vurmak gibi somut eylemlerden, yağmurun toprağa vurmaması, paraların çekiçle basılması gibi mecazi kullanımlara kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. (Al-Râghib al-İşfahanî, al-Mufradât fî Garîb al-Qur'ân - The Arabic Lexicon, t.y.). Nisâ sûresi 34. âyette ailenin karı ve kocadan oluştuğu bu kurumun dinî, ahlakî ve hukukî kurallar çerçevesinde işlediği vurgulanmaktadır. Taraflar bu kurallara uyduklarında hem aile düzeni korunmakta hem de ailede huzur sağlanmaktadır. Ancak, kurallar ihlal edildiğinde düzeni yeniden tesis etmek amacıyla çeşitli tedbirlerin uygulanabileceği belirtilmektedir. (Karaman vd., 2007, s. 2/620-625) “*Sâliha kadınlar Allah'a itaatkârdır; Allah'ın korumasına uygun olarak, kimsenin görmediği durumlarda da kendilerini korurlar. (Evlilik hukukuna) baş kaldırmamasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve onları dövün..*” Nisâ sûresi 34. âyette kadınların aile içindeki tutum ve davranışlarına göre “sâliha” ve “nüşûz” olmak üzere iki grupta değerlendirildiği ifade edilmektedir. Kadının kadının nüşûz durumu söz konusu olduğunda kocanın başvurabileceği tedbirlerin aşamalı olarak sıralanmıştır. Söz konusu durum devam ettiği takdirde en son çare olarak *vadribûhun(ne)* ifadesiyle darabe (برض) fiilinin öngörüldüğü belirtilmiştir.

Klasik dönem müfessirlerinden Taberî, âyette geçen bu fiil için şiddet içermeyen, iz bırakmayacak bir araçla hatta misvak gibi hafif bir nesne ile uygulanması gerektiği şeklinde rivayeti aktarmaktadır. (Taberî, 1420/2000, s. 8/315-317). Zemahşerî, bu fiili temel anlamıyla vurmak, dövmek anlamında anlaşılması durumunda eylemin kadına zarar verecek ya da onur kırıcı bir biçimde uygulanmaması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca söz konusu fiilin uygulanmasından çok caydırıcılık ve hatırlatma işlevi taşıdığını ifade etmektedir. (Zemahşerî, 1995, s. 1/507). Modern dönem eserlerinden *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* isimli eserinde Şimşek, âyette geçen bu fiile temkinli bir yaklaşım sergilemektedir. Şimşek, âyetteki bu fiilin incitici, fiziksel zarar verici biçimde uygulanamayacağını vurgulamaktadır. Peygamber'in hiçbir eşine vurmadığını bu sebeple dövmemenin daha faziletli bir davranış olduğunu hatırlatmaktadır. Bu hükmün cezalandırma olarak değil aile içi huzuru sağlamada süreç odaklı ve şartlı olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. (Şimşek, 2011, s. 1/503). Muhammed Esed, *The Message of the Qur'an* adlı eserinde, Nisâ sûresi 34. âyette geçen bu fiili temel anlamıyla baş kaldırmamasından endişe edilen kadınlara en son çare olarak hafifçe vurmak şeklinde yorumlamaktadır. (Asad, 1980, s. 109) ChatGPT 3.5 Nisâ Sûresi 34. âyetinde geçen darabe (برض) fiilini, dövme veya vurma anlamında yorumlamanın Kur'an'ın bütüncül mesajı dikkate alındığında onun ahlakî ve insanî ilkeleriyle bağdaşmadığı belirtilmektedir. Bunun yerine, ailede yaşanan kriz durumlarında son aşamada başvurulabilecek sembolik bir ayrılık veya mesafe koyma davranışını ifade ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. ChatGPT 3.5 ayrıca, Kur'an'ın adalet, rahmet ve iyilik ilkeleriyle tutarlı yorumun da bu yaklaşım olduğunu vurgulamaktadır. (ChatGPT, n.d, [link](#))

Aşağıdaki tabloda, Nisâ sûresi 34. âyetinde geçen darabe (برض) fiilinin insan ile ChatGPT 3.5 yorumları benzerlik ve farklılıkları karşılaştırmalı bir şekilde özetlenmiştir.

Table 1. *Beşerî ve ChatGPT Yorumları Üzerinden Karşılaştırılması*

Değerlendirme Alanı	İnsan Yorumu	ChatGPT Yorumu	Benzerlikler	Farklar
Anlam ve yaklaşım	Hadisleri kaynak göstererek, darabe fiiline kelime kök ve anlamlarına ayrıntılı olarak yer verilmektedir.	Genel ve kavramsal bir çerçeve sunulmaktadır.	Fiziksel zarar reddedilmektedir. Sembolik/uyarıcı nitelik vurgulanmaktadır.	İnsan yorumu rivayet ve somut örneklerle detaylıdır; ChatGPT yorumu özet ve teoriktir.
Amaç ve işlev	Caydırıcılık sağlanması, aile huzurunun korunması hedeflenmektedir.	Ayrılık veya mesafe koyulması uygulanmaktadır.	Şiddetin cezalandırıcı değil işlevsel ve sınırlı olduğu vurgulanmaktadır.	İnsan yorumunda ayrıntılı ele alınmaktadır; ChatGPT genel çerçeve sunmaktadır.

SONUÇ

Bu araştırmada, ChatGPT 3.5 ve klasik ile modern dönem tefsir eserleri çerçevesinde Nisâ sûresi 34. âyetinde geçen darabe (برض) fiilinin yorumu incelenmiştir. Üretken yapay zekâ modeli ChatGPT 3.5, Nisâ sûresi 34. âyetinde geçen darabe (برض) fiilini evden uzaklaşmak olarak yorumlamaktadır. Bu fiilin fiziksel zarar verme amacı taşımadığını, Kur'an'ın ahlâkî, insanî ve rahmet esaslı ilkeleriyle uyumlu bir biçimde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Nisâ sûresi 34. âyetin sonunda geçen bu fiil genel olarak aile içinde karşılıklı sorumluluk ve adalet çerçevesinde son çare olarak uygulanabilecek bir uyarı veya mesafe koyma davranışı olarak değerlendirmektedir. Araştırmada incelenen klasik ve modern dönem tefsir eserlerinde ise darabe fiilinin temel anlamı olarak “vurmak” veya “dövmek” eyleminin son çare olarak uygulanması durumunda şiddet içermeyen, sembolik veya hafif bir nesne ile gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Araştırma, üretken yapay zekânın dinî metinlerin analizinde sağladığı katkıları ortaya koymaktadır. ChatGPT 3.5, farklı tefsirleri karşılaştırma, anlam bütünlüğünü görselleştirme ve metinler arası bağlantıları ortaya çıkarma gibi imkânlar sunmaktadır. Bu durum araştırmacılara hızlı ve kapsamlı bir perspektif sağlamaktadır. Bununla birlikte yapay zekânın, öznel deneyim, duygusal derinlik ve bağlamsal incelikler gibi insana özgü yeteneklerden yoksun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla nihai yorum ve değerlendirme sürecinde insan araştırmacının bilgi, deneyim ve eleştirel bakış açısı belirleyici olmaktadır.

Sonuç olarak, darabe fiilinin yorumu hem klasik ve modern dönem tefsir eserlerinde hem de ChatGPT 3.5 analizlerinde, aile huzurunu ve düzeni korumaya odaklanan bir anlayış çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımda şiddet yerine caydırıcılık ve hatırlatma ön plana çıkmaktadır. Üretken yapay zekâ araçları, Kur'an araştırmalarında analitik katkılar sağlayabilen destekleyici unsurlar olarak kullanılabilir. Birlikte derinlemesine yorum ve bağlamsal çözümleme her zaman insanın ilmi birikimini gerektirmektedir. Yapay zekâ, Kur'an'ı anlamada insan düşüncesini destekleyen bir yardımcı olarak işlev görebilir; nihai anlam çıkarma yetisi araştırmacıların bilgi birikimi ve deneyimi ile şekillenmektedir. Üretken yapay zekânın LLM'lerin kapsam ve duyarlılık bakımından geliştirilmesi Kur'an bağlamlarını daha doğru kavrayabilmesi için önem taşımaktadır. Ayrıca, bu teknolojilerin tefsir alanındaki rolünü daha iyi belirleyebilmek amacıyla üretken yapay zekâ çıktıları ile insan yorumları arasındaki benzerlik ve farklılıkların karşılaştırıldığı araştırmaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Al-Rāghib al-İşfahānī, al-Mufradāt fī Garīb al-Qur'ān بيريغ تادرفجل—The Arabic Lexicon. (t.y.). Geliş tarihi 21 Ekim 2025, gönderen <https://arabiclexicon.hawramani.com/search/%D8%B6%D8%B1%D8%A8?cat=33>
- Asad, M. (1980). *The Message of the Qur'ān*. Dar al-Andalus Ltd.
- Babaoğlu, C., & Çubuk, E. B. S. (2025). Navigating Global Power Dynamics of AI and the Generative World Order. *Insight Tur-*

key, 27(2), 291-312. <https://www.jstor.org/stable/48829616>

- ChatGPT (OpenAI). (2022). Openai's ChatGPT And The Prospect Of Limitless Information: A Conversation with ChatGPT. *Journal of International Affairs*, 75(1), 379-386.
- Çetin, O. A., & Keşvelioğlu, A. (2025). Artificial Intelligence in National Security: Strategic Priorities of Türkiye and the UAE. *Insight Turkey*, 27(2), 245-270. <https://www.jstor.org/stable/48829614>
- Darabe filinin yorumu. (t.y.). Geliş tarihi 25 Ekim 2025, gönderen <https://chatgpt.com/share/68fd1714-ea20-8011-bda9-24ba9e-7ae1f3>
- Eshed, G. (2023). *The Rise of Chatbots* (Is the Chatbot a Threat or an Opportunity for Security Organizations?, ss. 9-10). International Institute for Counter-Terrorism (ICT). <https://www.jstor.org/stable/resrep51667.5>
- Kara, İ. (2024). *Kur'an Araştırmalarında Yapay Zekâ*. Kitap Dünyası Yayınları.
- Karaman, H., Çağrıncı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2007). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (3. bs, Vols. 1-5). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koçyigit, H. (2013). Modern Tefsir Hareketinin Niteliği. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), Article 1. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4289/254692>
- Matthews, B., & Ross, L. (2010). *Research Methods: A practical guide for social sciences*.
- Paçacı, M. (2007). Klasik Tefsir Neydi? *İslami İlimler Dergisi*, 1(3), Article 3. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/islamiilimler/issue/8748/109169>
- Pei, L., Jong, M. S.-Y., Huang, B., Pang, W.-C., & Shang, J. (2025). Formally integrating Generative AI into secondary education: Application of ChatGPT in EFL writing instruction. *Educational Technology & Society*, 28(3), 281-297. <https://www.jstor.org/stable/48827962>
- Şimşek, M. S. (2011). *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (Vols. 1-5). Beyan Yayınları.
- Taberî, E. C. M. b. C. b. Y. el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. (1420/2000). *Câmi 'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Vols. 1-10).
- Torre-López, J. de la, Ramírez, A., & Romero, J. R. (2023). Artificial intelligence to automate the systematic review of scientific literature. *Computing*, 105(10), 2171-2194.
- Webster, J. & Watson, Richard T. (2002). Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review. *MIS Quarterly*, 26/2.
- Zemahşerî, E.-K. M. b. Ö. b. M. el-Hârizmî. (1995). *El-Keşşâf 'an haķā'iki ġavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķāvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Vols. 1-6). Dar'ül Kütüb-il İlmiye.

Eski Türk ve Arap Toplumlarında Kadın

Sara Yasin YOUSEF KHADER¹

Özet

Bu çalışma, İslam öncesi Arap ve Türk toplumlarında kadının konumunu farklı kaynak tipleri üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Arap toplumuna ait şiir, rivayet ve kabile anlatıları, kadının çoğunlukla aile ve sosyal düzen içerisinde ikincil bir rol üstlendiğini ortaya koyarken; Türk toplumuna ait destanlar, yazıtlar ve sözlü gelenekler, kadının hem aile yaşamında hem de toplumsal düzende daha etkin ve saygın bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Eski Türk devletleri dönemini temsil eden belgeler, sözleşmeler, senetler, kanunlar ve özellikle Orhon Yazıtları gibi kaya üzerine dikilmiş yazıtlar kadın imgesinin izlerini taşımaktadır. Nitekim Orhon Yazıtları'nda kağan ile birlikte hatunun da devletin kurucu unsuru olarak anılması, kadının yalnızca aile içinde değil, devlet düzeninde de etkin bir rol üstlendiğini göstermektedir. Eski Arap toplumu için rivayetlerde Cahiliye döneminde kadın çoğunlukla ikincil ve edilgen bir figür olarak tanımlanır. Ancak şiirler ve sözlü kültürün ürünleri incelendiğinde, kadının toplumsal hayatta farklı roller üstlendiği görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu kaynakların analiziyle rivayetlerdeki tekdüze kadın imgesi ile edebî ve sözlü kültürdeki daha çeşitli temsiller arasındaki farklılığı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın özgün yönü, farklı kaynak türlerini ele alarak kadın hakkında aktarılan bilgilerin yalnızca tarihsel bir gerçeklik mi yoksa ideolojik bir söylem mi olduğunu sorgulamasıdır. Böylece kaynaklardaki doğru ve yanlış hikâyeler ayırt edilmeye, kadın imgesinin nasıl üretildiği ve toplumsal belleğe nasıl aktarıldığı anlaşılmaya çalışılmaktadır. Karşılaştırmalı yöntemle yürütülen bu araştırma, kadının tarihsel süreçteki rolünün yalnızca bir geçmiş kaydı olmadığını, aynı zamanda kolektif hafızayı şekillendiren önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.

Keywords: Kadın, Eski Türk Toplumu, Eski Arap Toplumu, Toplumsal Statü, Karşılaştırmalı inceleme.

Abstract

This study aims to comparatively examine the status of women in pre-Islamic Arab and Turkish societies through various types of sources. Poetry, narratives, and tribal accounts from Arab society generally depict women as occupying a secondary role within the family and social structure. In contrast, Turkish epics, inscriptions, and oral traditions suggest that women held a more active and respected position both in family life and in society at large. Documents representing the era of ancient Turkish states -including contracts, deeds, laws, and especially the Orkhon Inscriptions carved on stone -contain traces of women's roles. Notably, the mention of the khatun alongside the khagan as a founding element of the state indicates that women were influential not only within the family

but also in the political sphere. For pre-Islamic Arab society, narratives typically describe women as passive and secondary figures during the Jahiliyyah period. However, a closer examination of poetry and oral traditions reveals that women assumed diverse roles in social life. This study seeks to highlight the discrepancy between the uniform image of women in written accounts and the more varied representations found in literary and oral sources. The originality of this research lies in its focus on multiple source types to question whether the information about women reflects historical reality or ideological discourse. By distinguishing between accurate and distorted portrayals, the study investigates how the image of women was constructed and transmitted in collective memory. Using a comparative approach, the research demonstrates that women's historical roles are not merely records of the past but also crucial elements shaping societal consciousness.

Keywords: Women, Ancient Turkic Society, Ancient Arab Society, Social Status, Comparative Study.

GİRİŞ

Tarih boyunca kadın, farklı toplumlarda ve dinlerde çoğu zaman erkekten daha aşağı bir konumda görülmüş, çeşitli biçimlerde baskı ve ayrımcılığa maruz kalmıştır. Antik dönemlerin en gelişmiş ve medenî toplumu olarak kabul edilen Yunanlar dahi, Atina gibi felsefe, tıp ve bilimin merkezi olan bir uygarlığa sahip olmalarına rağmen, kadına gereken değeri vermemişlerdir. Örneğin kadın, adeta alınıp satılan bir meta olarak değerlendirilmiş; Yunan mitolojisinde ise tüm acıların ve felaketlerin kaynağı olarak gösterilmiştir (Ebû Bekr, 2005).

Romalılar döneminde de durum benzer nitelikteydi. Roma hukukuna göre “kadınlık” (feminitas) ehliyetsizlik sebeplerinden biri sayılmış, dolayısıyla kadın, hukuk önünde sınırlı bir statüye sahip olmuştur. Ancak Roma toplumu ilerledikçe, şehirleşme ve medeniyetin gelişmesiyle birlikte kadın üzerindeki baskı kısmen azalmış; miras ve mülkiyet gibi bazı haklar tanınmaya başlanmıştır (Abbas, 1987).

Ayrıca, Yunanlılar ve Romalılar, kadınlarına M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren örtünme ve peçe takma zorunluluğu getirmişlerdir. Kadınların yüzlerini örtmeleri, yalnızca gözlerinin görünür olmasına izin verilmesi toplumsal bir kural haline gelmiştir (el-Hûfî, 1961).

Yahudilikte de benzer bir tablo görülmektedir. Bozulmuş kutsal metinler olan Tevrat ve Talmud, kadının haklarını sınırlandıran ve onu hizmetçi konumuna indirgeyen hükümlerle doludur. Ayrıca ilk günahın sorumluluğu da yalnızca kadına yüklenmiş, Tevrat'ta şu ifadeye yer verilmiştir:

“Kadından başladı günah, onun yüzünden hepimiz ölüyoruz.” (*Kutsal Kitap*, Eski Ahit, Ortadoğu Kutsal Kitaplar Derneği, 1996, Yeşu Kitabı, Bölüm 25, Ayet 34).

Tüm bu örnekler, farklı din ve medeniyetlerde kadının tarih boyunca sistematik biçimde ikinci plana itildiğini ve erkek egemen anlayışların etkisiyle haklarının kısıtlandığını açıkça göstermektedir.

Bu genel tarihsel çerçevede, Câhiliye dönemindeki kadın, farklı biçimlerde ortaya çıkan benzer örneklerle karşı karşıya kalmıştır. Ancak bu döneme ilişkin bilinenlerin büyük bir kısmı, yalnızca kız çocuklarının diri diri gömülmesi uygulamasıyla sınırlıdır. Bu makalede, Câhiliye döneminde kadının üstlendiği farklı roller ele alınacak, İslam öncesi Türk kadınıyla karşılaştırılacak ve doğru ile yanlış tarihsel kabuller analitik bir bakış açısıyla değerlendirilecektir.

CÂHİLİYE DÖNEMİNDE KADIN

Bazı edebî dönemler kısmen bir belirsizlik ve karanlık perdesiyle örtülüdür. Bu durumun nedeni, ya söz konusu dönemlere ait edebî mirasın günümüze sınırlı ölçüde ulaşmış olması ya da araştırmacıların bu dönemlerin edebî ve tarihî yönlerini yeterince derinlemesine inceleyip ortaya koymamış

olmalarıdır (Dayf, 1960).

Câhiliye Dönemi, taşıdığı belirsizlikler ve bilgi eksiklikleri nedeniyle “karanlık çağ” olarak da adlandırılmaktadır. “Câhiliye” kavramı, genellikle “bilgisizlik” anlamına gelen *cehl* kökünden türemiş olsa da, bu dönemdeki kullanımı doğrudan bilginin zıttı olan cehalet anlamına gelmez. Şevki Dayf’a göre bu terim, daha çok “öfke, taşkınlık, kabalık ve düşüncesizlik” gibi davranış biçimlerini ifade etmektedir (Dayf, 1960).

Örnek olarak: Amr bin Kulsûm’e ait Muallaka’da geçen şu beyitte:

ألا لا يجهلن أحدٌ علينا فنجهل فوق الجهل الجاهليتنا

Sakın kimse bize karşı câhilce davranmasın, yoksa biz de ondan daha câhilcesini yaparız

ifadeleri, “câhiliye” kelimesinin İslam öncesi döneme özgü anlamını açıkça yansıtmaktadır. Bu kullanım, kelimenin doğrudan bilgisizlikten ziyade, öfke, taşkınlık ve aşırı tepkisellik gibi davranış biçimlerini nitelediğini göstermektedir. Nitekim bu terim, İslam’dan hemen önceki dönemdeki putperestlik, aşiretçilik, kan davası ve şiddet gibi, İslam’ın yasakladığı inanç ve ahlaki değerlerle özdeşleşmiş bir yaşam biçimini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.

Aksine bazı araştırmacılar, “cahiliye” kavramının bilgi eksikliğine, özellikle de dîni bilgisizliğe atıfta bulunduğunu belirtmektedir. Ali el-Cündî’ye göre bu adlandırma, İslam öncesi dönemin “ilahi bilgidan uzak” karakterini vurgulamakta ve İslam’ın getirdiği hakikat ve aydınlıkla bir karşıtlık oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır (el-Cündî, 1991).

Câhiliye döneminde Arap toplumu, merkezi bir otoriteye, yasal düzene veya birleşik bir devlet yapısına sahip değildi. Toplumsal yapı, büyük ölçüde geçim kaynaklarını aramak amacıyla sürekli yer değiştiren göçebe bedevi kabilelerden oluşmaktaydı. Bu durum, kabileler arasında yaşam tarzı, değer yargıları ve geleneksel uygulamalarda belirgin farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, kız çocuklarının diri diri gömülmesi (ve’d) uygulaması yalnızca belirli kabilelerde görülmekte olup, bu geleneği ilk başlatan kabilenin Temîm olduğu rivayet edilmektedir.

Câhiliye dönemi yaşam koşulları, insanları zorlu ve sert bir doğaya uyum sağlamaya mecbur bırakmıştır. Yoksulluk, sürekli göç, kabile savaşları, katı toplumsal yapılar ve dogmatik düşünce biçimleri, bireylerin yaşam biçimlerini, alışkanlıklarını ve değer sistemlerini derinden etkilemiştir. Altındal’ın (2017) de belirttiği üzere, bu yoksul ve çetin yaşam koşulları, bireyleri gasp, şiddet, intikam ve sürekli mücadele anlayışı çerçevesinde yaşamaya yöneltmiştir (Altındal, 2017).

Bu savaşçı, ataerkil ve kabile merkezli toplum yapısında kadın, çoğu zaman erkeğin “zayıf noktası” olarak görülmüştür. Câhiliye dönemine ilişkin çalışmalar, bu dönemin tarihsel gerçekliğinin büyük ölçüde belirsizliklerle, efsanelerle ve yanlış yorumlarla çevrili olduğunu göstermektedir. Ancak, sözlü edebiyatın ve halk kültürünün dönemin sosyal yapısını yansıtan en güvenilir kaynaklar arasında yer aldığı kabul edilmektedir. Bu nedenle, Câhiliye döneminde kadının toplumsal konumu, o dönemde yazılmış şiirler ve sözlü anlatılar üzerinden incelenebilir. Zayyat (2014) da çalışmalarında, kadın tarafından kaleme alınan veya kadın konulu şiirleri analiz ederek bu bağlamda önemli tespitlerde bulunmuştur.

Bazı kabilelerde kadın, zayıflığın ve utancın kaynağı olarak görülmüş, bu sebeple yeni doğan kız çocuklarının ya doğumdan hemen sonra ya da birkaç yıl içerisinde gömülmesi uygulanmıştır. Zayyat’ın eserinde yer alan bir şiirde bu bakış açısı şu şekilde ifade edilir:

تهوى حياتي وأهوى موتها أبداً والموت أكرم نزال على الحرم

Hayatımı sever o, ben de ölümünü severim

Ve ölüm, hürmetlerin en yüce misafiridir (Zayyat, 2014)

Bununla birlikte, kadın kimi zaman bu olumsuz imgenin tam zıddı bir konumda, toplumsal, edebî, ekonomik ve hatta siyasî yaşamın aktif bir öznesi olarak da karşıya çıkmaktadır. Nitekim Câhiliye döneminin bazı dönemlerinde kadınların fiilî liderlik pozisyonlarına geldiği, siyasî ilişkilerde etkili bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Ficar Savaşları sırasında Kınâne kabilesi ile Kays Aylân kabileleri arasında yaşanan çatışmada “Sabi’a bint Abd Şems”in öne çıkan örneklerden biri olduğu belirtilmektedir (Duwaykât, 2013).

Kadınlar aynı zamanda savaş alanlarında da etkin roller üstlenmiş, erkekleri cesaretlendirmiş, yaralıları tedavi etmiş ve savaşçılara su taşımışlardır. Hatta bazı rivayetlerde, savaşın kendi kabileleri üzerine geliştiğini gören kadınların, örtülerini çıkararak saçlarını açtıkları ve bu şekilde erkekleri mücadeleye teşvik ettikleri aktarılmaktadır (al-Bustanî, 1964).

Ekonomik yaşamda da kadınlar çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kimi kadınlar çobanlık, ticaret, bal, hurma, veya parfüm satıcılığı yapmış; kimileri yün eğirme, deri tabaklama, kâhinlik ve büyücülük gibi işlerle uğraşmıştır. Zayyat (2014) eserinde “Rudeyne” adlı kadının eşi “Semher” ile birlikte Hecer’de mızrak yapımıyla meşgul olduklarını, bu nedenle “Rudeynî” ve “Semherî” mızraklarının adlarını onlardan aldıklarını belirtmektedir.

Şair en-Nâbiğa bir beyitinde kadını şu şekilde dile getirir:

ليست من السود أعقابا إذا انصرفت ولا تبع بجنبى نخلة البرما

Biden ayrıldığı zaman siyah topuklulardan değildir o

Yanımda da Burmalı Hurmayı satan da değildir o (Zayyat, 2014)

Bazı kabilelerde ise kadın güzelliğın, zarafetin ve övgünün simgesi olarak görülmüş; genç kızlar şiir-
lere ve övgülere konu olmuştur. Velîd b. Ukbe’nin şu beyti bu duruma örnektir:

فأنك والكتاب عليّ كدابة وقد حلم الأديم

Seninle olan hâlim, yaşlanmış bir deriyi yumuşatmaya çalışan derici gibidir

Cahiliye döneminde kadının en belirgin biçimde öne çıktığı alan ise edebiyattır. Kadınlar, özellikle şiir, nesir, hitabet ve dildeki fesahatleriyle ün kazanmışlardır. Hind bint el-Hass, Tarîfetü’l-Hayr ve Selmâ el-Hemzâniyye gibi pek çok kadın hatip ve şair, bu dönemdeki güçlü kadın figürlerinin temsilcileridir (Darwish, 1967). Tarihçiler, isimleri günümüze kadar ulaşan çok sayıda kadın şairin varlığından söz etmektedir. Bu kadınlar, özellikle dildeki akıcılıkları, ifade cesaretleri ve düşünce özgürlükleriyle Arap edebiyatında derin izler bırakmışlardır.

Bu bağlamda, Cahiliye döneminde kadının muamelesinin kabileden kabileye ve adetten adete farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, pek çok Arap toplumu üzerine yazan yazarın belirttiğinin aksine, Kadının karşılaştığı etik olmayan muamelelerin varlığını inkâr etmemekle birlikte, kadın erkeğin keyfi oyuncağı olmayıp, faaliyetleriyle var olmuştur.

ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA KADIN

Türk milleti, tarih boyunca farklı coğrafyalara yayılmış pek çok devlet ve yönetim biçimi altında varlığını sürdürmüştür. Bu devletlerin her biri, içinde bulundukları çevresel, dinî ve askerî koşulların etkisiyle kendine özgü yasalar, gelenekler ve toplumsal yapılar geliştirmiştir. Coğrafi şartlar, inanç sistemleri ve ekonomik gereklilikler, Türk toplumlarının kültürel çeşitliliğinin temel belirleyicileri olmuştur.

Türk tarihi genel olarak İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olmak üzere iki ana dönemde incelenmektedir. Anadolu'nun tarihinin M.Ö. 4000–4500 yıllarına kadar uzandığı kabul edilmektedir. Bu döneme ait kayıtlar, kadının toplumdaki konumunun yalnızca annelikle sınırlı olmadığını; aynı zamanda kahramanlık, bilgelik ve üretkenlik gibi niteliklerle de tanımlandığını göstermektedir (Altındal, 1994). Bilge Kağan Kitabesi, ilk Türk abidelerinden biri olarak, kağanın hitabını içerir: “Sizler, anam hatun, büyük annelerim, ablalarım, halalarım, teyzelerim, prenseslerim...” Eski Türk inancına göre, “han ile hatun” gök ve yerin çocuklarıdır; bu inanç doğrultusunda kadın, yedinci kat gökte kutsal bir konumda yer almaktadır (Gündüz, 2012).

Türklerin tarih sahnesinde var olduğu İskit, Hun, Köktürk ve Uygur gibi devletler, İslamiyet'in kabulüne kadar farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş ve kendi özgün toplumsal düzenlerini oluşturmuşlardır. Eski Türk toplumlarının yaşam biçimi, Bedevi Arap toplumu gibi diğer toplumlarla kıyaslandığında oldukça farklı bir yapıya sahipti. Bu farkın en belirgin yönü, gelişmiş bir devlet düzeni, hukuki sistem ve idari yapıların varlığıydı. Böylece bireylerin hakları yasal güvence altına alınmış, toplumsal yaşam belirli kurallara bağlanmıştır.

Eski Türk devletlerine ilişkin kaynaklar, Arap toplumlarına dair tarihsel belgelerden biçim ve içerik bakımından farklılık göstermektedir. Türk tarihine ışık tutan Orhon Yazıtları, bırakılmış çeşitli sözleşmeler, kanunlar ve anlaşmalar, dönemin sosyal düzeni hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu belgeler, kadınların sosyal, ekonomik ve siyasal hayattaki etkin rollerini açıkça göstermektedir.

Tarih boyunca yapılan araştırmalar, birçok toplumda kadının erkek karşısında hukuki ve toplumsal açıdan ikincil konumda bulunduğunu ortaya koymuştur. Ancak bu genelleme Eski Türk toplumu için geçerli değildir. Gökalp'e (1970) göre, “Türk halkı, kadınlara haklarını tanıma ve onlara saygı gösterme konusunda diğer kadim topluluklardan ayrılır.” Türk mitolojisinde kadın figürü, kutsal, kahraman ve yaratıcı bir varlık olarak yüceltilmiştir. Nitekim anne hakkı, Tanrı hakkıyla eşdeğer görülmüştür (Ergin, 1958). Yaratılış Destanı'nda ise kadın, evrenin yaratılışına ilham veren bir unsur olarak yer almaktadır (İnan, 1934). Destanlarda kadın; erkeği kurtaran, koruyan ve yönlendiren bilge bir figür olarak betimlenmiştir (İzgi, 2014).

İnan (2022), *Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri* adlı eserinde, kadının yalnızca sosyal yaşamda değil, devlet yönetiminde, diplomatik ilişkilerde ve karar süreçlerinde de etkin bir rol üstlendiğini belirtir. Kadın, toplumun şekillenmesinde ve devamında belirleyici bir unsurdur. Yönetim ve savaş dâhil birçok alanda aktif olarak yer alan kadınların bu konumu, çeşitli yazılı belgelerde açıkça vurgulanmıştır.

Göktürk ve Uygur dönemlerinde kağanın eşi olan hatun, devlet işlerinde kocasıyla birlikte söz sahibi olmuştur. Emirnameler yalnızca kağan adına değil, kağan ve hatun adına birlikte imzalanmıştır (İzgi, 1975). Orhun Kitabeleri'nde “Hakan ve Hatunun Buyruğu” ifadesiyle başlayan pasajlara rastlanmaktadır (Gündüz, 2012); bu ifadeler kadının eski Türk devletlerinde yalnızca sembolik değil, yönetsel olarak da söz sahibi olduğunu göstermektedir.

Türklerle çağdaş olan topluluklar da bu durumu kayıt altına almıştır. İbn Haldun ve İbn Fadlan'ın seyahatnameleri, dönemin Türk toplumu hakkında önemli gözlemler içermektedir. İbn Fadlan, Türk kadınlarının hükümdarların yanında oturmasına ve onlara gösterilen saygıya hayret ettiğini ifade eder. Bu gözlemler, Türk kadınının kamusal ve özel yaşamda erkekle eşit bir konumda bulunduğunu göstermektedir (Kuzakçı, 2023).

Gündelik yaşamda kadınlar, erkeklerle birlikte toplumun üretim gücünü oluşturmaktaydı. Ata binmek, ok atmak, güreşmek ve savaşlarda mücadele etmek gibi faaliyetlerin yanı sıra evin temel sorumluluklarını da üstlenmişlerdir. “Yemek yapmak, çocuk bakımı, süt sağlamak, keçe ve kumaş dokumak, çadır kurmak, kocasının atını hazırlamak” gibi görevler, kadının yaşamının doğal parçalarıydı (Koca,

2012).

Evlilik, Eski Türk toplumunda genellikle zorla değil, karşılıklı rızaya dayalı olarak gerçekleşirdi. Gençler 15–17 yaşlarında velilerinin onayıyla evlenebilirlerdi (Baykara, 2001). Türklerde genellikle tek eşlilik hakimdi. Her ne kadar ilerleyen dönemlerde bazı hükümdarlar birden fazla eş almış olsa da, toplumun genelinde çok eşlilik yaygın değildi. Esas kadın statüsündeki eş, diğerleri üzerinde belirleyici konuma sahipti (Arsal, 2014; İnan, 1975).

Göktürklerde toplumsal statü evlilikte belirleyici bir unsurdur. Soyu yüksek bir kadının, kendisinden alt statüdeki biriyle evlenmesi uygun görülmezdi. Buna karşılık, toplumsal düzeyleri eşit olan çiftler için baba, gelenek gereği kızını talip olana vermekle yükümlüyüdü (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2011).

İbn Haldun’a göre, Eski Türklerde akraba evliliği yaygındı; erkek kardeşin veya babanın ölümünden sonra dul kalan kadınla evlenme geleneği mevcuttu. Bu uygulamanın amacı, hem kadının toplumsal güvencesini sağlamak hem de “namusu korumak” olarak açıklanmıştır (Kuzakçı, 2023). Ayrıca dul bir kadınla evlenen gencin, ahirette bakire bir eşle ödüllendirileceğine inanılması da bu geleneği güçlendiren unsurlardan biridir.

Boşanma, Türk toplumunda hoş karşılanmayan bir durum olarak görülmekteydi. Ancak bazı durumlarda kadın da boşanma hakkına sahipti. Kocanın sadakatsizliği veya geçim sorumluluklarını yerine getirmemesi gibi hallerde kadın boşanma talebinde bulunabilirdi (Kuzakçı, 2023).

Sonuç olarak, Eski Türk kadını; anne, eş, kız evlat ve kardeş olarak toplumda yüksek bir itibara sahipti. O, hem ailenin hem de toplumun temelini oluşturan bir figür olarak fedakârlık, bilgelik, cesaret ve yaratıcılıkla özdeşleşmiştir. Bu durum, Türk toplumunun kadına bakışında saygı, denge ve bütünlük ilkelerinin hâkim olduğunu açıkça göstermektedir.

SONUÇ

Eski Arap ve Türk toplumlarında kadın, tarihsel, kültürel ve sosyal koşulların etkisiyle farklı biçimlerde konumlanmış olsa da, her iki toplumda da toplumsal yapının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Câhiliye döneminde Arap kadını, genellikle ataerkil kabile düzeninin gölgesinde kalmış; kimi kabilelerde utanç unsuru veya zayıflık sembolü olarak görülmüşse de, bu durum tüm Arap toplumuna genellenemez. Zira bazı kabilelerde kadın, savaşlarda cesaretin kaynağı, siyasî ilişkilerde etkili bir figür ve edebî üretimin merkezinde yer alan yaratıcı bir özne olarak öne çıkmıştır. Şair, hatip, kâhin, tacir ve lider kimlikleriyle Câhiliye Arap kadını, dönemin sert toplumsal koşullarına rağmen varlığını farklı biçimlerde hissettirmiştir. Buna karşılık Eski Türk toplumlarında kadın, yalnızca aile içinde değil, aynı zamanda devlet yönetiminde, diplomatik ilişkilerde, savaş meydanlarında ve üretim alanlarında da aktif roller üstlenmiştir. Türk kadınının toplumsal itibarı, töreye dayalı hukuk düzeni ve kültürel denge anlayışıyla güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla Arap kadını ile Türk kadını arasındaki fark, yalnızca cinsiyet temelli değil; coğrafî, ekonomik ve kültürel şartların belirlediği çok boyutlu bir yapıya dayanmaktadır. Bu karşılaştırma, her iki toplumun da kadına kendi toplumsal düzenleri içinde anlam yüklediğini ve kadının, tarih boyunca toplumun gelişmişlik düzeyini belirleyen en önemli göstergelerden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ‘Abbās, ‘A. (1987). *al-Mar’a wa’l-Usra fî Ḥaḍārāt al-Shu’ub wa Anẓimatiḥā* [Kadın ve Aile: Toplumların Medeniyetleri ve Düzenleri]. Dār Ṭalās li’l-Dirāsāt wa’n-Neşr.
- al-Bustānī, K. (1964). *an-Nisā’ al-‘Arabiyyāt fî’l-adab, fî’l-ğinā’, fî’l-ḥarb, fî’l-kahāna* [Edebiyatta, Şarkılarda, Savaşta ve Kehanette Arap Kadınları]. Dār Bayrūt wa Şādir li’l-Ṭibā’a wa’n-Neşr.
- Altındal, A. (2017). *Türkiye’de kadın* (3. baskı). Alfa Basım Yayım. (İlk baskı 2004).

- Altındal, M. (1994). *Osmanlıda kadın*. İnsan ve Toplum Dizisi. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Baykara, T. (2001). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara: AKM Başkanlığı.
- Darwish, M. T. (1967). *al-Khiṭāba fī Ṣadr al-Islām* [İslam'ın İlk Döneminde Hitabet] (Cilt 1, 1. baskı). Dârü'l-Ma'ârif.
- Dayf, Ş. (1960). *al-ʿAsr al-Jāhilī* [Cahiliye Dönemi] (11. baskı). Dârü'l-Maârif.
- Dwaykāt, Z. (2013). Şurat al-mar'a fī'n-naṭr al-jāhilī [Cahiliye Dönemi Nesrinde Kadın İmgesi] (Yüksek lisans tezi). en-Neceh el-Vaṭaniyya Üniversitesi.
- Ebû Bekr, A'. (2005). *İnsāniyyat al-mar'a bayna al-Islām wa'l-adyān al-ukhrā* [Kadının İnsanlığı: İslam ve Diğer Dinler Arasında]. Markaz at-Tanwîr.
- el-Cundî, 'A. (1991). *Fî Târîhi'l-edebî'l-cāhilī* [Cahiliye Dönemi Edebiyatı Tarihi Üzerine] (Cilt 1). Dârü'l-Ma'ârif.
- el-Hûfî, A. M. (1961). *al-Ghazal fî al-ʿAsr al-Jāhilī* [Cahiliye Döneminde Gazel].
- Ergin, M. (1958). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TTK Basımevi.
- Gökalp, Z. (1970). *Türkçülüğün esasları* (M. Kaplan, Ed.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gündüz, A. (2012). Tarihî süreç içerisinde Türk toplumunda ve devletlerinde kadının yeri ve önemi. *International Journal of Social Science*, 5(5), 129–148.
- İnan, A. (2022). *Tarih boyunca Türk kadını*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. K. (1934). *Türk mitolojisinde ve halk edebiyatında kadın*. *Türk Yurdu*, 4, 274.
- İzgi, Ö. (1975). *İslamiyetten önce Türk kadınları*. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 145–155.
- İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk tarihi araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Koca, S. (2012). *Türk kültürünün temelleri 2* (3. baskı). Ankara: Kültür.
- Taşağıl, A., Kuzakçı, B., Usta, A., Müderrisoğlu, A., & Alim Baran, T. (2023). *Tarih boyunca Türk kadını*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.
- Üçok, M., Mumcu, E., & Bozkurt, S. (2011). *Türk hukuk tarihi* (15. baskı). Ankara: Turhan.
- Zayyât, H. (2014). *al-Mar'a fî'l-jāhiliyya* [Cahiliye Döneminde Kadın]. *Mu'assasat Hindâwî li't-Ta'lîm wa't-Taḳāfa*.

Dijital Dönüşüm Sürecinde Dönüştürücü Liderliğin Rolü Üzerine Bir Araştırma^{50*}

Gülcan OLÇUM SELEK^{1<}
Prof. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI²

Özet

Dijital dönüşüm, günümüz örgütlerinin stratejik öncelikleri arasında yer almakta ve iş yapış biçimlerinden örgütsel kültüre kadar birçok alanda köklü değişimleri beraberinde getirmektedir. Bu dönüşüm yalnızca teknik altyapıların değişimiyle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda çalışanların bu süreci nasıl algıladıkları, nasıl benimsedikleri ve liderlik yaklaşımlarının bu algıyı nasıl şekillendirdiği de önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. Başka bir ifade ile bu dönüşümün sürdürülebilir biçimde gerçekleşmesi, yalnızca teknik donanımla değil, aynı zamanda liderlik anlayışı ve insan kaynağıyla doğrudan ilişkili görülmektedir. Bu bağlamda yürütülen bu araştırmanın amacı, dijital dönüşüm süreçlerinde insan faktörünün belirleyici rolüne odaklanarak, dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Dönüştürücü liderliğin, çalışanları motive etme, ilham verme ve vizyon kazandırma boyutlarıyla dijitalleşme süreçlerine katkı sunduğu varsayılmaktadır. Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veriler, Türkiye’de farklı sektörlerde çalışan bireylerden elde edilmiş, veri toplama aracı olarak Dönüştürücü Liderlik Ölçeği ve Dijital Dönüşüm Algısı Ölçeği kullanılmış olup 450 kişiden veri toplanmıştır. Araştırma, insan odaklı liderlik yaklaşımlarının dijitalleşme süreçlerindeki önemini vurgulamakta ve bu alandaki literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Aynı zamanda uygulayıcılara, dijital dönüşüm stratejilerinde liderlik stillerine yönelik farkındalık geliştirme konusunda yol gösterici öneriler sunmaktadır. Araştırma verilerinin analizi sonucu elde edilen ön bulgular dönüştürücü liderlik tarzının varlığında çalışanların dijital dönüşüm süreçlerine daha açık, istekli ve pozitif yaklaştığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Dönüşüm, Dönüştürücü Liderlik, Liderlik.

Abstract

Digital transformation has become one of the strategic priorities of contemporary organizations, bringing about profound changes in various areas ranging from business processes to organizational culture. This transformation is not limited solely to changes in technical infrastructure; it also highlights how employees perceive and adopt this process, and how leadership approaches shape these percep-

50 ¹Bu araştırma, yazarın “Dönüştürücü Liderliğin Dijital Dönüşümüne Etkisinde Yenilikçi Örgüt Kültürü ve Yenilikçi İş Davranışının Aracılık Rolü” başlıklı doktora tezinden türetilmiş olup TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) 2211-Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı kapsamında desteklenmektedir.

tions as an important area of research. In other words, the sustainable realization of digital transformation is closely related not only to technological capabilities but also to leadership approaches and human resources. In this context, the purpose of this study is to examine the effect of transformational leadership on employees' perceptions of digital transformation by focusing on the determining role of the human factor in digital transformation processes. It is assumed that transformational leadership contributes to digitalization processes through its dimensions of motivating employees, inspiring them, and providing a clear vision. A quantitative research method was employed in the study. The data were collected from employees working in different sectors in Türkiye, using the Transformational Leadership Scale and the Digital Transformation Perception Scale, with a total of 450 valid responses obtained. The study emphasizes the importance of human-oriented leadership approaches in digitalization processes and aims to contribute to the relevant literature. In addition, it offers practical insights for practitioners by providing guidance on developing awareness of leadership styles within digital transformation strategies. The preliminary findings indicate that in the presence of transformational leadership, employees approach digital transformation processes with greater openness, willingness, and positivity.

Keywords: Digital Transformation, Transformational Leadership, Leadership

GİRİŞ

Dijital dönüşüm, günümüz örgütlerinin rekabet avantajı elde edebilmesi ve sürdürülebilirliğini sağlayabilmesi açısından stratejik bir zorunluluk hâline gelmiştir. Dijital teknolojiler, yalnızca iş süreçlerinin otomasyonu ve verimliliğin artırılması amacıyla kullanılmamakta; aynı zamanda örgütlerin yapısal özelliklerini, değer yaratma biçimlerini ve örgütsel kültürlerini de derinden etkilemektedir (Vial, 2019). Bu bağlamda dijital dönüşüm, teknoloji temelli bir değişim sürecinin ötesinde, örgütlerin bütünsel bir yeniden yapılanma sürecini ifade etmektedir.

Literatürde dijital dönüşüm çoğunlukla bilgi teknolojileri altyapılarının geliştirilmesi ve dijital araçların entegrasyonu çerçevesinde ele alınsa da, bu sürecin başarısı büyük ölçüde çalışanların dijital dönüşüme yönelik algıları, tutumları ve davranışlarıyla ilişkilidir (Westerman, Bonnet & McAfee, 2014). Çalışanların dijital dönüşümü benimsemesi, değişime yönelik direnç göstermemesi ve sürece aktif katılım sağlaması, dönüşümün sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Bu noktada, çalışanların dijital dönüşüm sürecini nasıl algıladıkları ve bu algının hangi örgütsel faktörler tarafından şekillendirildiği önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır.

Dijital dönüşüm süreçleri genellikle belirsizlik, karmaşıklık ve hızlı değişim dinamiklerini içermektedir. Bu durum, çalışanlar açısından iş güvencesi endişesi, rol belirsizliği ve yetkinlik kaygısı gibi olumsuz algıların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Kane, Palmer, Phillips, Kiron & Buckley, 2015). Bu tür algıların yönetilmesinde liderlerin üstlendiği rol, dijital dönüşümün başarısı üzerinde belirleyici olmaktadır. Özellikle vizyoner, ilham verici ve değişimi destekleyen liderlik yaklaşımları, çalışanların dönüşüm sürecine yönelik algılarını olumlu yönde etkileyebilmektedir.

Bu bağlamda dönüştürücü liderlik yaklaşımı, dijital dönüşüm süreçlerinde dikkat çeken liderlik stillerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Dönüştürücü liderler, çalışanlara ortak bir vizyon sunarak onları motive etmekte, bireysel gelişimi desteklemekte ve örgütsel değişime yönelik gönüllü katılımı teşvik etmektedir (Bass, 1985; Avolio & Bass, 1995). Dijital dönüşüm gibi köklü değişim süreçlerinde, dönüştürücü liderliğin çalışanların algılarını ve tutumlarını şekillendirme potansiyeli literatürde giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Bu çerçevede yürütülen bu araştırmanın amacı, dijital dönüşüm süreçlerinde insan faktörünün belirleyici rolüne odaklanarak, dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisini incelemektir. Türkiye’de farklı sektörlerde çalışan bireylerden elde edilen veriler doğrultusunda

gerçekleştirilen bu araştırma, dijital dönüşüm literatürüne liderlik perspektifinden katkı sağlamayı ve uygulayıcılara dijital dönüşüm stratejilerinde liderlik yaklaşımlarına ilişkin yol gösterici öneriler sunmayı amaçlamaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Dijital Dönüşüm

Dijital dönüşüm, örgütlerin dijital teknolojileri kullanarak iş süreçlerini, örgütsel yapıları ve değer yaratma mekanizmalarını köklü biçimde yeniden şekillirmesi süreci olarak tanımlanmaktadır (Vial, 2019). Bu süreç, yalnızca mevcut faaliyetlerin dijital araçlarla desteklenmesini değil; aynı zamanda örgütsel zihniyetin, çalışma biçimlerinin ve stratejik yönelimlerin dönüşümünü de kapsamaktadır.

Westerman ve arkadaşlarına (2014) göre dijital dönüşüm, dijital teknolojilerin örgütsel performansı artıracak şekilde stratejik olarak kullanılmasıyla ortaya çıkan bir değişim sürecidir. Bu süreçte teknolojik yatırımlar kadar, liderlik anlayışı, örgüt kültürü ve çalışan yetkinlikleri de belirleyici unsurlar arasında yer almaktadır. Dijital dönüşümün yalnızca teknoloji odaklı ele alınması, örgütlerde beklenen faydanın sağlanamamasına ve dönüşüm girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açabilmektedir.

Dijital dönüşüm sürecinde insan faktörü kritik bir rol oynamaktadır. Çalışanların dijital becerileri, değişime açıklıkları ve dijital dönüşüme yönelik algıları, dönüşüm sürecinin etkinliğini doğrudan etkilemektedir (Kane et al., 2015). Çalışanların dijital dönüşümü bir tehdit yerine bir fırsat olarak algılamaları, örgütsel bağlılıklarını ve yenilikçi davranışlarını artırabilmektedir. Bu noktada, dijital dönüşüm algısının şekillenmesinde liderlerin üstlendiği rol ön plana çıkmaktadır.

Örgütlerde dijital dönüşümün başarıyla uygulanabilmesi için, teknik altyapının yanı sıra insan odaklı yönetim anlayışlarının benimsenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda liderlik, dijital dönüşüm sürecinin yalnızca yönetsel değil, aynı zamanda psikolojik ve kültürel boyutlarını da kapsayan temel bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Dönüştürücü Liderlik

Dönüştürücü liderlik, liderlerin çalışanların değerlerini, inançlarını ve tutumlarını etkileyerek onları örgütsel amaçlar doğrultusunda motive etmesi ve dönüştürmesi sürecini ifade eden bir liderlik yaklaşımıdır. Bu kavram ilk kez Burns (1978) tarafından ortaya atılmış, daha sonra Bass (1985) tarafından örgütsel bağlamda geliştirilerek sistematik bir liderlik modeli hâline getirilmiştir. Dönüştürücü liderlik, lider ile izleyenler arasında karşılıklı bir etkileşim yaratarak bireysel çıkarların ötesine geçilmesini ve ortak bir vizyon etrafında bütünleşmesini hedeflemektedir.

Bass'a (1985) göre dönüştürücü liderlik, çalışanların yalnızca mevcut performanslarını artırmakla kalmamakta; aynı zamanda onların potansiyellerini ortaya çıkarmalarını ve örgütsel değişim süreçlerine gönüllü olarak katılmalarını sağlamaktadır. Bu liderlik yaklaşımı, özellikle belirsizlik ve değişim dönemlerinde çalışanların motivasyonunu ve örgütsel bağlılığını güçlendiren önemli bir yönetim aracı olarak değerlendirilmektedir.

Dönüştürücü liderlik literatürde genellikle dört temel boyut çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu boyutlar; idealleştirilmiş etki (karizma), ilham verici motivasyon, entelektüel teşvik ve bireysel ilgi olarak tanımlanmaktadır (Bass & Avolio, 1994). İdealleştirilmiş etki boyutu, liderin etik değerlere bağlılığı ve örnek bir rol model olarak algılanmasını ifade ederken; ilham verici motivasyon, çalışanlara anlamlı bir vizyon sunulması ve ortak hedefler doğrultusunda motive edilmelerini kapsamaktadır. Entelektüel teşvik boyutu, çalışanların mevcut varsayımları sorgulamalarını ve yenilikçi çözümler üretmelerini teşvik ederken; bireysel ilgi boyutu, liderin çalışanların bireysel ihtiyaçlarına duyarlılık

göstermesini ve kişisel gelişimlerini desteklemesini ifade etmektedir.

Dönüştürücü liderlik yaklaşımı, çalışanların değişime yönelik tutumlarını olumlu yönde etkileyerek örgütsel yenilikçilik, öğrenme ve adaptasyon süreçlerini desteklemektedir (Judge & Piccolo, 2004). Özellikle hızlı değişim ve belirsizlik içeren örgütsel ortamlarda, dönüştürücü liderlerin çalışanlara güven vermesi ve değişimi anlamlandırmalarına yardımcı olması, örgütsel performans üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Bu yönüyle dönüştürücü liderlik, çağdaş örgütlerin karşı karşıya kaldığı dijitalleşme ve teknolojik dönüşüm süreçlerinde stratejik bir liderlik yaklaşımı olarak değerlendirilmektedir.

Dönüştürücü Liderlik ve Dijital Dönüşüm İlişkisi

Dijital dönüşüm süreçleri, örgütlerde yalnızca teknolojik altyapının yenilenmesini değil, aynı zamanda çalışma biçimlerinin, örgütsel kültürün ve bireysel rollerin yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir. Bu süreçler çoğu zaman belirsizlik, rol karmaşası ve değişime yönelik direnç gibi sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle dijital dönüşümün başarıyla yönetilmesi, büyük ölçüde liderlerin çalışanların algılarını ve tutumlarını nasıl yönlendirdiğiyle ilişkilidir (Kane et al., 2015).

Literatürde, dönüştürücü liderliğin örgütsel değişim ve yenilik süreçlerinde kritik bir rol oynadığına dair güçlü bulgular bulunmaktadır. Dönüştürücü liderler, çalışanlara dijital dönüşümün örgüt ve bireyler için taşıdığı anlamı açıklayarak, bu sürecin tehditten ziyade bir gelişim ve öğrenme fırsatı olarak algılanmasını sağlayabilmektedir (Eisenbeiss, van Knippenberg & Boerner, 2008). Bu durum, çalışanların dijital dönüşüm süreçlerine yönelik algılarının olumlu yönde şekillenmesine katkı sunmaktadır.

Dijital dönüşüm bağlamında dönüştürücü liderliğin özellikle ilham verici motivasyon ve entelektüel teşvik boyutlarının ön plana çıktığı görülmektedir. İlham verici liderler, çalışanlara dijitalleşme sürecine ilişkin net bir vizyon sunarak belirsizlik algısını azaltmakta; entelektüel teşvik yoluyla ise çalışanların yeni teknolojilere uyum sağlamalarını ve yenilikçi düşünce geliştirmelerini desteklemektedir (Zhu, Chew & Spangler, 2005). Bu süreçte bireysel ilgi boyutu, çalışanların dijital yetkinliklerini geliştirmelerine yönelik destek sunulması açısından önem taşımaktadır.

Önceki araştırmalar, dönüştürücü liderliğin çalışanların değişime açıklığı, yenilikçi iş davranışları ve örgütsel bağlılıkları üzerinde pozitif etkiler yarattığını ortaya koymaktadır (Podsakoff, MacKenzie, Moorman & Fetter, 1990). Dijital dönüşüm gibi kapsamlı değişim süreçlerinde, bu etkilerin çalışanların dijital dönüşüm algısını da olumlu yönde şekillendirmesi beklenmektedir. Çalışanların dijital dönüşümü anlamlı, gerekli ve faydalı bir süreç olarak algılamaları, dönüşümün başarıyla uygulanması açısından kritik bir faktör olarak değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda, dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisinin incelenmesi, dijital dönüşüm literatüründe insan ve liderlik boyutuna odaklanan çalışmalar açısından önemli bir katkı sunmaktadır. Ayrıca bu ilişkinin ortaya konulması, örgütlerin dijital dönüşüm stratejilerinde liderlik yaklaşımlarına yönelik daha bilinçli ve sistematik uygulamalar geliştirmelerine olanak tanıyacaktır.

YÖNTEM

Dijital dönüşüm süreçleri, örgütlerde yalnızca teknolojik yenilenmeyi değil; aynı zamanda çalışanların tutumlarını, algılarını ve davranışlarını da kapsayan çok boyutlu bir değişimi ifade etmektedir. Bu süreçlerin başarıyla yönetilebilmesi, çalışanların dijital dönüşümü nasıl algıladıkları ve bu algının hangi örgütsel faktörler tarafından şekillendirildiğiyle yakından ilişkilidir. Literatürde, çalışan algılarının liderlik tarzlarından önemli ölçüde etkilendiği vurgulanmaktadır (Podsakoff et al., 1990; Judge

& Piccolo, 2004).

Dönüştürücü liderlik yaklaşımı, çalışanların değişim süreçlerine yönelik algılarını olumlu yönde etkileyen liderlik stillerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Dönüştürücü liderler, çalışanlara ilham vererek değişimi anlamlandırmalarını sağlamakta, ortak bir vizyon sunarak belirsizlik algısını azaltmakta ve bireysel gelişimi destekleyerek değişime gönüllü katılımı teşvik etmektedir (Bass & Avolio, 1994). Bu özellikleriyle dönüştürücü liderliğin, dijital dönüşüm gibi karmaşık ve belirsizlik içeren süreçlerde çalışanların algılarını şekillendirmede kritik bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Bu araştırmada, dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisi incelenmektedir. Araştırma kapsamında dönüştürücü liderlik bağımsız değişken, dijital dönüşüm algısı ise bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Araştırma modeli, dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm süreçlerine yönelik algılarını doğrudan etkilediği varsayımına dayanmaktadır.

Araştırma modelinin teorik temeli, dönüştürücü liderliğin çalışanların motivasyonlarını, yenilikçi düşünce düzeylerini ve değişime açıklıklarını artırdığına ilişkin bulgulara dayanmaktadır (Eisenbeiss et al., 2008; Zhu et al., 2005). Dijital dönüşüm sürecinde bu etkilerin, çalışanların dijitalleşmeye yönelik algılarının daha olumlu, istekli ve açık bir biçimde şekillenmesine katkı sunduğu öngörülmektedir.

Araştırma Hipotezi

Araştırma modeline dayalı olarak aşağıdaki H_1 ana hipotezi geliştirilmiştir:

H_1 : Dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Araştırmanın Amacı ve Türü

Bu araştırmanın amacı, dijital dönüşüm süreçlerinde dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisini incelemektir. Araştırma, değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan nicel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmış ve veriler anket yöntemiyle toplanmıştır.

Nicel araştırma yöntemi, bireylerin algı, tutum ve değerlendirmelerinin ölçülmesine olanak tanınması ve değişkenler arasındaki ilişkilerin istatistiksel olarak test edilebilmesi nedeniyle tercih edilmiştir (Creswell, 2014). Bu bağlamda araştırmada, dönüştürücü liderlik bağımsız değişken, dijital dönüşüm algısı ise bağımlı değişken olarak ele alınmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Türkiye’de farklı sektörlerde faaliyet gösteren örgütlerde çalışan bireyler oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında anket yöntemiyle veri toplanmış ve değerlendirmeye uygun 450 katılımcıdan elde edilen veriler analiz edilmiştir.

Veri Toplama Yöntemi ve Süreci

Araştırmada veri toplama tekniği olarak nicel veri toplama yöntemlerinden biri olan yapılandırılmış anket formu kullanılmıştır. Anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin sorular yer almaktadır. İkinci bölümde Dönüştürücü Liderlik Ölçeği, üçüncü bölümde ise Dijital Dönüşüm Algısı Ölçeği bulunmaktadır.

Dönüştürücü liderlik düzeyini ölçmek amacıyla kullanılan ölçek, liderlerin çalışanlar tarafından algılanan dönüştürücü liderlik davranışlarını ölçmeye yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Dijital dönüşüm algısı ölçeği ise çalışanların dijital dönüşüm sürecine yönelik algılarını belirlemeyi amaçlayan ifadeleri içermektedir. Ölçeklerde yer alan ifadeler 5’li Likert tipi derecelendirme ile ölçülmüştür (1 =

Kesinlikle katılmıyorum, 5 = Kesinlikle katılıyorum).

Veri Toplama Araçları

Dönüştürücü Liderlik Ölçeği

Araştırmada dönüştürücü liderlik düzeyini ölçmek amacıyla Dönüştürücü Liderlik Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek, dönüştürücü liderliğin çok boyutlu yapısını ölçmeye yönelik olarak geliştirilmiş olup, literatürde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ölçek; idealleştirilmiş etki, ilham verici motivasyon, entelektüel teşvik ve bireysel ilgi olmak üzere dört boyuttan ve 20 ifadeden oluşmaktadır (Bass & Avolio, 1995).

Katılımcılardan, yöneticilerinin sergilediği liderlik davranışlarını değerlendirmeleri istenmiştir. Ölçekte yer alan ifadeler, 5’li Likert tipi derecelendirme kullanılarak (1=Kesinlikle katılmıyorum, 5=Kesinlikle katılıyorum) ölçülmüştür. Ölçeğin önceki araştırmalarda yüksek güvenirlik değerlerine sahip olduğu rapor edilmiştir (Judge & Piccolo, 2004).

Dijital Dönüşüm Algısı Ölçeği

Araştırmada çalışanların dijital dönüşüme yönelik algılarını ölçmek amacıyla Dijital Dönüşüm Algısı Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek, çalışanların çalıştıkları kurumun dijital dönüşüm sürecine ilişkin algılarını ölçmeye yönelik 12 ifadeden oluşmaktadır.

Dijital dönüşüm algısı, işletmenin teknoloji kullanımı, dijital stratejileri, dijital liderlik yapısı ve organizasyonel esnekliğini kapsayan boyutlarla ele alınmıştır (Vial, 2019; Kane et al., 2015). Ölçek maddeleri 5’li Likert tipi derecelendirme ile ölçülmüştür. Ölçeğin geçerlik ve güvenirliğinin önceki araştırmalarda test edildiği ve kabul edilebilir düzeylerde olduğu belirtilmektedir.

Veri Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler, istatistiksel analizlere tabi tutulmuştur. Veri analiz sürecinde öncelikle eksik veriler ve aykırı değerler incelenmiş, analizlere uygun olmayan veriler değerlendirme dışı bırakılmıştır. Ardından araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenirliği, Cronbach’s Alpha katsayısı aracılığıyla test edilmiştir.

Değişkenlere ilişkin genel eğilimleri belirlemek amacıyla tanımlayıcı istatistikler (ortalama ve standart sapma) hesaplanmıştır. Araştırma hipotezlerinin test edilmesi amacıyla, dönüştürücü liderlik ile dijital dönüşüm algısı arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon analizi ile incelenmiştir. Dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla ise basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.

Tüm istatistiksel analizler, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan SPSS paket programı aracılığıyla yapılmış ve analizlerde istatistiksel anlamlılık düzeyi %95 güven aralığında ($\alpha = .05$) değerlendirilmiştir (Hair et al., 2014).

BULGULAR

Bu bölümde araştırma kapsamında elde edilen verilerin analizine ilişkin bulgulara yer verilmektedir. Öncelikle kullanılan ölçeklerin güvenirlikleri incelenmiş, ardından değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler sunulmuş, değişkenler arasındaki ilişkiler korelasyon analizi ile değerlendirilmiş ve son olarak araştırma hipotezleri regresyon analizi ile test edilmiştir. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen tüm istatistiksel analizler, sosyal bilimlerde yaygın olarak kabul edilen %95 güven aralığında ($\alpha = .05$) test edilmiştir. İstatistiksel anlamlılık düzeyi $p < .05$ olarak kabul edilmiştir.

Güvenirlik Analizi Bulguları

Araştırmada kullanılan ölçeklerin iç tutarlılık düzeylerini belirlemek amacıyla Cronbach's Alpha katsayısı hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Dönüştürücü Liderlik ve Dijital Dönüşüm Algısı Ölçeklerine İlişkin Güvenirlik Analizi

Ölçek	Madde Sayısı	Cronbach's Alpha (α)
Dönüştürücü Liderlik	20	.958
Dijital Dönüşüm Algısı	12	.956

Not: $\alpha \geq .70$ kabul edilebilir, $\alpha \geq .80$ iyi, $\alpha \geq .90$ çok yüksek güvenirlik göstermektedir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere, Dönüştürücü Liderlik Ölçeği'nin Cronbach's Alpha katsayısı .96, Dijital Dönüşüm Algısı Ölçeği'nin Cronbach's Alpha katsayısı ise .96 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar, her iki ölçeğin de çok yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu ve araştırma kapsamında güvenle kullanılabileceğini göstermektedir.

Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmada yer alan temel değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Dönüştürücü Liderlik ve Dijital Dönüşüm Algısına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	N	Ortalama (M)	Standart Sapma (SD)
Dönüştürücü Liderlik	450	3.73	0.79
Dijital Dönüşüm Algısı	450	3.78	0.80

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, katılımcıların dönüştürücü liderlik algılarının ortalama değeri 3.73, dijital dönüşüm algılarının ortalama değeri ise 3.78 olarak hesaplanmıştır. Bu bulgular, katılımcıların hem dönüştürücü liderlik hem de dijital dönüşüm algılarının orta-yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir.

Korelasyon Analizi Bulguları

Dönüştürücü liderlik ile dijital dönüşüm algısı arasındaki ilişkinin yönünü ve gücünü belirlemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Dönüştürücü Liderlik ile Dijital Dönüşüm Algısı Arasındaki Korelasyon Analizi

Değişkenler	1	2
1. Dönüştürücü Liderlik	—	
2. Dijital Dönüşüm Algısı	.827***	—

Not: *** $p < .001$

Korelasyon analizi sonuçlarına göre, dönüştürücü liderlik ile dijital dönüşüm algısı arasında pozitif yönde ve yüksek düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = .83$, $p < .001$). Bu bulgu, dönüştürücü liderlik algısı arttıkça çalışanların dijital dönüşüm algılarının da arttığını göstermektedir.

Regresyon Analizi ve Hipotez Testi Bulguları

Araştırmanın temel hipotezi olan dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisini test etmek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Dönüştürücü Liderliğin Dijital Dönüşüm Algısı Üzerindeki Etkisine İlişkin Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: Dijital Dönüşüm

Bağımsız Değişken	B	SH	β	t	p
Dönüştürücü Liderlik	0.844	0.027	.827	31.19	.000

R	R ²	F	p
.827	.685	973.0	.000

Regresyon analizi sonuçları, dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısını pozitif ve anlamlı biçimde yordadığını göstermektedir ($\beta = .83$, $p < .001$). Kurulan modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($F(1, 448) = 973.0$, $p < .001$) ve dijital dönüşüm algısındaki varyansın %68.5'inin dönüştürücü liderlik tarafından açıklandığı belirlenmiştir ($R^2 = .69$). Bu bulgular doğrultusunda, H1 hipotezi desteklenmiştir.

Bulguların Genel Değerlendirmesi

Araştırma bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerinde güçlü ve belirleyici bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Özellikle elde edilen yüksek korelasyon ve açıklanan varyans oranı, dijital dönüşüm süreçlerinde liderlik faktörünün önemini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, dijital dönüşümün yalnızca teknolojik yatırımlarla değil, aynı zamanda insan odaklı liderlik yaklaşımlarıyla desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

TARTIŞMA

Bu çalışmada, dijital dönüşüm süreçlerinde dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, dönüştürücü liderlik ile dijital dönüşüm algısı arasında pozitif ve yüksek düzeyde anlamlı bir ilişki bulunduğunu ve dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısını güçlü biçimde yordadığını göstermektedir. Tüm sonuçlar sosyal bilimlerde kabul edilen %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < .001$).

Araştırma bulguları, dijital dönüşümün yalnızca teknolojik altyapı ve dijital araçlara yapılan yatırımlarla açıklanamayacağını; bu sürecin çalışan algıları ve liderlik yaklaşımlarıyla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen yüksek etki büyüklüğü, dijital dönüşüm algısının şekillenmesinde dönüştürücü liderliğin belirleyici bir rol üstlendiğine işaret etmektedir. Bu durum, dijital dönüşüm süreçlerinde liderliğin insan odaklı bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini vurgulayan

literatürle uyumludur (Vial, 2019; Westerman, Bonnet & McAfee, 2014).

Dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisi, bu liderlik tarzının çalışanlara ilham veren, değişimi anlamlandırmalarını sağlayan ve belirsizlik algısını azaltan yapısıyla açıklanabilir. Dijital dönüşüm süreçlerinin doğası gereği belirsizlik ve değişim içerdiği göz önünde bulundurulduğunda, çalışanların süreci nasıl algıladıkları dönüşümün başarısı açısından kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda dönüştürücü liderliğin, çalışanların dijital dönüşüme yönelik daha açık ve olumlu bir algı geliştirmelerine katkı sunduğu söylenebilir.

Araştırma sonuçları, dönüştürücü liderliğin örgütsel değişim ve yenilik süreçlerindeki önemine dikkat çeken önceki araştırmalarla da örtüşmektedir (Judge & Piccolo, 2004; Eisenbeiss, van Knippenberg & Boerner, 2008). Bu yönüyle araştırma, dijital dönüşüm literatürüne liderlik perspektifinden katkı sunmakta ve dijitalleşme süreçlerinin insan boyutunun göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, bu araştırmadan elde edilen bulgular, dijital dönüşüm literatürüne liderlik perspektifinden önemli katkılar sunmaktadır. Dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısı üzerindeki güçlü ve anlamlı etkisi, dijitalleşme süreçlerinin yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda yönetsel ve insani boyutlarıyla birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle araştırma, dijital dönüşüm süreçlerini yöneten akademisyenler ve uygulayıcılar için önemli çıkarımlar sunmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, dijital dönüşüm süreçlerinde dönüştürücü liderliğin çalışanların dijital dönüşüm algısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgular, dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısı ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu ve dönüştürücü liderliğin dijital dönüşüm algısını güçlü biçimde yordadığını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, dijital dönüşümün yalnızca teknolojik yatırımlarla değil, aynı zamanda insan ve liderlik odaklı yaklaşımlarla desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

Araştırma sonuçları, dijital dönüşüm süreçlerinde dönüştürücü liderlik tarzının çalışanların değişime yönelik algılarını olumlu yönde şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle belirsizlik ve hızlı değişim içeren dijitalleşme süreçlerinde, vizyon sunan, motive edici ve destekleyici liderlik yaklaşımlarının dönüşümün başarısı açısından kritik bir rol üstlendiği söylenebilir. Bu bağlamda, örgütlerin dijital dönüşüm stratejilerini oluştururken liderlik yaklaşımlarını da sürecin merkezine almaları önem taşımaktadır.

Uygulayıcılara yönelik olarak, dijital dönüşüm süreçlerini yöneten yöneticilerin dönüştürücü liderlik davranışlarını geliştirmelerine yönelik eğitim ve farkındalık çalışmalarının teşvik edilmesi önerilmektedir. Ayrıca dijital dönüşüm projelerinin yalnızca teknik hedeflere odaklanmak yerine, çalışanların algı ve tutumlarını dikkate alan bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması, dönüşüm süreçlerinin etkinliğini artıracaktır.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırma nicel araştırma tasarımına dayandırılmış ve veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. Gelecek araştırmalarda farklı araştırma desenleri ve değişkenler kullanılarak dijital dönüşüm ve liderlik ilişkisi daha kapsamlı biçimde ele alınabilir. Bununla birlikte, elde edilen bulgular dijital dönüşüm süreçlerinde liderliğin önemine dikkat çekmesi bakımından literatüre ve uygulamaya anlamlı katkılar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Avolio, B. J., & Bass, B. M. (1995). *Individual consideration viewed at multiple levels of analysis: A multi-level framework for examining the diffusion of transformational leadership*. Leadership Quarterly, 6(2), 199–218.

- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectations*. New York, NY: Free Press.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1995). *MLQ multifactor leadership questionnaire*. Redwood City, CA: Mind Garden.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Eisenbeiss, S. A., van Knippenberg, D., & Boerner, S. (2008). Transformational leadership and team innovation: Integrating team climate principles. *Journal of Applied Psychology*, 93(6), 1438–1446. <https://doi.org/10.1037/a0012716>
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Pearson Education.
- Judge, T. A., & Piccolo, R. F. (2004). Transformational and transactional leadership: A meta-analytic test of their relative validity. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 755–768. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.5.755>
- Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2015). *Strategy, not technology, drives digital transformation*. MIT Sloan Management Review, 14.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H., & Fetter, R. (1990). Transformational leader behaviors and their effects on followers' trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviors. *Leadership Quarterly*, 1(2), 107–142.
- Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *MIS Quarterly*, 43(1), 223–242. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2019/13368>
- Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). *Leading digital: Turning technology into business transformation*. Boston, MA: Harvard Business Review Press.
- Zhu, W., Chew, I. K. H., & Spangler, W. D. (2005). CEO transformational leadership and organizational outcomes. *Journal of Management*, 31(5), 747–771.

Kimlikten Temsile: Seyyahların Bakışıyla Coğrafyanın Anlamı

Nihad ZARBALIYEV¹

Özet

Seyahatname kelimesi, Arapça *seyâhat* (aslı *siyâhat*, gezmek, gezi) ile Farsça *nâme* (risâle, mektup) kelimelerinden türetilmiş olup “gezi mektubu, gezi eseri” anlamına gelip, çeşitli amaçlarla yapılan seyahatler dolayısıyla kaleme alınan eserlere verilen ortak isimdir. Bu kavramlar seyahatnamelerin yalnızca bireysel deneyim aktaran metinler değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel bağlamları yansıtan çok katmanlı eserler olduğunu göstermektedir. Çalışmanın temel amacı, nitel araştırma yöntemi kullanarak, 19. yüzyıl seyahat yazını bağlamında A.W. Kinglake, F.G.Burnaby, A.S.Puşkin ve K.N.Leontiev’in metinleri üzerinden oryantalizm, bilgi–iktidar ilişkisi ve bireysel anlatı boyutlarını karşılaştırmalı ve eleştirel bir düzeyde incelemektir. Kinglake’in seyahatnamesi, Avrupa merkezli ve küçümseyici bir bakışla Doğu’yu “öteki” olarak sunan klasik oryantalist söylemin belli bir örneği olarak değerlendiriyor. Burnaby’nin eserinde ise onun asker kimliği ve emperyal amaçlı bilgi toplama çabası, metni bilgi ve iktidar ilişkilerini somutlaştıran politik bir belgeye dönüştürdüğünü gösteriyor. Burnaby’nin seyahatnamesi, seyahat yazınının politik işlevini ve emperyal söylemle nasıl bütünleştiğini gösteren bir eserdir. Buna karşılık, Puşkin’in Erzurum Yolculuğu, bireysel deneyim, estetik algı ve kültürel empati üzerine inşa edilmiş alternatif bir temsil pratiği sunmaktadır. K.N.Leontiev’in yazılarında ise ilk başta bir görev üzerine yaptığı gözlemler görülse de, sonradan kendi görüşleri ve görmek istedikleri görülmektedir. Bu dört seyyahın kimlikleri ve metinleri, tarihsel, kültürel ve politik bağlamlarda analiz edildiğinde, seyahatnamelerin yalnızca mekânsal anlatı değil, aynı zamanda ideoloji, temsil ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretildiği metinler olduğu sonucuna varılıyor. Çalışma, seyahat yazınının çok boyutlu doğasını kavramaya ve kültürel-politik bağlamlardaki işlevini derinlemesine anlamaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Seyahatname, Oryantalizm, Bilgi–İktidar ilişkisi, Temsil, Seyyah Kimliği.

Abstract

The term travelogue (seyahatname) is derived from the Arabic *seyâhat* (originally *siyâhat*, meaning travel or journey) and the Persian *nâme* (treatise or letter), and refers to works written as a result of journeys undertaken for various purposes, literally meaning “travel letter” or “travel account.” These conceptual origins indicate that travelogues are not merely texts conveying individual experiences, but rather multilayered works that reflect historical and cultural contexts. The main aim of this study is to examine, through a qualitative research method, the dimensions of orientalism, knowledge–

power relations, and individual narrative in nineteenth-century travel writing, based on a comparative and critical analysis of the texts of A. W. Kinglake, F. G. Burnaby, A. S. Pushkin, and K. N. Leontiev. Kinglake's travelogue is evaluated as a representative example of classical orientalist discourse, presenting the East as the "other" through a Eurocentric and condescending perspective. In Burnaby's work, by contrast, his identity as a soldier and his effort to collect information for imperial purposes transform the text into a political document that concretizes knowledge-power relations. Burnaby's travelogue thus demonstrates the political function of travel writing and its integration with imperial discourse. Conversely, Pushkin's Journey to Erzurum offers an alternative mode of representation grounded in individual experience, aesthetic perception, and cultural empathy. In the writings of K. N. Leontiev, although observations initially emerge from an assigned duty, his personal views and subjective perceptions become increasingly prominent over time. When the identities and texts of these four travelers are analyzed within their historical, cultural, and political contexts, it becomes evident that travelogues are not merely spatial narratives, but texts in which ideology, representation, and power relations are reproduced. This study aims to contribute to an understanding of the multi-dimensional nature of travel writing and to provide a deeper insight into its functions within cultural and political contexts.

Keywords: Travelogue, Orientalism, Knowledge-Power Relations, Representation, Traveler Identity.

GİRİŞ

Geçmişin yalnızca siyasi boyutuna odaklanmak, dönemin toplumsal yapısını anlamada yetersiz kalabilir. Bu bağlamda, seyahatnameler tarih yazımına önemli katkılar sunar. Seyahatnameler tarih boyunca sadece gezilen yerleri anlatmakla kalmamış, aynı zamanda yazarının kimliği, ait olduğu kültürel yapı ve dönemselsel koşullarla şekillenmiş bilgi üretim metinleri olmuştur. Bu metinlerde "görülen" kadar "gösteren" de önemlidir. Ancak bu tür birincil kaynaklar incelenirken, yazarın yaşadığı dönemin koşullarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim günümüzde de büyük ölçüde değişmediği üzere, Batılıların "Orta Çağ" olarak adlandırdıkları dönemden itibaren Doğu, Batı açısından geri kalmışlığın bir simgesi, araştırılması gereken ve ancak Batı'nın rehberliğinde gelişebilecek bir coğrafya olarak görülmüştür. Bu tarihsel süreç içerisinde Batılı ülkeler, bu bakış açısını hem düşünsel hem de pratik düzeyde hayata geçirmeye çalışmışlardır. Böyle bir dönemde, "gelişmiş Batı"dan ve "geri kalmış Doğu"dan yola çıkarak seyahat eden kişilerin kimlikleri, yazdıkları gözlemleri daha derinlikli şekilde anlamamıza olanak tanımaktadır. Özellikle 19. yüzyılda Batılı seyyahların Doğu'yu anlatırken kullandığı dil, zamanla oryantalist bir bakışın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Edward Said'in ortaya koyduğu oryantalizm kuramı bu anlamda Batı'nın Doğu'yu ötekileştirme biçimini anlamada temel bir kaynak sunar. Bu zihniyetin gezginlerin yaşamlarına ve kimlik inşalarına doğrudan ya da dolaylı olarak etki ettiği açıktır. Örneğin, asker kökenli bir seyyahın anlatılarında emperyalist bakış açısının, "Doğu'nun Batı'nın yardımına ihtiyaç duyduğu" yönündeki inançla yola çıkan gezginlerin yazdıklarında ise oryantalist bakışın izlerine rastlamak mümkündür. Bu çalışmada dört farklı seyyah üzerinden Doğu'nun temsili tartışılmaktadır. İlk olarak A.W. Kinglake'in *Eothen* adlı eseri incelenmiş, oryantalizmin açık örnekleri metin üzerinden gösterilmiştir. Ardından Michel Foucault'nun bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde Frederick Burnaby'nin *A Ride to Khiva* adlı seyahatnamesi analiz edilmiştir. Daha sonra Puşkin'in *Erzurum Yolculuğu* ele alınmış, bu metnin iktidar merkezli söylemlerden farklı olarak daha estetik, bireysel ve zaman zaman oryantalist bakışa karşıt bir konumda durduğu gösterilmiştir. Son olarak, Rus düşünür Konstantin Nikolayeviç Leontyev'in eserleri değerlendirilmiştir. Leontyev'in Doğu toplumlarına yaklaşımı, Batı'nın klasik oryantalist söyleminden farklı olarak, Doğu'nun kendi iç dinamiklerine vurgu yapan bir perspektif sunmaktadır. Onun metinlerinde Doğu, statik bir geri kalmışlık alanı değil; kendine özgü kültürel, estetik ve manevi değerlere sahip bir uygarlık olarak ele alınır.

SEYYAH KİMLİĞİ

Tarih boyunca Doğu, Batı için daima ilgi çekici bir unsur olmuştur. Bu ilgi, ister sınırları Avrupa'nın içlerine kadar ulaşan Türk ve Moğol devletleri döneminde, ister İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin Uzak ve Orta Doğu'ya yayıldığı süreçte olsun, benzer bir amaca hizmet etmiştir. Bu amaç, Doğu'yu sürekli olarak “öğrenilmesi” ve “keşfedilmesi” gereken bir alan olarak konumlandırmak olmuştur. Söz konusu bakış açısı, daha sonra “oryantalizm” olarak adlandırılan düşünsel çerçevenin temelini oluşturacaktır. Oryantalizm denildiğinde genellikle ilk akla gelen, Batı'nın Doğu üzerindeki entelektüel ve kültürel üstünlüğüdür. Bu kavramı daha kapsamlı bir şekilde tanımlayacak olursak, Y. Bulut'un (2002) da belirttiği gibi, *Gelişim süreci içinde ele alındığında oryantalizm, bir yanıyla Doğu'nun Batı tarafından incelenmesi anlamına gelirken, bir yanıyla da Batı'nın kendi bilincine varmasının en önemli aracı olarak gözükmektedir* (Bulut, 2002, s. 14). Bu bağlamdan hareketle, Doğu'yu ziyaret eden pek çok seyyah da seyahatnamelerinde oryantalist bir bakış açısı sergilemiştir. Bu seyyahlardan biri de Alexander William Kinglake'tir.

A.W. Kinglake, Eothen adlı seyahatnamesini, 1834–1835 yıllarında Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği seyahatlerin ardından kaleme almıştır. Kinglake, 19. yüzyıl İngilteresi'nde oryantalizmin önde gelen temsilcilerinden biri olarak, kişisel deneyimlerinden yola çıkarak “Doğu”ya dair imgeler üreten isimlerden biridir. Bu dönemde, Avrupa'da özellikle üst sınıfa mensup erkekler arasında en az bir kez Doğu'ya seyahat etmek oldukça popüler hâle gelmişti. Kinglake de bu eğilim doğrultusunda hem Doğu'yu gözlemlemek hem de dönemin seyahat kültürünü deneyimlemek amacıyla birden fazla kez bu bölgelere seyahat etmiştir (Erdoğan, 2014, s. 88–89). Kinglake'in seyahatnamesinin birçok bölümünde Osmanlı Devleti'ni “Doğu” olarak tanımlayarak oryantalist bir bakış açısı benimsediği açıkça görülmektedir. Örneğin, bir zamanların en güçlü imparatorluklarından biri olan Osmanlı'dan geriye hiçbir iz kalmadığını ima ederek şu ifadeleri kullanır:

Sonunda karaya vardığımda Asya kökenli insanlarla çevrili olduğumu fark ettim. Pek çok Osmanlı toprağını dolaştım; ancak hiçbir zaman beni Sava Nehri kıyısında karşılayanlar gibi iri yarı Türklere denk gelmedim. Bunlar, eşyalarımızı kasabaya taşımak karşılığında birkaç akçe kazanmayı umut eden, oldukça yoksul kişilerdi; fakat eski Türk soyundan geldikleri açıktı ve hâlâ galip bir milletin dik duruşunu ve özgür tavrını taşıyorlardı (Kinglake, 1844, s. 5).

Kinglake, eserinde Batı'daki yolculuğu “zihnin konfor alanında kaldığı kısa bir süreç” olarak betimlerken, Doğu'daki seyahati ise “sürekli hareket hâlinde geçen, bireyin yaşam tarzına dönüşen ve ruhsal denge kazandıran bir deneyim” şeklinde tanımlar. Bu bakış açısı ilk bakışta Doğu'yu aşağılayıcı gibi görünmese de, Doğu'yu bireysel Batılı deneyimin fonuna indirgemesi açısından oryantalist bir yaklaşım sergilemektedir. Kinglake'in Avrupa'daki yolculukları “geçici ve yüzeysel” olarak nitelemesi, buna karşılık Doğu'da “gerçek hayatın başladığını” belirtmesi, Doğu'yu egzotik, zamanın dışında kalmış, geleneksel ve içsel keşfe elverişli bir mekân olarak kurguladığını göstermektedir. Bu söylem, oryantalizmin en klasik yapılarından birini oluşturur: Doğu'nun Batı tarafından, kendi kimliğini inşa etmek amacıyla romantize edilmesi ve sabitlenmiş imgelerle temsil edilmesi. Kinglake, gözlem ve yorumlarında bir yandan “Şark fantezilerini” ön plana çıkarırken, diğer yandan da geleneksel İngiliz sömürgecilik anlayışının bir dışavurumu olarak, “ötekileştirici” ve “hor gören” bir tutum sergilemektedir (Karaduman, 2013, s. 94). Kinglake'in anlatım biçimi, Edward Said'in oryantalizm kuramında belirttiği üzere, Doğu'yu Batı'nın “ötekisi” olarak konumlandırır. Kinglake'in genel söyleminden anlaşıldığı üzere, dönemin İngilizleri, onun gözündeki dünyanın her bölgesinden sorumlu, her yere hâkim ve adeta dünyanın efendisi konumunda bir millettir (Bilici, 2011, s. 15).

Ancak Kinglake, her zaman Doğu'yu aşağılayıcı bir üslupla betimlemiş değildir. Özellikle İstanbul hakkında yazdıkları, onun gözlem gücünü ve kimi zaman nesnellığe yaklaşabildiğini göstermektedir. Örneğin, İstanbul'u, cami ve minarelerinden bahsetmeden de yüceltebiliriz. Mesela limanını övebi-

liriz; çünkü dünyanın hiçbir yerinde deniz, bir şehre bu kadar içten, bu kadar doğal bir şekilde sokulmaz. (Kinglelake, 1844, s. 41). Bu pasajdan da anlaşılacağı üzere, Kinglelake bir oryantalist olarak seyahat etmiş ve deneyimlerini bu perspektiften aktarmış olsa da, yer yer gözlemlediği gerçekleri de saklamamıştır. Belki de burada “gerçeklik” dediğimiz unsur, onun açısından farklı bir biçimde tanımlanmıştır. İstanbul’u bir Osmanlı şehri olarak değil, geçmişin Bizans kenti olan Konstantinopolis olarak görmüş ve Avrupa’nın bir parçası olarak değerlendirmiş olabilir. Ama sonuç değişmezdir: Gördüklerini olduğu gibi aktarması, onun yalnızca oryantalist bir anlatıcı olmadığını, aynı zamanda bireysel gözleme de önem verdiğini göstermektedir.

Bu noktada seyyah anlatılarının yalnızca mekânsal bir keşif değil, aynı zamanda bireyin dünyayı algılamaya biçimini yansıttığını söylemek mümkündür. Ortaya çıkan bilgi, bireysel deneyimle süzülmuş bir temsildir ve bu yönüyle aynı zamanda iktidar üretimine de katkıda bulunur. Bu noktada, seyyahın kimliği bilgi üretiminin biçimini belirleyen başlıca unsurlardan biri hâline gelir. Seyyah yalnızca gezip gören bir figür değil; aynı zamanda eğitim düzeyi, milliyeti ve dâhil olduğu iktidar ağları aracılığıyla gerçekliği süzen ve yeniden üreten bir özne konumundadır.

Bu bağlamda Michel Foucault’nun “bilgi–iktidar” ilişkisine dair yaklaşımı önem kazanır. Foucault’ya göre bilgi, yalnızca nesnel gerçekliği yansıtmaz; aynı zamanda iktidarın kendisini yeniden üretmesine hizmet eder. Bilgi ile iktidar arasındaki ilişki tartışmaya açıldığında, Foucault’nun asıl amacının “bilgi ile iktidarın, hakikat ile iktidarın” kesişim noktasını açığa çıkarmak olduğu görülür (Çelebi, 2013, s. 515). Bu açıdan bakıldığında, iktidar güçleri emperyal amaçlarını gerçekleştirmek için farklı coğrafyalara, farklı kimliklere sahip bireyler göndermekteydi. Bu figürlerden biri de 1875–1876 yılları arasında Orta Asya ve Osmanlı topraklarında seyahat eden Frederick Gustavus Burnaby’dır.

Asker kimliğiyle seyahat eden Burnaby, seyahatten çok daha önce bilgi toplamak ve gözlem yapmak amacıyla çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1868–1869 yıllarında Madrid ve Sevilla’da gazetelere bilgi göndermek amacıyla bulunmuş; 1873–1874 yıllarında ise The Times gazetesi adına Üçüncü Carlist Savaşı’nı gözlemlemek üzere savaş muhabiri olarak görev yapmıştır (Hawkins, 2011, s. 2). Burnaby’nin 1875 yılında Orta Asya’ya gerçekleştirdiği seyahat, hem kişisel merakı hem de İngiltere’nin Rusya karşısındaki stratejik çıkarlarına hizmet etmek amacıyla gerçekleşmiştir. Nitekim bu dönemde İngiltere, Orta Asya’da güçlenen Rusya’yı Hindistan üzerindeki çıkarları için bir tehdit olarak görmektedir. Burnaby’nin kendi anlatımına göre, onu bu seyahate çıkmaya iten şey, bir gazetede çıkan ve Avrupalıların — özellikle de İngilizlerin—Türkistan topraklarına girişinin yasaklandığını bildiren bir haber olmuştur (Akıllı, 2009, s. 6). Bu gelişme, Burnaby’yi hem bölgeyi yerinde gözlemlemeye hem de İngiltere’nin çıkarlarını destekleyici bir bilgi üretimine katkı sunmaya yöneltmiştir. Burnaby, seyahatnamesinin giriş bölümlerinde seyahate çıkış amacını, hazırlık sürecini ve Ruslar hakkındaki görüşlerini paylaşır. Bu kısımda özellikle Rus yetkililere dair düşünceleri dikkat çekicidir. Burnaby, Rus yetkililerinden herhangi bir yardım almayacağını önceden bilmektedir. Hatta dolaylı yollarla kendisine engel olunacağını ve gerekirse seyahatinin zor kullanılarak durdurulacağından da emindir (Burnaby, 2021, s. 6). Nitekim, Burnaby şu ifadeleri kullanır: *Görünüşe göre, Rus makamlarından resmi yollardan öğrenilebilecek bir şey yoktu; ancak gayriresmî yollarla zamanla bazı küçük bilgiler sızmaya başladı* (Burnaby, 2021, s. 6). Bu cümle, yalnızca bireysel bir gözlem değil; bilgiye ulaşmanın ne denli sınırlı ve denetim altında olduğunu da gösterir.

Burnaby, seyahati sırasında karşılaştığı Ruslarla ilgili gözlemlerini ve onlarla gerçekleştirdiği sohbetleri ayrıntılı şekilde aktarır. Bu gözlemlerden biri de Rus trenleri hakkındadır. Burnaby, Berlin’den sonraki yolculuğunu Rus trenleriyle sürdürdüğünü belirtir ve bu tren vagonlarının oldukça konforlu olduğunu ifade eder. Vagonlarda iki görevlinin sürekli olarak yolcuların ihtiyaçlarını karşıladığını, yemeklerin lezzetli ve fiyatların da makul olduğunu vurgular. Hatta bu deneyiminden duyduğu memnuniyetle İngiltere’deki trenlerle karşılaştırma yapar ve Rus trenlerinin daha iyi düzenlenmiş ve daha

konforlu olduğunu açıkça belirtir (Burnaby, 2021, s. 11). Bu değerlendirmeleri, Burnaby'nin seyahatnamesinin yalnızca oryantalist önyargılarla dolu olmadığını, yer yer nesnel ve olumlu gözlemler de içerdiğini göstermektedir. Nitekim söz konusu bölümün devamında şunu da ekler:

Ancak bir büyük sorun vardı: trenler çok yavaş gidiyordu. Rusya gibi dev bir ülkede bu ciddi bir sıkıntı. Rusların zamana karşı umursamazlığı, sıcak ülkelerdeki insanlarla benzerdi. “Yarın” anlamına gelen “zavtra” kelimesi, İspanyolca’daki “mañana” gibi, sürekli ertelenen işler için kullanılıyor. Ama trenlerin yavaşlığının bir başka sebebi daha varmış: raylar kötü döşenmiş. Hükümet denetçileri rüşvete açık olduğu için raylar kalitesiz yapılmış. Hatta motorlar biraz hızlı gitse, rayların kırılacağı söylenmişti. Bunu bana yolculardan biri açıkladı. (Burnaby, 2021, s. 11).

Yukarıdaki ifade, ister istemez Alexander William Kinglake’in Eothen adlı seyahatnamesini hatırlatır. Kinglake de Osmanlı topraklarına girişinde ulaşımın yavaşlığından yakınmış, ancak bu durumu son derece alaycı ve küçümseyici bir dille aktarmıştır. Kinglake, Osmanlı’daki ulaşımın atlarla sağlandığını ve bunun da kendisi için fazlasıyla “ilkel” olduğunu ima ederek, söz konusu durumu mizahi ve küçültücü ifadelerle kaleme almıştır. Burnaby ise benzer bir soruna değinse de anlatımında küçümseyici veya aşağılayıcı bir tutumdan ziyade gözlemlediği gerçekliği yansıtmaya amacı güder. Zira Rus trenlerini öven bir gözlemcinin aynı sistemin hız sorununu dalga geçerek anlatması mantıksal olarak tutarsız olurdu. Bu da Burnaby’nin anlatımının, belirli ölçülerde oryantalist söylemin dışında konumlandığını göstermektedir. Burnaby’nin anlatılarında genellikle bu tutum dikkat çeker. Elbette tamamen önyargıdan arınmış değildir; örneğin, Rusların içki düşkünlüğünü anlatırken, İngiltere’de böyle bir alışkanlığın bulunmadığını ve kendi toplumunun bu kötü alışkanlığa düşmemesinden memnuniyet duyduğunu ifade eder (Burnaby, 2021, s. 63). Bu tür karşılaştırmalar kültürel üstünlük fikrini barındırsa da, genel anlatım dili itibarıyla Burnaby, birçok seyyahın aksine yer yer eleştirel ve dengeli bir üslup sergilemiştir.

Her ne kadar Burnaby seyahatnamesinde seyahate yalnızca kişisel merakla çıktığını iddia etse de, aktardığı gözlemler ve yaşadıkları, bu seyahatin aynı zamanda sistematik bir bilgi edinme amacı taşıdığını da göstermektedir. Nitekim yolculuk sırasında tanıştığı kişilerle gerçekleştirdiği sohbetler ve bu konuşmalardan elde ettiği veriler, seyahatin arkasında bilgiye dayalı bir motivasyonun olduğunu ortaya koyar. Örneğin Burnaby, ABD’li diplomat Eugene Schuyler ile gerçekleştirdiği görüşmeden bahsederken, Schuyler’in Türkistan’a yaptığı seyahat ve buradan elde ettiği bilgilerin ABD’de büyük bir ilgiyle karşılandığını, Washington’da defalarca basıldığını aktarır. Burnaby’nin bu konudaki gözlemleri, yalnızca kişisel merakı değil, Batı kamuoyunun da Doğu hakkında bilgiye olan iştahını ve bu bilginin nasıl dolaşıma sokulduğunu yansıtır (Burnaby, 2021, s. 15). Ayrıca Burnaby, General Kauffman’ın Türkistan coğrafyasına gelen yabancılar üzerinde ciddi bir denetim uyguladığını belirtir. Hatta bir İngiliz hizmetçiye, The Times gazetesine bilgi içerikli bir mektup göndermesi hâlinde idamla tehdit edildiğini aktarır (Burnaby, 2021, s. 15). Bu anlatılar, bilginin yalnızca üretilmesi değil, aynı zamanda denetlenmesinin de iktidar açısından ne kadar kritik olduğunu göstermektedir. Öte yandan Burnaby, Rus toplumu içerisindeki askerî rütbenin aşırı önemsenmesine dair çarpıcı bir gözlemde bulunur. Bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: “*Bunu bana bir köylü şöyle anlattı: ‘Benim ülkemde bir adam ancak devletin ekmeğini yiyorsa adam sayılır. Üniforması olmalı, bir rütbesi ya da memuriyeti bulunmalıdır. Üretici değil, tüketici olmalıdır. Ancak o zaman saygı görür.’*” (Burnaby, 2021, s. 13) Bu aktarım, Burnaby’nin gözlem gücünü ve sosyal yapıya dair farkındalığını yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda üretici sınıfın dışlandığı ve iktidarın askerî hiyerarşi üzerinden meşrulaştırıldığı bir toplumsal düzeni de ortaya koyar. Tüm bu anlatımlar, Burnaby’nin seyahatinin yalnızca gözleme dayalı bir seyir olmadığını; aynı zamanda bilgi edinme, bilgi üretme ve bu bilgilerin nasıl denetlendiğine dair güçlü bir farkındalık taşıdığını göstermektedir. Seyyahın gözlemleri, bilginin üretimi kadar, dolaşımı ve kontrolünün de bir iktidar mekanizmasına nasıl dâhil edildiğini somut örneklerle gözler önüne sermektedir. Burnaby’nin seyahatini farklı ve dikkat çekici kılan en önemli unsurlardan biri

onun kimliğidir. Bir asker olarak gerçekleştirdiği bu seyahat, gözlemlerini de askerî bir perspektiften ele almasına neden olmuştur. Nitekim seyahatnamesinde, Rusların Türkistan'daki sınır bölgelerinde hâlen haritalarla netleştirilmemiş yerlerin varlığından; Türkmenlerle Ruslar arasındaki çatışmalardan, hanlıklarla yapılan askerî ve diplomatik anlaşmalardan ve Rus ordusunun donanımına dair gözlemlerden bahsetmektedir. Hatta Kırgız atlarının kaç kilometre boyunca aç kalabileceği gibi oldukça teknik detaylara kadar inerek gözlemlerini kaleme almıştır. Benzer bir gözlem biçimini, aynı yüzyılda fakat farklı bir coğrafyada seyahat eden Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in Kafkasya Yolculuğu adlı eserinde de görmek mümkündür.

Puşkin'in *Erzurum Yolculuğu*, oldukça farklı bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Onun metni, bir imparatorluk görevlisinin yazdığı resmi bir rapordan ziyade, sürgün edilmiş bir şairin sınır bölgelerine ilişkin estetik ve kültürel duyarlılıklarla örülü gözlemlerini içermektedir. Erzurum'daki Türk askerlerini betimlerken Puşkin, onları oryantalist bir dille egzotikleştirmek yerine, gündelik yaşam pratiklerini anlamaya ve bunları okuyucusuna insani yönleriyle aktarmaya çalışır. Bu anlatım, seyahatin bir bilgi toplama eyleminden ziyade, şairane bir bakışla mekânı ve insanı anlamaya yöneldiğini gösterir. Böylece Puşkin'in metni, doğrudan bir bilgi aktarımı değil; bireysel deneyim, şiirsel duyarlılık ve kültürel gözlem arasında konumlanan bir anlatıya dönüşür.

Puşkin'in seyahatnamesinde bilgi, bir disiplin ya da denetim aracı olmaktan ziyade, bireysel deneyimlerin ve insani temasların ürünü olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşım, onun gözlemlerini stratejik veya yönetsel bir çerçeveden uzaklaştırarak estetik bir düzleme taşır. Puşkin, *Erzurum Yolculuğu* adlı eserinin önsözünde seyahatinin amacını açıkça ifade eder. Ne var ki bu anlatım tarzı, dönemin bazı Rus entelektüelleri tarafından olumlu karşılanmamıştır. Örneğin Bulgarin, Puşkin'in notlarını “soğuk” olarak nitelendirirken, Belinski ise eseri fazla etkileyici bulmamıştır (Kaynak, 2012, s. 230). Bu eleştiriler, Puşkin'in seyahatnamesinin Rus kamuoyunun beklentilerini karşılamadığını ve onun gözlemlerini sipariş edilmiş bir görev bilinciyle değil, kendi düşünsel süzgecinden geçirerek aktardığını göstermektedir. Elbette Puşkin'in yazdıkları, bugünün araştırmacıları için dönemin sosyal yapısını, halkların gündelik yaşamını anlamada değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ancak bu bilgilerin taşıdığı anlam, doğrudan bir iktidar mekanizmasına değil, daha çok bireysel okuyucuya ve şairin kendi estetik algısına yöneliktir. Nitekim Puşkin, Kalmıklar hakkında kaleme aldığı pasajda menzil çevresindeki yaşamı betimleyerek yalnızca gözlem yapmakla kalmaz; o gözlemi estetik ve duygusal bir biçimde işler. Aynı şekilde, Nogay Türkleri üzerine aktardığı izlenimler de köy hayatına ilişkin detaylı ve içten bir anlatımı yansıtır (Puşkin, 2021, s. 34). Bu yönüyle Puşkin'in metni, oryantalist bir bakıştan ziyade bir insanlık ve kültür gözlemine dönüşür.

Bununla birlikte, Puşkin'in seyahatnamesinde aktardığı bazı gözlemler, metnin genelindeki estetik ve tarafsız anlatımı zaman zaman gölgede bırakacak şekilde dikkat dağınıklığına neden olabilir. Her ne kadar Puşkin çoğunlukla gözlemlerini doğrudan ve yargılayıcı olmayan bir biçimde sunsa da, bazı pasajlar oryantalist bir bakış açısıyla yazılmış izlenimi uyandırmaktadır. Örneğin Puşkin, Kars'ta banyo yapmak istediğinde bir Türk hamamcının kendisini kabul etmediğini, Türklerin Ruslara dostane yaklaşmadığını ifade eder. Buna karşılık, bir Ermeni gencin onu evine davet ettiğini ve annesinin kendisine soğanlı bir yemek ikram ettiğini, bu yemeğin de hayatında yediği en lezzetli yemeklerden biri olduğunu belirtir (Puşkin, 2021, s. 71). Bu anlatım ilk bakışta, Türkleri dışlayıcı, Ermenileri ise yücelten bir karşıtlık kuruyormuş gibi görünse de, Puşkin'in amacının yalnızca kişisel deneyimlerini aktarmak olduğu anlaşılmaktadır. Dahası, Puşkin'in bu tür gözlemleri metin boyunca eleştirel bir düzleme de evrilir. Nitekim Rus ordusunun Kars'a girişi sırasında Ermenilerin “Hristiyan! Hristiyan!” diye bağırarak sevinç gösterisinde bulunduğunu aktarması, yazarın Ermenilerin fırsatçı tutumlarını da ima ettiğini gösterir (Puşkin, 2021). Bu yönüyle metin, yüzeydeki dost– düşman ikiliğinden ziyade, işgal altındaki halkların karmaşık duygusal ve politik reflekslerine dair çok katmanlı bir anlatı sunar. Sonuç olarak, Puşkin'in anlatısı yalnızca bir coğrafyayı betimlemekle kalmaz; aynı zamanda

bireysel algıların, savaş psikolojisinin ve kültürel temasların etkisiyle şekillenen bir gözlem türüne dönüşür.

Puşkin'in Çerkeslerle ilgili düşünceleri de bu bağlamda dikkat çekicidir. Ona göre Çerkesler inatçı bir halktır ve onları teslim almanın yolu, öncelikle Türklerle olan bağlarını koparmaktan geçmektedir. Ayrıca, direnişlerinin temelinde dinin bulunduğunu ve bu nedenle zorla İncil'in kabul ettirilmesi gerektiğini savunur (Puşkin, 2021, s. 38). Bu görüşler, Puşkin'e oryantalist bir kimlik kazandırır ve onu Alexander William Kinglake ile aynı gruba dâhil etmeyi mümkün kılar. Her iki yazar da doğuyu dışarıdan bir bakışla anlatmış, bölgenin toplumsal yapısı, insanları ve gelenekleri hakkında gözlemler aktarmıştır. Ancak Kinglake, doğuyu küçümseyici ve karikatürize bir üslupla tasvir eder; bu yönüyle Edward Said'in oryantalizm tanımına tam olarak uyan bir örnektir. Puşkin ise doğuyu bir "öteki" olarak değil, duygusal ve deneyimsel bir temas alanı olarak işler. Foucaultcu bir açıdan bakıldığında, Kinglake iktidar bilgisini yeniden üretirken, Puşkin bu bilgiye alternatif bir söylem geliştirmektedir. Puşkin gibi gezdiği coğrafya hakkında bilgi veren bir diğer yazar da Konstantin Nikolayeviç Leontyev'dir.

XIX. yüzyıl Rus aydınlarının önemli temsilcilerinden biri olan Konstantin Nikolayeviç Leontyev (1831–1891), diplomat, felsefeci, yazar, edebiyat eleştirmeni ve gazetecidir. Leontyev'in 1863–1874 yılları arasındaki yaşamı ve eserleri, diplomat olarak görev yaptığı Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle yakından ilişkilidir. Bu yıllarda Girit Adası, Edirne, Tulça, Yanya ve Selanik'te konsolosluk görevlerinde bulunmuş; 1872–1873 yıllarında ise İstanbul ve Adalar'da yaşamıştır. Onu Türkiye'ye ve bu topraklarda yaşayan halklara bağlayan unsur yalnızca görevi değil, aynı zamanda duyduğu derin sevgidir. Bu dönemde oldukça verimli bir süreç geçirmiş, birçok eser kaleme almıştır. Leontyev'in "Türkiye'deki Hristiyanların Yaşamından" adlı eseri ilk kez 1876 yılında bağımsız bir kitap olarak yayımlanmış, Doğu hikâyelerini de bu dönemde yazmıştır (Rami, 2016, s. 161).

Leontyev, Türkiye'ye geldikten sonra yoğun bir çalışma dönemine girmiştir. Buradaki yeni yaşam ve atmosfer, onun dinî, politik ve toplumsal konular üzerine araştırma, makale ve edebî eserler yazmasına imkân sağlamıştır. Yazar, dönemin Türkleri ve Yunanları hakkında kıymetli bilgiler sunar. Sürekli devam eden savaşların bu halkların örf ve adetlerine etkisini vurgulayan Leontyev, 1821 Yunan ayaklanmasıyla ilgili olarak her iki tarafın esirlerine dair dikkat çekici gözlemler aktarır (Rami, 2016, s. 166). Bu olaylarda, Yunanların Türk kadınlarına karşı tutumu ile Türklerin esirlere yaklaşımını karşılaştırarak, toplumsal değer farklılıklarını gözler önüne serer.

Leontyev, Türklerin ve Yunanların zaman zaman birlikte yiyip içmelerine rağmen aralarındaki "öfke kıvılcımlarını" da gözlemlemiştir. Eserlerinde bu iki halkın yaşam biçimlerini, örf ve adetlerini, ahlaki ve ailevi değerlerini, siyasî ve dinî bakış açılarını karakterler üzerinden yansıtmıştır. Türk aile kavramına dair değerlendirmesinde, "*Müslüman ailesinin ideali Hristiyan ailesinden daha aşağıdadır; fakat Türklerin kişisel derecesi, toplumsal koşulları onları kendi ailesine, soyuna ve ocağına daha çok bağlamıştır. Onlarda aile huzuruna büyük bir sempati vardır*" ifadelerini kullanır (Duranlı, 2012, s. 482).

Leontyev'i etkileyen unsurlardan biri de Türklerin genel olarak Ruslara ve Rusya'ya karşı olumlu tutumudur. Yazar, "*Biz Ruslar, Türkiye ile aramızdaki tüm savaşlara rağmen Batı Avrupalılardan çok Türklerin hoşuna gittik. Disiplinimiz, saygınlığımız ve uysallığımız onları büyülüyor. Gücümüze imreniyor, bizi birbirlerine örnek gösteriyorlar*" sözleriyle bu gözlemini dile getirir (Duranlı, 2012, s. 482).

Leontyev'in eserleri, halkların kaderleri ve tarihsel geçmişlerini kapsayan geniş bir epik tablo sunar. Türkiye ve Türklere yönelik olumsuz bir yaklaşımı bulunmamakta; aksine kahramanlarının karakterleri, aşkları, çatışmaları ve karşılaşmaları aracılığıyla Türkler ve Yunanların iç içe geç-

miş yaşamlarını anlamaya çalışmaktadır. Onun eserlerinde aşk ve nefret, iyi ve kötü iç içe geçmiştir. Türkiye'ye büyük bir sevgiyle yaklaşan Leontyev, yaşadığı zorluklara ve görevlerine rağmen yazılarını ne “bilgi iktidarı” ne de “oryantalist” bir bağlamda kaleme almıştır. Doğu'ya, özellikle Osmanlı topraklarına gelişi; farklı bir yaşam tarzı, zengin etnografik ortam ve kültürel çeşitlilik içinde, Rusya'dayken uzun süre aradığı yaşamın anlamını bulmasına katkı sağlamıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, seyahatnamelerin yalnızca gezginlerin bireysel deneyimlerini değil, aynı zamanda dönemin siyasi, kültürel ve iktidar ilişkilerini yansıtan çok katmanlı belgeler olduğunu ortaya koymaktadır. A. W. Kinglake'in eserinde oryantalizmin klasik özellikleri —doğunun dışlanması, aşağılanması ve egzotikleştirilmesi— açık biçimde görülürken, bu metin Batı'nın hegemonik bilgi üretim sürecinin bir parçası olarak işlev görmektedir. Burnaby'nin seyahatnamesi ise bilgi ile iktidar arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koyar. Burnaby yalnızca bir gözlemci değil, aynı zamanda emperyal çıkarların savunucusu olarak bilgi üretmekte; bu bilginin yayılmasının iktidar mücadelelerinde ne denli kritik olduğunu göstermektedir. Öte yandan Puşkin'in metinleri, klasik oryantalist anlatı kalıplarının dışına çıkarak bireysel deneyim ve kültürel gözlemler üzerinden alternatif bir bilgi üretimi sunar. Bu yönüyle Puşkin, iktidar yapılarının belirlediği hegemonik söylemlere karşı daha insani ve çok sesli bir bakış açısı geliştirmektedir. Benzer biçimde, Konstantin Leontyev de Doğu'yu ve özellikle Osmanlı toplumunu gözlemlerken oryantalist bir bakıştan uzak, empatik ve çok boyutlu bir yaklaşım benimsemiştir. Türkiye'ye duyduğu samimi ilgi ve sevgisi, onu doğuyu küçümseyen bir anlatı yerine kültürel çeşitliliği anlamaya çalışan bir gözlemci hâline getirmiştir. Leontyev'in eserlerinde Türkler ve Yunanlar arasındaki toplumsal ilişkiler, dini ve ahlaki değerler tarafsız bir gözle sunulmakta; böylece bilgi, iktidarın değil, insani tecrübenin bir yansıması hâline gelmektedir. Sonuç olarak, seyahatnameler yalnızca tarihsel belgeler değil; aynı zamanda bilgi ve iktidar ilişkilerinin kesişiminde şekillenen söylemsel alanlardır. Seyyahların kimlikleri, bakış açıları ve amaçları, ürettikleri bilginin içeriğini ve anlamını doğrudan belirler. Bu nedenle tarih yazımında seyahatnameleri değerlendirirken, onların epistemolojik konumlarını ve dönemin iktidar dinamikleriyle olan ilişkilerini göz önünde bulundurmak, tarihsel gerçekliği daha derinlemesine kavramamıza katkı sağlar.

KAYNAKÇA

- Akıllı, S. (2009). Propaganda through travel writing: Frederick Burnaby's contribution to Great Game British politics. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1), 1–11.
- Bilici, D. İ. E. (2011). Oryantalist seyahatnamelerde Türk imgesi üzerine bir inceleme: Alexander William Kinglake'in seyahatnamesi Eothen örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1(2), 1–21.
- Bulut, Y. (2002). Oryantalizmin tarihsel gelişimi üzerine bazı değerlendirmeler. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 13–38.
- Burnaby, F. (2021). Hiveye yolculuk: Orta Asya'da seyahatler ve maceralar (D. A. Şen, Çev.). Selenge Yayınları.
- Çelebi, V. (2013). Michel Foucault'da bilgi, iktidar ve özne ilişkisi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 1–15.
- Duranlı, M. (2012). Rus yazar Konstantin Nikolayeviç Leontyev'in eserlerinde Balkanlar ve yazarın “Pembe” adlı hikâyesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(2), 477–490.
- Erdoğan, T. (2014). Eothen'de Oryantalizm ve Osmanlı Dünyası: Eleştirel Söylem Çözümlemesi. *Erdem*(66), 87–101. <https://doi.org/10.32704/erdem.537451>
- Hawkins, J. W. (2011). Colonel Frederick Gustavus Burnaby (3 March 1842 – 17 January 1885): An unreported trip to Russia and unattributed letters from Russia and Turkey. Kingston University, London – Working Paper.
- İlsever Rami. (2016). Rus yazar ve düşünür K.N. Leontyev'in eserlerinde Türk-Yunan ilişkileri. *Folklor/Edebiyat*, 22(85), 161.

- Karaduman, A. (2013). EOTHEN: İngiliz seyyah Alexander Kinglake'in Osmanlı Türkiye'sine ötekileştirici bakışı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 19(19), 93–102.
- Kaynak, İ. (2012). A. S. Puşkin'in "Erzurum Seyahatnamesi"nde Türkler ve Doğu Anadolu. *Journal of Turkish Language and Literature*, 22, 229–241.
- Kinglake, A. W. (1844). *Eothen, or traces of travel brought home from the East*. John Ollivier.
- Puşkin, A. S. (2021). *Erzurum yolculuğu* (E. Karakuş, Çev.). VakıfBank Kültür Yayınları.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanılan Yöntem ve Tekniklerin Kuramsal ve Uygulamalı Açıdan İncelenmesi

Shrouq JEBRIL¹

Özet

Bu çalışma, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikleri hem kuramsal hem de uygulamalı boyutlarıyla nitel araştırma yaklaşımıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, 2025 yılında Ürdün ve Türkiye’de farklı üniversitelerde görev yapan toplam 12 Türkçe öğretmeniyle yürütülmüştür. Veri toplama süreci, yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla gerçekleştirilmiş olup, her görüşme yaklaşık 15–30 dakika sürmüştür. Görüşmeler, öğretmenlerin sınıf içi uygulamaları, deneyimleri ve farklı öğretim yaklaşımlarının etkinliği üzerine odaklanmıştır. Araştırmacı, kendi rol ve etkisini göz önünde bulundurarak önyargıyı minimize etmeye çalışmış ve görüşmelerin geçerlik ve güvenilirliği için dikkatli kayıt ve doğrulama süreçleri uygulanmıştır. Toplanan veriler, içerik analizi yöntemiyle sistematik olarak değerlendirilmiş; yöntemlerin güçlü ve zayıf yönleri, sınıf içi uygulamalardaki farklılıklar ve öğrenci merkezli uygulanabilirlik analiz edilmiştir. Bulgular, doğrudan öğretmen alıntılarıyla desteklenmiş ve kuramsal çerçeveye ilişkilendirilmiştir. Araştırma, kuramsal temeller ile sınıf içi uygulama arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yöntem bilimi perspektifine özgün katkılar sağlamayı hedeflemektedir. Ön bulgular, Dil Bilgisi-Çeviri Yöntemi, Doğrudan Yöntem, İletişimsel Yaklaşım ve Görev Temelli Öğretim gibi yöntemlerin farklı bağlamlarda nasıl uygulandığını göstermektedir. Özellikle iletişimsel yaklaşım ve görev temelli öğretim, öğretmenlerin sınıf içi çalışmalarında ön plana çıkmakta; öğretmenler mevcut koşullara göre yöntemleri harmanlayarak (eklektik yaklaşım) uygulamaktadır. Araştırma, yabancılara Türkçe öğretiminde hem kuramsal hem de uygulamalı bir perspektif sunmakta; öğretmenlerin görüşleri aracılığıyla yöntemlerin etkinliği ve uygulanabilirliğini ortaya koymaktadır. Beklenen sonuçlar, farklı yöntemlerin birlikte ve amaca uygun olarak kullanılmasının öğrenme sürecine katkı sağladığını ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde daha etkili sonuçlar elde edilmesini göstermektedir. Araştırmanın sınırlılıkları arasında örneklem sayısının görece sınırlı olması, zaman ve mekan kısıtları ve belirli üniversitelerle sınırlı veri toplama süreçleri yer almaktadır. Bu nedenle, sonuçların genellebilirliği dikkatle yorumlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Yöntem, Teknik, Öğretmen Görüşleri, Nitel Araştırma, Eklektik Yaklaşım, İçerik Analizi.

Abstract

This study aims to examine the methods and techniques used in teaching Turkish as a foreign language from both theoretical and practical perspectives using a qualitative research approach. The research was conducted in 2025 with a total of 12 Turkish language teachers working at various universities in Jordan and Turkey. Data collection was carried out through semi-structured interviews, each lasting approximately 15–30 minutes. The interviews focused on teachers' classroom practices, experiences, and the effectiveness of different teaching approaches. The researcher took into account their own role and influence to minimize bias, and careful recording and verification procedures were applied to ensure the validity and reliability of the interviews. The collected data were systematically analyzed using content analysis; the strengths and weaknesses of the methods, differences in classroom applications, and student-centered applicability were examined. The findings were supported by direct teacher quotations and related to the theoretical framework. The study aims to reveal the relationship between theoretical foundations and classroom practices, providing a unique contribution to the methodology of teaching Turkish as a foreign language. Preliminary findings show how methods such as the Grammar-Translation Method, Direct Method, Communicative Approach, and Task-Based Learning are applied in different contexts. In particular, the communicative approach and task-based instruction are prominent in teachers' classroom practices, and teachers apply methods flexibly according to the situation using an eclectic approach. The study provides both theoretical and practical perspectives on teaching Turkish to foreigners, highlighting the effectiveness and applicability of methods through teachers' insights. The expected results indicate that the combined and purpose-driven use of different methods contributes to the learning process and leads to more effective outcomes in teaching Turkish as a foreign language. The limitations of the study include the relatively small sample size, time and location constraints, and data collection limited to specific universities. Therefore, the generalizability of the findings should be interpreted with caution.

Keywords: Teaching Turkish As A Foreign Language, Method, Technique, Teacher Perceptions, Qualitative Research, Eclectic Approach, Content Analysis.

GİRİŞ

Günümüzde yabancı dil öğrenimi, bireylerin kültürel, ekonomik ve akademik yaşamında giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. Küreselleşmenin etkisiyle farklı kültürlerle iletişim kurma ihtiyacı artmış ve yabancı dil öğretimi, yalnızca bir eğitim alanı olmaktan çıkarak toplumsal ve kültürel etkileşimin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Avrupa Dilleri Ortak Çerçeve Programı (CEFR) gibi uluslararası standartların yaygınlaşması, yabancı dil öğretimini daha sistematik, ölçülebilir ve öğrenci merkezli bir yapıya kavuşturmuştur. Bu gelişmeler, dil öğretiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin niteliğini ve öğrenme sürecinin başarısını doğrudan etkileyen kritik bir unsur hâline getirmiştir.

Özellikle yabancı dil olarak Türkçe öğretimi (YDTÖ), son yıllarda önemli bir ivme kazanmıştır. Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinin artması ve kültürel diplomasi faaliyetleri sayesinde Türkçe, dünya genelinde talep gören bir yabancı dil hâline gelmiştir. Bu bağlamda, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan yöntemlerin çeşitliliği, öğretim sürecinin etkinliğini doğrudan etkilemektedir.

Yabancılarla Türkçe öğretiminde uygulanan yöntem ve teknikler, genellikle iletişimsel yaklaşım, dilbilgisi-çeviri yöntemi, doğrudan yöntem, görev temelli öğretim ve eklektik yaklaşım gibi farklı kuramsal temellere dayanmaktadır. Her yöntemin öğrenci motivasyonu, sınıf içi etkileşim ve dilin işlevsel kullanımı üzerindeki etkisi farklıdır. Örneğin, iletişimsel yaklaşım öğrencilerin dili günlük yaşamda etkin biçimde kullanmasını sağlarken, dilbilgisi-çeviri yöntemi daha çok akademik doğruluğa ve yapısal farkındalığa odaklanmaktadır. Bu farklılıklar, öğretmenlerin derslerinde kullandıkları teknikleri seçerken esnek ve bilinçli bir pedagojik yaklaşım sergilemelerini gerektirmektedir.

Araştırmalar, öğretmenlerin yöntem seçiminde çeşitli zorluklarla karşılaştığını göstermektedir. Öğrencilerin yaş, ana dil, öğrenme tarzı ve hedef dil kullanma amaçları gibi bireysel farklılıklar, tek bir yöntemin tüm ihtiyaçları karşılamasını güçleştirmektedir. Bu nedenle birçok öğretmen, farklı yöntemlerin güçlü yönlerini birleştiren eklektik yaklaşımı benimsemekte ve ders içeriğini duruma göre uyarlamaktadır.

Bu çalışmada, 2025 yılında Ürdün ve Türkiye’de farklı üniversitelerde görev yapan toplam 12 Türkçe öğretmeni ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla veri toplanmıştır. Her görüşme yaklaşık 15–30 dakika sürmüş, öğretmenlerin sınıf içi uygulamaları, deneyimleri ve yöntemlerin etkinliği üzerine odaklanılmıştır. Araştırmacı, kendi rol ve etkisini göz önünde bulundurarak önyargıyı minimize etmeye çalışmış ve görüşmelerin geçerlik ile güvenilirliğini sağlamak için titiz kayıt ve doğrulama süreçleri uygulamıştır.

Bu bağlamda, çalışmanın amacı, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin öğretmen görüşleri aracılığıyla etkinliğini ve uygulanabilirliğini ortaya koymak, kuramsal çerçeve ile sınıf içi uygulama arasındaki ilişkiyi sistematik olarak incelemektir. Yöntem tercihleri, yalnızca öğretim sürecinin kalitesini değil, öğrencilerin öğrenme deneyimini ve Türkçeye karşı tutumunu da şekillendirmektedir.

AMAÇ VE ÖNEM

Bu araştırmanın temel amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikleri kuramsal temelleri ile sınıf içi uygulamalar arasındaki ilişkiyi ortaya koyacak şekilde incelemektir. Çalışma, öğretmenlerin ders sürecinde hangi yöntemleri hangi gerekçelerle tercih ettiklerini belirlemeyi; bu yöntemlerin öğrencilerin iletişimsel, bilişsel ve duyuşsal gelişimleri üzerindeki etkilerini öğretmen görüşleri aracılığıyla analiz etmeyi hedeflemektedir.

Araştırma kapsamında, iletişimsel yaklaşım, görev temelli öğretim, doğrudan yöntem ve dil bilgi-si-çeviri yöntemi gibi yaygın öğretim yaklaşımları güçlü ve sınırlı yönleri açısından karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Ayrıca görüşme verilerinden hareketle, öğretmenlerin uygulamada en çok başvurduğu teknikler, bu tekniklerin öğrenci katılımı üzerindeki etkisi ve yöntem seçiminde dikkate alınan ölçütler sistematik biçimde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın önemi, yabancılara Türkçe öğretiminde yöntem ve teknik seçimine ilişkin uygulamaya dayalı kanıt sunması ve öğretim süreçlerini geliştirmeye yönelik pedagojik çıkarımlar üretmesidir. Elde edilen bulguların, öğretmenlerin sınıf içi uygulamalarını daha bilinçli planlamalarına yardımcı olacağı; öğrencilerin ise daha kalıcı, anlamlı ve iletişim odaklı öğrenme deneyimleri yaşayacağı öngörülmektedir.

Bunun yanı sıra araştırma, alanyazında sınıf içi uygulamaların öğretmen görüşleriyle birlikte ele alındığı çalışmaların sınırlı olması nedeniyle, teorik ve uygulamalı boyutu bir araya getiren özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın sonuçları, gelecekte yapılacak araştırmalar için hem kuramsal hem de yöntemsel bir temel oluşturacaktır.

PROBLEM CÜMLESİ

Bu araştırmanın temel problemi şu şekilde ifade edilebilir:

Yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikler, sınıf içi uygulamalarda ne ölçüde etkili olmakta ve bu yöntemlerin öğrenme sürecine yansımaları öğretmen görüşlerine göre nasıl değerlendirilmektedir?

Bu temel problem doğrultusunda çalışmayı ayrıntılandırmak amacıyla aşağıdaki alt problemler oluş-

turulmuştur:

Öğretmenler yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde hangi yöntemleri tercih etmektedir?

Yöntem seçimine etki eden faktörler (öğrenci düzeyi, öğrenme hedefleri, materyal yapısı, sınıf ve kurum koşulları vb.) nelerdir?

Kullanılan yöntemlerin öğrencilerin temel dil becerileri (dinleme, konuşma, okuma, yazma) üzerindeki etkileri öğretmenler tarafından nasıl değerlendirilmektedir?

Farklı kültürel ve dilsel geçmişe sahip öğrencilere öğretim yapılırken yöntem seçiminde ne tür değişiklikler ortaya çıkmaktadır?

Öğretmenlerin ders içinde en etkili bulduğu teknikler (rol oynama, diyalog, görsel-işitsel araçlar, teknoloji destekli uygulamalar vb.) nelerdir ve bu teknikler hangi amaçlarla kullanılmaktadır?

Öğretmenlerin yöntemleri harmanlayarak (eklektik yaklaşım) kullanma eğilimleri nasıldır ve bu tercihin pedagojik gerekçeleri nelerdir?

Bu alt problemler doğrultusunda toplanan nitel veriler, öğretim yöntemlerinin sınıf içi etkililiğini ayrıntılı biçimde analiz etmeye imkân vermekte; böylece kuramsal çerçeve ile uygulamadaki gerçek durum arasındaki ilişki bütüncül biçimde ortaya çıkarılmaktadır. Çalışma, öğretmen görüşlerinden hareketle yabancılara Türkçe öğretiminde yöntem seçimine ilişkin farkındalığı artırmayı ve alan yazındaki uygulama temelli boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE: YÖNTEM VE TEKNİKLERİN TEORİK TEMELLERİ

Yabancı dil öğretiminde yöntem ve tekniklerin seçimi, öğrenme sürecinin niteliğini doğrudan belirleyen temel unsurlardan biridir. Bu yöntemler, hem öğretim hedeflerine ulaşmayı kolaylaştırmakta hem de öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve iletişimsel becerilerinin gelişmesini destekleyen pedagojik araçlar olarak işlev görmektedir. Yöntem ve tekniklerin kuramsal temellere dayandırılması, sınıf içi uygulamaların sistematik ve amaca uygun şekilde yürütülmesini sağlar (Maden, 2013; Ellis, 2018).

Maden (2013) ve Lightbown & Spada (2013, 2022), yöntemin yalnızca bir tercih değil, öğrencinin motivasyonu, derse katılımı ve dil gelişimi üzerinde belirleyici bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Uygun yöntemlerin seçimi, öğrencilerin eleştirel düşünme, problem çözme ve iletişim becerilerini geliştirmelerine katkı sunar. Doğan (1989) ve Soyupek (2004) ise yöntemi, öğretim hedefleri ile dersin çıktıları arasında sistematik bir bağ kuran pedagojik bir çerçeve olarak tanımlamaktadır. Richards & Rodgers (2001) ve Ortega (2020) da yöntemlerin öğrenme süreçlerini yapılandırmada ve öğretim materyallerinin etkin kullanımında kritik bir rol oynadığını belirtmektedir.

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE YAYGIN OLARAK KULLANILAN YÖNTEMLER

Dil Bilgisi-Çeviri Yöntemi

Tarih boyunca klasik dil öğretiminde kullanılan bu yöntem, öğrencilerin dil bilgisi kurallarını öğrenip çeviri yoluyla anlamlandırmasını sağlar. Ancak iletişimsel becerilere sınırlı yer verir ve gerçek yaşam bağlamlarından uzak olabilir (Richards & Rodgers, 2001).

Doğrudan Yöntem

Bu yöntemde öğretim tamamen hedef dil aracılığıyla yürütülür. Dil bilgisi kuralları doğrudan açıklanmaz; öğrencinin dili doğal bağlamında anlamlandırması beklenir. Görsel ve işitsel materyallerin yoğun kullanımı, öğrencinin hedef dilde düşünmesini ve iletişimsel yeterliliğini geliştirmeyi amaçlar (Tomlinson, 2011; Hall, 2020).

İletişimsel Yaklaşım (Communicative Approach)

1970'lerden itibaren yaygınlaşan bu yaklaşım, dili öncelikle bir iletişim aracı olarak ele alır. Dil bilgisi geri planda tutulur; anlamlı iletişim kurma ve gerçek yaşam durumlarına dayalı etkileşim ön plana çıkar. Günümüzde yabancılara Türkçe öğretiminde en çok kullanılan yaklaşımlardan biridir (Ellis, 2018; Hinkel, 2021).

Görev Temelli Öğretim (Task-Based Learning)

Öğrenme süreci, öğrencinin anlamlı ve gerçek yaşamla ilişkili görevleri yerine getirmesi üzerine yapılandırılır. Bu görevler, öğrencinin dili doğal olarak kullanmasını sağlar; öğretmen ise süreci rehberlik ederek yönlendirir. Bu yaklaşım, özellikle üst düzey bilişsel ve iletişimsel becerilerin gelişmesine katkı sağlar (Ortega, 2020; Saito & Lyster, 2021).

SINIF İÇİ UYGULAMA TEKNİKLERİ

Yöntemlerin etkili uygulanabilmesi için uygun tekniklerin seçimi önemlidir. Başlıca teknikler şunlardır:

Rol Oynama (Role Play): Gerçek yaşam durumlarını canlandırarak iletişim becerilerini geliştirme.

Diyalog Çalışmaları: Günlük konuşma ve görev odaklı iletişimi destekler.

Görsel Materyaller: Kavram ve kelime öğrenimini somutlaştırır, kalıcı öğrenmeyi artırır.

Eşli veya Grup Çalışmaları: İş birliğine dayalı öğrenmeyi teşvik eder.

Senaryo Temelli Etkinlikler: Öğrencilerin dili gerçek bağlamda kullanmasını sağlar.

Teknolojik Araçlar: Akıllı tahta, ses ve video kayıtları, çevrim içi uygulamalar (Kahoot, Quizlet, Wordwall vb.) dersleri daha etkileşimli ve motive edici hale getirir (Godwin-Jones, 2019).

Bu tekniklerin yöntemlerle uyumlu şekilde planlanması, öğrencilerin derse katılımını artırmakta ve özellikle iletişimsel becerilerin gelişimine, öğrenmenin kalıcılığına ve motivasyonun yükselmesine katkı sağlamaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli / Deseni

Bu araştırma, nitel araştırma desenine dayalı olarak yürütülmüştür. Nitel araştırma, olayları veya algıları doğal ortamlarında gerçekçi bir şekilde ele alarak, bireylerin tutum, davranış ve deneyimlerini anlamayı amaçlar (Yıldırım & Şimşek, 2013). Araştırmada veri toplama yöntemi olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşmeler, katılımcıların deneyimlerini, algılarını ve yöntem tercihlerini derinlemesine ortaya koymak için etkili bir araçtır (Yıldırım & Şimşek, 2008).

Evren / Örneklem / Katılımcılar

Araştırmanın evrenini, 2025 yılında Ürdün'de yabancılara Türkçe öğreten öğretmenler ve Türkiye'de farklı üniversitelerde görev yapan toplam 12 Türkçe öğretmeni oluşturmuştur. Katılımcılar, Türkçe öğretiminde aktif olarak ders veren ve farklı kurumsal yapılarda deneyim kazanmış öğretmenlerden seçilmiştir. Bu çeşitlilik, yöntem ve tekniklerin farklı eğitim ortamlarındaki uygulanabilirliğini karşılaştırmalı olarak incelemeye olanak sağlamıştır (Demirkazık, 2019).

Veri Toplama Süreci ve Araçları

Veri toplama sürecinde, geçerlik ve güvenilirlik ilkeleri gözetilerek hazırlanan yarı yapılandırılmış

görüşme formu kullanılmıştır. Her görüşme 15–30 dakika sürmüş olup, öğretmenlerin yöntem tercihleri, yöntem seçimini etkileyen faktörler, sınıf içi teknikler, teknolojik araç kullanımı ve eklektik yaklaşımları değerlendirmeleri hedeflenmiştir. Bu yaklaşım, katılımcıların bakış açılarını, öznel deneyimlerini, duygularını ve algılarını ortaya koymada oldukça etkilidir (Yıldırım & Şimşek, 2013).

Verilerin Analizi

Toplanan veriler, nitel veri analizinde sık kullanılan içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Analiz sürecinde önce veriler kodlanmış, ardından benzer kodlar temalar altında birleştirilmiş ve öğretmen görüşleri bağlamsal olarak yorumlanmıştır. Bulguların doğruluğunu artırmak amacıyla araştırmacı notları ve görüşme çözümlmeleri birlikte değerlendirilmiştir. Bu süreçte betimsel analizden de yararlanılarak, öğretmen görüşleri açık ve sistematik biçimde sunulmuştur (Yıldırım & Şimşek, 2008).

Araştırmanın Geçerliliği ve Güvenirliği

Katılımcıların kimlikleri kodlarla (Ö1, Ö2, Ö3 vb.) gizlenmiş, veriler mümkün olan en doğal ve tarafsız ortamda toplanmıştır. Kodlar arası uyum kontrol edilerek, Miles ve Huberman (2015) formülü ile güvenirlilik sağlanmıştır.

Araştırmacının Rolü

Araştırmacı, görüşme formunu hazırlamış, verileri kodlamış ve bulguları analiz ederek yorumlamıştır. Böylece hem kuramsal bilgi hem de sınıf içi uygulamalar arasındaki ilişki sistematik biçimde incelenmiştir.

BULGULAR

2025 yılında Ürdün ve Türkiye’de farklı üniversitelerde görev yapan 12 Türkçe öğretmeni ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerin bulguları sunulmaktadır. Görüşmeler, öğretmenlerin yöntem tercihleri, sınıf içi teknikler, teknolojik araç kullanımı ve eklektik yaklaşımları hakkındaki görüşlerini kapsamaktadır. Bulgular, her soru için kısa özetler ve tablolar halinde düzenlenmiştir.

SORU 1: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Hangi Yöntemleri Kullanıyorsunuz? Neden?

Öğretmen	Cevap
Ö1	“Bilişsel yöntem. Ders işleyişine uygun, öğrencilerin aktif katılımını sağlıyor.”
Ö2	“Karışık/Yöntemler. Farklı ihtiyaçları karşılayan yöntemlerin birleşimi.”
Ö3	“İletişimsel ve Görev Temelli. Öğrencilerin iletişim becerilerini ve motivasyonunu artırır.”
Ö4	“İletişimsel Yaklaşım ve Görev Temelli. Dilin iletişim aracı olarak kullanılmasını sağlar.”
Ö5	“Modern ve Klasik Yöntemler Harman. Etkileşim temelli öğretim, görseller ve materyallerle destekli.”
Ö6	“Eklektik Yaklaşım. Dersin hedef ve öğrencilerin seviyesine göre esnek uyarlanır.”
Ö7	“İletişimsel yaklaşım ağırlıklı. Öğrencilerin konuşma ve dinleme becerilerini geliştirmeye odaklanıyorum.”
Ö8	“Görev temelli yöntem ve görsel destekli etkinlikler. Öğrencilerin anlamlı öğrenmesini sağlıyor.”
Ö9	“Dil bilgisi-çeviri ve iletişimsel yaklaşım kombinasyonu. Hem gramer hem iletişim öğretiyorum.”
Ö10	“İletişimsel yaklaşım ve görev temelli harman. Öğrencilerin motivasyonunu artırıyor.”
Ö11	“Modern yöntem ağırlıklı; iletişim ve görev temelli aktivitelerle ders işliyorum.”
Ö12	“Görev temelli ve iletişimsel yöntemler. Öğrencilerin doğal öğrenmesini sağlıyor.”

Özet: Öğretmenler genellikle iletişimsel ve görev temelli yöntemleri tercih ediyor; eklektik veya karışık yaklaşımlar ise farklı öğrencilerin ihtiyaçlarına uyum sağlamak için kullanılıyor.

SORU 2: Yöntem Seçimini Hangi Kriterlere Göre Yapıyorsunuz?

Öğretmen	Cevap
Ö1	“Öğrenci düzeyi, hedefler, materyal.”
Ö2	“Öğrencilerin ihtiyaçları ve öğrenme tarzları.”
Ö3	“Dil seviyesi, ders amacı, materyal uygunluğu.”
Ö4	“Öğrencilerin dil becerileri, hedefler ve içerik.”
Ö5	“Öğrenci ilgisi, seviyeler ve ders süresi.”
Ö6	“Esneklik, bireysel ihtiyaçlar, teknoloji kullanımı.”
Ö7	“Öğrencilerin ilgi ve motivasyonu, sınıf büyüklüğü.”
Ö8	“Dersin hedefleri, öğrenci düzeyi ve materyal uygunluğu.”
Ö9	“Öğrenci seviyesi, ders süresi, hedefler.”
Ö10	“Öğrencilerin ilgi alanları, dil seviyesi ve materyal uygunluğu.”
Ö11	“Öğrencilerin öğrenme tarzı ve ders hedefleri.”
Ö12	“Ders hedefleri, öğrenci düzeyi ve materyal uygunluğu.”

Özet: Yöntem seçimi çoğunlukla öğrencinin düzeyi, ders hedefleri ve materyal uygunluğu temel alınarak yapılmaktadır.

SORU 3: Kullanılan Yöntemlerin Öğrenciler Üzerindeki Etkileri

Öğretmen	Cevap
Ö1	“Öğrencilerin motivasyonu ve katılımı artıyor.”
Ö2	“Her öğrencinin kendine uygun öğrenme yöntemi ile gelişim sağlanıyor.”
Ö3	“Konuşma, dinleme ve yazma becerilerinde ilerleme.”
Ö4	“Öğrencilerin iletişim becerileri ve özgüveni artıyor.”
Ö5	“Farklı seviyelerde öğrenim kazanımı sağlanıyor.”
Ö6	“Ders içi katılım ve öğrencilerin öğrenme motivasyonu artıyor.”
Ö7	“Katılım artıyor ve öğrencilerin özgüveni yükseliyor.”
Ö8	“Öğrencilerin dil üretimi artıyor ve iletişim becerileri gelişiyor.”
Ö9	“Konuşma ve yazma becerilerinde gelişim gözleniyor.”
Ö10	“Öğrencilerin katılımı ve dil üretimi artıyor.”
Ö11	“Dil üretimi ve iletişim becerileri gelişiyor.”
Ö12	“Konuşma, yazma ve dinleme becerilerinde ilerleme.”

Özet: Kullanılan yöntemler öğrencilerin motivasyonunu, katılımını ve iletişimsel becerilerini artırıyor.

SORU 4: Derslerde Hangi Teknikleri Daha Etkili Buluyorsunuz?

Öğretmen	Cevap
Ö1	“Rol oynama, diyalog, görseller.”
Ö2	“Rol oynama, öğrenci etkileşimi, senaryo çalışmaları.”
Ö3	“Rol oynama, diyalog çalışmaları, eşli etkinlikler.”

Ö4	“Görseller, diyalog, rol oynama.”
Ö5	“Senaryolu uygulamalar, video ve görseller.”
Ö6	“Rol oynama, diyalog, görsel ve dijital materyaller.”
Ö7	“Diyalog ve rol oynama etkinlikleri.”
Ö8	“Görseller, senaryo çalışmaları ve grup etkinlikleri.”
Ö9	“Rol oynama ve diyalog çalışmaları.”
Ö10	“Senaryo temelli ve grup etkinlikleri.”
Ö11	“Rol oynama, eşli etkinlikler ve diyalog.”
Ö12	“Görsel materyaller, senaryo ve rol oynama.”

Özet: Öğretmenler rol oynama, diyalog ve görselleri en etkili teknikler olarak görüyor; senaryo temelli ve grup etkinlikleri motivasyonu artırıyor.

SORU 5: Teknolojik Araçları Derslerde Nasıl Kullanıyorsunuz?

Öğretmen	Cevap
Ö1	“Akıllı tahta ve çevrimiçi uygulamalar kullanıyor.”
Ö2	“Akıllı tahta, ses ve video kayıtları, şarkılar.”
Ö3	“Kahoot, Quizlet, Wordwall, ses-video kayıtları.”
Ö4	“Akıllı tahta ile görselleri ve interaktif alıştırımları gösteriyor.”
Ö5	“Çevrim içi uygulamalar ve dijital materyallerle pekiştirme.”
Ö6	“Teknolojik araçları öğrencilerin katılımını artırmak için kullanıyor.”
Ö7	“Kahoot ve Quizlet ile interaktif tekrarlar.”
Ö8	“Akıllı tahta ve çevrimiçi oyunlar.”
Ö9	“Ses-video kayıtları ve çevrimiçi quizler.”
Ö10	“Kahoot, Quizlet ve Wordwall uygulamaları.”
Ö11	“Akıllı tahta ve çevrimiçi uygulamalar.”
Ö12	“Çevrimiçi uygulamalar ve video destekleri.”

Özet: Teknolojik araçlar dersleri interaktif ve görsel olarak zenginleştiriyor, öğrencilerin motivasyonunu ve öğrenme sürecini destekliyor.

SORU 6: Klasik Yöntemlerle Modern Yöntemler Arasındaki Farkları Nasıl Gözlemliyorsunuz?

Öğretmen	Cevap
Ö1	“Dil bilgisi-çevri yöntemi kurallara odaklanırken, iletişimsel yöntem konuşma pratiği sağlar.”
Ö2	“Klasik yöntemler pasif, modern yöntemler aktif; öğrenciler rehber öğretmenle öğreniyor.”
Ö3	“Modern yöntemler dinleme, konuşma, yazma ve okuma becerilerini entegre geliştiriyor.”
Ö4	“Klasik yöntemler grameri güçlendirir, modern yöntemler iletişim becerilerini.”
Ö5	“Modern yöntemler motivasyonu artırır, dersleri daha aktif hâle getirir.”
Ö6	“Klasik yöntemler temel bilgi verir, modern yöntemler uygulamalı öğrenmeyi destekler.”
Ö7	“Modern yöntemler öğrencinin aktif katılımını sağlar, klasik yöntem temel bilgiyi verir.”
Ö8	“Klasik yöntemler bilgi verir, modern yöntemler uygulamaya odaklanır.”
Ö9	“Modern yöntemler pratik yapmayı artırır, klasik yöntem gramer temeli sağlar.”
Ö10	“Modern yöntemler daha aktif öğrenme sağlar, klasik yöntem temel dil bilgisini verir.”
Ö11	“Modern yöntemler katılımı artırıyor, klasik yöntem bilgi temelini sağlıyor.”
Ö12	“Modern yöntemler öğrenciyi aktif öğrenmeye yönlendirir, klasik yöntem bilgi verir.”

Özet: Modern yöntemler aktif ve iletişim odaklı, klasik yöntemler temel dil bilgisi kazandırıyor; dengeli kullanım daha etkili.

SORU 7: Yöntemleri Harmanlayarak (Eklektik Yaklaşım) Kullanıyor Musunuz? Neden?

Öğretmen	Cevap
Ö1	"Evet, yöntemlerin güçlü yönlerinden faydalaniyorum."
Ö2	"Evet, her konuya uygun farklı etkinlik seçmek gerekiyor."
Ö3	"Evet, dil bilgisi-çevri ile iletişimsel yaklaşımı dengeli kullanıyorum."
Ö4	"Evet, sınıf dinamiğine ve öğrencilerin seviyesine göre uyarlıyorum."
Ö5	"Evet, modern ve klasik yöntemleri birleştirerek etkili öğrenme sağlıyorum."
Ö6	"Evet, öğrencilerin farklı ihtiyaçlarına göre yöntemleri harmanlıyorum."
Ö7	"Evet, öğrencilerin ihtiyaçlarına göre uyarlıyorum."
Ö8	"Evet, yöntemleri birleştiriyorum."
Ö9	"Evet, her duruma uygun şekilde harmanlıyorum."
Ö10	"Evet, eklektik yaklaşım kullanıyorum."
Ö11	"Evet, farklı yöntemleri uyarlayarak kullanıyorum."
Ö12	"Evet, dersin ve öğrencinin ihtiyaçlarına göre uyarlıyorum."

Özet: Öğretmenler eklektik yaklaşımı kullanıyor, çünkü her sınıf ve öğrenci farklıdır; tek bir yöntem tüm ihtiyaçları karşılamıyor.

SORU 8: Mevcut Yöntemler Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğretmede Yeterli Mi?

Öğretmen	Cevap
Ö1	"Yeterli olduğunu düşünüyorum."
Ö2	"Kısmen yeterli; içerik ve materyal çeşitliliği artırılmalı."
Ö3	"Yeterli, ancak bazı öğrenciler için özel materyal gerekebilir."
Ö4	"Mevcut yöntemler genel öğretim için uygun, özel alanlar için ek destek gerekir."
Ö5	"Kısmen yeterli; modern ve klasik dengesi önemli."
Ö6	"Yeterli, fakat teknolojik ve yaratıcı araçlarla desteklenmeli."
Ö7	"Yeterli, ama bireysel desteklerle güçlendirilmesi gerekir."
Ö8	"Kısmen yeterli; bazı öğrenciler için ek materyal gerekiyor."
Ö9	"Yeterli, ama ders materyalleri çeşitlendirilmeli."
Ö10	"Kısmen yeterli; teknolojik destek önemli."
Ö11	"Yeterli, ama teknoloji ve materyal çeşitlendirilmesi gerek."
Ö12	"Yeterli, ancak yaratıcı araçlarla desteklenmeli."

Özet: Mevcut yöntemler genel olarak yeterli, ancak içerik, materyal ve teknolojik destekle güçlendirilmesi öneriliyor.

SORU 9: Öğretmenlerin Yöntemsel Bilgi ve Farkındalığını Artırmak İçin Neler Yapılabilir?

Öğretmen	Cevap
Ö1	"Sürekli mesleki gelişim eğitimleri ve deneyim paylaşımı."
Ö2	"Atölye çalışmaları, güncel akademik kaynaklara erişim."
Ö3	"Deneyim paylaşımı toplantıları, teknoloji destekli eğitimler."
Ö4	"Mentorluk programları, geri bildirim mekanizmaları, yapay zekâ destekli araçlar."
Ö5	"Hizmet içi seminerler ve modern yöntem uygulamaları."
Ö6	"Türkiye dışında görev yapan öğretmenler için gelişim fırsatları sağlamak."
Ö7	"Mesleki eğitim seminerleri ve deneyim paylaşımı."
Ö8	"Güncel kaynaklara erişim ve teknoloji entegrasyonu."
Ö9	"Atölye çalışmaları ve deneyim paylaşımı toplantıları."
Ö10	"Mentorluk ve deneyim paylaşımı programları."
Ö11	"Hizmet içi eğitimler ve deneyim paylaşımı."
Ö12	"Atölye çalışmaları ve mesleki gelişim programları."

Özet: Mesleki gelişim, atölye çalışmaları, deneyim paylaşımı ve teknoloji kullanımı, öğretmenlerin yöntemsel farkındalığını artırmak için etkili yollar olarak görülüyor.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tercih Edilen Yöntemler ve Eklektik Yaklaşım

Görüşme bulguları, öğretmenlerin yabancılara Türkçe öğretiminde ağırlıklı olarak iletişimsel yaklaşım ve görev temelli öğretim yöntemlerini tercih ettiğini göstermektedir. Başlangıç düzeyindeki öğrencilerde ise Dil Bilgisi-Çeviri Yöntemi, destekleyici bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu durum, Yıldırım & Şimşek (2013) ve Ortega (2020) tarafından belirtilen, öğrenci seviyesinin ve öğrenme hedeflerinin yöntem seçiminde belirleyici olduğu görüşüyle uyumludur. Öğretmenlerin eklektik yaklaşımı benimsemesi, yöntemlerin sınıf içi koşullara ve öğrencilerin farklı öğrenme ihtiyaçlarına göre esnek uygulanmasını sağlamaktadır (Richards & Rodgers, 2001; Ellis, 2018).

Teknolojik Araçların Katkısı

Öğretmenler, akıllı tahta, çevrim içi uygulamalar ve görsel-işitsel materyallerin derslerin etkinliğini artırdığını belirtmiştir (Godwin-Jones, 2019).

Örnek olarak, Ö1 ve Ö4 kodlu öğretmenler, öğrencilerin görev temelli etkinliklerde dijital araçları kullanarak daha aktif katılım sağladığını ifade etmiştir. Bu bulgu, teknolojinin sınıf içi uygulamalarda öğrenme motivasyonu ve iletişimsel beceriler üzerindeki kritik rolünü desteklemektedir.

Öğrenci Merkezli ve Uygulamaya Dayalı Yaklaşım

Görüşmeler, öğrenci merkezli, iletişim odaklı ve uygulamaya dayalı yöntemlerin öğrenme sürecinin kalıcılığını güçlendirdiğini göstermektedir.

Lightbown & Spada (2013, 2022) ve Hinkel (2021), ikinci dil öğreniminde aktif kullanımın önemini vurgulamaktadır. Ö2 ve Ö7 öğretmenleri, özellikle ileri düzey öğrencilerde, görev tabanlı etkinliklerin dil üretimini desteklediğini ifade etmiştir.

Bulguların Yorumlanması

Öğretmenlerin yöntem ve teknik seçiminde öncelikli etkenler: öğrenci seviyesi, materyal uygunluğu ve sınıf dinamikleridir.

Eklektik yaklaşım ve yöntem kombinasyonu, farklı öğrenme stillerine ve sınıf koşullarına uyum sağlamaktadır.

Teknolojik araçlar ve görsel materyaller, hem motivasyonu hem de kalıcı öğrenmeyi desteklemektedir.

Bu sonuçlar, yabancılara Türkçe öğretiminde uygulamalı ve teori destekli bir yaklaşımın gerekliliğini doğrulamaktadır.

Öneriler

Öğretmen Eğitimi: Hizmet içi eğitimler ve atölye çalışmaları ile öğretmenlerin yöntemsel farkındalığı artırılmalıdır.

Materyal Geliştirme: Dijital ve etkileşimli materyaller hazırlanmalı, iletişimsel ve görev temelli etkinlikleri desteklemelidir.

Teknolojik Entegrasyon: Akıllı tahta, mobil uygulamalar ve çevrim içi platformlar derslere dahil edilmeli; öğretmenlerin kullanım becerileri geliştirilmelidir.

Kültürel Uyum: Farklı kültürel geçmişe sahip öğrenciler için uygun içerikler ve etkinlikler planlanmalıdır.

Araştırma Genişletilmesi: Benzer çalışmalar farklı ülkelerde ve öğrenci seviyelerinde tekrarlanmalı; yöntemlerin karşılaştırmalı etkinliği analiz edilmelidir.

Politika Desteği: Yabancılar Türkçe öğretimi politikaları hazırlanırken öğretmen görüşleri ve saha deneyimleri dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2000). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. TDK Yayınları.
- Balcı, A. (2011). *Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Pegem Yayıncılık.
- Brown, H. D., & Lee, H. (2020). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy* (5th ed.). Pearson.
- Demirel, Ö. (1993). *Yabancı Dil Öğretimi: İlkeler, Yöntemler, Teknikler*. Usem Yayınları, Ankara.
- Demirkazık, E. (2019). *Görseller eşliğinde özlü sözler kullanmanın Arapça öğretimine katkısının incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı, Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı.
- Doğan, C. (1989). *Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretim Metot ve Teknikleri*. Ankara.
- Ellis, R. (2018). *Classroom Second Language Development: Theories and Practices*. Routledge.
- Erdoğan, V., & Ok, A. (2015). Yabancı Dil Öğretiminde Etkileşimsel ve Görev Temelli Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 48(1), 123–145.
- Godwin-Jones, R. (2019). Emerging technologies in language learning. *Language Learning & Technology*, 23(3), 1–17.
- Hall, G. (2020). *Exploring English Language Teaching: Language in Action* (4th ed.). Routledge.
- Hinkel, E. (2021). *Second Language Teaching and Learning in the 21st Century*. Routledge.
- Jebri, S. (2024). *Eğitici oyunlarla yabancılar Türkçe öğretimi / Teaching the Turkish language to foreigners using educational games* (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>
- Kern, R. (2000). *Literacy and Language Teaching*. Oxford University Press.
- Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). *How Languages are Learned* (4th ed.). Oxford University Press.
- Lightbown, P. M., & Spada, N. (2022). *How Languages are Learned* (6th ed.). Oxford University Press.
- Maden, İ. (2013). *Yabancı Dil Öğretiminde Yöntem ve Teknikler*. Ankara: Pegem Akademi.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (2014). *Qualitative data analysis: A methods sourcebook* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Ortega, L. (2020). *Understanding Second Language Acquisition*. Routledge.
- Richards, J. C. (2022). *Reflective Teaching in Second Language Classrooms*. Cambridge University Press.
- Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
- Saito, K., & Lyster, R. (2021). *Focus on Form and Second Language Acquisition*. John Benjamins.
- Tomlinson, B. (2011). *Materials Development in Language Teaching*. Cambridge University Press.
- Üstün, M. (2018). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kullanılan Modern Yöntemler ve Öğrenci Başarısı. *Journal of Turkish Language Teaching*, 10(1), 45–67.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Suriyeli Mültecilerin Geri Dönüş Eğilimleri: İzmir Araştırması

Ishmael ADJEI¹
Selvet ÇETİN²

Özet

2011 yılından beri Türkiye'nin göç politikasını belirleyen en önemli konuyu zorla yerlerinden edilmiş milyonlarca Suriyeli mülteci oluşturmaktadır. Türkiye, bir yandan devasa ölçekteki bu krizi yönetmeye çalışırken, diğer taraftan zorunlu göç nedeniyle ülkeye sığınan toplumun uyum süreçlerini kolaylaştırmak için çok yönlü programlar geliştirmeye çalışmıştır. Suriye'de yaşanan devrim süreciyle birlikte mültecilerin geri dönüşleriyle ilgili tartışmalar hız kazanmıştır. Geri dönüşler, özellikle uzun süren çatışmalarda karmaşık hale gelmektedir. Ev sahibi ülkelerde bağlantılar ve yeni hayatlar kuran mülteciler, savaştan zarar görmüş anavatanlarındaki koşullar göz önüne alındığında, geri dönüşte zorluk çekebilirler. Bu arada, ev sahibi hükümetlerin geri dönüşü erken vurgu yapması, geri dönüşler yavaş yaşandığında mülteci karşıtı toplumsal duyguları körükleyebilmektedir. Suriyedeki rejim değişikliği sonrasında siyasi istikrarın sağlanması ve ekonominin iyileşmeye başlamasıyla mültecilerin geri dönüşlerinin hızlanacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte zorunlu göçle ülkesinden uzun süre ayrı kalan ve yerleştiği ülkede düzenli bir yaşam süren mültecilerin önemli bir kısmının anavatanlarına geri dönmeyeceğine ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. Araştırma, hem ülkesine geri dönme-yi hem de Türkiye'de kalmayı düşünen Suriyeli gençler ve yetişkinlerin aldıkları kararların nedenleri ve sonuçlarına odaklanmaktadır. Çalışma; Suriyeli aile görüşmeleri, öğrenci görüşmeleri ve Suriyeli öğrencilerin yoğunlaştığı okul görüşmeleri olarak üç ana başlıkta ve nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Karabağlar, Bornova ve Buca ilçelerindeki görüşmelerde Gençlik ve Spor Bakanlığına bağlı Gençlik Merkezlerinde görevli gençlik çalışanları hazır bulunmuştur. Araştırmada yarı yapılandırılmış soru formları kullanılmış ve iki ayrı odak grup toplantısı yapılmıştır. Böylece mültecilerin geri dönüş motivasyonlarını etkileyen unsurlar tespit edilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Göç, Mülteci, Geri Dönüş, İzmir.

Abstract

Since 2011, the most significant issue shaping Türkiye's migration policy has been the forced displacement of millions of Syrian refugees. While Türkiye has sought to manage this crisis on an unprecedented scale, it has also developed multidimensional programs aimed at facilitating the integration processes of the population that has sought refuge in the country due to forced migration. With the revolutionary process in Syria, debates concerning the return of refugees have intensified. Returns

become particularly complex in the context of prolonged conflicts. Refugees who have established social ties and new lives in host countries may encounter serious difficulties in returning when the conditions in their war-damaged homelands are taken into account. At the same time, an early emphasis on return by host governments may fuel anti-refugee sentiments when returns occur slowly. Following regime change in Syria, it is widely assumed that the establishment of political stability and the gradual recovery of the economy will accelerate refugee returns. Nevertheless, assessments suggest that a significant proportion of refugees who have been separated from their country for long periods due to forced migration and who have established stable lives in host countries may not return to their homeland. This study focuses on the reasons behind and the consequences of the decisions made by Syrian youth and adults who consider either returning to their country or remaining in Türkiye. The research was conducted using a qualitative methodology and organized under three main components: interviews with Syrian families, interviews with students, and interviews conducted in schools with high concentrations of Syrian students. During the fieldwork carried out in the districts of Karabağlar, Bornova, and Buca, youth workers affiliated with the Ministry of Youth and Sports were present at the Youth Centers. Semi-structured interview forms were employed, and two separate focus group discussions were conducted. In this way, the study aims to identify the factors influencing refugees' motivations for return.

Keywords: Syria, Migration, Refugee, Return, İzmir.

GİRİŞ

2011 yılından beri Türkiye'nin göç politikasını belirleyen en önemli konuyu zorla yerlerinden edilmiş milyonlarca Suriyeli sığınmacı oluşturmaktadır. Türkiye, bir yandan devasa ölçekteki bu krizi yönetmeye çalışırken, diğer taraftan zorunlu göç nedeniyle ülkeye sığınan toplumun uyum süreçlerini kolaylaştırmak için çok yönlü programlar geliştirmektedir. Doğal olarak, ülkedeki en yaygın ve zorunlu göç topluluğunu Suriyeliler oluşturduğu için, uyum çalışmalarının önemli bir bölümü geçici koruma altındaki bu kesime yönelik gerçekleştirilmektedir. Sığınmacı nüfusun yoğunluğu ve içinde bulunduğu dezavantajlı konum, sosyal bütünleşme ve uyum çalışmalarında bu topluluğa öncelik tanınmasını sağlamıştır.

Mültecilerin ülkelerine geri dönüşleri ve yeniden inşa süreci çeşitli zorlukları beraberinde getirmekte ve uzun zaman dilimlerine yayılmaktadır. Geri dönüşler, özellikle uzun süren çatışmalarda karmaşık hale gelmektedir. Ev sahibi ülkelerde bağlantılar ve yeni hayatlar kuran mülteciler, savaştan zarar görmüş anavatanlarındaki koşullar göz önüne alındığında, geri dönüşte zorluk çekebilirler. Bu arada, ev sahibi hükümetlerin geri dönüşe erken vurgu yapması, geri dönüşler yavaş yaşandığında mülteci karşıtı toplumsal duyguları körükleyebilmektedir.

Türkiye'nin Suriye kriziyle edindiği göç yönetimi tecrübesi, hem ülkelerine gidenlerin geri dönüş sürecinde hem de sığınan ülkede kalacak olanların uyum ve bütünleşme sürecinde kritik bir rol üstlenmektedir. Bu arada, geri dönen Suriyelilerin Türkiye'deki deneyimleri ülkelerinin yeniden inşası için paha biçilmez bir değer taşımaktadır. Uzmanlar, Suriye'deki rejim değişikliği sonrasında siyasi istikrarın sağlanması ve ekonominin iyileşmeye başlamasıyla sığınmacıların geri dönüşlerinin hızlanacağını öngörmektedir. Bununla birlikte yapılan araştırmalar göstermiştir ki, zorunlu göçle ülkesinden uzun süre ayrı kalan ve yerleştiği ülkede düzenli bir yaşam süren mültecilerin önemli bir kısmı anavatanlarına geri dönmemektedir. Dolayısıyla gerçekleştirilen saha araştırması, hem ülkesine geri dönmeyi hem de Türkiye'de kalmayı düşünen Suriyeli gençler ve yetişkinlerden alınan geri bildirimlere göre şekillenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu araştırma, geri dönüş sürecindeki Suriyeli gençler ve aileleriyle iletişimi güçlendirmeyi, Türki-

ye’de kalmayı tercih eden Suriyeli gençlerin Türk akranlarıyla sosyal uyum süreçlerini desteklemeyi ve kültürel etkileşimi artırmayı hedeflemektedir. Çalışma; Suriyeli aile görüşmeleri, öğrenci görüşmeleri ve Suriyeli öğrencilerin yoğunlaştığı okul görüşmeleri olarak üç ana başlıkta ve nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tüm görüşmelerde Gençlik Merkezlerinde görevli gençlik çalışanları yer almış, yarı yapılandırılmış soru formları kullanılmıştır. Çalışma kapsamında Bornova, Karabağlar ve Buca ilçelerindeki toplam 20 Suriyeli yetişkin kişiyle ev ortamında görüşmeler yapılmıştır. İki Gençlik Merkezinde birer odak grup toplantısı gerçekleştirilmiş, bu toplantılara toplam 30 Suriyeli kadın-erkek yetişkin katılmıştır.

Öğrenci görüşmeleri Gençlik Merkezlerinde küçük gruplarla gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelere toplam 30 öğrenci katılmış, ebeveyn etkisinin hissedilmemesi ve öğrencilerin kendilerini daha rahat ifade edebilmesi için Gençlik Merkezleri özellikle tercih edilmiştir. Sığınmacı öğrencilerin yoğunlaştığı Karabağlar, Buca ve Bornova’da toplam 6 okula gidilerek okul yöneticileri ve rehber öğretmenlerle görüşmeler yapılmıştır. Okul görüşmelerinde ağırlıklı olarak Suriyeli öğrencilerin uyum becerileri ve başarı durumları değerlendirildiği gibi, ebeveynlerin okullara verdiği geri dönüş dilekçe sayısı öğrenilmek istenmiştir.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Suriyeli Yetişkin Aile Üyeleriyle Yapılan Görüşmelerin Bulguları

Suriyeli nüfusunun ağırlıkta olduğu üç ilçede ikamet eden ve Merkezlerin çeşitli hizmetlerinden yararlanan aile üyelerine ev ziyaretleri yapılmış ve araştırmanın amacına uygun olarak hazırlanan sorular yöneltilmiştir. Ayrıca Karabağlar GM ve Buca Yasin Börü GM’de daha geniş katılımlı iki odak grup toplantısı yapılarak araştırma bulgularının derinleşmesi sağlanmak istenmiştir. Katılımcılardan alınan geri bildirimler iki ayrı yaklaşımın bulunduğunu göstermiştir. Bunlardan ilki, Türkiye’de kalmaya karar veren yetişkin Suriyeli aile üyelerinin yaklaşımı iken diğeri, ülkesine geri dönmeye karar vermiş ya da geri dönüş eğilimi çok yüksek olan grubu temsil etmektedir.

Araştırmanın örneklem desenini oluşturan tüm katılımcılar kendilerini Türkiye’de güvende hissettiklerini belirtmiş ve şartlar zor olsa da Türkiye’de bulunmaktan memnun olduklarını dile getirmiştir. Türkiye’de bulundukları sürede en çok zorlandıkları bazı konulara değinmişlerdir. Bunlar arasında; dil sorunu, yerel topluma uyum sorunu, maddi sorunlar ve sürekli ev-şehir değiştirmenin yıpratıcılığı gibi başlıklar öne çıkmaktadır. Bütün bunlara rağmen Türkiye sevgisinin ortak bir duygu olarak ifade edilmesi anlamlıdır.

Türkiye’de Kalmak İsteyen Suriyeli Yetişkinlerin Değerlendirmeleri

Araştırma sonuçlarına göre “Gidenler ve Kalanlar” şeklinde ikiye ayrılmış görünen Suriyeli yetişkin aile üyelerinin gelecek beklentileri farklılık arz etmektedir. Türkiye’de kalmak isteyenlerin bir bölümü aynı zamanda Türk vatandaşı olmuş ya da vatandaşlık başvuru süreci devam eden kişilerden oluşurken, maddi geliri iyi olanlar ve çocuklarının geleceğine dair kaygı taşıyanlar da kalmayı tercih etmektedir. Savaşta ev ve işyeri onarılamayacak şekilde zarar gören, alt yapı, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlere Suriye’de erişemeyeceklerini söyleyen, döndüklerinde işsiz kalmaktan korkan katılımcıların bir süre daha Türkiye’de kalacakları anlaşılmaktadır. Suriye’deki yakınlarıyla görüştiklerini söyleyen bazı katılımcılar; Günlük uzun süreli elektrik ve su kesintilerinin devam ettiğini, savaşta zarar gören çok sayıda bina enkazının henüz kaldırılmadığını, temel gıda ve sağlık hizmetlerine erişimin çok zor olduğunu ve güvenlik sorununun bulunduğunu dile getirmektedir. Bu bilgi akışları da geri dönüşlerle ilgili düşüncelerin ertelenmesine ya da şimdilik rafa kaldırılmasına neden olmaktadır.

Yine bazı katılımcılar, Suriye’deki eğitim sistemini Türkiye’deki uygulamayla karşılaştırmakta, spor ve sanat gibi uygulamalı derslerin verilmediğini ifade etmekte ve bu yüzden kalmayı istemektedir.

Ancak “Türkiye’de kalma” eğilimi olanların gelecek planlarının da belirgin olmadığı ve yeni bir hayat kurmak için somut adımların atılmadığı görülmektedir. Kalış prosedürlerinin değişmesi, geçici korumanın kalkması ve Türkiye’de yasal ikamet süresinin kısılması gibi henüz netleşmeyen ama Suriyelilerde endişeye yol açan konular da Türkiye’de kalmak isteyenleri zorlayacaktır. Aynı şekilde tüm bu “olası riskler” Türkiye’de kalacak Suriyelilerin yeniden uyum ve bütünleşme çabasını güçleştirmektedir.

Ülkelerine Dönmek İsteyen Suriyeli Yetişkinlerin Değerlendirmeleri

Ülkesine geri dönmeye karar veren aile üyelerinin başlıca motivasyonu, savaşın sona ermesi, memleket özlemi ve artık “sığınmacı” olmaktan kurtulma isteğiyle açıklanabilir. Savaşta ev veya işyeri zarar görmeyen ya da gerekli tadilatı kolayca yapabileceğine inanan Suriyeli yetişkinler diğer olumsuzluklara çok da aldırış etmeden geri dönmeye başlamıştır. Savaş öncesinde kamu veya özel sektörde çalışmış, eğitilmiş ve meslek sahibi kişiler ülkelerinin geleceğinde kendilerine ihtiyaç olacağını düşündükleri için dönüş kararı aldıklarını belirtmektedir. Türkiye’deki ekonomik şartlardan giderek daha fazla olumsuz etkilendiklerini söyleyen ve geri dönüş kararı alan katılımcılara da vurgu yapmak gerekmektedir.

Özellikle geri dönmeye karar vermiş yetişkinler ile çocukluk ve gençlik dönemlerini Türkiye’de geçirmiş olan aile üyeleri arasında ciddi görüş farklılıklarının olduğu görülmekte ve bu durumun aile içi çatışmalara yol açma riski bulunmaktadır. Eğitimleriyle birlikte geleceklerini de Türkiye’de sürdürmek isteyen Suriyeli gençler ülkemiz için bir fırsata dönüşebilir ancak bu geçişin karşılıklı anlayış ve diyalogla gerçekleşmesi gerekir.

Geri dönüş sürecindeki ebeveynler Türkiye’de doğan çocukları için vatandaşlık talebinde bulunmakta, nakliye ücretlerinin çok yüksek olmasından yakınmaktadır. Türkiye’den ayrılmadan önce yapılması gereken resmi işlemler konusunda ciddi bilgi eksikliğinin bulunduğu gözlenmiştir. Mesela okulla ilişkin nasıl kesileceği, ev kira sözleşmesinin nasıl sonlandırılacağı, işyerinden ayrılma işlemlerinin nasıl yapılacağı ve göç idaresindeki işlemlerin nelerden oluştuğuna dair Suriyeli kişilerde yeterli bilginin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Sınır kapılarındaki uzun bekleme süreleri de geri dönüş sürecindeki kişileri kaygılandırmaktadır.

Suriyeli Öğrencilerle Yapılan Görüşmelerin Bulguları

İzmir’deki öğrencilerimizin gönüllü geri dönüş süreçlerine ilişkin duygu ve düşüncelerinin öğrenilmesi amacıyla, üç gençlik merkezimizde proje ekibi tarafından yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Karabağlar GM, Buca Yasin Börü GM ve Bornova GM’de gerçekleşen görüşmelere ağırlıklı olarak orta öğrenim düzeyinde Suriyeli kız ve erkek öğrenciler katılmıştır. Görüşmelere başlamadan önce katılımcılar arasında terapötik ilişkiyi kuvvetlendirmek için Lego, Quilling (kağıt katlama sanatı) gibi oyun temelli temas kurulmuştur.

Türkiye’de Kalmak İsteyen Suriyeli Gençlerin Değerlendirmeleri

Suriye’deki savaşın ilk yıllarından itibaren Türkiye’ye gelmiş ya da Türkiye’de doğmuş çocukların sosyal ve kültürel hayata çok çabuk uyum sağladıkları görülmektedir. Artık ilk gençlik dönemlerini burada yaşayan, eğitimlerini burada sürdüren ve sosyal çevrelerini burada oluşturan çocuklar kendilerini buraya ait hissettiklerini belirtmektedir. Aynı zamanda Türkçeyi ana dilleri gibi öğrendikleri için eğitimlerini Türkiye’de tamamlamak isteyen Suriyeli gençler, yaşam tarzı olarak da Türk toplumuna uyum sağladıklarını düşünmektedir.

Türkiye’de kalmak isteyen gençlerin neredeyse tamamına yakını, ebeveynleriyle geri dönüş konusunda fikir ayrılığı yaşadıklarını ve baskı altında kaldıklarını ifade etmektedir. Ebeveynlerin ülkeye

geri dönüş konusunda çocuklarını ikna etmekte zorlandıkları anlaşılmaktadır. Dönmek istemeyen gençlerin Suriye'deki belirsizlikten, alt yapı sorunlarından, ekonomik yoksunluktan ve anadil yetersizliğinden kaygı duydukları ve kendilerini güvende hissetmedikleri bir algı sözkonusudur. Bazı gençlerin yaşam tarzıyla ilgili gerekçeler ileri sürerek geri dönmeyi reddetmesi ve Suriye'deki katı dini geleneğin kısıtlayıcı etkisiyle baskı görececeklerini düşünmesi dikkat çekicidir. Türkiye'de işyeri açmış ya da düzenli bir gelire sahip kimi aileler çocuklarının eğitim hayatını da düşünerek mevcut durumlarını korumak için geri dönmeyi düşünmemektedir. Bu durumdaki çocukların daha rahat karar verebildikleri gözlenmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'de yaşamlarını sürdürmek isteyen gençlerin bu beklentilerini nasıl gerçekleştirecekleri ve ebeveynleriyle bu konuda nasıl uzlaşacaklarına dair belirsizlik sürmektedir.

Ülkelerine Dönmek İsteyen Suriyeli Gençlerin Değerlendirmeleri

Henüz ilk ve ortaöğretim çağında olup uzun süredir ülkemizde bulunan Suriyeli gençler arasında geri dönme isteğinin büyük ölçüde ebeveyn kararıyla şekillendiği görülmektedir. Türkiye'deki ekonomik zorluklar, geçici koruma altında bulunmanın güçlükleri ve geleceğe ilişkin belirsizlikler geri dönüşlerde etkili olmaktadır. Suriye'de oturulabilir evi olan, bir geçim kaynağı veya tarım arazisi gibi imkânlarla sahip olan ailelerin dönüş kararı doğrudan aile üyelerini de kapsamaktadır. Gençlerin bir bölümü "gönüllü" olarak geri dönmese de aile büyüklerinin aldığı karara uymak zorunda olduklarını ifade etmişlerdir.

Kimi gençler okulların tatile girdiği yaz döneminde geri döneceklerini söylerken, bazı gençler okulda ve sosyal yaşamlarında gördükleri ayrımcılık ve hoşgörüsüzlükten geri dönüş sayesinde kurtulacaklarını dile getirmektedir. Suriye hakkında bilgi sahibi olmamakla birlikte orasının kendi vatanları olduğunu ve bu yüzden görmek istediklerini söyleyen gençler, akrabalarıyla da ilk kez tanışmaktan mutlu olacaklarını belirtmektedir. Geri dönerken en çok okul ve mahalle arkadaşlarını özleyeceklerini ifade eden gençlerin büyük bölümü üniversite eğitimi almak ve çalışmak için Türkiye'ye dönmek istediklerini vurgulamışlardır.

Okul Yöneticileri ve Rehber Öğretmenlerle Yapılan Görüşmelerin Bulguları

Araştırma kapsamındaki çeşitli faaliyetler için Gençlik Merkezleriyle yakın iş birliğinde bulunan ve Suriyeli öğrenci sayısı yüksek olan okulların yönetici ve rehber öğretmenleriyle Nisan 2025-Mayıs 2025 tarihleri arasında görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde öğrencilerin okul durumları ve geri dönüşleriyle ilgili bilgilere ulaşmak istenmiştir.

Okul yöneticileri ve rehber öğretmenler genel olarak çok az sayıda öğrenci için geri dönüş dilekçesi aldıklarını söyleyerek diğer öğrencilerin ebeveynlerinin herhangi bir geribildirimde bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte okul yönetimleri, Suriyeli öğrencilerin yoğun olarak okul devamsızlığı yapmalarını habersiz geri dönüşlere bağlamışlardır. Okul yöneticilerinin Suriyeli öğrencilere yönelik takibinin giderek zorlaştığı ve okul dışı kalmış çocukların durumu hakkında net bilgilere ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Çok az sayıda öğrenci için geri dönüş dilekçesi alınmış olması ya ebeveynlerin henüz kesin kararlarının bulunmadığına veya okulla ilişik kesme konusunu önemsemeyip okul yönetimlerinden habersiz olarak ülkelerine geri döndüklerine işaret etmektedir. Mevcut koşullar örgün eğitime devam eden Suriyeli öğrencilerin ülkelerine geri dönüşleriyle ilgili ebeveynlerinin kararı doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir. Ancak pek çok ebeveynin çocuklarına yönelik "Nasıl olsa geri döneceğiz, okula gitmene gerek yok" şeklindeki telkinleri çocukların eğitimlerini yarıda bırakmalarına neden olmaktadır.

DEĞERLENDİRME

İzmir'de yaşayan Suriyeli gençler ve yetişkinlerin ülkelerine geri dönüş konusunda karmaşık duygu-

lara sahip oldukları görülmektedir. Bu durumun en önemli nedeni Suriye’de henüz güvenlik sorunlarının tam olarak çözülmemesiyle ilgilidir. Rejimin yıkılmasından sonar hükümet toplumsal barışı yeniden sağlamak, altyapıyı ve ekonomiyi ayağa kaldırmak için büyük çaba harcamaktadır. Fakat İsrail’in saldırgan ve işgalci politikası ve küresel güçlerin emperyalist çıkarları nedeniyle ülkede siyasi otoritenin tam hakimiyeti sağlaması zaman alacaktır. Suriye’de yaşanan büyük yıkım, ülke dışındaki milyonlarca Suriyelinin geri dönüş kararlarını ertelemelerine yol açmaktadır. Savaşta ev, işyeri ve diğer yaşam alanları zarar gören mülteciler ülkedeki siyasi ve ekonomik iyileşmenin hızı arttıkça geri dönüş motivasyonu kazanacaklardır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Ofisinin (BMMYK) açıkladığı güncel verilere göre İzmir’den Suriye’ye dönüşlerin oranı sadece yüzde 4 civarındadır. Bu sonuçlar, mültecilerin büyük bölümünün halen geri dönüş kararı almadığını veya bu kararı ileri bir tarihe ertelediklerini göstermektedir.

Araştırma sonuçlarına göre, Suriyeli erkek yetişkinlerin kadınlara oranla geri dönüşe daha fazla istekli olduğu anlaşılmaktadır. Geleneksel Suriye aile yapısının özelliklerine bakıldığında erkek egemen bir toplumsal durum söz konusudur. Dolayısıyla ailenin diğer üyeleri bu karara istemeyerek de olsa uymak zorunda kalacaklardır. Fakat bu durumdan en çok etkilenenler çocuklar ve gençler olmaktadır. Türkiye’de doğmuş, Suriyeyi hiç görmemiş ve uzun yıllardır İzmirde yaşayan çocukların ana dil bilgisi çok zayıfladığı için geri döndüklerinde eğitimlerinin yarım kalacağı endişesini taşıdıkları görülmektedir. Bu yüzden Suriye’deki eğitim sisteminin mülteci çocukların entegrasyonu için politika geliştirmesi gerekecektir.

Suriyenin bazı bölgelerindeki güvenlik sorunlarının devam ediyor oluşu ve ekonomik şartların zorluğu geri dönüş sürecini olumsuz yönde etkilemektedir. Yetişkinler kayıtdışı da olsa bir işte çalışmakta, geçimlerini zor da olsa sağlayabilmektedir. Aynı zamanda temel sağlık ve eğitim hizmetlerinden ücretsiz yararlanabilmek, sosyal dayanışma ağlarıyla birtakım ihtiyaçlarını karşılayabilmek önemlidir. Elektrik, su ve iletişim sistemlerinin çöktüğü bir ülkeye gitmek mevcut durumda pek çok Suriyeli için gerçekçi görülmemektedir. Şartlar iyileştiğinde zaten araştırmaya katılanların büyük bölümü ülkelerine dönmek istemektedir. Türk vatandaşlığı almış olan Suriyeliler daha özgüvenli ve rahat hareket etmekte, büyük bölümü yaşamlarını Türkiye’de sürdürmek istediklerini ifade etmektedir. Vatandaşlık, mülteciler için oldukça önemli bir kazanım olsa da Suriyelilerin çok azı bu statüyü elde edebilmiştir.

Kamu ve sivil toplum aktörlerinin geri dönüş sürecinde Suriyelilerin desteklenmesi amacıyla koordineli bir çalışmayı hayata geçirmesi beklenmektedir. Milli Eğitim ve Göç İdaresi Başkanlığına bu konuda daha fazla sorumluluk düşmektedir. Suriyeli ailelere geri dönüş sürecine ilişkin resmi işlemlerin nasıl yapılacağına dair gerekli bilgilerin verilmesi, öğrencilerin eğitim gördükleri okullarıyla nasıl ilişik keseceklerinin anlatılması, işyerinden ayrılan kişilerin sahip oldukları hakların neler olduğunun bilinmesi gibi teknik detaylar önem kazanmaktadır. Aile ve Sosyal Hizmetler Müdürlüğünün Suriyeli aileleri geri dönüş sürecinde desteklemesi, öğrencilerle psikososyal destek oturumları yapılarak, yaşanan belirsizliğin olumsuz ruhsal etkilerinin aza indirilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak büyük bir insani felaketin yaralarını birlikte saracağımız, toplumlararası iletişimi ve dayanışmayı güçlendireceğimiz yeni bir dönemin başladığını unutmamak gerekmektedir.

SONUÇ

Araştırmayla, Suriyeli yetişkinlerin ve gençlerin ülkelerine geri dönme eğilimleriyle ilgili yaklaşımlarını tespit etmek amacıyla birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Yetişkinlerin önemli bir bölümünün siyasi, ekonomik ve kültürel nedenlerle Türkiye’de kalmaya devam etmek istedikleri görülmektedir. Ancak ilerleyen günlerde statü değişikliğinin yaşanması halinde Türkiye’de yasal kalış şartlarının nasıl oluşacağına dair belirsizlikler Suriyeli yetişkinler için endişe kaynağı olmaktadır. Diğer taraftan Suriye’ye geri dönme eğilimindeki yetişkinlerin bu kararı almalarındaki temel etkenin Türkiye’de gittikçe ağırlaşan ekonomik koşullar olduğu anlaşılmaktadır. Yanı sıra dil ve iletişim sorunları, top-

lumsal önyargılar ve ayrımcı davranışların geri dönüş kararlarını etkilediği görülmektedir. Vatan özlemi ve ülkelerinin geleceğinde rol alma isteği de geri dönüş motivasyonunu güçlendirici unsurlar arasındadır.

Yetişkinlere göre Suriyeli gençlerin büyük kısmının Türkiye'yi ana vatanları gibi gördükleri ve kendilerini geri dönüş baskısı altında hissettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim uzun yıllardır Türkiye'de olan veya Türkiye'de doğmuş ve büyümüş gençlerin Türkçeyi ana dilleri gibi gördükleri, sosyal çevrelerinin tamamen Türk akranlarından oluştuğu ve gelecek planlarını Türkiye üzerine kurdukları bir bakış açısı hakimdir. Geri dönüşüne karşı olan gençlerin büyük bölümünün ana dil Arapçayı öğrenme güçlüğü, Suriye'deki ekonomik şartların yetersizliği, eğitim, sağlık, barınma ve alt yapı alanlarındaki sorunlar gençleri Türkiye'de kalmaya zorlamaktadır. Fakat aile baskısı nedeniyle dönmek zorunda kalacağını düşünen çok sayıda Suriyeli genç bulunmaktadır. Ülkelerine geri dönmek isteyen gençler ise, vatan ve akraba özlemi duyduklarını ve şartlar ne kadar zor olsa da kendilerini Suriye'ye ait hissettiklerini ifade etmektedirler. Sonuç olarak hem yetişkinlerin hem gençlerin dönmek ve kalmak arasında bir ikilemi yaşadıkları süreçten bahsetmek gerekmektedir. Suriye'deki şartların normalleşmesine bağlı olarak pek çok kişinin önümüzdeki aylarda kademeli şekilde ülkelerine geri dönecekleri değerlendirilmektedir. Ancak genç Suriyelilerin önemli bir bölümünün şartlarını zorlayarak Türkiye'de kalacakları anlaşılmaktadır. Kamu idaresinin, ülkede kalmaya karar veren sığınmacıların statü konusu başta olmak üzere eğitim, sağlık, barınma ve çalışma gibi haklardan nasıl yararlanacağına dair uyum politikasını gözden geçirmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ager, A. and Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166-191.
- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası Göç ve Kültürler Arası İletişim, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.20, ss.292-303.
- Adıgüzel, Y. (2016). Göç Sosyolojisi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Berry, John. W. (1997). Immigration, Acculturation, and adaptation. *Applied psychology*, 46(1), 5-34.
- Çevik, H. (2002). Toplumsal İlişkiler ve Göç Politikaları Bağlamında Sosyo-kültürel Entegrasyon: Ankara'daki Suriyeli Mülteciler Örneği. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Erdoğan, M. ve Ünver, C. (2015). Türk İş Dünyasının Türkiye'deki Suriyeliler Konusundaki Görüş ve Beklentileri. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Ankara.
- Faist, T. (2003). Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar. (Çev. Azad Zana Gündoğan ve C. Nacar), Bağlam Yayınları.
- Güler, A. (2016). The Effects of Ethnic Identity in Acculturation and Psychological Wellbeing Among Turkish Immigrants in the United States. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi.
- İGAM (2019). <https://igamder.org/uploads/belgeler/DSP-IGAM-Turkey-Final-Report-Mart-2019-TR.pdf>.
- Koçak, O. & Gündüz, R. D. (2016). Avrupa Birliği Göç Politikaları ve Göçmenlerin Sosyal Olarak İçerilmelerine Etkisi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), s. 66-91.
- Kümbetoğlu, B. (2015). Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Saygın, S. & Hasta, D. (2018). Göç, Kültürleşme ve Uyum, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 10 (3), 302-323.
- Şeker, B. D. (2015). Göç ve Uyum Süreci Psikolojik Bir Değerlendirme. *Göç ve Uyum* (ss. 9-21). London: Transnational Press.
- Yalçın, C. (2002). "Çokkültürcülük Bağlamında Türkiye'den Batı Avrupa Ülkelerine Göç", *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 45-60.

İnternet Kaynakları

- Ergen Katılımı ve Sosyal Uyum Programı UNICEF Türkiye
- <https://www.unicef.org/turkiye/ergen-kat%C4%B1%C4%B1m%C4%B1-ve-sosyal-uyum> (Erişim Tarihi: 19.11.2024).

- Sosyal Uyum ve Gençlik Katılımı Projesi
- <https://genclikhizmetleri.gov.tr/hizmetlerimiz/sosyal-ve-kulturel-etkinlikler/sosyal-uyum-ve-genclik-katilimi-projesi/> (Erişim Tarihi: 20.11.2024).
- Suriyelilerin Mesleki Eğitime Erişimi İçin Önemli Bir Adım
- <https://mtegm.meb.gov.tr/www/suriyelilerin-mesleki-egitime-erisimi-icin-onemli-bir-adim/icerik/2936> (Erişim Tarihi: 16.11.2024).

EKLER

EK 1: Suriyeli Yetişkinlere Yönelik Sorular

A-Geri Dönüşlerle İlgili Sorular; (Ülkesine gönüllü geri dönüş kararı alan ya da geri dönüş eğilimi yüksek olan Suriyeli yetişkinlerin duygusal durumunu ve aile dinamiklerini de içeren nitel sorular yöneltilmiştir)

Geri dönmeye karar vermenizde belirleyici olan en önemli unsur nedir?

Suriye'ye dönme fikri sizde ne tür duygular oluşturuyor, aile üyelerinin tamamı geri dönüş konusunda hemfikir mi?

Suriye'de güvenlik, barınma, sağlık, eğitim, su ve elektrik gibi temel ihtiyaçlarınızı nasıl karşılamayı düşünüyorsunuz, gittiğinizde orada bir eviniz ve işiniz olacak mı?

Geri döndüğünüzde en çok neyi özleyeceksiniz?

Suriye'nin geleceğinde kendinizi nerede görüyorsunuz?

B-Türkiye'de Kalışlarla İlgili Sorular; (Türkiye'de kalma kararı almış ya da kalmak istediğini ifade eden yetişkin Suriyelilerin kalış gerekçesi ve gelecek planlarıyla ilgili nitel sorular yöneltilmiştir)

Türkiye'de kendinizi güvende hissediyor musunuz?

Türkiye'de kesinlikle kalmanızı ve ülkenize geri dönmeme kararınızı belirleyen temel gerekçe nedir?

Eğitim, iş, barınma ve sosyal hayata uyum sağlamak gibi temel konularda neler yapmayı düşünüyorsunuz?

Türkiye'de yaşarken sizi en çok zorlayan konu neydi?

Geleceğinizi Türkiye'de görüyorsanız nasıl bir uyum ve bütünleşme çabası göstereceksiniz?

EK 2: Suriyeli Öğrencilere Yöneltilen Sorular

Gönüllü geri dönüşten ne anlıyorsunuz, ülkenize dönmeyi düşünüyor musunuz?

Aile üyeleriniz geri dönüş süreci için ne düşünüyor?

İçinde bulunduğunuz durum size ne hissettiriyor?

Okulda arkadaşlarınız tarafından bu durum nasıl karşılanıyor?

Gönüllü geri dönüş süreci ile ilgili bizden beklentileriniz neler?

X Platformunda Rusya – Ukrayna Savaşının Metinleştirilmesi: Hermenötik Perspektifinden Bir Analiz

Abror MASHARIPOV¹

Özet

21. yüzyılın en çarpıcı jeopolitik çatışmalarından biri olan Rusya - Ukrayna savaşının X platformundaki temsilleri, savaşın aynı zamanda anlatı inşa etme süreci olduğunu göstermiş ve bu savaş, sosyal medya platformlarının savaş olgusunu nasıl dönüştürdüğünü gösteren güçlü bir örnek haline gelmiştir. X gibi dijital mecraların, savaşın yalnızca bir haber konusu olarak değil, aynı zamanda kurgulanan ve yeniden üretilen bir metin olarak dolaşıma girmesine imkan sağladığı görülmüştür. Bu çalışmada Rusya - Ukrayna savaşının X platformundaki temsilleri, Paul Ricoeur'ün sembol hermenötiği yaklaşımı çerçevesinde analiz etmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında X platformunda savaşın metinleştirilmesi analiz edilirken, şu gibi sorulara cevaplar aranmıştır: X platformunda Rusya - Ukrayna savaşı nasıl anlam kazanmakta ve yorumlanmakta? Hangi söylemsel stratejiler ve anlatı yapıları bu metinleştirme sürecinde baskın rol oynamakta? Resmi kurumların metinsel uygulamaları, savaşın anlaşılmasını nasıl şekillendirmekte? Çalışma kapsamında Ocak-Mayıs 2025 tarihleri arasını kapsayan dönemde Rusya ve Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliklerine ait X hesaplarında yapılan paylaşımlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ukrayna, Savaş, Hermenötik, Ricoeur, Savaşın Metinleştirilmesi.

Abstract

The representations of the Russia–Ukraine war on the X platform, one of the most striking geopolitical conflicts of the twenty-first century, demonstrate that war is also a process of narrative construction. In this respect, the war has become a powerful example of how social media platforms transform the phenomenon of war. Digital platforms such as X enable war to circulate not only as a news topic, but also as a text that is constructed and continuously reproduced. This study seeks to analyze the representations of the Russia–Ukraine war on the X platform within the framework of Paul Ricoeur's approach to the hermeneutics of symbols. While examining the textualization of war on X, the study addresses the following questions: How is the Russia–Ukraine war given meaning and interpreted on the X platform? Which discursive strategies and narrative structures play a dominant role in this process of textualization? How do the textual practices of official institutions shape the understanding

of war?

Within the scope of the study, posts shared on the official X accounts of the Russian and Ukrainian Embassies in Ankara between January and May 2025 were analyzed.

Keywords: Russia, Ukraine, War, Hermeneutics, Ricoeur, Textualization of War.

GİRİŞ

Hızlı bir şekilde gelişen ve daha da gelişmeye devam eden dijital teknolojiler ve sosyal medya platformları, günümüz savaşlarının doğasını büyük bir ölçüde değiştirmektedir. Geleneksel medyanın egemen olduğu dönemlerde insanlar bilgi alabilmek için haberleri takip etmek zorundaydılar, savaşları haberleştirme süreci belli bir filtrelerden geçmekteydi ve haber akışı üzerinde önemli bir kontrol bulunmaktaydı. Ama insanlar artık sosyal medya aracılığıyla sıcak çatışmalar hakkında daha hızlı haber alabilmekte ve hatta bu olayların birebir şahidi olabilmekte. Ayrıca farklı sosyal medya platformları silahlı çatışmalar, savaşlar hakkında farkındalık oluşturmaya ve gerçekleri ortaya koymaya yardımcı olabilirken aynı zamanda bu platformlar çeşitli savaşlar ve çatışmalar sırasında algı yönetimi, manipülasyon ve propaganda, psikolojik harp aracına da dönüşebilmektedir. Rusya-Ukrayna savaşı, bu durumun en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Rusya ve Ukrayna arasında uzun zamandır devam eden kriz, 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'ya karşı "özel askeri operasyon" adı altında savaş başlatmasıyla yeni bir boyuta ulaşmıştır. Bu saldırı uluslararası hukukun ihlali olarak değerlendirilmiştir, zira Rusya, bu saldırıyla 5 Aralık 1994 tarihinde imzaladığı Budapeşte Memorandumunu ihlal ettiğini göstermiştir. Bu memorandum kapsamında Ukrayna SSCB'den kalan nükleer silahları Rusya'ya devretmiş, Rusya da Ukrayna'nın mevcut sınırlar içindeki bağımsızlığına ve egemenliğine saygı gösterme yükümlülüğünü üstlenmiştir. Ama Rusya 18 Mart 2014 tarihinde Ukrayna'nın bir parçası olan Kırım'ı, 2022 yılında başlatılan saldırılar sonrasında da Ukrayna'nın güneyi ve doğusunu ilhak etmiştir.

Doster'e göre (2022:9), Rusya'nın 22 Şubat 2022'de başlattığı ve "özel askeri operasyon" adını verdiği savaş, egemen ve bağımsız bir ülkeye saldırı ve uluslararası hukukun açıkça ihlalidir. Savaş, o günden beri askeri boyutunun yanında, politik, diplomatik, ekonomik boyutuyla; medya ve özellikle sosyal medya boyutuyla da gündemde olmaya devam etmektedir. Cephede Ukrayna ve Rusya arasında gerçekleşmekte olan bu savaşın Rusya ve ABD-NATO arasında da politik, diplomatik ve ekonomik alanlara taşındığı görülmektedir. Rusya, Ukrayna'ya karşı saldırılara gerekçe olarak Ukrayna'nın NATO'ya üye olma isteğinin yani NATO'nun genişleme politikasının Rusya için güvenlik tehlikesi oluşturduğu, Ukrayna yönetiminin bir Nazi yönetimi olduğunu ve bu yönetimin Batılı destekçileriyle birlikte Rusya'yı parçalama amacı taşıdığını, özellikle Ukrayna'nın doğusunda yaşayan Rus kökenli vatandaşlara yönelik asimilasyon ve baskı politikaları uygulandığını dile getirmiştir (Köksoy, Kavaloglu 2023:96). Rusya bu savaşla Ukrayna'nın Karadeniz'le bağını kesmeyi, NATO'ya girmesini engellemeyi, askeri gücünü mümkün kadar azaltmayı, Ukrayna'nın doğusunda bulunan Donbas bölgesini almayı ve Kırım'la karadan bağlantı kurmayı hedeflemektedir. Rusya'nın savaşı kazanması durumunda Ukrayna topraklarının bir kısmını kaybetmesi ve sanayisi çökmüş bir ülkeye dönüşeceği öngörülmektedir (Doster 2022:10).

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısıyla birlikte yalnızca askeri değil aynı zamanda medya ve enformasyon alanında da şiddetli bir "savaş" başlamıştır (Öncan 2022:39). Taraflar, kendilerini haklı göstermek, olup bitenler hakkında haberleri geniş kitlelere ulaştırmak, amaçlarını beyan etmek amacıyla medya alanında yoğun çaba sarfetmekte ve mevcut durumdan yola çıkarak yeni medya stratejileri üretmektedir. Rus medya organlarının savaş sırasında dezenformasyon yapmakla suçlanarak özellikle Avrupa ülkelerinde yasaklanması ve erişime engellenmesi sonucunda bu organlar dijital mecralara daha fazla yönelmek zorunda kalmıştır. Örneğin, RIA Novosti, TASS, Sputnik gibi Rus haber ajansları, Teleg-

ram uygulamasındaki paylaşım sıklığını iki katından fazla artırmış, YouTube hesaplarının kapatılmasından dolayı önemli canlı yayınları Telegram uygulaması üzerinden yapmaya başlamıştır (Öncan 2022:44).

Rusya - Ukrayna savaşı sırasında her iki taraf da kendi anlatılarını küresel ölçekte yayabilmek için özellikle sosyal medyayı etkili bir biçimde kullanmaktadır. Taraflar tek bir fotoğrafın veya videonun çok kısa bir sürede milyonlarca kişiye ulaşabileceği ve uluslararası gündem oluşturabileceği, küresel kamuoyunu etkileyebileceği bilincinde hareket etmekte ve dijital mecraları kendi lehine kullanmak için çabalamaktadır. Genel olarak, internette hem profesyonel kişiler ve kurumlar hem de sıradan kişiler üzerinden yayılan içerikler daha geniş kitlelere aktarılabilir (Basmacı 2022:49, 54). Ama dijital mecraların aynı zamanda dijital dezenformasyon aracı olabileceğini, gerçekler kasıtlı bir biçimde çarpıtılarak hazırlanan içeriklerin çok kısa sürede yayılabileceğini de dikkate almak gerekmektedir. Sosyal medya platformlarında bulunan mevcut algoritmalar, dolaşıma sokulan yalanların görünürlüğü artmasına imkan sağlayarak daha fazla yayılmasına yol açabilmektedir. Sosyal medya platformlarının dezenformasyonun yayılmasında ne kadar önemli bir rol oynayabileceği Rusya - Ukrayna savaşı sırasında bir kez daha görülmüştür. İnsanların sıcak haberleri takip etmek için öncelikli olarak kullandığı X (eski adıyla Twitter)'da bu amaca daha da uygun hale gelmiştir. Örneğin, X'da Ukrayna'da sivillerin öldürüldüğüne, insan hakları ihlallerine veya belirli etnik grupların hedef alındığına dair uydurma hikayeler paylaşılmıştır. Bu gibi karalama kampanyaları sosyal medyadaki trendleri etkilemeyi hedefleyen hashtagler, sahte hesaplar üzerinden yanlış bilginin yayılması veya açılan gündemin desteklenmesi ve belli başlı haber kuruluşları ile resmi hesapların taklit edilmesi şeklinde yürütülmektedir (Sığırcı 2023:4484, 4488).

Kısaca söylemek gerekirse, Rusya-Ukrayna savaşında her iki taraf da sosyal medya platformları üzerinden kendi anlatılarını inşa etmekte ve bu yüzden bu savaş, söylemler savaşı sayılabilmektedir. Bu savaş sosyal medya platformlarında farklı perspektiflerden yorumlanmakta; savaşla ilgili anlatılar ve anlamlar üretilerek savaşın metinleştirilmesi gerçekleşmektedir.

Rusya-Ukrayna savaşının sosyal medyada temsil edilme biçimleri, Ricoeur'ün hermenötik yaklaşımı çerçevesinde ele alındığında, metnin anlamının yalnızca yazarın niyetinden değil, okurun yorumlayıcı faaliyetinden de kaynaklandığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Ricoeur'ün sembol hermenötiği, sembollerin çift anlamlı yapısını ve yorumlama sürecinin yaratıcı karakterini vurgularken, sosyal medya metnlerinin anlamlandırılması için de verimli bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda X platformundaki savaş metinleri, yalnızca bilgi aktarım araçları değil, aynı zamanda anlam üretimi ve yeniden üretim mekanizmaları olarak işlev görmektedir.

Bu çalışma, modern savaşların dijital platformlarda nasıl metinleştirildiğini ve hermenötik perspektifin bu analiz için nasıl bir kavramsal çerçeve sunduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu çalışmada Rusya - Ukrayna savaşının X platformundaki temsilleri, Fransız filozof Paul Ricoeur'ün sembol hermenötiği yaklaşımı çerçevesinde analiz etmeye çalışılmıştır.

19. yüzyılda pozitivizmin yöntem anlayışına ve doğa bilimlerinin yöntemini beşeri bilimlerde de kullanma tavrına karşı farklı bir yönetime ihtiyaç duyulmuştur, zira tarih ve sosyoloji gibi bilimlerin konusu olan insan varlığının temel özellikleri bunu gerektirmekteydi. Hermenötik anlayış, bu ihtiyaçtan yola çıkarak yani beşeri bilimlerdeki pozitivist anlayışa karşı önerilmiştir (Aktay 2020: 44).

Hermenötik kavramı eski Yunan tanrısı Hermes ile ilişkilendirilir, yani etimolojik kökeninin antik Yunan dönemine kadar uzandığı söylenebilir. Hermes, insanlar ve Tanrılar arasında aracılık yapmış ve bu görevini yerine getirirken kendi yorumlarını da eklemiştir. Hermenötik kavramının bu yüzden

türediği düşünülmektedir. Bu kavram 17. yüzyıldan itibaren İncil'i yorumlamayı amaçlayan bir disiplini tanımlamak için kullanılmaya başlamıştır. 1960'larda yalnızca edebiyat, hukuk, ilahiyat gibi alanlardaki metinlerin yorumlanmasıyla ilgilenen bir disiplin için kullanılan hermenötik terimi bugünlerde hem kuramsal bir yönelimi hem felsefi bir disiplini hem de bir akımı anlatmak için kullanılmaktadır (Aktay 2020: 49, 45).

Hermenötik, kısaca anlam yorumunun felsefesi veya kuramı diye tanımlanabilmektedir. Zira hermenötik yaklaşım insanın varlığı, onu kuşatan bir anlamlar ağı tarafından belirlendiğini söylemektedir (Aktay 2020: 45-46). Cevizci ise hermenötiği insan eylemlerinin, sözlerinin, insanın yarattığı ürünlerin ve kurumların anlamını kavrama ve yorumlama sanatı olarak tanımlamıştır (2000: 159). Başka bir ifadeyle, hermenötik, elde bulunan bir metni yorum aracılığıyla açık ve anlaşılır hale getirmeye yönelik çabadır (Bilge 2020:26, Ebu Zeyd 2014:237).

Modern hermenötiğin kurucusu olarak kabul edilen Alman düşünür Schleiermacher da hermenötiği "anlama sanatı" olarak tanımlamış (Tatar 2004: 37) ve bir metni, metnin yazarından daha iyi anlamak hermenötikle mümkün olacağını ifade etmiştir. Schleiermacher' göre, hermenötik yanlış anlaşılmalardan ortadan kaldırır, kapalı ve anlaşılmaz olan metinleri açık ve anlaşılır hale getirir, metnin yazarı ile yorumcu arasında var olan zaman ve mekan farkını giderir (Güçlü vd. 2002: 1612-1614).

Schleiermacher'ın yanlış anlamdan sakınma sanatı şeklindeki hermenötik tanımı Gadamer tarafından eleştirilmiştir. Gadamer, zaten aşına olduğumuz bir ortak anlamının bizi yabancı olan bir şeyi anlamaya sevk edebileceğini söylemiştir. Yanlış anlama, yabancılığın bir sonucudur ve anlayan ile anlaşılan şeyin başlangıçta birbirinden tamamen soyutlanmış halde bulunduklarını göstermez. Tam tersine, yanlış anlamının kendisi zaten bir tür ortak (doğru) anlama zemininin varsayar ve bu nedenle hermenötik, aşına olunandan (ortak anlama zemininden) yabancı olana (metinlere) doğru yol demektir (Tatar 2004: 32).

Ricoeur'e göre ise hermenötik, gizli anlamı deşifre etmek veya yorumlamak anlamına gelmektedir (Aktay 2020:133). Ricoeur, hermenötiğin tanımını yaparken, onu içeriğin anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilişkilendirmiştir. Ona göre anlama, bir zihnin dışsal ifadeler yoluyla anlamı başka bir zihne aktarmasıdır. Bu durumun devam etmesi, yani anlamın edinildikten sonra yorumlanması, hermenötiğin tam özünü ortaya koymaktadır (Allayarova 2017:73).

Hermenötiğin temel araştırma nesnesi metindir. Metin olarak içerik taşıyan ve genel olarak insan emeğinin ürünü olan her türlü yazı, sembol, sanat eseri hermenötiğin araştırma nesnesi olabilir. Metnin hermenötiğinden bahsederken Ricoeur, öncelikle hermenötiğin ne olduğuna dikkat çekmek istediğini, hermenötiğin anlama süreçleri teorisi ve metinsel yorumlamayla ilişkisi olduğunu vurgulamıştır.

Bir metnin hermenötik çözümlemesi anlama ve yorumlama yoluyla gerçekleştirilir. Anlamdan yorum geçişte maddi bir temeli olan semboller yazı biçiminde ifade edilir. Yazılı olarak ifade edilen her türlü belge, anı yoruma muhtaçtır. Bu nedenle öncelikle yorumlama ile anlama arasındaki bağlantı ve farklılıkların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Metni yorumlayabilmek için onu anlamak gerekir. Anlama, bir zihnin dışsal ifadeler (durum, hareket, konuşma gibi) yoluyla başka bir zihnin aktardığı sembollerin özelliklerini özümsemesi, yorumlama ise anlamının sonuçlarını kullanmasıdır (Allayarova 2017:113, 115).

Ricoeur, metinleri ve sembolik yapıları bir başlangıç noktası olarak görmüştür ve hermenötiğin görevi, bu yapıların ardında bulunan anlamları açığa çıkarmak olduğunu düşünmüştür. Bilge'ye göre (2020:29), Ricoeur'un hermenötik yaklaşımını incelemek, dilin incelenmesini ve doğal olarak dil öğelerinin (özellikle sembol ve metaforun) incelenmesini gerektirir. Çünkü Ricoeur insanın bir dilsel varlık olduğunu ve bir dil içinde yer aldığını, kendini dil aracılığıyla açıkladığını düşünür.

Ricoeur, dilsel ifadelerin çoğunlukla kapalı ve bulanık olduğunu söylemiştir. Ona göre, dilde bir söylemin birincil/literal anlamının içinde başka bir anlam kendini gizler, bu çok anlamlı yapıyı da sembol olarak adlandırmış ve metaforu çok anlamlılığı yaratması bakımından sembole geçiş aşaması olarak görmüştür. Yorumu da semboldeki anlamların şifresini çözen bir düşünce faaliyeti olarak belirlemiştir (Bingöl 2022:698).

Ricoeur için sembol, bir filozofun sürekli ilgilenmek ve çözmek zorunda olduğu bir gizemdir; sembol, hep çifte bir anlama sahiptir ve genel olarak kabul edilen kültürel anlamın ötesinde bir anlamı vardır. Ricoeuriyen hermenötik, anlamlı davranışı bir metin olarak görme çabasının sonucunda asıl olarak bu sembollerin çözümlenmesine ve sembollerin gösterdiği kutsal anlama ulaşmaya, anlamı restore etmeye çalışmaktadır. Yorum ise, Ricoeur'e göre, sembollerdeki gizli anlamı çözmeye, anlamdaki çoğulluğu açık hale getirmeye çalışan düşünce işlemidir. Nerede çoğul anlam söz konusuysa orada yorum olacaktır (Aktay 2020:131, 109). Yorum, bilinmeyeni bilinir hale getirir, dolayısıyla sembolik alan yorum yardımıyla kavranır. Başka bir ifadeyle, sembol ve yorum birbirlerine göre tanımlanır ve yorum, sembollerin şifresini çözer. Metafor ise sembol teorisine götüren bir analiz olarak işlev görür ve metafor ile sembol, yorum teorisinin kapsamını belirler. Metaforik bir ifade bir nesnenin hem ne olduğunu hem de ne olmadığını söyler. Bir şey için iki farklı fikir vererek yeni anlamlar üretir ve böylece çok anlamlılığı yaratır. Çok anlamlılık da semboldür. Dolayısıyla metafor, sembole geçiş aşamasıdır (Bingöl 2022:702, 713).

Ricoeur'un sembol hermenötiği, sembollerin ve metinlerin çok anlamlı doğasını merkeze alarak, anlam üretim sürecinin karmaşıklığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, sosyal medya platformlarındaki savaş temsillerinin analizinde de kullanılabilir. Bu yaklaşım sosyal medya platformlarının algoritmaları ve etkileşim mekanizmalarının geleneksel metin-okur ilişkisini nasıl dönüştürdüğünü anlamaya yardımcı olacaktır.

YÖNTEM VE MATERYAL

Bu çalışmada Rusya - Ukrayna savaşının X platformundaki temsilleri, Paul Ricoeur'un sembol hermenötiği yaklaşımı çerçevesinde analiz etmeye çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında X platformunda savaşın metinleştirilmesi analiz edilirken, şu gibi sorulara cevaplar aranmıştır: X platformunda Rusya - Ukrayna savaşı nasıl anlam kazanmakta ve yorumlanmakta? Hangi söylemsel stratejiler ve anlatı yapıları bu metinleştirme sürecinde baskın rol oynamakta? Resmi kurumların metinsel uygulamaları, savaşın anlaşılmasını nasıl şekillendirmekte?

Çalışma kapsamında Ocak-Mayıs 2025 tarihleri arasını kapsayan dönemde Rusya ve Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliklerine ait X hesaplarında yapılan Türkçe paylaşımlar manuel olarak taranmış, incelenmiş ve latent tematik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Braun ve Clarke'ın (2006) tematik analiz modeli kapsamında tüm paylaşımlar araştırmacı tarafından en az iki defa okunmuş ve gerekli notlar alınmıştır. Paylaşımların satır araları incelenmiş, elde edilen verilerden kodlar oluşturulmuş ve bu kodlar tablolara aktarılmıştır (Örneğin, DIŞ-TEH olarak kodlanmıştır). Ayrıca temalardan yola çıkarak yapılan literal, sembolik ve Hermenötik yorumlar da ayrı bir tabloda verilmiştir. İnanırcılık açısından, analiz edilen tüm paylaşımların ekran görüntüleri alınmıştır. Verilerin tümü resmi kurumların kamuya açık hesaplarından alınmıştır ve hiçbir kişisel veriler içermemektedir.

Yapılan ön çalışmalar, 2025 yılının ocak-mayıs aylarını içerin beş aylık dönemin ana temaları ve tarafların söylemsel stratejilerini yakalamak için yeterli olduğunu göstermiştir. Zira savaşın dördüncü yılında tarafların sanal ortamdaki söylemsel stratejilerin belli bir olgunluk düzeyine ulaştığı görülmektedir. Bu yüzden zaman aralığı beş aylık dönemle sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan, Ricoeur'un

sembol hermenötiği yaklaşımı, her metnin çok katmanlı (literal ve sembolik) analizini gerektirdiği dikkate alındığında, 155 paylaşımın (Rusya: 63, Ukrayna: 92) bu analizin yapılabilmesi için uygun bir büyüklükte olduğu anlaşılmaktadır.

Rusya ve Ukrayna'nın Ankara Büyükelçilikleri, kendi ülkelerinin Dışişleri Bakanlıklarını, dolayısıyla hükümetlerini temsil etmektedir. Yani bu büyükelçiliklerin sosyal medya hesaplarından yapılan paylaşımlar, Rusya ve Ukrayna hükümetlerinin resmi görüşlerini ifade etmektedir. Bu yüzden ve veri güvenilirliği açısından çalışma için veri kaynağı Rusya ve Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliklerinin resmi, onaylanmış X hesaplarından yapılan Türkçe paylaşımlarla sınırlandırılmıştır.

Çalışma çerçevesinde hermenötik, sembol hermenötiği, Rusya – Ukrayna savaşı gibi konularda yapılmış bilimsel çalışmaların literatürü taranmıştır.

BULGULAR

Rusya'nın Ankara Büyükelçiliğine ait X hesabı, Eylül 2012 tarihinde açılmıştır ve 4 Haziran 2025 tarihi itibarıyla 51 213 takipçisi bulunmaktadır. Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliğine ait X hesabı içe Aralık 2014 tarihinde açılmış ve 4 Haziran 2025 tarihi itibarıyla 110 275 takipçisi bulunmaktadır. Her iki büyükelçilik de resmi kurum olmaları itibarıyla savaş konusunda ülkelerinin resmi bakış açılarını ve söylemlerini yansıtmaktadır.

2025 yılının ocak ayından mayıs ayına kadar Rusya'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabında savaşla ilgili 63 paylaşım, bu tarihlerde Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabında ile savaşla ilgili 92 paylaşım yapılmıştır.

Tablo 1. Ana Temaların Dağılımı

Temalar	Rusya	Ukrayna	Toplam
Söylemsel Strateji (Rusya: NATO, AB, ABD ve diğer dış güçlere yönelik suçlamalar, Ukrayna saldırıları, Ukrayna'ya karşı suçlamalar. Ukrayna: Rusya saldırıları, Rusya'ya karşı suçlamalar, mağduriyet)	50	81	131
Barış Söylemleri	6	1	7
Diğer	7	10	17
TOPLAM	63	92	155

Elde edilen verilere bakıldığında Rusya Büyükelçiliği tarafından yapılan paylaşımların %35'ini NATO, AB, ABD dış güçlere yönelik suçlamalar oluşturduğu görülmektedir. Yani Rusya bu paylaşımlarla savaşın bu dış güçlerin müdahaleleri/eylemleri sonucunda başladığını söylemeye ve kendisinin bu savaşı başlatmakla haklı olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Belirlenen zaman zarfında Ukrayna Büyükelçiliği tarafından yapılan paylaşımların %88'in konusunu ise Rusya'ya yönelik suçlamalar ve Rusya'nın Ukrayna'ya saldırıları oluşturmaktadır. Bu da Ukrayna'nın ağırlıklı olarak kendisini saldırıya uğrayan ve mağdur taraf olarak konumlandırmaya çalıştığını göstermektedir.

Kısacası, her iki taraf da karşı tarafı suçlayan söylemleriyle öne çıkmaktadır. Ukrayna'nın söylemleri daha çok tepkisel ve savunma mahiyetinde iken, Rusya'nın söylemleri hem Ukrayna'yı suçlayan hem de uluslararası aktörleri hedef alan yapıya sahiptir.

29 Mart 2025 tarihinde Rusya'nın Ankara Büyükelçiliğine ait X hesabından yapılan paylaşımda Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un şu ifadesine yer verilmiştir: "Ukrayna'daki çatışmanın tetiği tam olarak NATO'nun doğuya doğru saldırgan ve uzun yıllar süren genişlemesiydi."

Görsel 1. Rusya'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 29 Mart 2025 tarihinde yapılan paylaşım

Ricoeur'un sembol hermenötiği çerçevesinde bakıldığında, Lavrov'un NATO'nun genişlemesini Ukrayna çatışmasının nedeni olarak gösterdiği açıklaması bu paylaşımın literal yani birincil anlamını oluşturmaktadır. "Saldırgan genişleme" ve "Doğuya doğru" ifadeleri ise sembolik yani ikincil anlam taşımaktadır. İlk ifadeyle NATO'nun yayılımcı bir güç olduğuna, ikinci ifade ise NATO'nun doğruya doğru ilerlemesinin Rusya'ya karşı bir tehdit oluşturduğuna ima edilmektedir. Ayrıca bu paylaşım ile Rusya'nın aslında saldırgan bir ülke olmadığı, Ukrayna'daki çatışmalar ise NATO'nun eylemlerinden kaynaklanan bir durum olduğu söylenmiştir. Yani Lavrov bu ifadeyle savaşı savunmak isterken Rusya'nın bir kurban olduğunu söylemeye ve suçu dışsallaştırmaya çalışmıştır.

Bu paylaşım Rusya perspektifinden bakıldığında meşru savunma anlamını, Ukrayna perspektifinden bakıldığında ise gerekçe üretme anlamını taşımaktadır.

1 Mart 2025 tarihinde yapılan paylaşımında Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Mariya Zakharova'nın açıklamasına yer verilmiştir.

Görsel 2. Rusya'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 1 Mart 2025 tarihinde yapılan paylaşım

Bu paylaşımda Ukrayna ordusunun durumu kötüleştiği ve savaştan Batının sorumlu olduğu iddia edilmiştir (literal anlam). Bu paylaşımda “savaş çarkı” metaforu kullanılarak savaşın nasıl bir insanlık dışı süreç olduğu söylenmeye çalışılmış, “ülkeyi gelecek nesillerinden mahrum bırakmayı amaçlıyor” ifadesiyle (sembolik anlam) Batının amacı Ukrayna’yı yok etmek olduğuna ima edilmektedir. Ayrıca bu paylaşımdan Ukrayna’nın Batının bir kurbanı olduğunu, Rusya’nın ise gerçekleri söyleyen bir ülke olduğunu söylemeye çalışıldığı görülmektedir. Yani Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Zakharova Batının savaşı körükleyen taraf olduğu iddia ederek Rusya’nın savaştaki sorumluluğunu dışsallaştırmıştır.

1 Şubat 2025 tarihinde paylaşımda Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Mariya Zakharova’nın şu açıklamasına yer verilmiştir: “Kiev rejimi, sadece Rusça konuşan nüfusa karşı değil, aynı zamanda Ukrayna halkına karşı da neo-Nazidir. Şimdi Kiev rejimi kendi vatandaşlarını yok ediyor.”

Görsel 3. Rusya’nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 1 Mart 2025 tarihinde yapılan paylaşım

Yani literal anlamda Zakharova, Ukrayna hükümetinin neo-Nazi olduğunu ve kendi halkına zarar verdiğini iddia etmiştir. Bu paylaşımda Rusya’nın Ukrayna’da Rus nüfusa karşı suçlar işlendiğine dair iddiasının tekrar edildiği görülmektedir. “Kiev rejimi” ifadesiyle Ukrayna hükümetinin meşru olmadığına ima edilmekte, “kendi vatandaşlarını yok ediyor” ifadesi ile ise Ukrayna hükümetinin bir tehdit unsuru olduğu ve kendi vatandaşlarına karşı katliam/soykırım suçunu işlediği iddia edilmektedir. Bu paylaşımda da Rusya savaştaki sorumluluğunu inkar ederek suçu Ukrayna tarafına yüklemiştir.

Ukrayna’nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından yapılan paylaşımlardan, Ukrayna’nın kendisini bir savaş mağduru olduğunu göstermeye çalıştığı görülmektedir. Örneğin 8 Mayıs 2025 tarihinde yapılan paylaşımda şu ifadeler yer verilmiştir: “Nazizme karşı kazanılan zafer milyonlarca cana mal oldu – bunların 8 milyonu Ukraynalılardı. Hatırlamak, tarihin kendini tekrar etmeye çalıştığını fark etmektir. Rusya şimdi durdurulmalı. #NeverAgainIsNow”

Görsel 4. Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 8 Mayıs 2025 tarihinde yapılan paylaşım

9 Mayıs yani Zafer Günü öncesinde yapılan bu paylaşımnda İkinci Dünya Savaşı sırasında Ukraynalıların Nazi karşıtı mücadeledeki kayıplarını anılmış ve Rusya'nın durdurulması gerektiği mesajı verilmiştir (literal anlam). “Tarihin kendini tekrar etmeye çalıştığını fark etmek” ifadesiyle Rusya'nın saldırılarına ve tekrar büyük kayıplar yaşanabileceğine gönderme yapılmıştır. “8 milyonu Ukraynalı” ifadesi şehitleri temsil etmektedir. Holokost'un sembolü olan #NeverAgainIsNow hashtagı ise Yahudiler gibi Ukraynalıların da soykırıma uğrayabileceğini anlatmak için kullanılmıştır. Bu paylaşım ile Rusya'nın Nazi Almanyası'nın yerini almaya çalıştığı ima edilerek, Rusya'yı durdurmak için uluslararası müdahalenin gerektiği mesajı verilmiştir.

Ukrayna Büyükelçiliği 8 Mayıs'ta aynı anlamı taşıyan başka bir paylaşım daha yapmıştır.

Görsel 5. Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 8 Mayıs 2025 tarihinde yapılan paylaşım

11 Nisan 2025 tarihinde yapılan paylaşımnda Rusya'nın Ukrayna'da 616 çocuğu öldürdüğü bilgisi verilerek, Rusya'nın savaş suçu işlediği mesajı verilmiştir (literal anlam). Bu çocukların dünyanın savaşı durdurmak için Rusya'ya yeteri kadar baskı yapmadan önce öldüğü ifade edilerek, savaşı dur-

durmak için uluslararası camianın daha fazla çaba harcaması gerektiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda bu paylaşım Ukrayna'nın tek başına savaşı durduramayacağını ve Rusya'nın askeri anlamda Ukrayna'dan daha güçlü olduğunu göstermektedir.

Görsel 6. Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 11 Nisan 2025 tarihinde yapılan paylaşım

Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 17 Nisan 2025 tarihinde yapılan paylaşım, savaşın görünmeyen yüzlerini, insan kayıplarının somut ve hissedilebilir bir gerçeklik olduğunu ortaya koymaktadır.

Görsel 7. Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği resmi X hesabından 11 Nisan 2025 tarihinde yapılan paylaşım

Paylaşımında 13 Nisan'da Rusya'nın Sumy'ye düzenlediği saldırıda hayatını kaybeden, 3 fertten oluşan Martynenko ailesinin cenaze töreni ve yan yana dizilmiş 3 tabut görseline yer verilmiştir. Bu paylaşımında "13 Nisan'da Rusya'nın Sumy'ye düzenlediği saldırıda hayatını kaybeden" ifadesi belirli bir tarih ve mekanla hafızayı sabitlerken, "Aynı gün yan yana toprağa verildiler" ifadesi trajedinin vurgusunu güçlendiriyor. Görsellerde yan yana dizilmiş tabutlar kolektif bir kaybı simgelemektedir ve Rusya'nın saldırılarının sonuçlarına ima etmektedir. Aynı zamanda bu paylaşımın amacı Ukrayna'nın bir savaş mağduru olduğunu da göstermek ve duygusal mesaj üzerinden empati aramaktır.

Kısacası Ukrayna tarafının X platformu üzerinden yaptığı paylaşımlarda mağduriyeti ifade etmek için daha çok duygusal bir dil kullanmışken, Rusya tarafının saldırıları meşru göstermek için ideolojik bir dil kullandığı ve her iki tarafın da savaşla ilgili anlatılarını inşa ederken kendilerinin haklı olduklarını ifade etmeye çalıştıkları görülmektedir.

Rusya ve Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliklerine ait X hesaplarının incelenmesinden elde edilen veriler ışığında aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Yukarıdaki örnek paylaşımlardan aşağıdaki şekilde tematik analiz haritası oluşturulmuştur.

Tablo 2. Tematik analiz haritası

Ana Tema	Alt Tema	Kod	Örnek Söylemler
Rusya			
Sorumluluğun dışsallaştırılması	NATO eleştirisi, dış tehdit	DIŞ-TEH	"NATO'nun doğuya doğru saldırgan ve uzun yıllar süren genişlemesi"
	Batı'nın provokasyonu	DIŞ-TEH	"Batı'nın kışkırtmasıyla döndürülen savaş çarkı"
İdeolojik etiketleme	Neo-Nazi suçlaması	İDE-ETİ	"Kiev rejimi, ... neo-Nazidir"
Meşrulaştırma	Güvenlik tehdidi, gerekçe	MEŞ-GER	"Ukrayna'daki çatışmaların tetiği ... NATO'nun genişlemesi", "Kiev rejimi kendi vatandaşlarını yok ediyor", "Kiev rejimi Rusça konuşan nüfusa karşı"
Ukrayna			
Mağduriyet, duygusalılık	Sivil kayıplar, aile trajedileri, çocuk ölümleri,	MAĞ-DUY	"Rusya, Ukrayna'da en az 616 çocuk öldürdü", "Rusya'nın ... düzenlediği saldırıda hayatını kaybeden Martynenko ailesi"
Suçlama	Rusya suç işliyor	RUS-SUÇ	"Rusya yine yıkım ve ölüm getiriyor"
Dünya kamuoyuna çağrı, uluslararası destek arayışı	Rusya'ya müdahale çağrısı	ULU-MÜD	"Rusya adil bir barışa zorlanmalı", "Rusya şimdi durdurulmalı", "Rusya'yı barışa zorlayın"
Tarihsel hafıza		TAR-HAF	"Geçmiş tekerrür ediyor" "İkinci Dünya Savaşı'nda milyonlarca Ukraynalı öldü"

Tablo 3. Temaların yorumlanması

Temalar	Kodlar	Literal Anlam	Sembolik Anlam	Hermenötik Yorum
NATO'nun Doğuya saldırgan genişlemesi, Batının kışkırtması, Kiev rejimi (yani Ukrayna hükümeti) neo-Nazidir	DIŞ-TEH, MEŞ-GER İDE-ETİ	Savaşın nedeni, NATO'nun yayılmacı politikası ve Batının provokasyonlarıdır	Rusya, kendini savunmaya çalışmaktadır	Rusya, kendisinin savaşı başlatan taraf değil mağdur taraf olduğunu iddia etmektedir ve saldırganlığını meşrulaştırmak için NATO'yu ve Batıyı suçlama stratejisi izlemektedir.
Rusya yıkım ve ölüm getiriyor, çocuk ölümleri (En az 616 çocuk öldü), aile trajedileri, İkinci Dünya Savaşında 8 milyon Ukraynalı hayatını kaybetti, geçmiş tekerrür ediyor, "#NeverAgainIsNow	RUS-SUÇ, M A Ğ - DUY TAR-HAF	Rusya'nın saldırıları sivil kayıplara neden olduğu vurgulanmaktadır; İkinci Dünya Savaşı ve bugünkü savaş arasında bir bağ kurulmaktadır,	Ukrayna'nın bu savaşta mağdur taraf olduğuna dikkat çekilmektedir; Rusya, bugünün Nazi Almanya'sı olarak tanımlanmaktadır	Duygusal paylaşımlarla Rusya'yı durdurmak için uluslararası camiadan destek istenilmektedir; Ukrayna da Yahudiler gibi soykırıma uğrayabileceği ima edilmektedir.

X platformunda yapılan paylaşımlar, hashtag kullanımı, görseller	DİJ-PAY	Her iki taraf da X üzerinden propaganda yürütmektedir	X platformu her iki taraf için de bir “cephes”e dönüşmüş bulunmaktadır	Günümüzde sosyal medya mecraları savaşan taraflar için ideolojik mücadele alanına dönüşmüştür
--	---------	---	--	---

SONUÇ

Bu çalışmada dijital çağın savaş olgusunu nasıl dönüştürdüğünü anlamak amacıyla, Rusya-Ukrayna savaşının X platformundaki temsilleri Paul Ricoeur’un sembol hermenötüğü yaklaşımı çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu kapsamda Rusya ve Ukrayna’nın Ankara Büyükelçiliklerine ait resmi X hesaplarında yapılan paylaşımlar incelenmiştir. Veri toplamak için zaman aralığı Ocak-Mayıs 2025 olarak sınırlı tutulmuştur ancak savaşın başlangıcında bugüne kadar olan dönemin tamamının incelenmesi, geçen süre zarfında söylemsel stratejilerin nasıl evrildiğini gösterebilir.

Çalışmanın bulguları, çağdaş savaşların sadece cephede değil, dijital alanlarda da bir “anlatı savaşı” biçiminde sürdüğünü açık bir biçimde göstermektedir.

Özellikle Rusya Büyükelçiliğinin sosyal medya üzerinden gerçekleştirdiği paylaşımlar, savaşın meşruiyetini inşa etmeye yönelik bilinçli ve sistematik bir metin üretimi süreci olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda savaşın sadece askeri bir müdahale değil aynı zamanda söylemsel, sembolik ve ideolojik düzlemlerde kurgulanan çok katmanlı bir olgu olduğu söylenebilir.

Çalışmada analiz edilen içerikler, Rusya’nın dijital söylemlerinde dışsal tehditleri vurgulayan ve sorumluluğu NATO, ABD ve Batı ülkelerine yönlendiren bir anlatı stratejisi benimsediğini göstermektedir. “Saldırgan genişleme”, “neo-Nazi rejim” gibi söylemler, Rusya’nın savaşın faili değil mağduru olduğu algısını inşa etmeye yönelik sembolik araçlar olarak kullanılmaktadır. Bu anlatı aracılığıyla Rusya, kendi eylemlerini meşru bir müdahale olarak sunmakta ve uluslararası kamuoyunu bu yönde ikna etmeye çalışmaktadır.

Ukrayna Büyükelçiliğinin X hesabından yapılan paylaşımlar ise, savaşın insani ve dramatik boyutlarını öne çıkaran, duygusal mobilizasyonu hedefleyen ve mağduriyet temelli bir anlatıya dayanmaktadır. Özellikle sivil kayıplar, çocuk ölümleri ve aile trajedileri gibi temalar, Ukrayna’nın uluslararası toplum nezdinde empati ve destek kazanma stratejisine hizmet etmektedir. Görsel materyallerin ve tarihsel referansların etkili kullanımı, savaşın insani bedelini vurgulayarak uluslararası kamuoyu üzerinde politik baskı oluşturmaya amaçlamaktadır.

Paul Ricoeur’un sembol hermenötüğü, söz konusu dijital metinlerin analizinde çift katmanlı anlam yapısını (literal ve sembolik) dikkate alarak çözümleme yapmaya olanak sağlamıştır. Bu yaklaşım, sosyal medya platformlarında üretilen içeriklerin yalnızca yüzeysel bilgilendirme işlevi görmediğini, aynı zamanda anlam üretimi, ideolojik pozisyonlanma ve kolektif hafıza inşası süreçlerine katkı sunduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda, X platformunda savaşın metinleştirilmesi, yalnızca bilginin dolaşımı olarak değil aynı zamanda söylem kurma, gerçekliği yeniden inşa etme ve politik meşruiyet üretme işlevi gören karmaşık bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, dijital mecraların yalnızca iletişim aracı değil, aynı zamanda sembolik mücadele alanları olduğunu, savaşların artık dijital anlatılar üzerinden toplumsal, siyasal ve kültürel düzeylerde yeniden tanımlandığını ortaya koymaktadır. Sosyal medya platformları, bu bağlamda savaşın temsil biçimlerini ve algılanma biçimini büyük ölçüde dönüştürmektedir.

Anlatılar üzerinden yürütülen bu dijital mücadeleler, yalnızca devlet aktörleri arasında değil; aynı zamanda bireyler, medya kuruluşları ve sivil toplum arasında da çok aktörlü ve çok katmanlı bir enformasyon savaşına dönüşmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma sembol hermenötiği perspektifiyle, sosyal medya platformlarının savaşın temsilindeki dönüştürücü rolünü açığa çıkarmış, dijital anlatıların anlam kurucu gücünü, semboller aracılığıyla inşa edilen haklılık zeminlerini ve bu süreçte söylem stratejilerinin oynadığı belirleyici rolü ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Aktay, Y. 2020. Önce Söz Vardı. İstanbul: Vadi Yayınevi.
- Allayarova, S. 2017. Hermenevtika. Taşkent: Özbekistan Milli Üniversitesi.
- Basmacı, G. 2022. İnternet Ortamındaki Bilgi Kirliliğinin Savaş Dönemlerindeki Medyaya Etkisi: Rusya – Ukrayna Savaşı Örneği. G. Basmacı, Ş. Çarık (Ed.) Rusya – Ukrayna Savaşı ve Medya içinde (49-63), İstanbul: Urzeni Yayınevi.
- Bilge, U. 2020. Metafor ve Sembol Bağlamında Dil ve Anlam: Paul Ricoeur'ün Hermenötik Projesi. *Dört Öge Dergisi*, Sayı: 17, ss. 25-36.
- Bingöl, S. 2022. Paul Ricoeur'de Sembol Hermeneutiği. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 21 (2), ss. 698-720.
- Cevizci, A. 2000. Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- **Çarıkçı, K., Meral, H., Berkil, S. vd. 2024. Nitel Araştırmalarda Tematik Analiz. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, Sayı: 10 (37), ss. 127-140.**
- Doster, B. 2022. Ukrayna – Rusya Savaşı ve Küresel Boyutları. G. Basmacı, Ş. Çarık (Ed.) Rusya – Ukrayna Savaşı ve Medya içinde (ss. 9-17). İstanbul: Urzeni Yayınevi.
- Duruş, A. 2023. Sosyal Medyada Propaganda: Rusya-Ukrayna Savaşı Örneği. *Academic Journal of Information Technology*, Sayı: 14/52, ss. 41-69.
- Ebu Zeyd, N. H. 2014. Hermenötik ve Metin Yorumu (Çev. Dr. Muhammed Coşkun). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 46, ss. 237-266.
- Güçlü, A., Uzun, E., Uzun, S. vd. 2002. Felsefe Sözlüğü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Köksoy, E., Kavaoğlu, S. 2023. Savaş İletişimi: Rusya-Ukrayna Savaşı Üzerine Bir İnceleme. *Akdeniz İletişim Dergisi*, Sayı: 41, ss. 94-116.
- **Öncan, E. 2022. Ukrayna Operasyonunda Rus ve Çin Ana Akım Medyası. G. Basmacı, Ş. Çarık (Ed.) Rusya – Ukrayna Savaşı ve Medya içinde (ss. 39-48). İstanbul: Urzeni Yayınevi.**
- Sarı, M. A. 2005. Paul Ricoeur'un Hermeneutik Görüşü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 5, ss. 20-38.
- Sığırıcı, T. 2023. Sosyal Medyada Yer Alan Rusya ve Ukrayna Savaşı Haberlerinde Dezenformasyon: Twitter Örneği. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, Sayı: 9 (75), ss. 4481-4492.
- Tatar, B. 2004. Hermenötik. İstanbul: İnsan Yayınları.

Materyalizme Karşı Vahdet-i Vücudu Müdafaa Eden Bir Metin: *A‘mâk-ı Hayâl*

Merdan HANYEYEV¹
Salman NARLI²

Özet

Yirminci yüzyıl başlarında Türk edebiyatı, bir önceki asrın son çeyreğinde ortaya çıkan Batı etkisinin devam ettiği bir dönemi yaşamaktadır. Bu etki edebi türlerde kendini gösterirken aynı zamanda Avrupa menşeli fikirler ve teklifler entelektüel hayat içinde ortaya konmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi gerek düşünce hayatında gerekse edebiyat ortamında birçok teklifin, akımın ve polemikğin yaşandığı bir devir olmuştur. *A‘mâk-ı Hayâl* romanı II. Meşrutiyet Devri düşünce ve sanat hareketliliği içinde özgün bir içeriğe sahip olmasıyla dikkat çeken bir metindir. Toplumsal ve politik mevzuların belirgin şekilde hakimiyet kurduğu 1910’lu yılların edebiyat ortamında *A‘mâk-ı Hayâl*, felsefi ve tasavvufi muhtevasıyla edebiyatın o dönemde alışık olmadığı bir pencere açmıştır. Batı’da analitik felsefenin akıl merkezli dil, düşünce ve bilinç üzerine mevzuları tartıştığı bu dönemde Ahmed Hilmi aklın kendi başına insanı ahlaka, hikmete ve hakikate ulaştırmadığını savunur. Batı aklının hikmetten yoksun, faydacı ve hazcı olduğunu ve bunun ancak materyalizm üzerine şekillendiğini iddia eden Ahmed Hilmi, akıl merkezli felsefelerin hakikati (insanı ve âlemi) kavramada yetersiz olduğunu, buna ancak vahdet-i vücud düşüncesinin imkanlarıyla ulaşılabileceğini iddia eder. Bu iddialarını temellendirdiği *A‘mâk-ı Hayâl*’i, bir roman olmanın yanında tarihi arka planı olan bir felsefe eleştirisi ve tasavvuf müdafaası olarak okumak mümkündür. Nitekim İslam düşünce tarihinde benzer tavırlar Gazzâlî’de ve İbnü’l-Arabî’nin eserlerinde görülür. Ancak *A‘mâk-ı Hayâl*’in farkı, bu iddiaların Osmanlı’da ve dünyada akıl ve madde merkezli Batı felsefesinin revaçta olduğu dönemde yazılmış olmasıdır. Bu araştırmada *A‘mâk-ı Hayâl*’in kendi çağından günümüze yansıyan edebi ve tasavvufi etkisini tartışacağız ve metin inceleme yöntemi kullanacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk romanı, Felsefe, Filibeli Ahmet Hilmi, *A‘mâk-ı Hayâl*, Vahdet-i Vücut, Maddecilik.

Abstract

At the beginning of the twentieth century, Turkish literature was experiencing a period in which the influence of the West, which had emerged during the last quarter of the previous century, continued to shape literary and intellectual life. While this influence was evident in literary genres, European-origin ideas and proposals also began to occupy an important place in the intellectual sphere. The Second Constitutional Period (1908-1918) became a period characterized by intense debates, ideo-

logical proposals, and literary movements. Within this vibrant intellectual and artistic atmosphere, A‘mâk-ı Hayâl stands out as a distinctive text due to its unique philosophical and mystical content. In the literary environment of the 1910s -dominated largely by social and political themes- A‘mâk-ı Hayâl opened an unfamiliar yet profound philosophical and mystical window. During this same period, when Western analytic philosophy was preoccupied with questions of reason, language, thought, and consciousness, Ahmed Hilmi argued that reason alone cannot guide human beings toward morality, wisdom, or truth. Criticizing Western rationality as utilitarian, hedonistic, and devoid of wisdom -and therefore rooted in materialism- Hilmi asserted that reason-centered philosophies are insufficient for comprehending ultimate reality (the human being and the cosmos). He contended that such comprehension is possible only through the metaphysical and spiritual framework provided by wahdat al-wujûd (the unity of existence). Accordingly, A‘mâk-ı Hayâl may be read not merely as a novel but as a work of philosophical critique and a defense of Sufism grounded in historical and intellectual context. Similar stances can be found in Islamic thought, particularly in the works of al-Ghazâlî and Ibn al-‘Arabî. However, what distinguishes A‘mâk-ı Hayâl is that it articulates these ideas at a time when reason- and matter-centered Western philosophies were gaining prominence in both the Ottoman Empire and the broader world. In this study, we will examine the literary and Sufi impact of A‘mâk-ı Hayâl from its own historical context to the present day, employing a textual analysis methodology.

Keywords: Turkish Novel, Philosophy, Filibeli Ahmed Hilmi, *A‘Mâk-I Hayâl*, Wahdat Al-Wujûd, Materialism.

GİRİŞ

II. Meşrutiyet Dönemi Türk düşünce ve edebiyat tarihinde önemli canlılıkların yaşandığı bir zaman aralığıdır. Çok çeşitli anlayışlar gerek fikir gerekse edebiyat hayatında işlenmiştir. Araştırmada dönemin edebiyatı içinde özgün bir yere sahip olan *A‘mâk-ı Hayâl* romanı konu edilecektir. Eser, roman türü içinde içeriğine göre döneminde nadir bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca olay örgüsü, yaptığı alıntılar ve yer yer rastlanan manzum parçalarla orijinal bir edebi metindir. Eser, bunun yanı sıra sadece edebiyatta değil; felsefe ve tasavvuf literatüründe de önemli bir yere sahiptir.

Gerek klasik Türk şiirinde gerekse halk edebiyatında tasavvuf en çok işlenen konulardandır. Ancak bunun roman şeklinde (özellikle de felsefi roman türünde) konu edilmesi çok karşılaştığımız bir durum değildir. Bilindiği üzere her dönemin kendi sorunlarıyla yüzleşen bazı temel metinleri olur. Bunlar bazen tek alanı bazen ise birçok alanı etkiler. Örneğin İmam Gazzâlî’nin *İhya’sı*, İbnü’l-Arabî’nin *Fusûsü’l-Hikem*’i ve Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi’nin *Mârifetname*’si birden çok alanı kapsaması ve zamanın ruhunu yansıtması açısından birer örneklik temsil etmişlerdir. Tıpkı bunun gibi Filibeli Ahmet’in *A‘mâk-ı Hayâl* romanı felsefe, tasavvuf ve edebiyatın kesişiminde şekillenmiştir.

A‘mâk-ı Hayâl kendi çağının durumuna karşı dolaylı tenkitlerde bulunan bir tavrı temsil etmiştir. Bu tenkit, Batı felsefesinin etkisiyle gelişen materyalizme karşıdır. Materyalizm toplumları belli başlı önceliklere ikna ederek insanın ulvi hakikatlerle bağını koparmayı denemiştir ve Batı toplumlarında büyük oranda bunu başarmıştır. Özellikle Tanzimat sonrasıyla birlikte Osmanlı düşüncesine de tesiri olan bu akım Ahmet Hilmi tarafından tasavvufun vahdet-i vücûd anlayışı ön plana çıkarılarak ötelenmiştir. Bu çalışmada *A‘mâk-ı Hayâl*’in edebiyat, felsefe ve tasavvuf alanlarını nasıl bir araya getirip tasavvufu ve metafiziği müdafaa ettiğini irdeleyeceğiz.

Yenileşme Dönemi Edebiyatı İçinde *A‘mâk-ı Hayâl*’in Yeri

Türk edebiyatında kullanılan türlerin kültür tarihindeki değişimlerle yakından ilgisi bulunuyor. Her edebi form, belli bir kültürel dairenin ürünü olarak edebiyat tarihinde yerini almış ve kullanılmıştır. Roman türü de bu izaha uygun olarak bir kültürel değişimin ve bocalayışın ürünü olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Türkçe örneklerini vermeye başlar. İlk Türkçe romanlar Avrupa dil-

lerinden yapılan tercümelemler olarak karşımıza çıkar. Telif bir Türkçe romanın çıkışı için 1870’li yılları beklemek gerekecektir. Bu yıllarla birlikte Türk edebiyatında hızla artan örneklerini gördüğümüz roman türü, devam eden yüzyılda artan bir ilgiyle edebiyatın başat türlerinden biri haline gelecektir.

Roman türü Türk edebiyatındaki çıkışının ardından genellikle toplumsal muhtevalar yüklenen bir tür olagelmıştır. Yanlış Batılılaşma, kültürel ikilikler, mirasyedi tipler, kölelik ve cariyelik konuları, tarihi konular Tanzimat Dönemi adı verilen edebiyat devresindeki belli başlı içeriklerdir. Bu dönem romanları teknik açıdan kusurlu ve büyük ölçüde romantik akımın etkisinde acemi örnekler olarak değerlendirilir. Edebiyat-ı Cedide (1896-1901) ile birlikte bilhassa Halit Ziya, roman türünün başat örneklerine imza atmış, Türk romanına seviye atlatan bir isim olmuştur. Halit Ziya ve Edebiyat-ı Cedide’nin nesir anlayışı realist akımın etkisi altındadır. Dolayısıyla romanda gözlem ve mantık görüşünün sağlamlığı bu dönem romanının karakteristiklerindendir.

Edebiyat-ı Cedide, Türk romanını XX. yüzyıla girerken realizm etkisi altına alır. İlk örneklerin üzerinden geçen yıllar içinde acemiliklerin büyük ölçüde atıldığı roman örnekleri bu anlayış içinde verilir. Görece başarılı sayılan Edebiyat-ı Cedide romanında realizmin payını açıklamak, XX. yüzyılın hemen başlarındaki hakim nesir anlayışını anlamak bakımından önemlidir. Realizm, gerçeği olduğu gibi yansıtmayı amaçlayan bir akım olarak düşünülebilir. Yazara kendisini eserin içinde duyguları ve görüşleriyle göstermekten kaçınan ve anlatıcıya olabildiğince objektif bir tutum içinde anlatısını aktaran bir pozisyon verir. Realizm, tıpkı natüralizm akımında olduğu gibi Avrupa’da ortaya çıkan pozitivist düşüncenin edebiyata -özellikle nesir türlerine- yansımasıdır. Ünlü edebiyat kuramcısı Rene Wellek’in bu akımla ilgili görüşleri realizmi anlamada önemli ipuçları veriyor:

“ ‘Gerçek’ kavramının tanımını felsefecilere bırakan Wellek, Wimsatt ve Brooks gibi, edebiyatta gerçekçiliğin hayalî olanı, peri masalı unsurlarını, alegorik ifade ve sembolik düşünce biçimlerini, soyut genellemeleri ve süslü ifade şeklini dışladığını belirtmektedir. Gerçekçi edebiyat, belli bir zaman ve mekânda, mantık ve ihtimal kanunlarına uygun olarak yer alan insan tecrübesini sebep-netice ilişkisi içinde vermeyi amaçlamış, kapsamı içinde mucizelere, tesadüflere ve duyularüstü gerçeklere yer vermemiştir.” (Kantarcıoğlu, 2009, s. 157).

A’mâk-ı Hayâl’in içeriği düşünüldüğünde realizmin tam karşısında bir eserle karşı karşıya olduğumuz ortaya çıkmaktadır. Yenileşme Dönemi adı verilen ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Türk edebiyatı anlayışları içinde *A’mâk-ı Hayâl*, istisnai bir yerde durmaktadır.

Edebiyat-ı Cedide topluluğu 1896-1901 arasında tarihlendirilse de bu topluluğun mensupları sonraki yıllarda eser vermeye devam etti ve Türk nesrinde realizmin yerleşmesinde önemli bir rol oynadı. *A’mâk-ı Hayâl*’in yayınlandığı II. Meşrutiyet Dönemi’ndeki fikir ve edebiyat hareketlerine bakıldığında pozitivist felsefeyi ve realist sanatı benimseyen kimi isimlerin varlığını tıpkı önceki yıllarda olduğu gibi görürüz.

II. Meşrutiyet Dönemi farklı anlayışların, polemiklerin, yayın hayatındaki canlılığın yaşandığı dinamik yıllardır. Şehbenderzade Ahmet Hilmi bu devrin bir mensubu olarak yazdığı romanla kendisine özgün bir yer edinir. II. Meşrutiyet’in yayın bolluğu ve serbestliği içinde aslında tasavvufu ilgili yayınlar yok değildir. Her türlü görüşün ortaya konduğu gibi tasavvuf hakkında da lehte ve aleyhte çalışmalar yapılmıştır. Ancak Şehbenderzade’yi istisna kılan husus tasavvufi bir meseleyi roman gibi edebi bir formun içinde işlermesidir. Bu yanıyları fikir ve edebiyatta ağırlık kazanmaya başlamış olan pozitivist ve realist görüşlere itiraz eder. Eser materyalist görüşe karşı kaleme alınmış tezli bir metin (Birinci, 1989, s. 555) olarak görülmüştür. Nitekim yazıldığı devirde çağdaşı olan muarızlarınca eleştirilmiş, eserinin kimi çevreleri rahatsız ettiği görülmüştür.

“Mesela ilk neşir sırasında Batıcı ve pozitivist Osmanlılardan Baha Tevfık, Ahmet Hilmi Efendi’nin ve *A’mâk-ı Hayâl*’in, pozitif bilimler ve gerçeklik arayışında olan gençlerin kafasını boş masallarla

doldurduğunu söylemiştir. Ahmet Hilmi Efendi ise tam tersi kitabının ön sözünde “Bu kitabı, hakikat endişesiyle arayan vicdanlar, sonsuz konuları sevenler zevkle okuyabilirler.” diyerek kitabını, maddeci felsefelerle dimağı zehirlenen gençleri asıl hakikat konusunda bilgilendirmek için yazdığını söylemektedir” (Narlı, 2022, s. 172).

Eserin vahdet-i vücudla olan alakasına geçmeden önce müellifi Şehbenderzade Ahmet Hilmi’den kısaca söz etmek istiyoruz (biyografisinin özeti için yararlanılan kaynak: Uçman 2010, s. 424). Yazar, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe’de 1865’te dünyaya geldi. Galatasaray Mektebi Sultanisini bitirdi. Görevli gittiği Beyrut’ta Jön Türkler’le temas kurdu ve onların yönlendirmesiyle Mısır’a gitti. Orada Çaylak adlı bir mizah dergisi çıkardı. İstanbul’a dönünce tutuklandı ve 1901’de Fizan’a sürüldü. Sürgünde tasavvufa ilgisi nedeniyle bir tarikatla intisap etti. 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilince İstanbul’a döndü, Bir süre darü’l-fünûnda felsefe dersleri verdi, Cem’iyyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye üyeliğinde bulundu. Haftalık bir siyasi gazete olan İttihâd-ı İslam’ı çıkardı. 1910 yılında ise *Hikmet* adlı haftalık yayını çıkardı. 1911’de bir başka süreli yayın olan *Millet İle Musahabe*’yi çıkardı. Kendi çıkardığı yayınlar dışında başka gazete ve dergilerde de yazılar yayımlamıştır. II. Meşrutiyet’ten önce İttihat ve Terakkiyi destekleyen Ahmet Hilmi, meşrutiyet sonrası bu cemiyeti eleştirmeye başlar. Ayrıca dönemin bir diğer partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasını da tenkit eder. Partilere eleştirileri yanında siyonizm ve masonluğa yönelik suçlamalarda bulunur. Dergi ve gazeteleri sık sık kapatılmıştır. 1911 yılında sahibi olduğu matbaası da kapatılarak sürgüne gönderilir. Bir süre sonra çıkan aftan yararlanarak 1912’de tekrar İstanbul’a döner. Yazar 30 Ekim 1914’te vefat etmiştir. Siyaset, felsefe, kelim, tasavvuf ve tarihle meşgul olan Ahmet Hilmi; dini, edebi ve fikri eserler vermiştir.

A’*mâk*-ı Hayâl’de Vahdet-i Vücûd Düşüncesinin İzleri ve Materyalizm Eleştirisi

Erken dönem Sünnî tasavvuf anlayışı (900-1111 yıllar arası) İbnü’l-Arabî ile nazariyatı olan bir metafizik sisteme dönüşür. Bu sistemde filozofların ve kelamcılarının varlık görüşü yenilenir. Filozofların “Birden bir çıkar.” anlatısı merkezli “mucip bi’z-zat” Tanrı anlayışı ve kelamcılarının “Kadir-i Mutlak” Tanrı anlayışı, vahdet-i vücudla birlikte “Biri bir bilir.”, “Varlık olmak bakımından varlık haktır.”, cümleleri ve “a’yân-ı sâbite”, “ilahi isimler teorisi” gibi temel ilkelerle farklı bir yorumla evrilir.

Bu anlayışın muhtevası Osmanlı döneminde de genişleyerek devam eder. Nitekim Molla Fenârî, Davud-i Kayserî, Abdülkadir Kâşanî ve Molla Sadra gibi isimler vahdet-i vücudu müdafaa ederler. Sadece sufi düşünürler değil, Seyyid Şerif Cürcanî, Taşköprülüzade gibi kelam merkezli düşünen mütefekkirler de vahdet-i vücud üzerine olumlu tavırlarını sürdürürler. Bunun neticesinde vahdet-i vücud düşüncesi dini ilimlere etki ettiği kadar edebiyat ve siyaset eserlerinde de kendine özel bir yer tahsis etmiştir. Özellikle maddeyi/dünyayı yüceltmeyen, aksine onu bir geçici araç/köprü olarak gören bu düşünce son iki yüz yılda dünyada revaçta olan materyalizme karşı önemli bir tavır/duruş olarak müdafaa edilmiştir.

Her ne kadar materyalist düşüncenin köklerini eski çağlara kadar götürmek mümkünse de kavramın yaygın manada kullanımı Kant sonrası Batı düşüncesiyle başlar. Tanrı’nın müdahale etmediği dünya ve iradenin mutlak sahibinin insan olduğu evren fikri, materyalist dünyanın inşasında büyük rol oynamıştır. Buna bağlı olarak materyalizm “ontolojide maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir ilke olarak kabul eden, ruh ve fikir gibi manevi cevherlerin bu maddenin bir tezahürü olduğunu iddia eden yahut bunları inkar eden” anlayışları ifade eder (Bolay, 1996, s. 256). Ancak bu anlayış Osmanlı düşüncesinde Batı’da olduğu kadar hızlıca benimsenmemiştir. Her ne kadar 1900’lü yıllarda Hoca Tahsin (ö. 1881), Beşir Fuad (ö. 1887), Ahmed Midhat Efendi (ö. 1912) gibi fikir adamları materyalizmin Türkiye’ye girişine zemin hazırlamaları ve buna ilaveten hemen ardından Ahmed Şuayb (ö. 1910), Baha Tevfik (ö. 1914), Dr. Ethem Necdet, Celal Nuri (ö. 1939), Subhi Ethem, Memduh Süleyman, Abdullah Cevdet (ö. 1932) gibi sözlerine itibar edilen önemli isimlerin materyalizmi savunmaları söz konusu olsa da buna karşı olan fikir adamları da mevkilerinden vazgeçmemişlerdi (Yılmaz, 2014,

s.358).

Yukarıdaki arka plan dikkate alındığında Filibeli'nin *Amâk-i Hayal*'ı bir felsefi roman olarak yerinin ve anlamının değerini ifşa eder (Yılmaz, 2014, s.363). Ancak bu felsefi roman türü Batı felsefe düşüncesinde daha yaygın olarak bilinen *Sofie'nin Dünyası* gibi felsefe tarihini romanlaştıran türden değildir. Yazar burada düşünce tarihinde en çok bilinen manevi şahsiyetlerin hikayelerini derlemiştir (Ülken, 1992, s. 292). Her ne kadar kitapta İslam tasavvufunun içeriğine uygun mürit-mürşit tasavvuru ön planda olsa da Filibeli eserinin önemli ve hacimli üç bölümünde Hint ve eski İran inançları ve bilgelerini örnek vermeyi tercih etmiştir⁵¹ (Yılmaz, 2014, s. 364). Bazı araştırmacılar bu tavrın vahdet-i vücud düşüncesine helal getirecek bir durum olmadığını, onun yerine daha çok o düşünürlerin/düşüncelerin vahdet-i vücutta içerildiğini savunmuşlardır (Nayon, 2019, s.180). Bu bağlamda Filibeli'nin yazım tarzı olarak Mevlâna ve onun *Mesnevi*'sine daha yakın bir yerde durduğunu söylemek mümkündür. Nitekim konu üzerine araştırma yapan yazarlardan Tunç şöyle der:

“İlk olarak 1925 yılında *A'mak-ı Hayâl*, *Raci'nin Hatıraları* adıyla yayımlanan *A'mak-ı Hayâl*, Batılı bir anlayış içeren romanlardan farklı bir kurguda yazılmasıyla dikkat çeker. Nesir olarak kaleme alınan, birbirinden bağımsız kısa öykülerden oluşan *A'mak-ı Hayâl*, merkezî kişi olan Raci'nin başından geçen alegorik olayları konu edinmesiyle bir bütünlük arz eder. Fakat *A'mak-ı Hayâl*'in özellikle tasavvufi öğretiler içeren farklı öykülerden oluşması *Mesnevî* ile içerik ve üslup açısından bazı benzerlikler taşımasına yol açar. Çünkü *Mesnevî* de birbirinden bağımsız öyküler aracılığıyla tasavvufi öğütlerde bulunur. Tabii ki söz konusu düşünceyi öne sürerken *A'mak-ı Hayâl*'in nesirle yazıldığını ve olayların merkezî kişinin etkisiyle bir bütünlük kazandığını da göz önünde bulundurmamak gerekir. Bununla birlikte *A'mak-ı Hayâl*'de de nesir parçaların yanı sıra öğretici ve alegorik şiirlerin de yer aldığı söylenmelidir” (Tunç, 2013, s. 100).

Söz konusu eserde Raci'nin Aynalı Baba ile karşılaşması ertesinde girdiği bir manevi değişimden bahsedilir ki burada hem Raci ismi hem Aynalı isimleri simgesel değerlere sahiptir. Raci aslında özüne/aslına rücu eden kişi anlamına gelirken “ayna”, tasavvufta kişinin kendini görmesi/kendini bilmesi için ona ayna olan mürşidi temsil eder (Tunç, 2013, s. 103). Böylece Filibeli eserinde metafiziğin büyük ölçüde yok sayıldığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde insanın nefsiyle mücadelesini vurgular. Dahası materyalist felsefenin tutumunu tenkit eder ve tam aksine dünyaya itibar etmemek gerektiğini anlatmak ister (Tunç, 2013, s. 104). Çünkü yazara göre materyalizm Müslümanların düşünce hayatını etkileyip belirleyici hale geldiğinde İslami değerlerin ters yüz olması kaçınılmazdı. Bu tehlikeyi erkenden tespit eden Ahmet Hilmi sadece materyalizmi değil, Osmanlı'da materyalizm düşüncesini savunan Celal Nuri gibi isimleri de sert bir üslupla tenkit etmiştir (Yılmaz, 2014, s. 365). Materyalizmin tarihsel sürecini yakından bilen Ahmet Hilmi materyalistlerin dünyaya ve insana dair maddeci iddialarına dini verilerle değil, bilimsel verilerle cevap geliştirir. “O, eleştiri fikrinin henüz yeterince gelişmediği bir dönemde, Antik Çağ materyalizminden son dönem materyalist telakkilere kadar karşılaştırmalı bir inceleme yaparak materyalist iddiaların tarihi süreçte hiç değişmediğini, materyalist filozofların eski anlayışları tekrar etmekten başka bir şey yapmadıklarını delillerle ortaya koymuştur” (Yılmaz, 2014, s. 373). Ona göre insan ve evren madde ile sınırlandırılmayacak kadar aşkın, soyut ve metafizik varlıklarla kuşatılmıştır. İnsanı ve âlemi sadece duyu, akıl ve mantık çerçevesinde maddeye indirgemenin onun varlık dokusuna uygun olmadığını ve insanın bu yetilere ilaveten sezgi, hayal ve vahiy gibi farklı bilgi kaynaklarının/yetilerinin olduğunu savunur. Bunu yaparken de *A'mak-ı Hayâl*'de konuyu esastan ve evvelinden ele almayı tercih eder.

Ahmet Hilmi eserinde özellikle iki kavramı ön plana çıkararak Raci'nin/insanın dünyadaki yolcu-

51 İslam tasavvuf düşüncesinde Hintli ve Çinli manevi şahsiyetlere atf yapan sadece Filibeli Ahmet Hilmi değildir; çağdaşı olan Muhammet İkbal'in *Cavidname*'sinde de benzer bir tarzı görmek mümkündür. Bu bağlamda İslam tasavvufu her ne kadar Kuran ve sünnete bağlı kalmak kaidesiyle bir ilke geliştirmiş olsa da farklı çağlarda farklı coğrafyaların manevi şahsiyetlerinin düşünce dünyalarını ötekileştirmemiştir. Aksine onların da hakikatten pay aldıklarını savunmuşlardır.

luğunu/seyr-i sülûkunu anlatmak ister: varlık ve yokluk. Bunun tasavvuf literatüründeki eş anlamlı ifadesi “fenâ-bekâ”dır. Yazar varlığa geçmenin yolunun yokluk yani fena olduğunu söyler, bunu metindeki bir diyalogda aktarır: “İşte cevapsız birçok sual. Deli ilave etti: Ancak ben varım zîra ki hiçim, yokum” (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, 1341, s. 12). Bunun nasıl vuku bulacağını sorulduğunda Ahmet Hilmi bunu nefsin mertebeleri üzerinden cevaplar. Ona göre nefs-i emmare dünyayı ister ve bedensel arzuların peşinden gider. İnsanın bu ihtiyaçlar üzerine kurduğu hayat tarzı onu sadece dünyevileştirir. Halbuki Ahmet Hilmi, romanın kahramanı Raci üzerinden insanlığa hakikatin bedeni aşan aşkın bir tarafının olduğunu, ruhun mutluluğunun hakiki beka olduğunu söyler. Bu nefsin kendi hakikatinde fani olması anlamına gelir. Başka bir ifadeyle bu mertebeye ulaşan ya da bunu idrak eden insan/insan-ı kâmil varlık ile yokluk arasında bir fark görmez.

Eserin merkezinde olan Aynalı Baba ile Raci’nin sohbetleri klasik tasavvufun mürit-mürşit ilişkisini çağrıştırır. Bu da müridin kabiliyetine göre mürşidinin onu farklı kulvarlarda imtihan etmesiyle şekillenir. Bundan maksat ise müridin eşyanın hakikatine akıl ile değil, aşk ile bakmasını öğretmektir. Böylece yazar; deli, aşık ve meczup ıstılahları üzerinden yeryüzündeki akıl merkezli nedenselliğe karşı çıkar. Onun yerine aşk merkezli insanın iç dünyasına hitap eden ruhani yolculukların asıl olduğunu düşünür. Nitekim Ahmet Hilmi Batı felsefesinin tam olarak bu aşk halini kavrayamadığı için akıl ve mantık üzerinden nedenselliğe, oradan da dünyeviliğe sarıldığını düşünür. Halbuki yazar felsefeyi/ilm-i hikmeti akıl ve mantıkla sınırlandırılmayacak kadar geniş (metafizik de içine alacak kadar kapsamlı) bir disiplin olarak telakki etmiştir. Çünkü ona göre insan ve âlem ancak ve ancak aşkın ciheti olduğunda, maddeye hapsolmadığında kendi hakikatini anlayacaktır. Başka bir deyişle aşk burada özü itibarıyla fenadan bekâyâ doğru bir yolculuğun adıdır. Yolculuğun gayesi ise yoklukta varlığı, fenada bekâyı müşahade etmektir. Nitekim bu durumu Ahmet Hilmi romanda Raci üzerinden şöyle izah eder:

“(...) aşkın ne olduğunu, ikilik yok iken bir zâtın kendi kendini nasıl sevebildiğini düşünüyordum... Düşünüyordum ki ben, sen, hava, taş, demir hep bir şey iken, neden demir ağlamıyor, taş çıldırmıyor, hava yalvarmıyor da insan (...) Neden aşk var, neden sefalet var, neden zevk var, neden kahır var? Niçin, niçin? Cevap yok, değil mi?” (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 1341, s. 110).

Ahmet Hilmi’ye göre bu birlik makamına/kemal mertebesine ulaşmış insanın/Raci’nin halidir. Özellikle Aynalı Baba ile ikinci yolculuğu Raci’nin insanı kâmil mertebesine ulaşmasına vesile olmuştur (Nayon, 2019, s. 204-205). Böylece romanın sonu Raci’nin kendini kendinde bulmasıyla neticelenir.

Kendi çağdaşlarının birçokundan farklı düşünen Ahmet Hilmi ne tam anlamıyla Batı felsefesini tenkit eder ne de klasik anlamıyla tek başına İslam tasavvufunun mürit-mürşit üzerinden ilerleyen seyr-i sülûkunu savunur. Batı düşüncesinin fizik ve matematik ilimlerinde ilerlediğini ve bundan dolayı bu konularda onlardan istifade edilmesi gerekliliğini savunur ve bu konuda birçok çağdaşıyla hemfikir-dır. Diğer taraftan ise metafizik ve ilahi vahiy söz konusu olduğunda Batı düşüncesinin gerilediğini, insanın ve evrenin hakikatini anlamakta eksik kaldığını, bundan dolayı da İslam düşüncesinin klasik irfan/tasavvuf geleneğinin takip edilmesi gerekliliğini söyler. Ona göre asıl olan dünya/madde değil, dünyanın da/maddenin de içinde bulunduğu metafizik âlem tasavvurudur.

SONUÇ

Ahmet Hilmi her şeyden önce felsefe, tasavvuf ve edebiyat alanlarında birçok çağdaşına nispetle farklı alanları araştırmada daha geniş bilgiye ve kültüre sahip bir düşündürdür. Türk edebiyatının yenileşme döneminden itibaren etkisi altına girdiği Avrupai tesirler düşünüldüğünde özgün bir edebi metin ortaya koymakla çağdaşlarından ayrılır. Romanında işlediği konu itibarıyla devrinin etkili düşünce akımlarına yönelik mühim bir itiraz ortaya koyar. Türk romanında daha önce roman türü içinde işlenmemiş meseleleri konu edinmiştir. Eserin içeriği yanında çerçeve anlatı içine yerleştirdiği

hikayeler, manzum parçalar ve alıntularla dönemi içinde farklı bir olay örgüsü kurmuştur. Böylece ele aldığı konu ve ele alış şekliyle yenileşme devri edebiyatı içinde istisnai bir yerde durmaktadır.

Eser sadece edebiyat alanında değil, felsefe ve tasavvuf alanlarında da kendine has yerini korumuştur. Romanın kurgusunun vahdet-i vücud düşüncesinin temel ilkeleri üzerine kurulmuş olması, eseri felsefeden ziyade tasavvufa yaklaştırmıştır. Ancak diğer bir taraftan eserin farklı kültürlerle ait mistik geleneklerden ve şahsiyetlerden söz etmesi, onun sadece bir vahdet-i vücud anlatısı olmadığını gösteriyor. Çeşitli mistik geleneklere kısmen yapılan bu değiniler okurların ilgisini bu kadim kültürel öğelere yöneltmiştir. Metin bu bakımdan okurlara metafizik bir atmosfer oluşturur. Şunu da belirtmek gerekir ki bu eser, kendisinden sonra, işlediği konu bakımından Türk romanı içinde bir alt tür oluşturmamıştır. Tasavvufi/felsefi roman şeklinde nitelendirilebilecek bir alt türün oluşmaması, ülkedeki kültür ve edebiyat ortamının aktığı kanalı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

- Birinci, N. (1989). A'mâk-ı Hayâl, *Diyanet İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, 555-556 ss.). İstanbul.
- Bolay, S. H. (1996). *Felsefi doktrinler ve terimler sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Kantarcıoğlu, S. (2009). *Edebiyat akımları Platon'dan Derrida'ya*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Narlı, M. (2022). delilik velilik bağlamında A'mâk-ı Hayâl. *Aşk sır arayış A'mâk-ı Hayâl kitabı* (Editör: Turgay Anar). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Nayan, S. (2019). A'mâk-ı Hayal romanında tasavvuf, Budizm, Hinduizm ve Zerdüşfîlik açısından vahdet-i vücud karşılaştırılması. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED*. Sayı 66, ss.177-211.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi (1341 - miladi: 1925). *a'mâk-ı hayâl*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Tunç, G. (2013). Filibeli Ahmet Hilmi'nin A'mâk-ı Hayal adlı romanında Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden izler. *Folklor/Edebiyat*. Cilt: 19, Sayı: 76. 99-106 ss.
- Uçman, A. (2010). Şehbenderzade Ahmet Hilmi. *Diyanet İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 38, 424-425 ss.). İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yılmaz, N. (2014). Filibeli Ahmet Hilmi ve materyalizme yönelttiği eleştiriler, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Bal-kanlar*. 347-374 ss. İstanbul.

Tasavvuf İlminde Eylem ve Söylem Birlikteliği Üzerine Bir Değerlendirme

Ahmet Halil UTKUOĞLU¹

Özet

Bu araştırmanın konusu, tasavvuf ilminde bilgi anlayışının ayırt edici yönlerinden biri olan eylem ve söylem birlikteliğidir. Çalışmanın amacı, tasavvuf ilminde bilginin yalnızca zihinsel bir öğrenme olarak değil, aynı zamanda sūfînin yaşantısı ve manevî tecrübesiyle doğrulanan ve yeni bilgiler doğurma potansiyeline sahip olan bir süreç olduğunu ortaya koymaktır. Yöntem olarak, klasik tasavvuf literatürü ve sūfîlerin eserlerinden hareketle doküman incelemesi yapılmış, özellikle “marifet”, “hâl ve makam”, “nefs mertebeleri” gibi kavramlar üzerinden söylem-eylem bütünlüğünün izleri sürülmüştür. Çalışmanın içeriğinde, Gazâlî’nin felsefe ve kelâmdan tasavvufa yönelmesi örneğinde olduğu gibi, sūfî tecrübenin teorik bilgiye nasıl farklı bir boyut kazandırdığı ele alınmıştır. Tasavvuf ilminde bilgi, söylemin eylemle desteklenmesiyle anlam kazanmakta; marifet, ancak yaşantı ve pratikle olgunlaşarak hakka’l-yakîn mertebesine ulaşmaktadır. Bu durum, tasavvufun diğer İslâmî ilimlerden ayrışmasını sağlayan temel farklılıklardan biridir. Sonuç ve öneri olarak, tasavvuf ilmindeki bu yaklaşımın günümüzde bilgi-eylem kopukluğunu gidermeye yönelik önemli bir katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Günümüz akademik ve toplumsal bağlamında, bilginin yalnızca teoride kalmaması, bireysel ve toplumsal düzeyde eyleme dönüştürülmesi gerekliliği tartışılmaktadır.

Keywords: Tasavvuf, Seyrûsülûk, Söylem ve Eylem, Bilgi, Marifet.

Abstract

The subject of this study is the unity of action and discourse, which constitutes one of the distinctive aspects of the understanding of knowledge in Sufism. The aim of the study is to demonstrate that, in Sufi thought, knowledge is not regarded merely as a form of intellectual learning, but rather as a process that is verified through the Sufi’s lived experience and spiritual practice, and that possesses the potential to generate new forms of knowledge. Methodologically, the study employs document analysis based on classical Sufi literature and the works of Sufi thinkers, tracing the manifestations of the discourse–action unity through key concepts such as *ma’rifa* (gnosis), *hâl* and *maqâm* (spiritual states and stations), and the stages of the *nafs*. Within this framework, the study discusses how Sufi experience endows theoretical knowledge with a different dimension, as exemplified by al-Ghazâlî’s turn from philosophy and kalâm toward Sufism. In Sufi epistemology, knowledge acquires meaning through the support of discourse by action; *ma’rifa* reaches maturity only through lived experience and practice, ultimately attaining the level of *haqq al-yaqîn* (ultimate certainty). This constitutes one

of the fundamental distinctions that sets Sufism apart from other Islamic sciences. As a conclusion and recommendation, it is suggested that this Sufi approach to knowledge can offer a significant contribution to overcoming the contemporary disjunction between knowledge and action. In today's academic and social contexts, the necessity of transforming knowledge beyond theory into practice at both individual and societal levels is increasingly emphasized.

Keywords: Sufism, Sayr al Suluk, Discourse and Action, Knowledge, Ma'rifa.

GİRİŞ

İslâm düşünce geleneğinin; inanç esaslarını mantıksal düzlem temelinde savunmayı hedefleyen kelâm, akli delillerle varlık ve bilgi meselelerini tartışan felsefe ve varlık-bilgi gibi konularda manevi tecrübeyi esas alan tasavvuf ilminden oluşan üç sacayağı vardır. Söz konusu gelenekte bilgi yalnızca teorik bir üretim değil aynı zamanda yaşayarak öğrenme anlamında bir idrak halidir. Bu anlayışın en derin tezahürünün tasavvuf ilminde ortaya çıktığı söylenebilir. Tasavvuf ilminde bilgi, dilin sınırlarını aşan, söylemle başlayan fakat eylemle kemâle eren bir tekâmül sürecinin ürünüdür. Tasavvuf sahasında ilk sistematik eser olarak kabul edilen *el-Lüma*'ın müellifi Ebû Nasr es-Serrâc, (ö. 378/988) eserinin girişinde tasavvuf ilmini diğer dinî ilimlerle mukayese etmiştir. Ona göre dinî ilimler; hadis, fıkıh ve tasavvuf olmak üzere üç kısma ayrılır. Bu tasnifi, Cebrâil (a.s.)'in Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "iman, İslâm ve ihsan"ı sorduğu ve literatürde "Cibrîl hadisi" olarak bilinen rivayete dayandırır. Serrâc'a göre sûfiler, nefsin esaretinden kaçınan, bilgi bakımından fakih ve muhaddislerle ortak görüşleri bulunan kimselerdir. Ancak ibadet, ahlak ve hallerin incelikleri bakımından fakih ve muhaddislerden ayrılırlar. Sûfilerin diğer ilim erbabından farklı yönü, farzları yerine getirip haramlardan sakınmakla yetinmeyip, manasız olan her şeyi terk etmeleridir. Bunun yanı sıra sûfiler; giyimde, yemede, içmede, konuşmada ve uyumada zaruri ölçüyü aşmamaya özen gösterir, bütün yaratılmışlara karşı muhabbet besler, murakabe hâlinde bulunur, hâl ve makamların gereklerini yerine getirerek tekâmül yolunda ilerlerler. Ayrıca başkalarını kendilerine tercih eder, nefsin arzularına sürekli muhalefet ederek onunla mücâhede halinde yaşarlar. Serrâc'a göre diğer dinî ilimlerde olduğu gibi tasavvufta sırf bilgiye dayalı bir ilerleme söz konusu değildir. Fıkıh ilminin inceliklerini öğrenen kimse "fakih", hadis rivayetinde yetkin olan kişi "muhaddis" olabilir; ancak tasavvufun gereklerini öğrenen herkes "sûfî" olamaz. Çünkü tasavvuf, öğrenilmekten ziyade yaşanmakla anlam kazanır. (Serrâc, 1960) Benzer biçimde İmam Gazâlî, hakikati arayan grupları kelâmcılar, bâtınîler, filozoflar ve sûfiler olarak dört kısma ayırdığı *el-Münkız mine'd-dalâl* adlı otobiyografik eserinde, filozofların ahlâk ve nefis terbiyesine dair görüşlerinin kaynağının sûfiler olduğunu belirtir. Gazâlî, kendisi adına ilim öğrenmenin amelden daha kolay olduğunu ifade ettikten sonra, önce tasavvufun nazari yönünü kavradığını, ancak gerçek dönüşümün, öğrenilen bilgilerin yaşanmasıyla mümkün olduğunu vurgular. Ona göre tasavvufun hakikatini bilmekle onu yaşamak arasında, açlığın tanımını bilmekle bizzat açlığı tecrübe etmek arasındaki kadar derin bir fark vardır. (Gazzâlî, 2016) Bu mukayeseler göstermektedir ki tasavvuf ilmi, diğer dini ilimlerden farklı olarak bilginin doğruluğunu teorik yetkinlikle değil, eylem ve söylem birlikteliğiyle, yani ilmin ameale dönüşmesiyle temellendirir.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, tasavvuf ilminde bilginin yalnızca akıl yürütmeyeyle elde edilmediğini, seyrüsülûk içerisinde davranışa dönüşen deneyimler sonucunda ortaya çıkan bir tecrübe ürünü olduğunu temellendirmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Serrâc'ın (ö. 378/988) makamlar sistemi ve tarikatlarda yöntem olarak benimsenen nefis mertebeleri ve terbiyesi usulü üzerinden tasavvuf ilminde bulunan eylem ve söylem bütünlüğünün işleyişini ele alarak söz konusu uyumun tasavvuf ilminin ortaya çıkışı ve ilk yüzyıllarda konunun nasıl anlaşıldığına odaklanmaktadır. Ayrıca çalışmanın içerisinde Muhâsibî, (ö. 243/857) Sülemî, (ö. 412/1021) Gazâlî (ö. 505/1111) ve Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469-70 [?]) gibi sûfî müelliflerin eserlerinden hareketle konuyu metin merkezli bir doküman incelemesiyle

çözümlemek ve böylelikle tasavvufi söylemlerin, ahlaki edimlerle nasıl kesiştiği ve bilgi ile pratik arasındaki nedensel bağların çıkış noktasını anlamak hedeflenmektedir. Tasavvuf ilminin “eylemle doğrulanan söylem ve bilgi” ilkesi, toplum açısından günümüzde bilgi, söylem ve eylem arasındaki kopukluğu gidermeye yönelik özgün ve mantıklı bir imkân sunabilir. İlmî içerisinde yer alan hâl-makam, nefis terbiyesi ve fütüvvet gibi kavramlar, hakikat bilgisinin peşine düşen ve bu bilgiyi elde etmek amacıyla tasavvuf yoluna giren kişide bilginin ahlaki eylemlere; toplum düzeyinde ise hizmet anlayışına dönüşmesini açıklar. Klasik metinlerin bu çerçevede okunması, bilginin doğrulanması ve söylemin yalnızca yazıda ya da zihinde kalmayıp pratiğe dönüşmesi bakımından “amel” ve “âdâb” ölçüsünü belirginleştirir. Böylece tasavvuf ilminin kişiye “rehberlik etme” amacı, günümüzde de uygulanabilir bir hedef haline gelir.

LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Sûfiler için marifet ve hakikat dilde değil fiilde olgunlaşır ve bu nedenle hakikat bilgisi ancak yaşantı içinde tahakkuk eden bir idraktır. Günümüz akademik literatüründe söz konusu idrak süreci, hâl, âdâb ve “toplumsal erdem” olarak adlandırılabileceğimiz başlık çerçevesinde yorumlanmaktadır. Bu perspektifte modern araştırmalar, sûfilerin “eylemle doğrulanan söylem” anlayışını hem kişinin bireysel tekâmül sürecinin hem de toplumsal ahlakın temel ilkesi olarak görmektedir. Ancak bu çalışmalarda genellikle -hâl, makam, fütüvvet gibi- belirli kavramların bağımsız biçimde ele alınması tercih edilmiş; eylem-söylem birlikteliği veya uyumu meselesi bütüncül şekilde değerlendirilmemiştir. Bu çalışma ise söz konusu boşluğu doldurmayı, söz, hâl ve amel arasındaki dinamik ilişkinin hem ilk dönem sûfileri tarafından hem tarikatlar döneminde nasıl kurulduğunu sistematik biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yapılan modern çalışmalar hâl, âdâb ve fütüvvet bahisleri üzerinden tasavvuf ilminde eylemin önemine odaklanmıştır;

Hâl, makamdan farklı olarak sûfînin kalbine anlık olarak gelen kabz, bast, fenâ, bekâ gibi durumlar- dır ve makam gibi sûfînin üzerinde kalıcı değildir. (Kâşânî, 2014) Literatürde hâl kavramı genellikle sûfînin yaşadığı kişisel tecrübenin bir yansıması olarak ele alınmıştır. Oysa ilk dönem tasavvuf klasiklerinde yer alan sûfî görüşleri perspektifinde hâl bir tecrübenin ötesinde kul ile Allah arasındaki ilişkinin bir göstergesidir. Hâl, sûfînin öğrendiği bilginin -Allah’ın rızasını kazanmak adına- davranışına yansıdığı an veya anlardır. Chittick hâl kavramını bilginin tecrübeye dönüşme anı olarak tanımlamıştır. (Chittick, 1989) Ona göre sûfî sadece hakikati bilmekle değil, o bilgiyi yaşamakla olgunlaşır. Bu bağlamda hâl, yalnızca ruhsal olarak sûfînin maneviyatında gerçekleşen bir deneyim değil aynı zamanda bilginin ve sözün eylemle doğrulandığı mertebedir. Tasavvufî bilgi, akılla değil, tecrübe ve yaşantı yoluyla kemâle erer. Hâl, sûfînin seyrüsülûkünde gerçekleştirdiği dönüşümün dış dünyada görünür kılan durum ve fiillerdir. (Erginli, 2008) Keeler’in belirttiği üzere, sûfî hermenötüğü, metni yalnızca okumak değil, yaşamak ve yaşayarak anlamak üzerine kuruludur. Dolayısıyla hâl, tasavvuf ilminde bilginin nihai ölçüsüdür fakat söz ancak hâle dönüştüğünde marifet, hâl ise amele sirayet ettiğinde hakikat olur. (Keeler, 2006)

Âdâb başlığı ise modern çalışmalarda, “Tasavvuf bütünüyle edeptir” söylemi çerçevesinde ele alınmıştır. Knysh, tasavvufun erken dönemden itibaren “ahlaki öz disiplin” olarak inşa edildiğini, âdâbın sûfî geleneğin hem epistemolojik hem de sosyolojik omurgasını oluşturduğunu belirtir. (Knysh, 2017) Bu yönüyle âdâb, sadece bireyin davranışlarını düzelteren eylemler bütünü değil aynı zamanda bilgiyi eylemle bütünleştiren etik bir tavidir. Murata ve Chittick, İslam düşüncesinde ameline hakikate açılan bir kapı olduğunu, âdâbın ise bu kapının eşiği olduğunu ifade ederler. Onların ifadelerinde âdâb erdem etiğinin tasavvufi karşılığı olarak yer alır, çünkü sûfî yalnızca doğruyu bilen değil, doğru bilgiyi güzel davranışa dönüştüren kişidir. (Murata & Chittick, 1994) Söz konusu çalışmalar âdâb başlığı üzerine yoğunlaşarak tasavvufta bulunan eylem vurgusuna daha çok psikolojik bir bakışla yaklaşmayı tercih etmiştir.

Tasavvuf geleneğinde fütüvvet, sūfînin tekâmül sürecinin toplumsal bir ahlaka dönüşmesini ifade etmektedir. (Sülemî, 2002) Sūfîlerin nefis terbiyesi yalnızca onların bireysel olarak huzura ermesinden ziyade cemiyetin huzuru için de önem arz etmektedir. Karamustafa'ya göre fütüvvet fikri, sūfîliğin toplumsal boyutunu temsil eden en eski yapılardan biridir. Fütüvvet seyrüsülûkü “toplumsal adalet, yardımlaşma, isâr, hizmet ve ihsan” ilkeleriyle birleştirir. (Karamustafa, 2007) Sülemî'nin *Kitâbü'l-Fütüvve*'si bu anlayışın ilk sistematik yazımı olup, âdâbı toplumla buluşturan bir ahlak rehberi niteliğindedir. Hermansen fütüvveti, “İslami hümanizmin ahlaki formu” olarak yorumlamıştır. Çünkü ona göre bu öğreti, bilginin ahlaka, ahlakında topluma hizmet ve toplumsal dayanışmaya dönüşmesini hedefler. (Hermansen, 2021) Bu perspektifte modern çalışmalarda, fütüvvet ahlakının “marifetin toplumsal formu” olarak yorumlandığını ve böylece sūfînin bilgiyi cemiyet içinde eyleme dönüştürerek tasavvufun özünde bulunan eylem ve söylem birlikteliğini toplumsal düzleme taşıdığının vurgulandığını ifade edebiliriz. Fakat söz konusu çalışmalar fütüvveti genellikle tarihsel ve sosyolojik bir olgu olarak değerlendirir. Bu çalışma ise fütüvveti eylem ve söylem bütünlüğünün topluma nasıl yansıyabileceğini ele alarak klasik eserler çerçevesinde tasavvufi ahlakın bireysel tecrübeden topluma nasıl taşınabileceğini göstermeyi hedeflemektedir. Güncel literatürde tasavvufta yer alan eylem ve söylem bütünlüğü üzerine yapılan çalışmalar göstermektedir ki, sūfî düşünce sisteminde bilgi hiçbir zaman teorik bir çerçevede kalmaz, bilginin değeri yaşanarak doğrulanmasındadır. Ancak söz konusu çalışmalar genellikle tek bir kavram üzerinden planlanmış ve söz konusu kavramda eylem vurgusu yaparken konuya daha klasik eserler perspektifinden yaklaşmak yerine tarihsel, sosyolojik/psikolojik bir yaklaşımla bu amaçlarını sergilemektedir. Çalışmamızın özgün yanı eylem-söylem birlikteliği konusunu bütüncül ve klasik eserler perspektifinden ele alması, söz konusu uyumun günümüzde nasıl tekrar nasıl sağlanabileceği üzerine bir değerlendirme yapmasıdır.

Tasavvuf Tanımlarında Eylem ve Söylem Birlikteliği

Bu çerçevede, tasavvufun diğer dinî ilimlerden farkı olarak öne çıkan “eylem ve söylem birlikteliği” anlayışı, ilk dönem sūfîlerin tasavvuf tanımlarında da kendini gösterir. Söz konusu tanımlar, tasavvufu yalnızca teorik bir bilgi alanı olarak değil, sürekli bir mücâhede ve deneyim olarak görür. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî, (ö. 297/909) tasavvufu “sulhu olmayan bir mücâhede” ve “dağınık olmayan bir zihinle Allah'ı zikretmek, sünnete uygun biçimde amel etmek” şeklinde tanımlayarak, tasavvufu idrakte davranışın uyumunu gerektiren bir yol olarak görür. Benzer biçimde Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî, (ö. 295/908) tasavvufu “nefsin bütün hazlarını terk etmektir”, “vakte karşı otorite sahibi olmaktır” ve “sūfînin sıfatı, elinde dünyalık hiçbir şey kalmadığında sabretmek; eline dünyalık bir şey geçtiğinde ise başkasını nefesine tercih etmektir” sözleriyle tarif eder. (Kuşeyrî, 2021) Bu ifadeler, tasavvufun teorik bilgiden ziyade sürekli farkındalık içinde yaşanması gereken bir manevî disiplin olduğunu ön plana çıkarır. Ebû Bekir eş-Şiblî de (ö. 334/946) önceki tanımlarla uyum içerisinde, “tasavvuf, azaları haramdan korumak ve bütün nefesleri zikirle kontrol altında tutmaktır” diyerek tasavvufu sürekli farkındalık ve bu farkındalık sonucunda muhakkak amele dönüşen bir ilim olarak açıklar. (Hargûşî, 2022) Bu tanımların ortak paydası, tasavvufun bilgiyi hâle, söylemi eyleme dönüştüren bir tecrübe yolu olarak anlaşılmasıdır. Dolayısıyla sūfî için bilgi, dilde değil, fiilde kemâle erer; “söylem” ancak “eylem” ile doğrulanır. Bu yönüyle erken dönem sūfî tanımları, tasavvuf ilminde amelin bilgiden ayrılmaz olduğunu ve marifetin yaşanarak idrak edilen bir hakikat olduğunu açık biçimde ortaya koyar. Söz konusu idrakin ortaya çıkması adına sūfîlerin bir tekâmül sürecinden geçmeleri gerekmektedir.

Tasavvuf İlminde Tekâmül Süreci

Tasavvuf ilminin inkişaf ettiği ilk yüzyıllarda, sūfîler ilmin gerekliliklerini yerine getirmek, ilerlemek ve kemâle ermek adına yapılması gerekenleri sistemli hale getirmek için tasavvufi makam ve hâlleri ortaya koymuşlardır. Sonraki yüzyıllarda, tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tarikatlar ise makam ve hâl ilerlemesinden ziyade nefis, nefis mertebeleri ve nefsin eğitimi üzerine

odaklanarak, nefis mertebeleri içerisinde bir tekâmül süreci ortaya koymuşlardır. Onun için bu başlık altında “makam-hâl” tasnifleri ve “nefsin eğitimi” üzerinden sûfîlerin ortaya koyduğu tekâmül sürecini işlemek daha uygun olabilir.. Sözlükte “durulan yer, durak, oturlan ve ikâmet edilen yer” gibi anlamlara gelen makam kelimesi (Cürçânî, 1403/1983) tasavvufi ıstılahta, sûfînin tekrar etmek suretiyle elde ettiği ve kendi sıfatı hâline getirdiği âdâbı ifade etmek için kullanılır. (Erginli, 2006) Makam sûfînin içinde bulunduğu menzilin gerekliliklerini yerine getirerek onun kendisi için bir meke haline gelmesini sağlamasıdır. Örneğin, sûfîlerin tasavvuf ilmini yaşamak adına yapmaları gereken ilk şey “tevbe” etmektir ve “tevbe” tasavvuf klasiklerinin ittifakla belirttiği üzere ilk makamdır. Genellikle hem bir makamın kendi içerisinde hem de tüm makamlar arasında tekâmül söz konusudur. (Kâşânî, 2014) Tasavvufi makamların sayısı hususunda tasavvuf tarihinde bir ittifak söz konusu değildir. Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859) ve Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872) makamların sayısını yedi olarak; Necmüddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) on olarak; Abdullâh el-Herevî (ö. 481/1089) yüz olarak; Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî (ö. 606/1209) ise binbir olarak kaydetmiştir. (Konur, 1995) Bu kısımda “eylem ve söylem birlikteliği” çerçevesinde sûfînin makam ve haller perspektifinde yaşadığı ilerlemeyi Serrâc’a göre ele almak yerinde olacaktır. Çünkü Serrâc diğer sûfî müelliflerden farklı olarak makamlar arasında sebep sonuç ilişkisi kurmuş, ele aldığı bir makamı kendisinden önceki makamın sonucu ve kendisinden sonraki makamın sebebi olduğunu vurgulamıştır. Sûfîlerin makamlar hakkındaki verdikleri bilgiler ve her makamın bir önceki makamın bilgisi, görgüsü ve tecrübesi ilke birikerek ilerlemesi ve her makamda elde edilen marifet bilgisinin sonraki makamlarda derinleşerek artması, sûfîlerin ilmi pratiğin doğurduğu, beslediği ve büyüttüğü bir süreç olarak gördüklerini göstermektedir. Sûfînin manen ilerlemesi ve tekâmülü de ancak bu şekilde olabilmektedir.

Tasavvufi Makam ve Hâller

Serrâc makamların sayısını “tevbe, vera’, zühd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâ” olmak üzere yedi olarak belirlemiştir. Ona göre tevbe makamı vera’, zühd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâyı gerektirir. Bu kavramlara kısaca değinmek gerekirse, tevbe makamı Allah’a yaklaşmak için ilk aksiyon, kişinin kötü davranışları terk ederek iyi davranışlara yönelmesi anlamında kullanılır. Vera’ kavramı, haram ve günah olduğu şüpheli olan şeylerden uzak durmak ve hatta bu sebeple helal ve mubah olan şeylerin bir kısmını da terk etmek veya ihtiyatla yaklaşmak anlamında kullanılır. Zühd, dünya malına rağbet etmemek, makam, şan, şöhret peşinde koşmamak, çokça ibadet etmek ve ahiret hayatının güzelliği için hayırlı işlere yönelmek gibi anlamlara gelir. Fakr, insanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi anlamında bir tasavvuf terimidir. Sabır, nefsi telaştan, dili şikâyetten ve organları dünyanın zevkinden korumak anlamlarında kullanılır. Tevekkül, Allah’a dayanıp güvenme anlamına gelir. Rızâ ise genellikle tasavvufi makamların sonuncusu olarak görülür ve kulun Rabbin’den, Rabbinin’de kuldan razı olmasını ifade etmektedir. Sevgiliden gelen lütufları da kahırları da aynı görmek ve hepsinden memnun, razı olmak, tevbe ile tasavvufun kapısından giren sûfînin nihai hedefidir. (Serrâc, 1960)

Tasavvuf ilminde makamların yalnızca teorik bir bilgi alanı değil, sûfînin bizzat yaşayarak kat ettiği amelî menziller olması, bu ilmin özündeki eylem ve söylem birlikteliğini açık biçimde yansıtır. Her makam, sûfînin dilde ifade ettiği bilgiyi fiille doğruladığı, yaşantı haline dönüştürdüğü bir merhaledir. Bu yönüyle tasavvufi tekâmül, söylenenin yaşandığı, bilginin hâle dönüştüğü bir süreçtir. Sûfî, her makamda yalnızca neyi bilmesi gerektiğini değil, o bilginin gereğini nasıl yerine getirmesi gerektiğini de öğrenir; böylece bilgi, eylemle sınanarak hakikate dönüşür. Serrâc’ın makamlar arasında kurduğu sebep–sonuç ilişkisi de bu durumu teyit eder: her bir makam, bir önceki eylemin doğruluğunun ve samimiyetinin sonucu, bir sonraki makamın ise başlangıcıdır. Dolayısıyla sûfî, “eylemle doğrulanan bilgi” anlayışıyla makamdan makama ilerleyerek seyrüsülûk yolculuğunu tamamlar. Sonraki yüzyıllarda, tarikatlar döneminde söz konusu tekâmül süreci sûfîyi tevbe makamından alıp rızâ makamına

eriştiren makamlar sistematüğinden çok nefis mertebeleri üzerinden açıklanmıştır. Nefsi eğitmek üzere kurulan sistemde, çeşitli riyazet ve zikir yöntemleriyle kişinin nefisine hükmetmesini sağlamak asıl amaçtır. Nefsin ıslah ve terbiye edilmesi tarikat eğitiminin en temel hedefini oluşturmaktadır.

Nefsin Eğitimi

Bir şeyin zatı, kendisi, hakikati ve varlığı anlamına gelen nefis kavramı, birbirinden çok farklı anlamlarda da kullanılmaktadır. Çünkü belirli bir zümreye göre nefis, rûh demekken bir başka zümreye göre ceset ve beden, bir diğerine göreyse mürüvvet manasına gelmektedir. Fakat sûfî zümrelerin ittifakına göre nefis bu anlamlara gelmez, o şerrin kaynağı ve kötülüğün temelidir. (Hücvîrî, 2020) Sûfîlerin tariflerine göre nefsin iki farklı tarafı olduğunu ve tarafların birbirine zıt olduğunu söylemek mümkündür. Nefis karanlık ve zulmânî bir yapıya sahip olmasına karşın aynı zamanda onun nûrânî ve latîf bir tarafı vardır. Sûfîler, nefsi bu zulmânî tarafından kurtarıp nurânî tarafını hâkim kılabilmek amacıyla sıkı bir mücâhedeye girişir ve tasavvuf yoluna yeni giren sûfîlere bunu tavsiye ederler. Zira nefsin zulmânî tarafının kişide hâkim olması durumunda kişi kınanmayı gerektiren çirkin davranışlar ve kötü özellikler sergiler. (Işıtan, 2020)

Nefsin sıfatları iki şeyden kaynaklanır bunlardan ilki hafiflik diğeri ise aşırı iştah ve arzudur. Hafif olması cehaletinden, aşırı arzu ve istek sahibi olması ise hırsından/zalimliğindendir. Hafif olması aceleci ve sabırsız olmaya neden olurken hırs sahibi olması açgözlülük ve kanaatsizlik meydana getirir. Kul ise kendisinde bu hayvânî arzuları meydana getiren nefsi ancak ilim ve itidal ile tedbir ve ıslah ettikten sonra insânî vasfını kazanabilir. Kalbin üzerinde rûh yerine nefis hâkimken kişi kendisinde bulunan şeytanî sıfatları ve kötü ahlâkı idrâk edemez. İdrak edemediğı her an nefis özellikle en kötü hasletini ortaya çıkarmak için gittikçe güçlenir. Bu haslet rubûbiyet davası yani Rablik iddiasıdır ki iddianın iddia sahibini helake götürdüğü nadir iddialardandır. Bunun için nefis ile mücâhede etmek ve sonrasında onu arındırıp onun sahip olduğu kötü ahlâk ve vasıfları idrâk etmek çok önemlidir. (Sühreverdi, 2004)

Genel olarak tasavvuf ilminde nefis mertebeleri, sûfînin mertebenin özelliğı hakkında söylenen hasletler, bu hasletleri gerçekleştirmek için verilen tavsiyeleri eylemle doğruladığı manevî menzillerdir. Zira nefis terbiyesi, söylemler üzerinden değil, mücâhede, riyazet ve amel ile gerçekleştirilebilir. Sûfî, her mertebede nefsinin arzularına muhalefet ederek bilgiyi yaşantıya dönüştürür ve böylelikle ilim amele, amel ise hakikate dönüşür. Nefs-i emmâreden mutmainneye uzanan bu yolculuk, tasavvufun özündeki eylem ve söylem birlikteliğini sûfînin varlığında tahakkuk ettiren bir süreçtir. Bu bağlamda, nefis terbiyesinde ortaya çıkan eylem ve söylem birlikteliğı anlayışı, sûfînin yalnızca bireysel tekâmülünde değil, ahlaki davranışlarında ve sosyal ilişkilerinde de belirleyici ilke durumundadır ve hem erken dönem tasavvuf literatüründe hem de sonraki yüzyıllarda kaleme alınan eserlerinde “eylem ve söylem” ilişkisi kendisine yer bulmuştur. Bu düşüncüyü erken dönemde Sülemî’nin *Uyûbu’n-nefs ve müdâvâtühâ* ile *Âdâbü’s-sûfiyye ve Kitâbü’l-fütüvve* gibi eserlerinde işlediğini, sonraki yüzyıllarda Gazâlî’nin *İhyâ’sında* konuya “Mühlikât ve Münciyât” başlığında derinlemesine yer verdiğini, Eşrefoğlu Rûmî gibi müelliflerinde tarikatlar döneminde, bünyesinde bulundukları tarikat perspektifinde konuyu ele aldıklarını gözlemlemek mümkündür.

Klasik Tasavvuf Literatüründe Eylem ve Söylem Birlikteliğı

Hâris el-Muhâsibî: *er-Ri’aye*

Hâris el-Muhâsibî, tasavvuf sahasında eser veren ilk müellif olarak kabul edilir. Eseriyle kendisinden sonra gelen Gazâlî gibi tasavvuf ilmi için önemli simaları etkilemiştir. Muhâsibi kendisinden sonra gelen sûfîlere örneklik teşkil edecek şekilde düşüncelerini oluştururken ayet ve hadislerin ışığından ayrılmamıştır. Muhâsibi eserinde, tasavvuf yoluna girmiş olan sâliklerin nasıl davranmaları gerektiğine dair açıklamalarda bulunmuş, sorunları ve bu sorunların çözümlerini bir arada zikretmiştir. “De-

dim-dedi” tarzında yazılan eserin “dedim” kısmında problematik ortaya konulur ve ‘dedi’ kısmında bu problemin çözüm yolları ayet ve hadisler ışığında tartışılır. Söz gelimi “Bana yapmamı emrettiğin ilk şey nedir?” sorusu ele alınır ve cevaplanır: “Her şeyden önce efendisi olan bir kul olduğunu, o efendiye karşı takva yolunu tutmadan kurtuluşun olmayacağını ve dahi takvadan sonra helâkın söz konusu olmayacağını bilmendir. Neden yaratıldığını hatırla! Neden imtihan yurduna gönderildin? Boş yere, amaçsız olarak yaratılmadığını ve yalnız olmadığını yani terk edilmeyeceğini bil! Buraya gönderildin çünkü aciz bir kul olarak burada Efendine itaat veya isyân edip etmeyeceğin sınanacak, sonuç olarak da ya ebedî azap ya da ebedî nimet yurduna nakledileceksin!” Muhâsibi’nin eserinin bir diğer özelliğiye, sûfînin sülûku esnasında aklına gelebilecek pek çok sorunun, cevap ve çözüm yollarıyla ele alınmış olmasıdır. Muhâsibi eserinde nefsin kötü hasletleri olan riyâ, kibir ve ucb, aldanma, haset gibi huyları ayrı başlıklar altında incelemiştir. Ayrıca sûfînin bu hasletleri terk ettikten sonra fitneden sakındırılması gerektiğine ve nefsin Allah’a uyduktan sonra sûfînin nefsi hususunda korkacağı şeyleri de incelemiştir. Söz konusu eser, en ince ayrıntısına kadar tasavvuf ilmi çerçevesinde nefsin terbiye etmek isteyen kişilere rehber olacak şekilde tasarlanmıştır. Muhâsibi, insanın düşmanı olarak tanımladığı şeytanın insana ancak, insanın nefsinden aldığı güçle zarar verebileceğini ifade etmiştir. Bu hususta kişinin kendisine yapılan davetlere/vesveselere karşı uyanık olması, bu davete icabet etmemenin sonucunda Allah’ın rızası olduğunu bilerek hareket etmesi gerekir. Kişi nefsinin uymadıkça, yani şeytanla birleşen nefsinin arzu ettiği haram tutum ve davranışlardan uzak durup bunların tam aksine hareket ederek muhalefet ettiği zaman Allah’ın dilediği gibi hareket etmiş olur ve bunun karşılığını alır. (Muhâsibî, 2004) Muhâsibî’nin bu yaklaşımı, tasavvuf ilminde bilginin sadece söylemlerle değil, nefsin terbiyesi ve amelin istikametiyle yaşanarak doğrulandığını ve dolayısıyla da hakikatin ve nefsin ıslah olmasının eylem ve söylem birlikteliği içinde tecelli ettiğini göstermektedir. Muhâsibî, amelin bilgiyi ve yakîni doğuran bir süreç olduğunu, bunun da ilk ve en temelde Kur’an bilgisiyle gerçekleşeceği kanaatindedir. (Bayrakçı, 2023)

Sülemî: *Uyûbü’n-nefs ve Müdâvâtühâ*

Sülemî, birtakım müridlerin/şeyhlerin kendisine gelerek, nefsin kusurları hakkında sonradan gelecek olan insanları bilgilendirecek bir eser talep etmeleri üzerine bu eseri yazdığını ifade etmiştir. Eserin başlangıcında nefsin mertebelerini açıklayan müellif, nefsin mertebelerini üç olarak ele almış ve bunları “nefs-i emmâre, nefs-i levvâme ve nefs-i mutmainne” olarak isimlendirmiştir. Nefs-i emmâre’nin ayet ve hadislerle tanımlandığı belirten Sülemî, bu nefsin sürekli kötülüğü emrettiğini, insanın tabiatında bulunduğunu ve eğitilmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre nefsin bir sonraki mertebesi “nefs-i levvâme”dir. Bu nefis yaptıkları iyilikleri ve kötülükleri kınayan, sabretmeyen, kaçırdığı fırsatlar için her zaman pişman olan ve günah işleyen nefistir. Nefsin son mertebesi, nefsin kusurları ve tedavi yolları bilinip uygulandıktan sonra ulaşılabilecek ve asıl hedef olan mertebe “nefs-i mutmainne”dir. Bu nefis Sülemî’ye göre Allah’ın Rab olduğunu kesin olarak bilen ve bunu kabul eden, O’nun vaatlerine güvenip sözlerini tasdikleyen, emir ve yasaklara riayet eden nefistir. Sülemî bu bilgilendirmelerden sonra nefsin altmış dokuz tane hastalığını ve bunların tedavi yollarını Kur’ân-ı Kerîm, hadis ve sûfî sözlerine dayanarak açıklamış, eserinin ikinci bölümünde ise tasavvufî terbiye sistemi içerisinde olan olmayan tüm mü’minlere, çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Sülemî takva sahibi olmak, kanaatkâr olmak, kötülüğe karşı iyilik etmek, devamlı tövbe etmek, Allah’ı daima zikretmeye devam etmek vb. gibi kırk altı farklı tavsiye vermiştir. Bu tavsiyeler nefsiyle mücâhede etmek isteyen sûfîlerin işlerini kolaylaştırıcı niteliktedir. (Sülemî, 1993) Bu hastalıkların hepsini tedavileriyle beraber muhtasar bir şekilde açıklasak bile bu araştırmamızın hacmini aşacaktır. Bu hususta vurgulamaya çalıştığımız temel husus, tasavvuf ilminin söylemlerle yetinmediği, eylemin nasıl yapılacağı hususunda sûfîlere detaylı şekilde bilgi vermesidir.

Sülemî: *Cevâmî’u Âdâbî’s-sûfîyye ve Kitâbü’l-Fütüvve*

Sülemî bu eserinde, tasavvuf terbiyesi içerisinde girmiş olan bir sûfînin nasıl davranışlar sergilemesi gerektiğine örneklik teşkil etmesi bakımından yüz altmış yedi edebî; ayet, hadis, sûfî söz ve davranışlarına dayanarak açıklamıştır. Bunu yaparak, sûfî zümresinin hakikatini reddeden ve bu zümreyi İslam'ın dışına iten inkârcıların hakikati öğrenmesini hedefleyen Sülemî, aynı zamanda tasavvufun, kişinin hem manevî hem de maddî dünyasını nasıl şekillendirdiğini net bir biçimde ifade etmiş olur. Nefsi terbiye etmek açısından Sülemî'nin ele aldığı edepler şunlardır: “Nefsi şehvetten alıkoymak ve bu şehvetleri terk etmek, nefsin kusurlarını görüp nefsin kendisini ve yapılan ibadetleri görmemek, nefsi tanımak ve derecesini bilmek, nefisten razı olmamak, nefsin hazlarına gem vurmamak, nefsi ayıplamak, nefse muhalefet etmek, nefse nasihat etmek, nefisle cihattan ayrılmamak. Sülemî'nin bu başlıkları, nefsi ile mücâhede etmek isteyen ve bu yolda rehber ihtiyacı duyan sâlikler için, özenle hazırlanmış birer reçete niteliğindedir. Çünkü Sülemî bu başlıkları açıklarken, bu yollardan geçmiş sûfîlerin neler yaşadıklarını ve bunlarla nasıl baş ettiklerini anlatır. Bu hususu hakkıyla idrâk etmek sâlikin cesaretlendirecektir. Nitekim verilen örnek durumları yaşayan kimselerde nefisleri bulunan ve onu eğitmeye çalışan ve kendilerine rehber arayan sâlikler gibi neticede iyiliğe ve kötülüğe meyyal olan insanlardır. Ayrıca sûfîlerin sözlerini okumak ve davranışlarını bilmenin, okuyucu da bulunan ilmî gurur, kibir, benlik ve iddiacı olma gibi hasletleri tedavi edeceği, okuyucunun eskiden yaptığı işleri çirkin görmeye başlayacağı ifade edilmiştir. (Sülemî, 2018)

Sülemî'nin bir başka eseri olan *Kitâbü'l-Fütüvve* bahis konusu ettiğimiz eserini tamamlar niteliktedir. *Kitâbü'l-Fütüvve* de Sülemî fütüvveti, “Allah'ın emirlerine uyup kötülükleri bırakmak, ibadetleri güzelleştirerek, gizli ve açık ahlâkın en güzeline sarılmak” olarak tanımlamıştır. Herhangi bir sâlikin tanımlanan fütüvvet ahlâkına göre nasıl davranması gerektiğini, fütüvvetin gerekleri olan davranışları açıklarken, ayet, sünnet ve selefin sözlerinden faydalanarak ifade eden Sülemî, eserinde fütüvvetin gerektirdiği yaklaşık yüz kırk davranış tarzını ele almıştır. “Fütüvvetin gerekliliklerinden birisi de şudur:” diyerek o başlıkta ele aldığı davranış ve bu davranışın neden ve nasıl yerine getirildiğini açıklayan Sülemî, tasavvuf ilminin söylem ve eylem birlikteliğine verdiği önemi gözler önüne sermiştir. Bu davranışlardan bazıları konumuz çerçevesinde şu şekildedir: Nefsi doğruluk ile uğraştırmak, nefsi hesaba çekmek, nefse hâkim olmak, nefsin arzusuna aykırı gitmek ve nefsin arzusundan kaçınmak. Sülemî bahsedilen hususları fütüvvetin gerekliliklerinden görür. (Sülemî, 2002) Bu gereklilikler sûfînin fiillerinde derinleştikçe sûfînin bilgisi ve ameli de derinleşir ve anlam dünyası zenginleşir. Amel, bilginin çeşitli katmanlarda sûfiye açılmasına zemin hazırlar.

Gazâlî: İhyâu ulûmid'd-dîn

Gazâlî, meşhur eseri *İhyâu ulûmi'd-dîn*'in bir cildini tamamıyla “Mühlikât” başlığına bir cildini ise “Münciyât” başlığına ayırmıştır. Mühlikât, insanı helake götüren şey veya şeylerin genel ismidir. Gazâlî eserinin üçüncü cildini on farklı kitaba ayırmış ve her kitabın içerisinde kişiyi helake götüren şeylerden bir tanesini incelemiştir. Buna göre birinci kitap *Kitâbu şerh-i acaibi'l-kalb*'tir. Gazâlî bu kitapta on beş madde içerisinde kalbin acayip hallerini incelemiş ve bu hâllerin kişiyi nasıl helake sürükleyeceğini ayet ve hadisler ışığında anlatmıştır. İkinci kitap mukaddime ve onbir beyandan meydana gelen *Kitâbü riyâzeti'n-nefis ve tehzîbi'l-ahlâk ve muâleceti emrâzi'l-kalb*'tir. Gazâlî bu bölümde ise kalbin hastalıklarının nasıl tedavi edileceğini, insanın kendisini hakikatten perdeleyen şeylerden soyutlanması için ahlâkını nasıl güzelleştireceğini ve nefis terbiyesini anlatmıştır. Gazâlî, *İhyâ* incelendiğinde başlıklardan da anlaşılacağı üzere nefsin kötü hasletlerine tabi olmanın kişiyi helake sürükleyeceğini vurgulayarak, kişinin bu kötü hasletlerden nefsinin arındırması gerektiğine önemle vurgu yapar. Tüm kötü hasletleri ayetler ve hadisler ışığında ele alan Gazâlî, sûfiye rehber olması açısından hem büyük sûfîlerin birtakım sözlerini hem de kendi sözlerini tavsiye niteliğinde nakleder. Buna göre sürekli değişme fıtratında olan kalbin hâllerini istikamet üzere sabit hale getirmek, nefsi terbiye edip ahlâkı güzelleştirmeye çalışmak, çok yemekten ve uyumaktan kaçınıp sükût etmenin kıymetini bilmek, öfke ve kıskançlık duygularından kurtularak kişiyi her türlü kötülüğe sevk eden

dünyadan yüz çevirmek, câh ve riya' davranışlarını terk ederek, kibirlenmekten ve gururlu olmaktan uzak durmak en genel itibariyle kişiyi helak olmaktan koruyacaktır.

Münciyât, insanı kurtuluşa götüren şey veya şeylerin genel ismidir. Kişi kendisini helake götüren ve Gazâlî'nin on kitap boyunca anlattığı kötülüklerden sakındırdıktan sonra, kurtuluşa ermek için harekete geçmelidir. Çünkü tek başına kötülüklerden uzak durmak kurtuluşa ermek için yeterli değildir, bunun yanında en genel manada dinin gerekliliklerini yerine getirmek ve dinin yegâne önderi Muhammed'in (s.a.v) yaşantısını örnek alarak tasavvufî bir hayat yaşamak, kurtuluşa ermek açısından büyük önem arz etmektedir. Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn* isimli eserinde bu aksiyonları on maddede açıklamıştır. Ona göre insanı kurtuluşa götüren şeylerin ilki tevbedir. Kişi tevbe ettikten sonra varlıkta ve yoklukta hem şükür hem de sabır göstermeyi başarırsa kurtuluşa bir adım daha yaklaşmış olur. Sabır ve şükür münciyâtın ikinci maddesidir. Varlıkta ve yoklukta sabretmeyi ve şükretmeyi öğrenen kişi yaşamını havf ve reca hâlleri arasında fakr ve zühd makamında yaşamayı öğrenip bu hâl ve makamların gerekliliklerini yerine getirerek kurtuluşa bir adım daha yaklaşmış olur. Münciyâtın üçüncü maddesi "havf ve reca", dördüncü maddesi ise "fakr ve zühd"tür. Adım adım kurtuluşa yürüyen sûfî bu aşamalardan sonra acziyetini fark etmiş, kendi varlığının bir değeri olması için mutlak varlığın hoşnut olmasının zorunluluğunu görmüş, böylelikle tevhidi müşâhede ederek, olan ve ölen, meydana gelen ve yok edilen her şeyin bir silsile içerisinde 'Ol!' emrine tabi olduğunu anlayarak tevekkül anlayışı geliştirmiştir. Böylelikle münciyâtın beşinci maddesi tevhid ve tevekküldür. Tevhid ve tevekkül ehli olmuş sûfînin, hakikati müşâhede ederek nefsinin tabi olmaksızın nefsinin kendisine tabi etmeyi başardığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Hakikati müşâhede eden sûfî, Allah'a muhabbet, şevk ve üns duyarak Allah'tan gelene razı ve böylelikle Allah'ta sûfîden razı olur. Münciyâtın altıncı maddesi muhabbet, şevk, üns ve rızadır. Bu aşamadan sonra gelen maddelerin yerine getirilmesi daha kolay olacaktır, zira tasavvufun nihai hedefi sûfîyi rıza mertebesine ulaştırmaktır. Sonraki maddeler ise sırasıyla şöyledir: 7. Niyet, ihlas ve doğruluk, 8. Murakabe ve muhasebe, 9. Tefekkür, 10. Ölüm ve ölümden sonrasını anma. (Gazâlî, 2010) Gazâlî'ye göre hakikate ulaşmak, sözü fülle, bilgiyi hâlde doğrulamaktır; zira kurtuluş, eylemle kemâle eren bir söylemin neticesidir.

Eşrefoğlu Rûmî: Müzekki'n-nüfûs

İsminden de anlaşılacağı gibi nefis ve nefsin eğitimi, temizlenmesi üzerine oluşturulan eser, incelediğimiz diğer eserlere nispetle daha yakın bir tarihte kaleme alınmış ve dahi incelediğimiz eserlerin yansımalarından meydana gelmiştir. Ele aldığımız diğer sûfî müellifler ve onların teliflerinden yaklaşık yedi asır sonra yaşamış olan Eşrefoğlu Rûmî'ye burada yer vermemizin nedeni, tarikatlarda ve tarikatlar bünyesinde verilmiş eserlerde, tasavvuf ilminin ilk yüzyıllarında olduğu gibi söylem ve eylem birlikteliğine verilen öneme işaret etmektir. Eşrefoğlu Rûmî, eserinde insanın yaratılış itibariyle her türlü kötülüğü yapmaya meyyal olduğunu açıklamış ve kişinin ancak gayret göstererek nefsinin arındırabileceğini vurgulamıştır. Eser bilhassa tasavvufun halk arasında yayılmasını amaçlayarak dönemin elverdiği koşullarda sade bir Türkçeyle kaleme alınmıştır. İki ana bölümden oluşan eserin başlangıcında Eşrefoğlu Rûmî, nefsin mertebelerini sıralar ve bu mertebeleri hangi ayetlerin ışığında adım adım geçileceğini açıklar. İlk kısmında ise müellif, dünya sevgisinin zararları, nefs-i emmârenin sıfatları, kıyamet, büyük günahlar, tevekkül ve ölüm gibi konu başlıklarını incelerken ikinci kısmında nefs-i emmârenin terbiyesi, tasavvuf âdâbı ve iyi bir Müslüman olma şartlarından bahsetmiştir. Ayrıca eserlerinde kıssalar naklederek sâlikin önemli bu kıssalardan mühim hisseler çıkarmasını hedeflemiştir. Eşrefoğlu Rûmî, nefsi dört kısım olarak ele alır, bunlar: 1.Nefs-i Emmâre. 2. Nefs-i Levvâme. 3. Nefs-i Mülheme ve 4. Nefs-i Mutmainne'dir. Allah'ın razı olduğu ve huzuruna çağırdığı nefsin "nefs-i mutmainne" olduğunu ifade eden Rûmî, "nefs-i emmâre"yi ise huzurdan kovulan nefis olarak adlandırır. Sâlikin terbiyesinin nasıl seyredeceğini eserinde Rûmî detaylı bir şekilde açıklamıştır. Onun söylemi, nefsin sıfatlarının bilinmesi ve bu sıfatları tam karşıtlarıyla değiştirerek, onun eğitilmesidir. Sözelimi Rûmî'ye göre nefs-i emmârenin yedi tane kötü ve çirkin sıfatı

vardır. Bunlar: Hevâ, gazap, şehvet, hırs, cimrilik, (buhûl) kendini beğenme (u'cub) ve kibirdir. Rûmî bu yedi sıfatın giderilmesi için sâlike şu yedi şeyin kazandırılması gerektiğini söyler: Açlık, susmak, az uyumak, halk içine gereğinden fazla karışmamak, daima Lâ İlâhe İllallah demek, mürşid-i kâmile erişerek elinden tutup tövbe etmek, mürşid-i kâmilin iradeti altında olmak ve onun emirlerine itaat etmek. Rûmî'ye göre sayılan bu yedi şey nefis-i emmârenin fenalıklarını iyi ve güzel ahlâka çevirmeye sebep olur. Nitekim ona göre sahâbe, meşâyih'in büyükleri ve sûfîler sayılan bu yedi şeyi hayatlarına yerleştirerek çok mertebe kat etmişlerdir. Öncelikle yapılması gereken şey tevbe ederek nefis-i emmârenin sıfatlarına bir daha dönmeye azmetmek ve sonrasında ise sayılan yedi sıfatı kazanmaya çalışmaktır. Tövbe etmekten maksat müellife göre, nefis-i emmâreyi önce levvâme mertebesine ve sonra mülheme ve nihayetinde mutmainneye erdirmektir. Mutmainne mertebesine erişen nefis Allah'ın "Gir cennetime!" muhatabına nail olur. Tövbe ettikten sonra kişi, salih ameller işlemeli, riyazet etmeli ve Allah'ı zikretmeye yönelmelidir. Bu dört şeyin yani tevbe, salih amel, riyazet ve zikrin sonucunda nefis-i emmârenin bütün kötü sıfatları iyi olan sıfatlarla yer değiştirmiş olur. (Rûmî, 1979) Eşrefoğlu Rûmî, kendisinden çok önce yaşamış olan sûfîlerin eserlerine ittibâ ederek tasavvufun söylem ve eylem birlikteliğine yorum yapmış, sâlikin neler yapması gerektiğini reçete niteliğindeki eserinde ona göstermiştir. Tasavvuf ilmi ve bu ilmin çatısı altında yazılmış olan tasavvufî eserler, insanın en genel anlamıyla ne olduğunu ve ne yapması gerektiğini ona açıklayan ve "içindeki şeytan" ile mücadele etmesini amaçlayan rehberlerdir.

Bu bölüm boyunca ortaya konulduğu üzere, tasavvuf ilminin bilgi tasavvuru "sözün fiille doğrulanması" ilkesine dayanır. Serrâc'ın makamlar arasında kurduğu sebep-sonuç ilişkisi, bilginin ancak amelî istikametle amele dönüşerek tekâmül meydana getireceğini gösterirken; nefis mertebeleri öğretisi, bu tekâmülün kötülüğü emreden nefsin direnç hatları üzerinde riyazet, muhasebe ve zikirle nasıl tahakkuk ettiğini somutlar. Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'de soruyu eyleme bağlayan didaktik üslubu; Sülemî'nin *Uyûbü'n-nefs*'te kusur-tedavi eşleştirmesi ve Âdâb/Fütüvvet literatürüyle güzel davranış kodlarını toplum nazarında uygulanabilir forma getirmesi ve nihayet Gazâlî'nin Mühlikât-Münciyât ikiliğinde "kaçınılacaklar" ile "kurtuluşa götüren fiiller"i adım adım tertip etmesi, tasavvufun nazarî çerçeveyi pratik disipline dönüştürme amacını farklı düzlemlerde teyit etmektedir. Dolayısıyla tasavvuf, söylem, bilgi, ahlak ve eylemi aynı potada eritip bütünleştiren bir ilimdir. Bu bütünlük içerisinde sûfî, önce bilginin hakikatini kalbinde idrak eder, ardından bu idraki eylemlerine yansır ve nihayet topluma tahakkuk eden bir hizmet şuuru haline getirir. Bu perspektifte, tasavvuf ilminin sunduğu hâl-makam ve nefis terbiyesi gibi tekâmül araçlarının, mühlikât ve münciyât kavramlarının ve fütüvvet fikrinin bilgiyi yaşantıya, sözü amele dönüştürmenin en tutarlı örnekleri olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Günümüzün fikrimizce en görünür açmazlarından biri, değerlerin yüksek sesle ifade edildiği; fakat gündelik yaşantıların söz konusu değerlerle örtüşmediği söylem-eylem kopukluğudur. Tasavvuf geleneği, bu kopukluğu ortadan kaldırmaya aday yerleşik bir çerçeve sunar: doğru bilgi, ancak amel ile doğrulandığında anlamlı hale dönüşür. Serrâc'ın makamlar arasında kurduğu sebep-sonuç zinciri, bilineni yapmayı tekâmülün şartı hâline getirir; Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'sindeki soru-cevap metodu ise doğru tutumun, pratik adımla pekiştirilmesini sağlar. Sülemî'nin *Uyûbü'n-nefs*'te kusur-tedavi eşleştirmesi ve Âdâb/Fütüvvet metinleri aracılığıyla doğru davranış tutumlarını somutlaştırıp toplumsal yaşanabilirlik düzlemine indirmesi, soyut ve söylemde kalan erdemlerin uygulanabilir alışkanlıklara dönüştürür. Gazâlî'nin Mühlikât-Münciyât tasnifi de "kaçınılacaklar" ve "yapılacaklar" dengesi arasında bir geçiş kurarak dönüşümün yol haritasını verir; Eşrefoğlu Rûmî'nin halk diliyle yazdığı *Müzekki'n-nüfûs* ise bu yol haritasını geniş kitleler için erişilebilir kılar.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, bir ilim olarak tasavvufun, hakikat bilgisini elde etme sürecini sözle başlatıp eylemle

sonuçlandıran bir süreç olduğunu, hâl-makam öğretisinin, nefis terbiyesinin ve fütüvvet çizgisinin söz konusu süreci bireysel ve toplumsal boyutta yaşanır duruma getirdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Klasik tasavvufi metinler, bilginin meydana gelmesi ve doğrulanmasını söylem değil amel üzerinden temellendirirken, eylem ve söylem bütünlüğü üzerine yapılan çağdaş araştırmalar bu çizgiyi deneyime dayalı bilgi, erdem etiği ve toplumsal pratik kavramlarıyla gün yüzüne çıkarır. Netice itibarıyla, tasavvuf ilminin ayırt edici özelliği eylemle doğrulanmış söylemdir. Tasavvufi bilgi, yalnızca tanım-layıcı değil aynı zamanda performatif bir nitelik taşır. Tasavvuf ilminde bilgi, yaşanarak doğrulanır. Âdâb, bilinen ve söylenenin ahlaki edime yansımalarıdır. Âdâb başlığında sarfedilen davranışlar, bilmek ile eylemek arasında köprü kurar. Fütüvvet kavramı, sūfînin bireysel dönüşüm sürecini “hizmet ve dayanışma” çerçevesinde toplumsal hayata taşır. Söylem ve eylem bütünlüğünün cemiyet hayatında uygulanmasını mümkün kılar. Tasavvufi bilginin yukarıda geniş bir şekilde işlenen söylem-eylem birlikteliği ve bu birliktelikten doğan hikmet, amel, iç disiplin, tefekkür gibi hususlar günümüz insanının ihtiyaç duyduğu anlamlı ve derinlikli bir idrak düzeyine işaret etmektedir. Bu idrakin çocuk yaşlardan ilerleyen yaşlara toplumsal düzlemde tüm katmanlara uyarlanacak şekilde hayatımıza girmesi önem arz etmektedir. Bireysel ve toplumsal düzeyde giderek belirginleşen eylem-söylem kopukluğunun giderilmesi, yalnızca bilişsel değil, duyuşsal ve davranışsal boyutları da kapsayan bütüncül bir eğitim anlayışını gerektirmektedir. Bu bağlamda, ahlaki ilke ve değerlerin yaşantıya aktarılmasını önceleyen, bilgiyle eylem arasındaki ilişkiyi güçlendiren öğretim yaklaşımlarının geliştirilmesi önem arz etmektedir. Öğrenme süreçlerinde tefekkür, öz değerlendirme ve hizmet odaklı deneyimlerin sistematik biçimde bütünleştirilmesi, bireyin içsel dönüşümünü ve toplumsal sorumluluk bilincini destekleyecektir. Böylece eğitim, salt bilgi aktarımının ötesine Geleneksel mirasımızın bir parçası olarak tasavvufun sunduğu imkanlardan da yararlanarak oluşturacağımız bireysel sorumluluk bilincini, toplumsal duyarlılığı ve eylem-söylem bütünlüğünü esas alan modeller, geçmişin köklü değerlerinden beslenen fakat çağdaş pedagojik anlayışla yeniden biçimlenen bir eğitim paradigmasının inşasına da katkı sunabilir.

KAYNAKÇA

- Bayrakçı, Sami. (2023). *İlk Dönem Sûfilerin Vahyi Anlama Usûlleri: Muhâsibî ve İbn Atâ Örneği*. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 58, 169-191. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1377225>.
- Chittick, W. C. (1989). *The Sufi path of knowledge*. State University of New York Press.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf. (1983). *Kitâbu't-ta'rifât* (Heyet, thk.). Beyrut: y.y.
- Erginli, Z. (2006). *Metinlerle tasavvuf terimleri sözlüğü* (1. bs.). Kalem Yayınevi.
- Erginli, Z. (2008). Temel tasavvuf klasiklerinde hâl kavramına toplu bir bakış. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8(1). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52419>
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. (2010). *İhyâu ulûmi'd-dîn* (4 Cilt). Dâru'l-Ma'rife.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. (2016). *el-Münkız mine'd-dalâl* (A. Tek, çev.). Emin Yayınları.
- Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (çev.). (2009). *Kur'an-ı Kerim meâli*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Hargûşî, Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed. (2022). *Kitâbü Tehzîbi'l-esrâr* (İ. Gündüz, thk., 2 Cilt). İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Hermansen, M. (2021). Sufism and ethics in the works of Shâh Walî Allâh. In *Mysticism and ethics in Islam*. American University of Beirut Press.
- Hücûrî, Ali b. Osman. (2020). *Keşfu'l-mahcûb: Hakikat bilgisi* (S. Uludağ, çev., 7. bs.). Dergâh Yayınları.
- Iştân, İ. (2020). *Sûfî psikolojisi ve Sülemî'ye göre sūfî benlik dönüşümü* (2. bs.). Divan Kitap.
- Karamustafa, A. T. (2007). *Sufism: The formative period*. Edinburgh University Press.
- Kâşânî, Abdürrezzak Kemâluddîn. (2014). *İstılâhâtü's-sûfiyye: Sûfilerin kavramları* (A. Tek, çev.). Bursa Akademi.

- Keeler, A. (2006). *Sufi hermeneutics: The Qur'an commentary of Rashîd al-Maybudî*. Institute of Ismaili Studies & Oxford University Press.
- Knysh, A. (2017). *Sufism: A new history of Islamic mysticism*. Princeton University Press.
- Konur, H. (1995). Makamlar ve haller. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 319–328.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. (2021). *Tasavvuf ilmine dair: Kuşeyrî risalesi* (S. Uludağ, çev., 11. bs.). Dergâh Yayınları.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. (2004). *er-Ri'âye: Nefs muhasebesinin temelleri* (Ş. Filiz & H. Küçük, çev., 2. bs.). İnsan Yayınları.
- Murata, S., & Chittick, W. C. (1994). *The vision of Islam*. Paragon House.
- Rûmî, Eşrefoğlu. (1979). *Müzekki'n-nüfûs: Nefisleri temizleyen*. Salâh Bilici Kitabevi.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah. (1960). *el-Lüma' fi't-tasavvuf* (A. Mahmud & T. A. Sürûr, thk.). Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs.
- Sühreverdî, Şihâbüddîn Ömer. (2004). *Avârifü'l-maârif (Gerçek tasavvuf)* (D. Selvi, çev., 3. bs.). Semerkand.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. (1993). *Uyûbü'n-nefs ve müdâvâtühâ* (M. F. es-Seyyid, thk.). Mektebetü's-Sahâbe.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. (2002). *el-Fütüvve* (İ. Z. es-Sâmîrî & M. A. el-Kadhât, thk.). Dâru'r-Râzî.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. (2018). *Cevâmi'u âdâbi's-sûfiyye: Sûfilerin ahlâkı* (A. S. Demirtaş, çev., 1. bs.). Semerkand Yayınları.

Dinlerin Buluştuğu Kent Ephesos; Artemis Tapınağı, Aziz Yuhanna Kilisesi ve İsa Bey Camii

Emirhan ÖZ¹

Özet

Anadolu'nun batı kıyısında yer alan ve Neolitik Çağ'dan itibaren kesintisiz yaşam sunan Ephesos, günümüzde Selçuk adı ile anılmaktadır. Coğrafi konumu ve limanı ile Antik Dünya'nın vazgeçilmez bir ticaret bölgesi olan Ephesos hem zengin tüccarların hem de imparatorların gözdesi olmuştur. Bu zenginlik karşımıza sadece ticarete değil aynı zamanda sanatta ve inanç kökenli mimaride karşımıza çıkmaktadır. Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan biri olan Artemis Tapınağı bu durumun dışa vurumudur. Artemis Tapınağı sayesinde kent pek çok bölgeden ziyaretçi çekmiş ve önemli bir dini merkez olmuştur. Ancak bu durumu sadece Pagan Ephesos'ta geçerli olmamış bir miras olarak Hristiyan Ephesos'ta da devam etmiştir. Bu dönemde Aziz Paulus'un kısa süreli, Aziz Yuhanna ve Meryem Ana'nın ise uzun süreli kentte yaşamış olmaları, Aziz Yuhanna'nın mezarının ve o mezarın üstüne yapılmış olan Aziz Yuhanna Kilisesi'nin bu bölgede bulunması, 431 yılında Ephesos'da gerçekleştirilen konsilde Meryem Ana'ya Theotokos (Tanrı Anası) unvanı verilmesi sonrasında inşa edilen Meryem Ana Kilisesi ve bir anlamda tanrıça Artemis'in kentinin Theotokos Meryem'e evrilmesiyle Kutsal Kadın olgusunun devamlılığı sağlanmıştır. Söz konusu kiliselerle Ephesos, Hristiyan hacıların vazgeçilmez durağı konumuna gelmiştir. Türk-İslam dönemine gelindiğinde ise bölge Aydınöğulları Beyliği'nin merkezi haline gelmiş ve beyliğin bölgedeki gücünü temsil eden İsa Bey Camii inşa edilmiştir. Özellikle Güney Anadolu'nun ve Suriye'nin etkilerinin hem mimarisinde hem de süslemelerinde bize gösteren yapı devşirme malzemeleri ile de bölgenin geçmişini halen daha yaşatmaktadır. Bu çalışmadaki amaç ise, üç farklı dine ev sahipliği yapmış olan Ephesos-Selçuk'un sadece antik bir kentten ya da Hristiyanlık için hac merkezi olmaktan ibaret olmadığı aynı zamanda bölgede Türk-İslam dönemi açısından da zengin bir geçmişin olduğu; Artemis Tapınağı, Aziz Yuhanna Kilisesi ve İsa Bey Camii örnekleri ile anlatılmaktadır. Böylece kentin dini ve kültürel çeşitliliği, bu çeşitliliğin ise mimariye nasıl yansıdığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artemis Tapınağı, Aziz Yuhanna Kilisesi, Ephesos, İsa Bey Camii.

Abstract

Located on the western coast of Anatolia and offering evidence of continuous habitation since the Neolithic period, Ephesos—known today as Selçuk—was one of the most significant commercial

centers of the Ancient World due to its geographical position and harbor. Favored by both wealthy merchants and emperors, the city's prosperity was reflected not only in trade but also in art and religious architecture. The Temple of Artemis, one of the Seven Wonders of the Ancient World, stands as a prominent manifestation of this wealth. Through the Temple of Artemis, the city attracted visitors from many regions and became an important religious center. This religious significance, however, did not remain confined to pagan Ephesos, but continued as a legacy in Christian Ephesos as well. During this period, the short stay of Saint Paul and the long-term presence of Saint John and the Virgin Mary in the city; the existence of the tomb of Saint John and the Basilica of Saint John built over it; and the construction of the Church of Mary following the Council of Ephesos in 431, where the Virgin Mary was granted the title *Theotokos* (Mother of God), ensured the continuity of the concept of the Sacred Woman, as the city of the goddess Artemis symbolically evolved into the city of Theotokos Mary. With these churches, Ephesos became an indispensable destination for Christian pilgrims. In the Turkish-Islamic period, the region became the center of the Aydınogulları Beylik, and the İsa Bey Mosque was constructed as a symbol of the beylik's power in the area. Reflecting influences from Southern Anatolia and Syria in both its architectural form and ornamentation, the structure also preserves the region's past through its extensive use of spolia. The aim of this study is to demonstrate, through the examples of the Temple of Artemis, the Basilica of Saint John, and the İsa Bey Mosque, that Ephesos-Selçuk is not merely an ancient city or a Christian pilgrimage center, but also a site with a rich Turkish-Islamic heritage. In this way, the city's religious and cultural diversity, as well as how this diversity is reflected in architecture, is examined.

Keywords: Temple of Artemis, Basilica of Saint John, Ephesos, İsa Bey Mosque.

GİRİŞ

Küçük Asya'nın gözdesi olan Ephesos liman kenti olmasından tarih boyunca doğu ile batı arasında köprü görevi görmüştür. Zengin ticaret ağı ile bölgedeki Bizans hakimiyeti zayıflayana kadar bölgesel bir cazibe merkezi olmuştur. Sadece ticaret ağı ile değil kültür ve inanç merkezi olarak da ön plana çıkmıştır. Paganizm, Hristiyanlık ve İslamiyet'i bünyesinde barındırmış, izlerini günümüze kadar saklamıştır. Pagan dönemde Dünyanın Yedi Harikasından birisi olan Artemis Tapınağı Ephesos'ta yer almaktadır. Bu yapı bizlere bölgede hâkim olan Artemis kültürünün gücünü ve Ephesos'un sadece ticaret ya da din ile ünlenen bir şehir olmadığını göstermektedir. Kent mimarisi ve sanatı ile de bizlere göz kırpmaktadır. Hristiyanlık açısından önemine gelecek olursak. Aziz Paulus'un kısa süreli, Aziz Yuhanna'nın ve Meryem Ana'nın ise uzun süreli olarak kentte yaşamasından dolayı Hristiyanlık açısından önem barındırmaktadır. Ek olarak Aziz Yuhanna'nın incili Ayasuluk'ta yazmasından ve 431 Efes Konsili'nin bu kentte yapılmasından dolayı önemlidir. Hristiyan hacıların muhakkak ziyaret ettiği Aziz Yuhanna Kilisesi ise bu önemin bir göstergesidir. Türk-İslam Döneminde ise Aydınogulları tarafından ele geçirilen kent beyliğin yönetim merkezi olmuştur. Bölgede imar faaliyetleri gerçekleşmiş bunun nihayetinde de yapıldığı dönemin gözdesi olan İsa Bey Camii inşa edilmiştir. Bu sayede bölge pek çok farklı kültüre ait kalıntıları barındıran hem arkeolojik hem de kültürel bir zenginliğin yuvası olmuştur.

Ephesos'un Kısa Tarihçesi

Ephesos ve çevresindeki yerleşim sadece antik dönem ile başlamamaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda bölgedeki ilk yerleşimin M.Ö. 6700'de Çukuriçi Höyük'te başladığı anlaşılmıştır. Neolitik Dönemde başlayan yerleşim ise M.Ö. 2700'de Eski Tunç Çağında sona ermiştir (Büyükkolancı, 2023). Ephesos'taki ilk bölgesel merkez ise antik kaynaklara göre M.Ö. 2. binde kurulmuştur. Strabon'a göre Ephesos Androklos tarafından kurulmuştur. Kendisi M.Ö. 11. yüzyılda yaşamış olan Atina kralı Kodros'un oğludur (Bellibaş, 2015). Strabon'un Geographika'sında aktardıklarına göre; İonia'lı olan Androklos aynı zamanda İon kolonizasyonunun lideridir ve bölgeyi de kolonize etmiştir. Bu

nedenle bölgede hali hazırda bulunan Lelegleri ve Kariyalıları iç kesimlere sürüp onunla birlikte gelen halkı kente yerleştirmiştir. Bu eski kent ise Athenaion dolaylarında ve Koressos dağının yamaçlarının da dahil olduğu topraklarda yer almaktadır. Bu toprakların ise bir kısmının ya da tamamının Smyrna olarak adlandırıldığı ve bu bölgeden ayrılan halkının günümüzde bilinen Smyrna kentini kurduklarını aktarmıştır (Strabon, 2000). İlerleyen yüzyıllarda M.Ö. 560'ta Lydia kralı Kroisos'un tahta geçmesinden sonra Ephesos'u fethettiği aktarılmaktadır. Bu fetihten sonra ise Kroisos'un halkı eski kentten ayrılmaya zorladığını ve halkı Artemision yakınlarındaki ovaya yerleştirdiği bilinmektedir. Bu arkaik ve klasik dönem şehri Kaystros nehrinin taşıdığı alüvyonlar sonucu yüzeyden metrelerce aşağıda kalmıştır ve bu nedenle gün yüzüne çıkarılması pek mümkün değildir.

Kendi bağımsızlığını kaybeden Ephesos, Lydia Krallığı'nın M.Ö. 546'da Persler tarafından alt edilmesi sonucu Persliler'in yönetimi altına girmiştir (Kerschner, 2006). M.Ö. 3. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Ephesos'ta Pers hakimiyeti artık yer almamaktaydı. Büyük İskender'in komutanlarından olan Lysimakhos Ephesos'un başına geçmişti (M.Ö. 294-281) ve kent bu dönemde üçüncü kez yer değiştirmiştir. Yeni kent Panayır Dağı ve Bülbül Dağı arasındaki vadiye konumlandırılmıştır. Lysimakhos bu kenti kendi kızına adanmıştır ve kentin adını Arsinoeia olarak değiştirmiştir. Lysimakhos'un ölümünden sonra ise Seleukidler kenti ele geçirmiş ve kentin adı tekrardan Ephesos olmuştur. M.Ö. 133 yılına kadar Ephesos pek çok kez el değiştirmiş ancak bu yılda Roma'nın Asya Eyaletini kurması sonucu Ephesos, Roma'nın bağımsız müttefiki konumuna gelmiştir (Scherrer, 2006). Kent Helenistik Dönemden itibaren özellikle Roma Döneminde önemli bir liman kenti konumundaydı. Bu nedenle çok sayıda göç almış ve kent büyümüştür. Bunun yanı sıra Küçük Asya'nın gözdesi olan kent imparatorların, veliahtların ve soyluların gözdesi konumuna gelmiştir. Bu nedenle kentte çok sayıda imar faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde kente; üniversite, Serapis Tapınağı, Yamaç Evler, Devlet Agorasında bulunan bazilika, liman kapısı, Domitian Tapınağı ve Celsus Kütüphanesi gibi yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar gibi o dönemde yapılan pek çok yapıyı günümüzde de görebilmek mümkündür. Ayrıca kente Metropolis Asiae unvanı verilmiş ve olimpiyat oyunları kentte oynanabilir hale gelmiştir (Scherrer, 2006). Kent bu önemini M.S. 3. yüzyıla kadar korumuştur ancak 268 yılında gerçekleşen Got saldırıları ile önemli ölçüde bir darbe almıştır ve kentin gelişimi bu saldırılardan sonra hiçbir zaman eski ihtişamı ile gerçekleşmemiştir. Hele ki bu saldırılardan sonra gerçekleşen depremlerden dolayı kent dokusunda önemli değişiklikler olmuştur. Bu süregelen olaylardan sonra kent Bizans Dönemine kadar eski görkemli dönemlerini tekrardan yaşayamamıştır (Bellibaş, 2015).

Ephesos'un Hristiyanlık ve Bizans tarihi açısından önem kazanması 1. yüzyılın ikinci yarısının başlarına kadar gitmektedir. Bunun başlıca nedenlerini aktaracak olursak. Aziz Paulus'un M.S. 55-58 yılları arasında Ephesos'ta yaşadığı bilinmektedir. M.S. 70 yılına gelindiğinde ise Aziz Yuhanna'nın Ephesos'ta yaşadığı, İncili burada yazdığı ve mezarının burada olduğu bilinmektedir. Aziz Yuhanna'nın İncilinde yazdığı anlatıya göre İsa çarmıhtayken Meryem Ana'yı ona emanet etmişti. Bu nedenle Meryem Ana'nın da Ephesos'ta yaşamış olduğuna inanılmaktadır. Ephesos'un Hristiyanlık tarihi açısından başka bir önemi ise 431 yılında gerçekleşmiştir. Bu yılda gerçekleşen olay Efes Konsilidir. Bu konsilde Meryem Ana "Theotokos" yani tanrının annesi unvanını almıştır ve bu durum Hristiyanlık tarihi açısından çok önemlidir (Bellibaş, 2015). Meryem Ana'nın "Theotokos" unvanı alması ise pagan ana tanrıça kültünün yeni dindeki devamlılığı niteliğindedir.

M.S. 4. yüzyılda Hristiyanlığın yaygınlaşması, ekonomik ve sosyopolitik ortamın değişmesi sonucunda kentte yeniden imar faaliyetleri gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler sonucunda inşa edilen kiliseler ise Hristiyan dini mimarisinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. M.S. 4. yüzyıl ve 5. yüzyılda gerçekleşen imar faaliyetlerinde yeni yapıların inşasının yanı sıra İmparatorluk dönemi yapıları da yenilenmiştir. Bu dönemde özellikle kent Liman bölgesi ve çevresinde gelişim göstermiştir. Bu faaliyetler arasında Hristiyanlık için hac merkezlerinden olan Aziz Yuhanna Bazilikası, Yedi Uyurlar Mağarası'ndaki ek kompleksler ve Meryem Ana Kilisesi inşa edilmiştir. M.S. 7. yüzyıla kadar önemini

koruyan kent bu yüzyılda başlayan Arap ve Pers akınları sonucunda ağır hasar almıştır. Bu dönemden sonra yerleşim Ayasuluk tepesi yakınlarında yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu saldırıların yanı sıra kentte salgın hastalıkların da baş göstermesi kentteki insan gücünün azalmasına neden olmuştur. Zaman içerisinde gücünü kaybeden kent 1090 ve 1096 yılları arasında ilk kez Türk himayesi altına girmiştir. Ancak bu kısa dönemden sonra kent tekrardan Bizans kontrolüne geçmiştir. Bu dönemden sonra kent yerleşiminin Ayasuluk tepesinde daha fazla yoğunlaştığı görülmektedir. 14. yüzyıla kadar yani Türk himayesi tekrardan başlayana kadar ise net bir imar faaliyeti gerçekleşmemiştir (Bellibaş, 2015).

14. yüzyıldan itibaren Ephesos ve Ayasuluk'ta bariz bir Türk egemenliği görülmektedir. Bu süreci başlatanlar ise Menteşe Beyliği'nden Menteşe Bey'in damadı olan Sasa Bey'dir. Sasa Bey 1304 yılında Ayasuluk'ta Türk devrini başlatmıştır. Lakin Sasa Bey'in hüküm süresi dört yıl ile kısıtlı kalmıştır ve 1308 yılında Aydınogulları'ndan Mehmet Bey'in Sasa Bey'i mağlup etmesi sonucu bölgenin yönetimi Aydınogulları'na geçmiştir. Türklerin bölgeyi fethinden sonra ise bölgedeki yerel halkın bir bölümü zaman içerisinde Tire'ye göç etmiştir. Bölgedeki bazı kiliseler ise ya camiye çevrilmiş ya da ambar olarak kullanılmıştır. Bu durumun bir örneği Aziz Yuhanna Kilisesi'dir. Yapının cami olarak kullanıldığı arkeolojik verilerce desteklenmektedir. (Büyükkolancı, 2023). Mehmet Bey'in elindeki toprakları oğullarına dağıtması sonucu Hızır Bey Ayasuluk'un yönetimine geçmiştir. Zaman içerisinde Mehmet Bey'in ve kardeşi Umur Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına geçen Hızır Bey, Ayasuluk'u beyliğin merkezi haline getirmiştir.

Hızır Bey'in tahmini 1360'ta gerçekleşen ölümünden sonra ise İsa Bey beyliğin yönetimine geçmiştir. Sanat, kültür ve bilime önem veren ayrıca yönetim konusunda gayet yetenekli olan İsa Bey, beyliğe en görkemli zamanlarını yaşatmıştır. Bu durumdan dolayı da Ayasuluk bölgesi uzun zaman sonra ihtişamlı günler yaşamıştır. Bu süreçte imar faaliyetlerinde artış gerçekleşmiştir. 1390 yılına gelindiğinde Yıldırım Bayezid'in bölgeyi Osmanlı topraklarına kattığını bilmekteyiz. Ancak 1402'de Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda yenilmesi sonucu Aydınogulları Beyliği bölgede tekrar hakimiyet göstermiştir. Fakat bu durum pek uzun sürmemiştir. Bunun nedeni 1424 yılında 2. Murad'ın Anadolu'ya yürümesi sonucunda 1426'da Ayasuluk ve çevresini tamamen Osmanlı kontrolüne alması ile bölgede Aydınogulları'nın yönetiminden eser kalmamıştır. Bölgede 14. yüzyılda gerçekleşen imar faaliyetlerinden sonra pek bir hareketlilik görülmemektedir. Hatta bölgedeki arkeolojik kazılar sonucunda Türk-İslam dönemine ait buluntular genel olarak Aydınogulları'na ve erken Osmanlı dönemine aittir. Hatta 17. yüzyılda kentin yok olma derecesine geldiği görülmektedir. 19. yüzyılda ise kent önemini o kadar yitirmiştir ki bayram namazı kıldırarak bir imamın bile olmadığı, bayram namazı kılmak isteyenlerin Kuşadası'na gittikleri aktarılır (Bellibaş, 2015). Ancak günümüzde bu durum böyle değildir. Selçuk ili; Ephesos antik kenti, Ayasuluk Tepesi'nde bulunan Aziz Yuhanna Kilisesi ve İsa Bey Camii sayesinde kültür turizminin ve inanç turizminin vazgeçilmez durağıdır. Kentleşme bakımından ise modern bir Türkiye kenti konumundadır.

Ephesos Artemis Tapınağı

Anadolu'nun batı kıyısında günümüz İzmir ilinin Selçuk ilçesinde Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan birisi olan Artemis Tapınağı yer almaktadır. 2015 yılında ise UNESCO Dünya Kültür Mirası Kalıcı Listesi'ne girmiştir (Büyükkolancı, 2023). Ephesos'taki ana tanrıça kültünün kökenine değinecek olursak. İoniahıların kente gelmesinden daha öncesine kadar gittiği söylenen Artemis kültünün Amazonlara dayandığı söylenmektedir. Antik yazarlardan Pausanias bu durumu kanıtlar nitelikte aktarımlar yapmıştır. Pausanias'ın aktarımına göre Batı Anadolu'da Artemis kültünün İon göçlerinden daha önceye dayandığını hatta İonlar'ın gelmesinden sonra bile Artemison'da yaşayan bazı Amazonların olduğunu aktarmıştır. Anadolu'nun ana tanrıça kültürlerinden biri olan Artemis kültü İoniahıların gelmesinden sonra Helen bir kimliğe sahip olmuştur ancak bu kült hiçbir zaman Anadolu kökeninden kopmamıştır yani tamamen Yunanlı bir tanrıça olmamıştır. (Yazıcı ve Üreten, 2020).

Artemision’da yapılan ilk tapınak M.Ö. 8. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu tapınak 4x8 ahşap sütun sırasına sahiptir ve peripteros planlı bir şekilde inşa edilmiştir. Pek tabii bu tapınağın sadece ilk evresidir ve Arkaik Dönem tapınağının avlusu içinde kalmıştır. Arkaik Dönem tapınağı ise yapının ikinci evresidir. Ephesos’un M.Ö. 560’da Lydia kontrolüne girmesi ile birlikte Artemision’da yeni bir imar faaliyeti başlamıştır. Bu dönemde inşa edilmiş olan tapınak eski tapınağın yerine Kral Kroisos’un katkıları ile inşa edilmiştir. Eski tapınağa göre daha büyük olan tapınak dipteros planlı ve mermer sütunlu olarak inşa edilmiştir. 110x60 m. ölçülerinde ve 106 sütunlu yapının mimarları; Samoslu Theodoros, Metagenes ve Giritli Khersiphorn’dur. Yapı bataklık bir araziye inşa edildiği için temelini sağlamlaştırmak adına odun kömürü serilmiştir. Boyutu ile Didyma Apollon tapınağına rakip olabilecek olan tapınakta süsleme olarak ön cephede Lidya Kralı Kroisos’un hediyeleri olan columnae caelatae (kabartmalı sütun) kullanılmıştır. Ayrıca yapının içindeki ve dışındaki simalarda ince bir kabartma frizi mevcuttur (Büyükkolancı, 2023).

Tapınağın üçüncü evresi ise Geç Klasik Dönemde inşa edilmiştir. Yeni tapınağın inşa edilmesindeki sebep ise Arkaik Tapınağın ünlü olmak isteyen Herostratos isimli bir meczup tarafından M.Ö. 356’da Büyük İskender’in doğduğu gece yakılmasından dolayıdır. Yeni tapınak Ephesos halkının katkıları ile dönemin modasına uygun olarak 2.70 metrelik bir dolgunun üzerine dipteros planda tekrar inşa edilmiştir. Tapınağın bu evresi ise Dünya Harikası olan tapındır. Yapının mimarları; Demetrios, Paionios ve Kheirokrates’tir. Tapınağın yeni evresinde Arkaik tapınağın ön sırada bulunan kabartmalı sütunları ve diğer tüm yapı unsurlarının neredeyse tamamı yeni tapınakta tekrar kullanılmıştır. Tapınağın alınlığında ise kült heykelinin epiphanie yapması için açıklık yer almaktadır (Yazıcı ve Üreten, 2020). Antik yazarlardan Plinius “Naturalis Historia” adlı kitabında bize yapı hakkında bilgiler vermiştir. Plinius’un aktardıklarına göre tapınak; 115x60 m. ölçülerinde ve 18.40 m. yüksekliğindedir. Yapının çevresi ise tamamen mermerden yapılmış 117 sütun ile çevrelenmiştir. Yeni tapınakta ise üst yapı elemanlarının İon nizamlı sütun başlıkları ile taşındığı görülmektedir (Büyükkolancı, 2023).

Helenistik Dönem ve Roma Dönemi boyunca pek çok farlı bölgeden ziyaret alan tapınak banka işlevi görmüştür. M.S. 262 yılındaki depremler sonucu büyük hasar görmüştür ve bundan tam altı yıl sonra 268 yılında gerçekleşen Got saldırıları ile yağmalanmıştır. Bu hasarlar sonucunda cella duvarına eklenen destekler ile bir süre daha ayakta kalmıştır ancak 400 yılından sonra tamamen yıkılmıştır. Bu yıkımın sebebi ise Konstantinopolis Başpiskoposu Yohannes Khrysostomos’un 401 yılında Ephesos’a gitmesi ve tapınağı yıktırmasıdır. Tapınak yıkıldıktan sonra yapı unsurları başka yapılarda tekrar hayat bulmuştur. Alınan yapı elemanları Aziz Yuhanna Kilisesi’nde, Ayasuluk tepesinin destek duvarlarında, bazı sütunlar Ayasofya’da ve ilerleyen dönemde İsa Bey Camii’nde devşirme olarak kullanılmıştır.

Aziz Yuhanna Kilisesi

Hac için Türkiye’ye gelen Hristiyanların görmeden geçmediği yapılardan birisi Ayasuluk tepesinde bulunan Aziz Yuhanna kilisesidir. Yapı iki farklı evreye sahiptir. Bu evreler sırasıyla Justinianus Öncesi Bazilika ve Justinianus Dönemi Bazilika olarak adlandırılır. Ayasuluk tepesinde bulunan ilk Hristiyan yapısı Aziz Yuhanna’nın mezar anıtydı. Hristiyan Efesliler tarafından 3. yüzyılda yapılan mezar anıtı kare planlı bir yapıya sahiptir. 4. yüzyıla gelindiğinde ise mezar anıtı ahşap çatılı ve haç planlı bir bazilikanın içerisine alınmıştır (Büyükkolancı, 2023). Koch bu dönem bazilikasını kolları çok nefli haç planlı olarak sınıflandırmıştır. Yapının bünyesinde ise bir vaftizhane ve liturjik eserlerin korunduğu hazine binası “skeuophylakion” yer almaktadır (Koch, 2015). Yapıda önemli olan bir özellik narteksin doğruca anıt mezara bakıyor olmasıdır. Yapının ilk evresi hakkında aktarılabilecekler bu kadardır. Bunun nedeni ise çalışmaların ilk evre üzerine yoğunlaşmamış olmasıdır (Büyükkolancı, 2023).

Yapının ikinci evresi ise Justinianus Dönemi Kilise olarak adlandırılır. İlk evrenin 467-468 deprem-

lerinde harap duruma geldiği aktarılmaktadır (Büyükkolancı, 2023). Bu nedenle 540-550 yılında İmparator Justinianus (527-565) eşi Theodora ile birlikte yapıyı Latin Haçı planlı kubbeli bazilikaya dönüştürmüşlerdir. Ek olarak yapıda çok katlılık mevcuttur üst katında bir galeri yer almaktadır. Plan bakımından Konstantinopolis'te bulunan On İki Havari (Havariyyun) Kilisesi'ne benzemiştir. Ancak yapının tamamen Justinianus döneminde yapıldığını aktarmak yanlış olur (Koch, 2015). Bunun nedeni yapının transept ve apsis kısımlarında bulunan tuğlalara ait ölçülerin farklılıkları ve sütun başlıklarında yer alan monogramların bu kısımlardaki sütunlarda yer almamasından kaynaklanmaktadır. Yüksek ihtimalle yapı, İmparator Justinianus'dan önce İmparator Justinus (518-527) döneminde yapılmaya başlanmıştı ama yarım kalmıştı (Büyükkolancı, 2023).

Yapının bölümlerine bakacak olursak. Atrium; yapının batısında yer alan atriumun ölçüleri 34.70 x 47.00 m. ölçülerindedir. Atrium özellik olarak ortada bulunan açık alanı üç yandan çevreleyen portiklere ve bunların dışında gezinme yerlerine sahiptir. Portiklerin genişliği ise 4.70 m., önündeki sütunlar ise 3.50 m. yüksekliğindedir. Sütunların üzerinde kompozit başlıklar ile birlikte impostlar yer almaktadır. Gezinme yerlerinin genişliği ise 2.40 m.'dir. Atriumun doğusunda ise beş adet kapı açıklığı mevcuttur. Son olarak atrium, batıda 10 m. yüksekliği bulan tonozlu bir altyapı ile yapay teras oluşturularak yapıldığı için batıdan giriş mümkün değildir (Büyükkolancı, 2023).

Eksonarteks (dış hol) ve narteks (iç hol); yapının orijinalinde olmayan eksonarteksin yapıya tahmini 10-12. yüzyılda eklendiği düşünülmektedir. Atriuma yedi kapı, nartekse ise üç kapı ile bağlantısı vardır. Narteks; yapının orijinalinde de olan narteksin on adet kapı açıklığı mevcuttur. Bu açıklıkların üç tanesi eksonartekse oradan da atriuma açılmaktadır, kuzey ve güneyde yer alan iki adet kapı ise halkın ve din adamlarının nartekse girmesine yaramaktaydı. Ortada bulunan üç kapı ise din adamlarının ana nefe girmesine yarıyordu. Narteksin üst örtüsü hakkında ise iki adet görüş mevcuttur. Bu görüşlerden birisi üstünü kubbelerle örtülü olduğu diğeri ise atriuma doğru tek eğimli bir çatının olduğu yönündedir (Büyükkolancı, 2023).

Nefler; haç planlı yapının batısında ana nefler yer almaktadır. Üç adet neften oluşan bölümün üstü orta nefte iki adet kubbe ile örtülüdür. Yan nefler ise iki katlıdır. Yan nefler ile orta nef üç sıra fil ayağı ve aralarında dört adet sütun ile ayrılmıştır. Fil ayakları kubbeleri taşımaktadır. Fil ayaklarının arasında bulunan ve Marmara Adası'ndan imparatorun hediyesi olarak getirilen sütunların ion-impost başlıklarının orta nefe bakan yüzünde ise İmparator Justinianus ve eşi Theodora'nın monogramları yer almaktadır. Alt kat sütunları ve üst kat korkuluk sütunları arasında ise korkuluk levhaları yer almaktadır. Alt katta bulunan korkuluk levhaları neflerin ayrımı için kullanılmıştır. Zemin kaplamasında ise opus sectile kullanıldığı görülmektedir. Son olarak duvarlarda üst kat seviyesine kadar mermer kaplamaların yer almaktadır (Büyükkolancı, 2023).

Ambon, bema ve synthronon; kutsal metinlerin okunduğu kürsü olan ambon orta nefin doğusunda yer almaktadır. Ambon, zeminden biraz yüksekte bulunan solea ile bema alanına bağlanmaktadır. Nefler ile haç kollarının kesiştiği noktada yer alan bema alanı tıpkı solea gibi zeminden yüksektedir. Bu bölümün altında Aziz Yuhanna'nın mezarı yer almaktadır. Bemanın tabanı çok renkli, geometrik desenlere sahip mermerler ile kaplıdır. Bu alanın üzerinde bir adet altar ve kiboriona ait dört küçük sütun bulunmaktadır. Kiborion'un üzerinin ise kubbe ile örtülü olduğu kabul edilmektedir. Bu alanın üst örtüsündeki kubbenin ise yapıdaki diğer kubbelerden daha yüksek olduğu kabul edilmektedir. Çevresindeki sütunların ve korkuluk levhalarının bazıları restore edilmiş olan bema alanının doğusunda ise ayinler sırasında sadece din adamlarının oturabildiği synthronon yer almaktadır. Bu alanın ortasında ise sadece başpiskoposun oturabildiği kathedra yer almaktadır. Bema ile synthronon arasında ise Aziz Yuhanna'nın mezarına inen bir koridorun girişi yer almaktadır. Onun hemen batısında bulunan bir kare şeklindeki delikten ise yılın belli zamanlarında kutsal tozun yükseldiğine inanılmaktadır. Bema'nın çevresinde bulunan sütunların üzerinde yer alan arşitravlarda ise Tevrat'tan alıntılar yer almaktadır. Bu

alıntıların kilisenin son evresi olan 11. yüzyıla ait olduğu kabul edilmektedir (Büyükkolancı, 2023).

Apsis ve haç kolları; yapının normal boyutlu diğer kiliselerden farklı olmasından dolayı apsis alanı synthrononun arkasında kalmıştır. Bunun nedeni mezar alanının merkezde olmasından, bema alının mezarın üzerinde yer almasından ve synthrononun da bu nedenle merkezde kalmasından dolayıdır. Ana nefleri dik kesen haç kolları olan ise çok nefli bir plandadır. Her bir haç kolu üçer neften oluşmaktadır. Haç kollarının üzeri ise kubbeler ile örtülüdür. Bu kubbeleri ise dörder fil ayağı ve bu fil ayakları arasında bulunan üçer sütun taşımaktadır (Büyükkolancı, 2023).

Hazine dairesi (skeuophylakion) ve vaftizhane; kuzey haç kolunun kuzeyinde yer alan hazine dairesi ana yapıya bitişik olarak inşa edilmiştir. Hazine dairesinin doğusunda bulunan apsisli oda ile birlikte inşa edilen 11.85 x 14.25 ölçülerine sahip olan yapının iki katlı olduğu kabul edilir. Kareye yakın bir plana sahip olan yapının merkezinde çapı 6.30 m. olan ana mekân vardır. Ana mekânın dört tarafında dört kol ve köşelerde ise dört adet köşe odası vardır. Yapıda malzeme olarak ise tuğla, taş almalı örgü vardır. Ek olarak ; Artemis Tapınağı'ndan getirilen devşirme taşlar da kullanılmıştır. Duvarlarda kaplama olarak ise mermer kaplama ile mermer taklidi fresk kaplama kullanıldığı görülmüştür. Hazine dairesi ile haç kolu arasında ise tonoz örtülü apsidal bir giriş holü yer almaktadır. Bu hol batıda vaftizhaneye doğuda ise şapele (başlangıçta hazine dairesinin bir bölümü olan şapel Orta Bizans Dönemi'nde kilisedeki onarımlar sırasında şapel olarak kullanılmıştır. İç kısmında ise Timotheus, İsa ve Aziz Yuhanna freskleri yer almaktadır.) açılmaktadır. Vaftizhane hakkında bilgi verecek olursak. Yapı neflerin kuzeyinde yer almaktadır ve 734m²'lik bir alan kaplamaktadır. Plan olarak ise oktagon planlı bir merkezi çevreleyen koridor ve en dışlarda kuzey-güney doğrultuda uzanan apsisli odalardan oluşmaktadır. Yapının merkezinde doğu ve batıda üçer merdivenle inilen vaftiz havuzu yer almaktadır. Oktagonun dört tarafında kapı açıklığı yer almaktadır diğer dört köşesinde ise karşılıklı simetrik yarım daire nişler ve nişlerde çevre koridoruna bakan pencereler yer almaktadır. Yapının zemini ise beyaz ve gri renklerde mermer, çevre koridorunda ise opus sectile taban kaplaması yer almaktadır. Yarım daire nişlerin kenarlarında ise postamentli sütunlar bulunmaktadır. Bu sütunların çapı 9.00 m. olan kubbeyi taşıyan sütunlar oldukları kabul edilmiştir. Postamentli sütunların ise büyük olasılıkla devşirme olduğu kabul edilmiştir. Sütunların üstünde impostlar ve onların üstünde ise arşitravdan daha çok konsola benzer yapı elemanları mevcuttur. Son olarak oktagonda kullanılan nişler çevre koridorunda da kullanılmıştır ve bu uygulama yapıya hareketlilik katmıştır. Ayrıca koridorda 2. Haçlı Seferleri sırasında buraya yerleştirildiği anlaşılan lahit mezarlar da yer almaktadır. Bu yapıya benzer vaftizhaneler ise Side Vaftizhanesi ve Kuzey Suriye'de bulunan Kalat Seman vaftizhanesidir (Büyükkolancı, 2023).

Yapı zaman içerisinde pek çok depremde hasar görmüştür ancak esas harap hale geliş camii olarak kullanıldıktan sonra (Eksonarteksin güneyinde bulunan minare temeli bunun bir kanıtıdır.) gerçekleşmiştir. Yapı hakkında ise aktarılabilecekler genel olarak bu kadardır (Büyükkolancı, 2023).

İsa Bey Camii

Aydınoğlu İsa Bey tarafından yaptırılan İsa Bey Camii Selçuk'ta bulunan diğer Aydinoğulları yapıları arasında en görkemli olanıdır. İsa Bey Camii konum olarak Aziz Yuhanna Kilisesi'nin bulunduğu Ayasuluk tepesinin batı yamaçlarında yer almaktadır. Bu durum yüzyıllardır planlanan şehri Ayasuluk çevresinde toplama arzusunun bir gerçeğidir. Bu duruma ek olarak kütüphane, imaret, hamam ve mescit gibi yapılar da bu çevrede bulunmaktadır. Camii topografya olarak bir yamaçta yer aldığı için doğu ve kuzey cephelerinin bir kısmı toprak üst seviyesinin aşağısında kalan yapının kapladığı alan ise 48.68 x 56.53 m. ölçülerindedir (Ogan, 1953). Camii'nin batı kapısı üzerinde yer alan kitabe mimarının Suriyeli Ali ibn el Dımışki olduğu ve 1375 yılında yapıldığı yazmaktadır. Yapı mimarından dolayı doğu esintilidir. Yapının hem mimarisinde hem de süslemelerinde doğunun hatta Suriye'nin etkisi bariz bir şekilde mevcuttur (Büyükkolancı, 2023). Yapı plan olarak enine uzanan iki sahından, bu

sahınları mihrap aksında kesen dikine bir sahından ve üzerinde iki kubbeden oluşmaktadır. Sahınlar ise mihraba paralel şekilde uzanan beş adet sivri kemerle ve gövdesi ile birlikte tamamen devşirme olan dört adet sütunla ayrılmıştır. Granit gövdeli bu sütunların başlıklarının üç tanesi döneme uygun mukarnaslı sütun başlığı bir tanesi ise Roma Dönemi kompozit sütun başlığıdır.

Kubbelere destek için yerleştirilen kuzey-güney doğrultulu kemerler ise yapıyı adeta iki ana bölüme ayırmıştır. Sahınların üst örtüsünde kubbe haricinde bir de kırma çatı kullanılmıştır. Bunun haricinde yapının kuzeyinde 32 x 52 m. ölçülerinde yapıya nazaran daha büyük bir alan kaplayan üç tarafı revaklarla çevrili bir avlu bulunmaktadır. Avlunun tam merkezinde ise şadırvan yer almaktadır. Avlunun güneyinde, doğu ve batı köşelerinde karşılıklı ve simetrik olarak yerleştirilmiş minareler yükselmektedir. Bu minarelerden sadece batıda bulunan ayaktaadır. Avluya giriş kuzey, doğu ve batı yönlerinden sağlanmaktadır. Harim alanına giriş ise kuzeyde bulunan üçlü açıklıktan sağlanmaktadır. Yapının sadece batı ve güney bölümleri toprak üst seviyesinin aşağısında kalmadığı için özellikle bu bölümlerde anıtsal nitelikte taş işçiliği mevcuttur. İşçilik bakımından kıyaslandığında da özellikle batı cephesi ilgi çekicidir. Bu cephe devşirme taşlar ile özenli bir şekilde yapılmıştır. Diğer cephelerde kesme taş ve kireç taşları ile yapılan özensiz bir örgü mevcuttur (Kalfazade, 1988). Batı cepheindeki taç kapıda çift renkli taş işçiliği ve mukarnaslı kavsara mevcuttur. Batı taç kapının yüksek nişi mukarnas ile doldurulmuş ve en dışta renkli taş işçiliği ile zenginleştirilmiştir. Mukarnasın üzerinde yelpaze şeklinde bir forma sahip ve içi palmet, rumi motifleri ile süslenmiş olan kavsaranın bitiminden hemen sonra renkli taş işçiliği başlamaktadır (renkli taş işçiliği pencere açıklıklarında da yer almaktadır.). Kemerin hemen bitimi ile başlayan renkli taş işçiliğinin merkezinde düşey hatta ortadaki diğer ikisine göre daha büyük olan üç adet dairesel düğüm yer almaktadır. Bu düğümlerin etrafında ise köşeli hatlara sahip düğümler devam etmektedir.

Yapının iç kesimi incelendiğinde; mihrap aksında iki adet kubbe bulunmaktadır. Bu kubbe 9.36 m. ve 8.13 m. çapındadırlar (Çıbuk, 2019). Mihrap önü kubbesi şüphesiz yapıdaki süsleme detayları hakkında bilgi edinebileceğimiz yegâne yerdir. Bunun nedeni ise yapının uzun süre boyunca atıl kalması ve üst örtüsünün zarar görmesinden kaynaklıdır. Kubbeye geçiş mozaik çini süslemelere sahip pandantifler ile sağlanmıştır. Pandantiflerin üzerinde ise kademeli olarak genişleyerek sekizgen kasnağa geçişi sağlayan mukarnas formu alçı dolgunun üzerine yerleştirilmiş çiniler yer almaktadır. Sekizgen kasnakta ise altıgen çini levhalardan yapılmış bir friz bulunmaktadır. Kasnakta kubbe yuvarlağına geçişte; alçı formu gözle görülebilir şekilde olan mukarnaslar kullanılmıştır. Mukarnas sırası sekizgen kasnağın köşelerinde üç sıra iken pencere açıklıklarının üzerinde tek sıraya kadar düşmektedir. Kubbe yuvarlağı günümüzde sıva ile kaplıdır. Ancak sıvanın altından az da olsa motifler belli olmaktadır. Sıvanın altında kalem işi tekniğinde dıştan içe doğru daralan bitkisel ve geometrik bir süsleme yer almaktadır (Kalfazade, 1988). Kubbede kullanılan çinilerin renkleri ise koyu mavi, kahverengi ve firuzedir (Aslanapa, 1973). Yapının mihrap aksında kuzeyde kalan kubbesi günümüzde tamamen sıva ile kaplı olduğundan dolayı özgünü hakkında pek bir bilgi vermemektedir. Sadece kubbe kasnağında lotuz palmet frizi yer almaktadır.

Caminin başka bir unsuru olan mihrap ve minber de özgün olarak bulunmamaktadır. Mihrabın 19. yüzyılda yapının kervansaray olarak kullanıldığı dönemde kapı açmak için tahrip edildiği yaygın bir görüştür. Bu işlem sırasında mihrabın üst kısmı İzmir’de bulunan Kestane Pazarı Camii’ne götürülmüştür (Aslanapa, 1973). Orijinal mihraptan sadece alınlıkta bulunan ayet şeridi ve çerçevesinden bir parça kalmıştır. Bu hasarlı kısım ise 1895 yılında Avusturya Arkeoloji Enstitüsü tarafından restore edilmiştir (Kalfazade, 1988). Yapının iç mekânında süsleme hakkında başka bilgi verebilecek batı duvarında bulunan pencereler ve konsollardan başka unsur yer almamaktadır.

İsa Bey Camii geçmişten günümüze tarihe tanıklık ederek gelmiş, antik dönemi bünyesinde yansıtmış ve zaman zaman yalnızlığına terk edilmiş bir yapıdır. Lakin günümüzde yapılan restorasyon

çalışmaları ve turizmin katkılarıyla tekrar hayat bulmuştur. İsa Bey Camii hakkında aktarılabilecek bilgiler genel hatlarıyla bu kadardır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Küçük Asya'nın önemli bir merkezi olan Ephesos çağlar boyunca ilginin merkezi olmuştur. Pek çok kez yeniden yerleşim kurulan bölge dinler ve dini mimari açısından önem arz etmiştir. Antik Dünya'nın şüphesiz en harika yapılarından biri olan Artemis Tapınağı bu durumun en erken ve gösterişli örneğidir. Anadolu'nun ana tanrıça kültünün en ünlü örneği olan Artemis Tapınağı bulunduğu bölgenin koşullarından dolayı birden fazla kez yeniden inşa edilmiştir. Bataklık bölgede bulunan tapınağın Arkaik Dönem evresinde temele yapılan uygulamalar ile sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Ancak pek yeterli olmadığı göz önündedir. Antik yazarlar tarafından tapınağı Arkaik Dönem evresinin Herostratos isimli bir meczup tarafından yakıldığı aktarılmaktadır. Ancak bu kaynaklara tamamen güvenmek yersizdir. Elimizdeki en somut örnek tapınağın bulunduğu alanda yatmaktadır. Yumuşak zeminden kaynaklı yapısal sorunlardan dolayı tapınağın yeni bir inşa evresine girmesi tamamen doğaldır. Pek tabii bu sorun Geç Klasik evrede 2.70 m.'lik bir dolgu ile çözülmeye çalışılmıştır. Arkaik Dönem tapınağına ait neredeyse tüm yapı elemanlarının kullanıldığı bu evre Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan biridir.

Plan ve uygulanan düzen bakımından Didyma Apollon Tapınağı ve Samos Hera Tapınağı ile benzerlik göstermektedir. Tapınağın Arkaik Dönem evresinin plan bakımından Samos Hera Tapınağı'ndan esinlendiğini söylemek mümkündür. Her iki tapınak da devasa boyutları ve planı ile Ephesos Artemis Tapınağı ile benzerlik göstermektedir. Artemis Tapınağında gördüğümüz arazi sıkıntısı Didyma Apollon Tapınağı'nda karşımıza çıkmamaktadır. Bunun nedeni ise Apollon Tapınağı'nın nispeten çorak ve tepelik bir arazide yer almasından dolayıdır. Bunun sebebi ise su kaynağının varlığıdır. İki tapınak arasındaki benzerlik ise sadece aynı planları kullanmaları ile sınırlı değildir. Her iki tapınak da ion tipi sütunlara ve malzeme olarak farklı yerel taş malzemelere sahiptir. Son benzerlik ise sütunlarda bulunan plastik detaylar olan columnae caelataelerdir. İon heykeltraşlığının Arkaik Dönem harikaları olan bu iki örnek de günümüze çok az bir kısmı korunarak gelmiştir. Apollon Tapınağı'na ait olan iki adet Arkaik kore başları "M.Ö. 6. Yüzyıl" Ephesos Artemis Tapınağına ait olan kore başından tamamen farklıdır. Bunun ilk nedeni Didyma örnekleri frontal olarak betimlenirken Ephesos örneğinin cepheden betimlenmesidir. İkinci neden ise Ephesos örneğindeki saçların açıkta olması ve bir saç bandı ile ikiye ayrılmasıdır. Saç bandının ayrımı ile iki farklı stilde uygulama yapılmıştır. Saç bandının aşağısında kalan perçemler dalgalı bir formda işlenirken saçın geri kalanı stilistik arkaik dönem saçları gibi örgülü bir formda işlenmiştir. Ancak bu detaylar Didyma örneğinde mevcut değildir (Özkan, 2019).

Tapınağın alınlığında bulunan epiphanie açıklığı ise farklı tapınaklarda karşımıza çıkmaktadır. Bu açıklık aynı tanrıça olan Artemis'e adanmış olan Magnesia Artemis Tapınağı'nda ve farklı bir tanrıça kültü olan Lagina Hekate Tapınağı'nda karşımıza çıkmaktadır. Her iki tanrıçanın da ay ile bağlantısından dolayı bu uygulamanın yapılması gayet normaldir. Büyük ihtimalle ay ışığının bu açıklık aracılığı ile kült heykeline çarptığı saatlerde tapınağın kapıları açılıp tanrıçanın görkemi halka gösterilmektedir. Üç farklı inşa evresine sahip olan tapınak zaman içerisinde Got saldırıları ve depremler ile büyük hasar almıştır. Onarılacak 401 yılına kadar kullanılan tapınak hakkında kilise olarak kullanıldığına dair görüşler de mevcuttur. Ancak bu durum net değildir. Son olarak tapınağın 401 yılında Konstantinopolis Başpiskoposu Yohannes Khrysostomos tarafından yıktırılması ise bölgedeki pagan inancının zoraki bir şekilde ortadan kaldırılması olarak yorumlanabilir. Ephesos Artemis Tapınağı günümüze çok az bir kısmı ile gelmiştir. Yapı elemanları farklı yapılara hayat vermiştir.

Ayasuluk Tepesi'nde yer alan Aziz Yuhanna Kilisesi 6. yüzyılda İmparator Justinianus döneminde inşa edilmiş olup anıtsal Bizans mimarisinin Konstantinopolis dışındaki bir örneğidir. Pek tabii bu

durumun nedeni kilisesinin Aziz Yuhanna'nın mezarı üzerinde yer almasından ve hac merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Yapı plan açısından günümüzde İstanbul Fatih Camii altında kalan Havariyyun (Kutsal Havariler) Kilisesi'ne benzetilmektedir (Büyükkolancı, 2023). Plan tipi Yunan haçı olan yapının benzerlikleri; her bir mekânın üstünün kubbeler ile kapalı olması, bema ve synthrononun merkezde yer alması ve apsinin synthrononun arkasında kalması olarak sıralanabilir. Ek olarak her iki yapı da üç adet nefe sahiptir ve kubbeler fil ayakları üzerinde yükselmektedir. Daha sonraki zamanlarda ise Havariyyun Kilisesi'nin planı Venedik Aziz Marko Kilisesi'nde uygulanmıştır. Aziz Yuhanna Kilisesi'nin karşılaştırılabileceğimiz bir diğer yapı ise çağdaşı olan Ayasofya'dır. Her iki yapının da benzer malzemeler ile ayağa kaldırıldığı söylenebilir. Bunun nedeni hem Ayasofya'da hem de Aziz Yuhanna Kilisesi'nde Ephesos'tan getirilen devşirme malzemelerin kullanılmasıdır. Bunun haricinde her iki yapıda da uygulanan kubbeler yerel bir ölçeklendirmeye sahiptir.

Konstantinopolis'te bulunan Ayasofya'da kubbeler sanki göksel bir merkezîyet varmışçasına göğe yükselmektedir ve kentin önemine uygundur. Ancak Aziz Yuhanna Kilisesi'nde bu durumun zıttı mevcuttur ve taşraya göre olan yatay ve dengeli bir mekân düzenlemesi yapılmıştır. Fakat bu duruma nazaran yapının büyük bir özenle yapıldığı söylenebilir. Yapı uzun süre boyunca ayakta kalmıştır. Kullanılmaz duruma gelmesi; Türklerin Ayasuluk'a gelmesi ve kiliseyi camiye çevirmesinden sonra gerçekleşmiştir. Büyük olasılıkla İsa Bey Camii inşa edildikten sonra camiye dönüştürülen kilise önemini yitirmişti. Bu bağlamda bakıldığında kilisenin işlev bakımından değişimi Bizans döneminde de mevcuttur. Ancak bu dönüşüm yapının unsurlarında gerçekleşmiştir. Bu durumun bir örneği kilisenin batı haç kolunda bulunan zeytinyağı işliği olarak kullanılan bir phiale'dir. Özünde kutsal su teknesi olarak kullanılmış olan phiale daha sonraki dönemlerde ekonomik ve yapısal dönüşüm koşulları içerisinde yeniden değerlendirilmiştir (Mimaroglu-Karabacak, 2021). Bu durum bizlere Bizans döneminde kiliselerde süreklilik ve dönüşümün varlığını göstermektedir.

Aydınoğulları Beyliği'nin şüphesiz en görkemli yapısı olan İsa Bey Camii batıda doğunun sanatını barındıran bir eserdir. Doğu etkisinin sebebi ise Suriye asıllı olan mimarı Ali ibn el Dımışki'den dolayıdır. Asıl adı Ali b. Müşeymeş olan mimarın adına İsa Bey Camii'nin kitabesinde rastlanmaktadır. Kendisi; Amasya'daki Bayezid Paşa Camii (1419) ile Merzifon'daki Çelebi Mehmed Medresesi'nin mimarı Ebû Bekir b. Muhammed b. Hamza el-Müşeymeş ve Karaca Bey Külliyesi'ni (1444) yapan Sinâneddin Ahmed b. Ebû Bekir el-Müşeymeş ile aynı aileden gelmektedir (Sönmez, 1989). Bu nedenle kendisinin mimar bir aileden gelmesinden dolayı mimarlığı çocukluktan itibaren öğrendiği ve mimarlık kültürüne hâkim olduğu söylenebilir.

Yapıda süsleme olarak Zengi esintileri bariz bir şekilde mevcuttur. Bu durum batı taş kapıda daha nettir. Camii plan şeması olarak; enine uzanan iki adet sahına ve bu sahınları mihrap aksında dik kesen başka bir sahına sahiptir. Üst örtüde ise mihrap aksında iki adet kubbeye sahiptir. Ek olarak da etrafı revaklar ile çevrili bir avlusu bulunmaktadır. Plan şeması olarak benzediği yapılar doğuda ve Anadolu'nun dışında yer almaktadır. Diyarbakır Ulu Camii Anadolu'nun doğusundan verilebilecek bir örnektir. Geniş bir avluya ve beredeyse bu avlunun yarısı kadar bir harime sahip olan camii plan ve renkli taş işçiliği ile İsa Bey Camii'ne benzerlik göstermektedir. Enine uzanan üç adet sahına ve mihrap aksında bu sahınları dik kesen başka bir sahına sahip olan yapıda mihrap aksında kubbe yer almamaktadır. İsa Bey Camii'nden tamamen farklı olarak mihrap önü kubbesi yerine kırma bir çatı kullanılmıştır. Bu sayede camiinin kuzey cephesi Şam Emeviye Camii'ne de benzerlik göstermiştir. Siyah ve beyaz renginin hâkim olduğu yapıda renkli taş işçiliğinin varlığı da İsa Bey Camii ile benzerlik göstermektedir.

Emeviye Camii'nin küçük ölçekli bir kopyası olan İsa Bey Camii plan bakımından büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Camii'nin harim kısmı enine üç adet sahından ve mihrap aksında dik bir sahından oluşmaktadır. Üst örtü olarak da üç sahının üzeri kırma çatı ile örtülüdür. Dik sahının üzeri

de yine kırma çatıya sahiptir ancak orta sahına denk gelen kısımda fıl ayaklarından destek alan ve yüksek bir kasnak üzerinde yükselen bir kubbe yer almaktadır. Kubbe kasnağına açılan pencereler de bir aydınlık feneri görevi görmektedir. Yapının avlusu da İsa Bey Camii ile benzerlik gösterir. Üç tarafı revaklar ile çevrili olan avlunun merkezinde bir adet şadırvan yer almaktadır. Gerek yapıdaki farklı işçilikleri gerekse de bulunduğu bölgeye doğunun esintisini getiren özellikleri ile eşsiz bir yapı olan İsa Bey Camii aynı zamanda kullanılan devşirme yapı malzemeleri ile hayat bulmuştur. Ne yazık ki günümüze özgün hali ile ulaşmamıştır ancak yapılan restorasyonlar ile turizme kazandırılmıştır.

Ephesos-Selçuk'un sadece antik bir kentten ya da hac merkezinden ibaret olmadığı; Türk-İslam açısından da zengin bir kaynağa sahip olduğu daha fazla vurgulanmalıdır ve bu konuda çalışmalar gerçekleştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, O. (1973). *Türk sanatı 2 Anadolu Selçuklularından Beylikler devrinin sonuna kadar*. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.
- Bellibaş, E. S. (2015). *Efes Artemisionu'ndaki anonim türbe* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Büyükkolancı, M. (2023). *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi*. Ege Yayınları.
- Çıbuk, M. (2019). *İsa Bey Camii Taş Yüzey Süslemelerinin İncelemesi ve Seramik Yorumları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Kalfazade, S. (1988). *Aydınoğlu mimarisi içinde İsa Bey Camii'nin değerlendirmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kerschner, M., & Scherrer, P. (2006, Ağustos). Yeni keşifler. *Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, (161), 109–119.
- Koch, G. (2015). *Türkiye'deki Geç Antik Dönem önemli merkezleri ile birlikte Erken Hristiyan sanatı* (A. Aydın, Çev., ss. 244–246). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Mimaroglu, S., & Karabacak, E. (2021). *Ephesos Aziz Yuhanna Kilisesi'nden Phiale Örnekleri*. *Sanat Tarihi Dergisi*, 30(1), 661–677.
- Ogan, A. (1956). Aydın Oğulları İsa Bey Cami'i. *Vakıflar Dergisi*, (3), 73–80.
- Özkan, A. (2019). *Didyma Apollon Kutsal Alanı: Kültür Kuruluşundan Pers Tahribine Kadar Kutsal Alanın Yapısal İncelemesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Sönmez, Z. (1989). *Ali b. Müşeymeş*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim tarihi: 21 Ekim 2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-b-museymes>
- Strabon. (1993). *Antik Anadolu coğrafyası (Geographika: XII–XIII–XIV)* (A. Pekman, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yazıcı, G. A., & Üreten, H. (2020, Mart). Ephesos kenti tanrı(ça) kültleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(1), 452–495.

الرؤى الفكرية حول النظرية السياسية الإسلامية هديل خالد خليل دعباس

Hadil K. K. DIBAS

Abstract

Islamic political theory represents a profound epistemological field that seeks to deduce the foundations of governance and the relationship between authority and the *Ummah* (community), in accordance with the objectives of the noble *Shari'a* (Maqasid). Its centrality stems from its role as a bridge between scriptural texts and the realistic challenges facing Islamic societies. Intellectual perspectives regarding Islamic political theory have evolved through successive historical stages: beginning with the Classical School and the various disciplines within which politics was examined; passing through Modern Reformism, which sought to diagnose political phenomena and offer suitable theses regarding jurisprudential grounding and interaction with reality; and arriving at Contemporary Visions presented by thinkers of the modern school with multidisciplinary backgrounds. This research aims to study the theses of these schools through the following themes: the features of political thought among early scholars (predecessors), followed by the Reformist School, then the Contemporary School, and finally, the impact of the modern nation-state on the production of Islamic political thought. Adopting an analytical and inductive approach by referring to diverse primary and secondary sources, this study contributes to existing literature by establishing a teleological (*Maqasidi*) and ethical link with political theory in *Shari'a*, alongside a brief evaluation of the impact of the modern state. The scope of this research is limited to Sunni political jurisprudence; it does not address Shiite political jurisprudence, nor does it detail contemporary political movements extensively. The research concludes that Islamic political theorizing, across its various chronological stages, has methodologically intersected with other branches of knowledge, including Jurisprudence (*Fiqh*), Philosophy, Theology (*Aqidah*), Ethics, History, and Sociology (*Umrān*). Furthermore, it finds that Islamic political thought has historically interacted with its lived reality, a feature that is particularly evident in the Reformist and Contemporary schools, and specifically within Islamic political intellectual currents.

Keywords: Political Theory, Schools of Thought, Legitimacy, Shura (Consultation), Objectives of Shari'a (Maqasid), Good Governance, Political Ethics.

الملخص

تعد النظرية السياسية الإسلامية حقلاً معرفياً عميقاً يسعى إلى استنباط أسس الحكم والعلاقة بين السلطة والأمة وفق مقاصد الشرع الحنيف، وتكتسب مركزيتها كونها تمثل جسراً بين النصوص الشرعية والتحديات الواقعية التي تواجه المجتمعات الإسلامية، وقد تطورت الرؤى الفكرية المتعلقة بالنظرية السياسية

الإسلامية عبر المراحل التاريخية المتعاقبة، بدءاً من المدرسة الكلاسيكية والمداخل المتنوعة التي بُحِثت السياسة في ثناياها، مروراً بالإصلاحية الحديثة التي سعت نحو تشخيص الظاهرة السياسية ومحاولة تقديم الأطروحات المناسبة من ناحية التقعيد الفقهي والتفاعل مع مجريات الواقع، وصولاً إلى الرؤى المعاصرة التي قدمها مفكرو المدرسة المعاصرة بطروحات متعددة المشارب والاختصاصات. هَدَفَ البحث إلى دراسة أطروحات هذه المدارس في عناوين المباحث الآتية، ملامح الفكر السياسي عند العلماء المتقدمين، ثم ملامحه عند المدرسة الإصلاحية، ثم ملامحه عند المدرسة المعاصرة، وأخيراً أثر الدولة القطرية الحديثة على إنتاج الفكر السياسي الإسلامي، معتمداً منهج التحليل والاستقراء من خلال الرجوع إلى المصادر القديمة والحديثة المتنوعة، ومضيفاً للدراسات السابقة سعيه إلى الربط المقاصدي والأخلاقي مع النظرية السياسية في الشريعة وعمل تقييم بسيط حول الأثر الناتج عن الدولة الحديثة في الفكر السياسي الإسلامي، ويقتصر البحث على الفقه السياسي السني ولا يتطرق إلى الفقه السياسي الشيعي كما أنه لا يتطرق بتفصيل إلى الحركات السياسية المعاصرة بتوسع، وقد خلص البحث إلى أن التنظير السياسي الإسلامي بمراحله الزمنية المختلفة قد تداخلت طرق دراسته مع أبواب العلوم الأخرى، من الفقه والفلسفة والعقيدة والأخلاق والتاريخ والعمران، وأن الفكر السياسي الإسلامي كان متفاعلاً بطريقة أو بأخرى مع الواقع الذي يعيش فيه الذي يتجلى مع المدرسة الإصلاحية والمدرسة المعاصرة وبالأخص مع التيارات الفكرية السياسية الإسلامية .

الكلمات المفتاحية: النظرية السياسية، المدارس الفكرية، الشرعية، الشورى، مقاصد الشريعة، الحوكمة الرشيدة، الأخلاق السياسية.

المقدمة

تبنى العلوم على التراكمية واستيعاب السابق الموجود والبحث في الحاضر الواصل بين الماضي والآتي، وما يتعلق بالسياسة وعلومها لا يشذ عن هذا الحال، فقد عرفت البشرية نماذج حضارية حوت في ثناياها معالم نظريات سياسية، أمثلة: النموذج اليوناني التي تميز في بعده الأخلاقي في التجربة الديمقراطية في أثينا، في حين جعل النموذج الروماني أولويته العمل وقوة الحركة التي طغت على مساحة الفكر والتأمل، أما نموذج فارس فعمد إلى تمجيد الحاكم {الإله السياسي} على حساب المحكوم، وفي العصور الوسطى ظهر النموذج الكاثوليكي الذي جسده «الدولة البابوية» بسلوكيات التعصب الديني المطلق وحروبها الصليبية على المشرق، والذي أفرز بمحضته نموذج «الدولة القومية الحديثة» التي قامت على الليبرالية وسيادة الفرد وحرياته.

هذه النماذج جميعها بميزاتها وعيوبها شكلت إضافة للتراث الإنساني العالمي، فالتراث السياسي ما هو إلا حصيلة التراكمات المتنوعة التي قدمتها هذه النماذج حول التصورات العامة لهيكلية النظام السياسي وعلاقاته الداخلية والخارجية وغيرها من المسائل (ربيع، 7002)، وبالإضافة لما سبق فبين أيدينا النموذج الإسلامي الذي خاض تجارب مختلفة على مر القرون مشكلاً خبرة سياسية وتاريخية هامة تستحق البحث والدراسة.

المبحث الأول: ملامح الفكر السياسي عند العلماء المتقدمين

أعلن الإسلام أن الإنسان خليفة الله تعالى في أرضه ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَأِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ [البقرة: 03] يحمل على عاتقه أمانة عمرانها وإصلاحها ومهمة الإحسان لنفسه وغيره، تروي السيرة النبوية الشريفة بما حوته من حوادث وشواهد وأقوال وأفعال وتفاصيل مثلاً حياً حول فلسفة الاستخلاف التي أمر بها الشارع عز وجل عبده في سياسة الدنيا سبيلاً نحو الدار الآخرة، فكان مضمون الإسلام للسياسة جسراً يربط بين الدنيا والآخرة ويجعل من إصلاح الأولى وسيلة للفوز بنعيم جنة الخلود في الثانية.

وعَيَ هذا الفهم الفلسفي المجتمع الإسلامي الأول في المدينة المنورة مع رسول الله -صلى الله عليه وسلم- وتشكّل في وعيهم تقرير مفردات السياسة الأولى، فقد رُوِيَ عن سيدنا عمر بن الخطاب-رضي الله عنه- قوله: «يَا مَعْشَرَ الْعَرَبِ الْأَرْضُ الْأَرْضُ، إِنَّهُ لَا إِسْلَامَ إِلَّا بِجَمَاعَةٍ وَلَا جَمَاعَةٍ إِلَّا بِإِمَارَةٍ وَلَا إِمَارَةٍ إِلَّا بِطَاعَةٍ، أَلَا فَمَنْ سَوَّدَهُ قَوْمُهُ عَلَى فِقْهِ كَانَ ذَلِكَ خَيْرًا لَهُ وَمَنْ سَوَّدَهُ قَوْمُهُ عَلَى غَيْرِ فِقْهِ كَانَ ذَلِكَ هَلَاكًا لَهُ وَلِمَنْ اتَّبَعَهُ» (ابن عبد البر، 4991)، فحمله من بعدهم أجيال المسلمين المتعاقبة بعد جيل الصحابة الأول-رضوان الله عليهم- وتوالت بعد الخلافة الراشدة الأمويين والعباسيين والمماليك والسلاجقة والعثمانيين وغيرهم وتوالت الآثار والمدونات التي خطها العلماء في موضوعات السياسة والاجتماع وتدبير الأحوال والعمران.

تعددت مؤلفات التراث السياسي الإسلامي على مرّ العهود والقرون وتنوّعت طروحاتها ومداخلها وامتزجت في ثنايا العلوم الأخرى، ففصول الفقه ضمّت في أبوابها شروط الإمامة وأحكامها كما ضمّت العبادات وأحكامها، وكذا كتب العقيدة وعلوم القرآن وعلوم الحديث وعلوم الأدب والتاريخ والاجتماع والسير والزهد والفضائل، ويمكن القول بأن اتجاهات التأليف الأولى اتخذت مداخل متنوعة، منها:

• المدخل الفلسفي:

سجّلت كتب المعلم الثاني «الفارابي» ملامح فلسفية عديدة، منها ما يغوص في دقائق علوم النفس واجتماعها ومنها ما يختص بتدبير أمورها وأحوال سياستها ومنها ما يصلّ بتزكية النفس وتهذيبها، فكتابه «السياسة المدنية» على سبيل المثال سبّر أغوار النفس الإنسانية فرداً وجماعات، وتناول إيضاحات دمج فيها

الفارابي ما حازه من علوم الفلسفة اليونانية بعلوم المشرق الإسلامي، وخلص إلى كون الاجتماع الإنساني يحتاج نواميس ينتظم لها «مرجعية» وجماعة تتولى تدبير الحال «قيادة» ومجموع الناس «شعب» وأهداف وقيم عليا «مقاصد»، وانتهى إلى أن الدول يمكن أن تصنف بالمدينة الفاضلة إذا بلغت درجات الفضيلة والسعادة، أو تكون غير فاضلة، وهي على أحوال إما جاهلية أو فاسقة أو ضالة إذا غلب عليها أفعال القهر والتغلب والخسة (الفارابي، 8991).

• المدخل الفقهي:

حوت كتب العلوم الإسلامية في ثنائياها منذ بدايات عهد التدوين موضوعات تحمل دلالات سياسية، فقد عنونت كتب الفقه على المذاهب الأربعة فصولاً تحت عناوين الإمامة والإمامة متناولة شروطها وأحكامها، ويعد نَسَقُ الأحكام السلطانية الذي بدأه الماوردي الشافعي في كتابه «الأحكام السلطانية والولايات الدينية» من أشهر المؤلفات التي اتخذت نمطاً فريداً في الفقه السياسي في طريقة تبويبه وتقسيماته، سار فيه مؤلفه على طريقة الفقهاء في سرد الأحكام الشرعية المتعلقة بالإمامة وخص بها ولاية الأمور مباشرة، يقول: «وَلَمَّا كَانَتْ الْأَحْكَامُ السُّلْطَانِيَّةُ بِوَلَاةِ الْأُمُورِ أَحَقَّ، وَكَانَ امْتِزَاجُهَا بِجَمِيعِ الْأَحْكَامِ يَقْطَعُهُمْ عَنْ تَصَفُّحِهَا مَعَ تَشَاغُلِهِمْ بِالسِّيَاسَةِ وَالتَّدْبِيرِ، أَفْرَدْتُ لَهَا كِتَابًا امْتَثَلْتُ فِيهِ أَمْرَ مَنْ لَزِمَتْ طَاعَتُهُ؛ لِيَعْلَمَ مَذَاهِبَ الْفُقَهَاءِ فِيمَا لَهُ مِنْهَا فَيَسْتَوْفِيهِ، وَمَا عَلَيْهِ مِنْهَا فَيُوقِفِيهِ؛ تَوْحِيًّا لِلْعَدْلِ فِي تَنْفِيذِهِ وَقَضَائِهِ، وَتَحَرِّيًّا لِلصِّفَةِ فِي اخْذِهِ وَعَطَائِهِ» (الماوردي، 9891).

تبعه على ذات النهج أبو يعلى الفراء الذي ألف كتابه تحت العنوان نفسه في الفقه الحنبلي (أبو يعلى، 0002)، غير أنه قد سبقهم في التأليف الموضوعي السياسي القاضي أبو يوسف في كتابه «الخراج» الذي ألفه للخليفة هارون الرشيد حول السياسة المالية العامة وقواعدها (أبو يوسف، 1341هـ) وكذلك كتاب الفقيه يحيى القرشي الذي حمل نفس العنوان في الشأن المالي (يحيى القرشي، 4831هـ)، وفي قواعد الحرب والعلاقات الخارجية فهناك كتاب «السير الكبير» للفقيه محمد الشيباني الحنفي، وأما كتاب الجويني «غياث الأمم في التياث الظلم» فهو أقرب إلى الطريقة الأصولية منه إلى الفقه بتركيزه على الكليات (الجويني، 1041هـ).

أما المتأخرين فقد انتهجوا طريقتين، إما التأليف الموضوعي مباشرة ككتب الحسبة، وإما كتابة الرسائل المختصرة إلى الأمراء والحكام، ويعتبر ابن تيمية أشهر من كتَبَ على الطريقتين في كتابه «الحسبة» (ابن تيمية، 1341هـ)، وكتابه «السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية» (ابن تيمية، 9102).

• المدخل العقدي:

جرى العُرْفُ في كتب العقائد على تناول مسائل الإمامة رغم إجماع علماء أهل السنة على أنها من علوم الفروع لا من الأصول وذلك بعد أحداث الفتنة الكبرى والتحولت التي شهدتها الأمة وانتهاج الحديث عنها في أبواب العقائد، يقول الأمدي: «وَأَعْلَمُ أَنَّ الْكَلَامَ فِي الْإِمَامَةِ لَيْسَ مِنْ أَصُولِ الدِّيَانَاتِ وَلَا مِنْ الْأُمُورِ اللَّابُدِّيَّاتِ بِحَيْثُ لَا يَسْمَعُ الْمُكَلَّفُ الْإِعْرَاضَ عَنْهَا... لَكِنْ مَا جَرَتْ الْعَادَةُ بِذِكْرِهَا فِي أَوَاخِرِ كُتُبِ الْمُتَكَلِّمِينَ وَالْإِبَانَةِ عَنْ تَحْقِيقِهَا فِي عَامَّةِ مَصْنَفَاتِ الْأَصُولِيِّينَ لَمْ نَرِ مِنَ الصُّوَابِ خَرَقَ الْعَادَةَ بِتَرْكِ ذِكْرِهَا فِي هَذَا الْكِتَابِ مُوَافَقَةً لِلْمَأْلُوفِ مِنَ الصِّفَاتِ وَجَرِيًّا عَلَى مُقْتَضَى الْعَادَاتِ» (الأمدي، 1791).

وفي هذا الباب، ظهرت كتب الملل والنحل في العقائد وأشهرها كتابي ابن حزم (ابن حزم، 1341هـ)، والشهرستاني (الشهرستاني، 1341هـ) اللذان تناولوا بتفصيل فرق العقائد وأهل الكتاب وخاضا في أحكام صحة عقد الإمامة أيضاً، وتأتي كتب الغزالي في العقيدة، الاقتصاد في الاعتقاد، وفوائح الباطنية، وقواعد العقائد، على ذات النمط المنهجي الذي أضفى بعداً آخر على مسائل الإمامة (الغزالي، 4002).

• المدخل الأخلاقي:

يضمُّ التراث السياسي الإسلامي نوعاً أدبياً لطيفاً اتسم بأسلوب النصح والوعظ، سُمِّيَ بالأدب السلطانية وأدب النصيحة ومرايا الأمراء ونصائح الملوك، وكثُرَ فيه التأليف خاصة في العهد العباسي الذي يرجح البعض سببه إلى التأثر بالأدب الفارسي الذي أطبع بهذا النمط، ومنه «الأدب الصغير» و«الأدب الكبير» لابن المقفع (ابن المقفع، 1341هـ)، و«الناج في أخلاق الملوك» للجاحظ (الجاحظ، 4191)، و«سير الملوك» لنظام الملك (نظام الملك، 7041هـ)، و«سراج الملوك» للطروش (الطروش، 2781)، و«المنهج المسلوك في سياسة الملوك» للشيزري (الشيزري، 1341هـ)، ويُذكر من خواص هذا القسم أن معظم كتابه كانوا مقرّبين من البلاط الملكي، فابن المقفع ألفه للأمير العباسي عيسى، والجاحظ ألفه للأمير الفتح بن خاقان، والطروش ألفه للأمير الفاطمي المأمون، والشيزري ألفه لصالح الدين الأيوبي، وأنه اتصف بنوع مزدوج بين النصح والإرشاد والموعظة الصادقة مما يجعل من الممكن اعتباره من مؤلفات علم الأخلاق السياسية.

• المدخل التاريخي:

تعرّضت كتب التاريخ الإسلامي الأولى في قصصها لحوادث الحكم والإمامة، فالطبري في تاريخه عرض أولى مناقشات الصحابة في تولية سيدنا أبي بكر الإمامة وكذا سيدنا عمر ثم سيدنا عثمان فسيدنا علي رضوان الله عليهم أجمعين (الطبري، 7691)، وكذا عند ابن كثير من المتأخرين في البداية والنهاية الذي أرخ بالأعوام

للأحداث من أدقها إلى أعظمها، وما يلفت الناظر في هذه الكتب تداخل قلم المؤرخ مع المحدث مع الفقيه، وفي كتب تاريخ العلوم فقد صنّفوا العلوم العملية فما تعلق بأحوال البلاد هو علم السياسية، يقول زاده: «علم يعرف منه أنواع الرياسات والسياسات والاجتماعات المدنية وأحوالها، من أحوال السلاطين والملوك والأمراء، وأهل الاحتساب والقضاة والعلماء وزعماء الأموال ووكلاء بيت المال ومن يجري مجراهم» (بطاشكبرى زاده، 5891).

• المدخل العمراني:

أصل الفقيه المالكي ابن خلدون في مقدمته لتكامل علمي واسع حول مفاهيم الاجتماع الإنساني السياسي والاقتصادي والعمراني مبتكراً نهجاً جديداً، اتخذ من التاريخ أداة استنباط واستقراء للأحوال وتأسيس لأصول في العمران البشري العام، يقص في كتابه على لسان أحدهم قوله: «إنَّ الملك لا يتمَّ عزَّه إلَّا بالشَّريعة والقيام لله بطاعته والتَّصرُّف تحت أمره ونهيه ولا قوام للشَّريعة إلَّا بالملك ولا عزَّ للملك إلَّا بالرَّجال ولا قوام للرَّجال إلَّا بالمال ولا سبيل إلى المال إلَّا بالعمارة ولا سبيل للعمارة إلَّا بالعدل والعدل الميزان المنصوب بين الخليقة نصبه الرَّبَّ وجعل له قِيَّما وهو الملك»، يحدّد فيه سبعة عناصر متداخلة يترتب على كل منها قوام الأخرى يكمل بقوله بعد ذلك بأن الحد الفاصل بين النجاة والخراب: «أنَّ الظُّلم مخرب للعمران وأنَّ عائدة الخراب في العمران على الدَّولة بالفساد والانتقاض» (ابن خلدون، 1891).

المبحث الثاني: ملامح الفكر السياسي عند المدرسة الإصلاحية

يُؤخَّر لهذه المدرسة بأواخر عهد الدولة العثمانية منذ بدايات القرن الثامن عشر الميلادي إبان التراجع الحضاري الذي بدت عوارضه تتكشف مع مرور الوقت إلى أن دَوَّت لحظة تاريخية فاصلة في واقع الأمة الإسلامية عند سقوط الخلافة عام 4291م، الأزمة التي دفعت بالمسلمين حينها إلى البحث في سؤال كيف وقع الانهيار وما أسبابه ولماذا تقدّم الغرب وتخلّف العرب، كان من أبرز منظّري هذه المرحلة علماء مفكّرون كثيرون، عكفوا على الدراسة في مسبّبات الحال والتفكير بآليات تستطيع الأخذ بيد الأمة نحو جادة الوقوف من جديد، منهم:

رفاعة الطهطاوي (1081-3781م):

يعتبر الطهطاوي من مؤسسي فكر النهضة ولُقّب برائد التنوير في العصر الحديث لسعيه الحثيث نحو التغيير لكل ما هو أفضل، فقد حمل في عقله فلسفة فكر سياسي يتمثل في تثقيف العامة ونشر الفكر السياسي ومبادئه بينهم، وضرورة العمل على عدم احتكار السلطات الثلاث ونادى بالفصل بينها لأنه يحقق المصلحة المرجوة وتقييدها بالقانون (أي الشريعة) وضمان الحريات العامة وفتح الباب أمام التجديد الفقهي في أحكام السياسة وأحوالها. (عمارة، 4891).

خير الدين التونسي (0281-9881م):

بدأ خير الدين مشروعه الإصلاحي صوب الدولة العثمانية مقترحاً إجراء إصلاحات من إنشاء مجلس وطني وإعادة تنظيم الأقاليم العثمانية على أساس التفويض والعمل على الاستفادة من النظم السياسية الأوروبية مع عدم التخلي عن القيم الإسلامية، فدعا إلى الإصلاح الشامل الجذري الذي يقوم على العدل والمساواة والشورى ورفع الظلم واحترام حقوق الإنسان وتحقيق مبدأ الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وإقامة قانون مدني مستند إلى أحكام المذاهب الإسلامية مع ضرورة التمييز بين الديني والسياسي، يقول التونسي: «وهل يتيسر التقدم بدون إجراء تنظيمات سياسية تناسب التنظيمات التي نشاهدها عند غيرنا في التأسس على دعائمي العدل والحرية، الذين هما أصلان في شريعتنا، ولا يخفى أنهما ملاك القوة والاستقامة في جميع الممالك» (التونسي، 2102).

جمال الدين الأفغاني (8381-7981م):

تمحور فكر الأفغاني الرئيسي في الدعوة إلى تكوين الجامعة الإسلامية حيث تكون رابطة جامعة للمسلمين سياسياً ووجدانياً، وكذلك التأكيد على مبدأ سيادة الأمة وأن الحاكم أجبر لديها يعمل على مصالحها وهي من تملك تعيينه وعزله عند اقتضاء الأمر ومحورية العدل، وضرورة وجود مجلس نيابي يراقب الحكام ودستور يضبط العلاقة بين الحاكم والمحكوم والتحرر من الاستبداد مع فتح باب الاجتهاد، ومما يذكر من اجتهادات الأفغاني دعوته إلى الحكم النيابي كوسيلة تعبر عن اختيار الأمة، يقول: «إن القوة النيابية لأية أمة لا يكون لها قيمة حقيقية إلا إذا نبعت من نفس الأمة، وأي مجلس نيابي يأمر بتشكيله ملك أو أمير أو قوة أجنبية محرّكة له فهو مجلس موهوم موقوف على إرادة من أحدثه» (عمارة، 8891).

محمد عبده (5091-9481م):

يعد عبده من أبرز رواد التجديد في الفقه الإسلامي وأحد أهم دعاة الإصلاح والنهضة في العالم العربي، ساهم في إنشاء حركة فكرية تجديدية في أواخر القرن التاسع عشر وأوائل القرن العشرين بهدف التخلص من الجمود الحضاري وإعادة إحياء الأمة الإسلامية، تشارك مع أستاذه جمال الدين الأفغاني نفس الهمم والهدف وأسس معه «صحيفة العروة الوثقى»، وتأثر أغلب من جاء بعده من رواد النهضة من الكواكبي ورشيد رضا وابن باديس وغيرهم كثير.

رُكِّزَ محمد عبده فكره ومشروعه على ضرورة الإصلاح وبخاصة في الشق السياسي، الذي بناه على عدد من المرتكزات، وهي: إصلاح الخلافة لتتفق مع واقع المسلمين والمقصود من وجودها، فلم يكن عبده من مؤيدي زوالها بل من أنصار تجديد شبابها وكان نظره نحوها عقلاني إذ لم يعتبرها شكل الحكم السياسي الشرعي الوحيد بل إن الأمة في سعة من أمرها في البحث عن الشكل المناسب به تحقيق المقاصد، التأكيد على مدنية الدولة في الإسلام وأن الأمة صاحبة السيادة في الاختيار والتولية والعزل والمحاسبة، ويعد من أهم أقواله في هذه الجزئية: «ظهر الإسلام لا روحياً مجرداً، ولا جسدياً جامداً، بل إنسانياً وسطاً، فتوفر له من ملائمة الفطرة البشرية ما لم يتوفر لغيره، ولذلك سمي نفسه دين الفطرة.. ثم لم يكن من أصوله أن يدع ما لقيصر لقيصر، بل كان من شأنه أن يحاسب قيصر على ماله، ويأخذ على يده في عمله» (رضا، 1341هـ)، والدعوة إلى فتح باب الاجتهاد والتجديد وإعمال العقل فيقول: «يجب النظر إلى العقل باعتباره قوة من أفضل القوى الإنسانية بل هي أفضلها على الحقيقة» (عمارة، 8891)، جعل عبده مدار أسس النظام السياسي عنده على ثلاثة عناصر: الحرية في إطار ضوابط الشريعة الإسلامية، والشورى التي من خلالها يفسح المجال للتعبير عن إرادة الأمة، والقانون الذي يكون المعيار الضابط للحقوق والواجبات على الأطراف كافة.

عبد الرحمن الكواكبي (5581-2091م):

يقترب اسم الكواكبي بأحد أشكال القضايا السياسية تعقيداً نظراً لكتابته المعروف حولها، فكتابه «طبائع الاستبداد ومصارع الاستعباد» من أكثر المؤلفات التي لا تزال تُبحث مسائلها ونصوصها إلى يومنا هذا، فقد امتاز بتشخيص يجمع السياسي والديني والاقتصادي والاجتماعي في خط واحد، تفوق الكواكبي بقلمه ومطه في الكتابة الأمر الذي تسبب له في متاعب كثيرة اضطرته إلى الترحال مراراً بين الأقاليم وله مساهمة فاعلة في تأسيس أول جريدة عربية «الشهاب»، أمضى الكواكبي عمره داعياً إلى الإصلاح والتقدم ومقاومة الاستبداد الذي نظر له في زمنه على أنه السبب الرئيسي لتردي حال الأمة.

أما عن فكره السياسي فإنه ارتكز على ضرورة السعي نحو الوحدة الإسلامية وتحقيق التضامن والتكافل، وتأكيد مبدأ الحرية السياسية بالتصدي لظاهرة الاستبداد السياسي لأنها السبب الرئيس في التخلف فيقول: «وحيثُ إني قد تمخّصُ عندي أنَّ أصلَ الداءِ هو الاستبدادُ السياسي ودواؤه دفعه بالشورى الدستورية» (الكواكبي، 0231هـ)، ويقول: «الحرية هي شجرة الخلد وسقيها قطرات من الدم المسفوح... والاستبداد لو كان رجلاً وأراد أن ينتسب، لقال: أنا الشر، وأبي الظلم، وأمي الإساءة، وأخي الغدر، وأختي المسكنة، وعمي الضُرُّ، وخالي الذل، وابني الفقر، وبنتي البطالة، وعشيرتي الجهالة، ووطني الخراب، وأما ديني وشرقي وحياتي فالمال، المال، المال» (عمارة، 4891)، والتفعيل الحقيقي للشورى برد الأمر إلى الأمة وإبراز دورها في مراقبة الحاكم ومحاسبته وأهمية فتح باب الاجتهاد لدوره في مقاومة الاستبداد وتوفير بدائل تغيير سلمية تستطيع تخليص الأمة من شروره.

محمد رشيد رضا (5681-5391م):

من أنجب تلامذة الشيخ محمد عبده، توثقت صلته به بعد أن استقر في مصر والتقى بأستاذه فيها وأسس «مجلة المنار» على نمط مجلة «العروة» لأستاذه، يعتبر رشيد رضا من أبرز رواد التيار السلفي التجديدي المقاصدي في القرن الماضي، كان عالماً موسوعياً مستقلاً شغل نفسه بواقع أمته وأحوالها ونأى بنفسه عن الارتباط بأي تيار أو الدخول في أي معترك سياسي، تمحور فكر رضا السياسي على مدنية الدولة في الإسلام، وفي ظل الواقع الذي عاصره وتبعات سقوط الخلافة رأى أن تعدد الإمامة لا مشكلة فيه فلا مانع من وجود الدولة الوطنية لكن مع العمل على تهيئة المناخ والظروف للوصول إلى الدولة الأممية.

اعتبر رضا أن الإحياء الفقهي للاجتهاد السياسي هو الحل والمخرج الذي يمكن من خلاله استحداث الآليات والنظم المبنية من الإسلام والمواكبة للواقع ومتغيراته، كما ركز كما السابقين على أن السيادة للأمة وأن اختيارها هو الذي يعطي الشرعية السياسية للحاكم وأن الحكم في الإسلام مبني على الشورى والاختيار الحر، والالفت عند رضا ملكته الاجتهادية التي حرص من خلالها على تطوير الفقه السياسي بما يناسب الواقع السياسي فاجتهد في البحث عن صيغة نظام حكم مناسبة لظروف العالم الإسلامي الجديدة وفي الوقت ذاته مستمدة من مبادئ الإسلام وقيمه مقاصده.

يقول رضا: «والإسلام هِدَايَةٌ رُوحِيَّة، وَسِيَّاسَةٌ اجْتِمَاعِيَّة مَدَنِيَّة، أَكْمَلَ اللَّهُ بِهِ دِينَ الْأَنْبِيَاءِ قَامَا الْهِدَايَةُ الدِّينِيَّةُ الْمَحْضَةُ فَقَدْ جَاءَ بِهَا تَامَةً أَصْلًا وَفِرْعًا، وَفَرْضًا وَنَفْلًا، إِذْ مَدَارُهَا عَلَى نُصُوصِ الْوَحْيِ، وَبَيَانَ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهَا بِالْقَوْلِ وَالْفِعْلِ... وَأَمَّا السِّيَّاسَةُ الْجَمَاعِيَّةُ الْمَدَنِيَّةُ فَقَدْ وَضَعَ الْإِسْلَامُ أُسُسَهَا وَقَوَاعِدَهَا، وَشَرَعَ لِلْأُمَّةِ الرَّأْيَ وَالْاجْتِهَادَ فِيهَا، لِأَنَّهَا تَخْتَلِفُ بِاخْتِلَافِ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ وَتَرْتَقِي بارتقاء العُمران وفنون العُرْفَان، وَمَنْ قَوَّاعِدَهُ فِيهَا أَنَّ سُلْطَةَ الْأُمَّةِ لَهَا، وَأَمْرُهَا شُورَى بَيْنَهَا، وَأَنَّ حُكُومَتَهَا ضَرْبٌ مِنَ الْجُمْهُورِيَّةِ، وَخَلِيفَةُ الرَّسُولِ فِيهَا لَا يَمْتَازُ فِي أَحْكَامِهَا عَلَى أَضْعَافِ أَفْرَادِ الرِّعْيَةِ، وَإِنَّمَا هُوَ مَنْفَذٌ لِحُكْمِ الشَّرْعِ وَرَأْيُ الْأُمَّةِ، وَأَنَّهَا حَافِظَةٌ لِلدِّينِ وَمَصَالِحِ الدُّنْيَا، وَجَامِعَةٌ بَيْنَ الْفَضَائِلِ الْأَدْبِيَّةِ، وَالْمَنَافِعِ الْمَادِيَّةِ، وَمُمَهِّدَةٌ لِنَعِيمِ الْأُخُوَّةِ الْإِنْسَانِيَّةِ، بِتَوْحِيدِ مَقُومَاتِ الْأُمَمِ الصُّورِيَّةِ وَالْمَعْنَوِيَّةِ، وَلَمَّا طَرَأَ الضَّعْفُ عَلَى الْمُسْلِمِينَ قَصَرُوا فِي إِقَامَةِ الْقَوَاعِدِ وَالْعَمَلِ بِالْأَصُولِ، وَلَوْ أَقَامُوهَا لَوْضَعُوا لِكُلِّ عَصْرٍ مَا يَلِيْقُ بِهِ مِنَ النِّظَمِ وَالْفُرُوعِ...» (رشيد رضا، 1341هـ).

المبحث الثالث: ملامح الفكر السياسي عند المدرسة المعاصرة

التأريخ للمدرسة المعاصرة التي نعيش في ظلها وبين شخصياتها يختلف فيه الحديث عن المدارس السابقة كونه لا يزال يتسم بنوع من المعاصرة الحية والمتغيرة.

والإحاطة بجميع اتجاهاتها وشخصياتها يطول المقام حوله لذا تعيّن اختيار أبرز الذين قدّموا إضافات هامة في الفكر والمناقشة والأثر، ومن بينهم:

عبد الرزاق السنهوري (1791-5981م):

حمل السنهوري ملامح نظرية سياسية جيدة في عمقها وفريدة في وقتها وحساسة في موضوعها في كتابه «فقه الخلافة»، لتناولها طرح عملي قابل للتطبيق على الواقع، مكوناً من خمس فرضيات، هي: الإسلام يضمن الفصل بين السلطات بطريقة أكثر حضارية من الديمقراطيات الغربية، والإجماع في الشريعة يؤكد على أن السيادة للأمة ما يعطيها عنصر المرونة والتطور، وحدة الأمة لا تعني وحدة الدولة الأمر الذي يعني أنه من الممكن تحقيق وحدة الأمة تحت سقف أي منظمة أو هيئة، الاجتهاد هو السبيل إلى تحقيق إسلامية حقيقية، الشريعة لم تفرض شكلاً معيناً لنظام الحكم وكل نظام يتوفر فيه الخصائص المميزة للخلافة نظام شرعي صحيح لأن الخلافة ليست نظام حكم جامد من حيث شكله لا غنة نظام مرّن شكله يتطور ليتلاءم والظروف الاجتماعية (السنهوري، 0002م).

علال الفاسي (0191-4791م):

عاصر الفاسي فترة الاستعمار الغربي للعالم الإسلامي وبرز نشاطه الطلابي والمدني ضد الأخير منذ وقت مبكر، وعاش أحوال الأمة من شرقها إلى غربها وتنقل طوعاً في بلاده المغرب وقسراً في منفاه بين عواصم عربية مختلفة، وتكوّن لديه فكر سياسي تجلّى في ثانيا كتبه وضح عباراته فيقول: «إن الإسلام حركة ولذا يجب أن نواصل السير دائماً إلى الأمام لا أن نقطع الصلة بالماضي ونحاول استئناف سير جديد... وبما أن الإسلام حركة فيجب أن نتطور في فهم معانيه والاهتداء لمغازيه...ولكن علينا أن نجدد آلة السير ونتخذ من وسائل العصر ما يقينا من الوقوع في تلك الآفات...» (الفاسي، 2591).

أمّا عن الأساس الجديد الذي عثر عليه الفاسي أن واقع العالم الإسلامي يعاني من فراغ تنظيري حقيقي؛ الأمر الذي يوحي بخطورة الحال إذا ما استمر على هذا النحو، يقول: «وأول هذه المواطن في نظرنا هو ما يرجع لتكوين النظرية، وأعني به ما يتعلق بخلق برنامج مفصل للنظام السياسي والاقتصادي الذي يجب أن يكون عليه...لأننا نعتقد ان العمل للاستقلال ليس إلا وسيلة لتحقيق أهدافنا العظيمة في إصلاح حال الأمة وسعادتها» (الفاسي، 8491).

محمد ضياء الرئيس (2191-7791م):

طرح الرئيس في كتابه الذي أسماه «النظريات السياسية الإسلامية» تساؤلات عديدة، تشير إلى إمكانية القدرة على صياغة نظرية سياسية إسلامية كون مفردات هذه النظرية منثورة في مختلف العلوم الشرعية، الأمر الذي يطرح السؤال الجوهرى أين الفكر الإسلامي أمام هذا الإنتاج الإنساني العام، يشدّد الرئيس على ضرورة وجود نظرية وضرورة العمل على إيجاد صياغة علمية رصينة لها، يقول في هذا الصدد: «وما يدفعنا لهذا البحث أن صياغة نظرية سياسية إسلامية ليس ضرباً من الخيال» (الرئيس، 0691).

جهود الرئيس كانت منصبة على جمع متفرقات هذه النظرية السياسية من العلوم المختلفة والعمل على تبويبها ليسهل الاستفادة منها مع العمل على تقريب المصطلحات لتواكب التطورات المعاصرة للخروج بمشروع نظرية علمية منبثقة من تعاليم الإسلام وملبية لاحتياجات المجتمعات الإسلامية.

حامد ربيع (4291-9891م):

شكّلت مدرسة القاهرة التي برزت في مشروع تفسير الخبرة الإسلامية كنموذج تاريخي للتحليل السياسي للتراث الإنساني بشكل عام والتراث الإسلامي بشكل خاص رؤية فكرية لافتة في إعادة بناء علم السياسة من منظور إسلامي يبرز «حضارية التراث السياسي الإسلامي»، فقد بدأ الدكتور ربيع بدراسة النماذج السياسية الخمسة المعروفة وأكد على أن النموذج الإسلامي له خصائص فريدة تميز بها، ومنها: علاقة المباشرة التي لا تعرف الوسيط بين الحاكم والمحكوم والتي تقف على المسافة نفسها بين الطرفين دون تمييز، إضافة إلى أن العلاقة السياسية التزام قيمي نابع من الدين فهي علاقة تابعة لتعاليم الكتاب والسنة ومبادئها، وعلاقة مطلقة لا تعرف التمييز ولا التنوع الطبقي والتمييز بين الحاكم والمحكوم تمييز وظيفي غير مرتبط بانتماء أو وراثة، وأنها علاقة ميّزتها البساطة بعيداً عن المثالية اليونانية والطبقية الرومانية والكاثوليكية وفردانية الدولة القومية، والعدالة فيها مركزية كونها جوهر نظام القيم السياسي الإسلامي الذي يحكم سلوك المواطن وسلوك الدولة في التعامل مع المسلم ومع غير المسلم ومبدأ الكرامة الفردية التعبير الحقيقي لحماية الحريات الشخصية (ربيع، 7002).

طه عبد الرحمن (4491-...):

«فيلسوف الأخلاق» و«فقيه الفلسفة» من ألقاب التي تطلق على الدكتور طه عبد الرحمن، عكف على دراسة الحال السياسي للأمة لكن من زاوية الفلسفة والأخلاق وأشار بتعبيره «انسداد العقل وانقباض الأخلاق» إلى أن معضلة الأمة تمكّن فيها في إشارة إلى أهمية البعد الأخلاقي ومركزيته في أي محاولة للنهوض والتغيير، وحملت مؤلفاته بعناوينها المختلفة مثل: روح الحداثة، روح الدين، المفاهيم الأخلاقية بين الائتمانية والعلمانية، وفقه الفلسفة وغيرها فكرة مشروع المرتكز على نقد الحداثة الغربية وفهم الفلسفة الإسلامية في بعدها الأخلاقي بالذات، ولعل أهم القضايا التي تناولها «التشويش المفهومي» الذي شاب

المصطلحات المتعلقة بالدين والسياسة والدولة عند «الدينيين» حسب تعبيره، ويقول أن أسبابها: «أحدها أن الدياني يتوزع فكره تراث غني وتحديث فقير، إذ تجده يستعمل المفهوم الواحد تارة بمعناه التراثي وتارة بمعناه الحديث... والثاني أن الدياني لا يتمكن من أدوات البناء المنطقي والنظري تمكن العلماني منها... والثالث أن الدياني لئن كان واثقاً من عقيدته فليس دائماً واثقاً من قدرته... والرابع أن الدياني يلاقي من أشكال الحرب لاختياراته العقدية في الداخل والخارج ما لا يلاقيه العلماني فيضطر إلى التقيّة جامعاً بين القديم والحديث جمعاً مشوّهاً يضُرُّ باختياراته أكثر مما يجمعها» (عبد الرحمن، 2102).

فيما يتعلق بالتيارات الفكرية الإسلامية الحديثة، ينتهج البعض في تصنيفها وفقاً لتوجهاتها الفكرية والفقهية نحو ثلاثة، هي (الزميع، 8102):

1. التيار التقليدي الحرفي: التيار الذي يتمسك بحرفيات الفكر والفقه التراثي بشكل انتقائي مع إهمال للمنهجية التي نتج من خلالها هذا الفقه في محاولة لصب الحاضر في قوالب الماضي دون البدء في محاولات لاجتهاد جديد تلبّي احتياجات الواقع ومتغيّراته، ومن أبرز الحركات الممثلة له: السلفية التقليدية المعاصرة ومن أبرز مشايخها: الشيخ عبد العزيز بن باز، والشيخ محمد العثيمين وغيرهم من المتأثرين بالتراث السلفي القديم، والسلفية الوهابية التي أسسها الشيخ محمد بن عبد الوهاب، والسلفية الجهادية التي تتبنى الجهاد والعمل المسلح وسيلة إلى التغيير السياسي بإسقاط الأنظمة القائمة وفرض أنظمة تطبّق الشريعة الإسلامية فتؤمن بدور النخبة المختارة من رجالها في التغيير في مقابل صفرية المجتمع في المقدرة والتأثير، ومن الأمثلة عليها: جماعة جهيمان العتيبي والسلفية الجهادية في مصر.
2. تيار الاجتهاد التقليدي: التيار الذي بدأت بواكير نشأته من بيئة فكر النهضة والتجديد ونظّر له رؤاد النهضة الأوائل غير أنه انكفأ إلى التقليد بعد ذلك ولم يتطوّر نحو مراعاة المتغيرات المستجدة، ومن أقرب الأمثلة عليه: جماعة الإخوان المسلمين التي تأثرت في بداياتها بفكر النهضة وأصحابه كما في تواصل مؤسسها حسن البنا مع رشيد رضا وغيره لكنها مع الوقت ابتعدت عن هذا الفكر وصولاً إلى الحال الراهن مع الأخذ بالاعتبار المسار الزمني الطويل الذي قطعته الحركة منذ التأسيس حتى اليوم ومجرباته وأحداثه، وحزب التحرير الذي يعد تيار سياسي إسلامي يتبع المنهج التراثي السلفي فقهياً ويتخذ من العمل السياسي والفكري والدعوي سبيلاً لعمله رافضاً دعاوى التغيير بالقوة في المرحلة الحالية.
3. التيار المقاصدي: التيار الذي يؤمن بضرورة الاجتهاد والتجديد بشكل متواصل، وبضرورة الربط بين الأحكام الفقهية والمقاصد الشرعية مولياً أهمية لمنهجية الاجتهاد «التفسير المرتبط بالمتغير الزمني والجغرافي لفهم نصوص القرآن والحديث النبوي» وعضويته بالمقاصد، ويعبر عنه بالمدرسة الاجتهادية المقاصدية لكنها لا تمثل تياراً معيّن بل تجسد في مجموعة من المفكرين والمُعتنّين في فقه المقاصد، منهم: محمد سليم العوا، طارق البشري، محمد عمارة، فهمي هويدي، عبد الله الحامد، أحمد الريسوني، سلمان العودة، عبد الفتاح مورو، وراشد الغنوشي.

المبحث الرابع: أثر الدولة القطرية الحديثة على إنتاج الفكر السياسي الإسلامي:

شكل ظهور «الدولة الحديثة» علامة فارقة في التاريخ السياسي المعاصر ليس في الغرب فحسب بل في العالم الإسلامي كذلك، والذي رافق ظهورها فترة الاستعمار الغربي (الكولونيالي) على البلاد العربية ما ألقى بظلاله على عالم الأفكار والممارسة من ناحية التنظير في الفكر السياسي الإسلامي، فدخلت مصطلحات سياسية جديدة في القاموس السياسي ومن أهمها: «الدولة القومية» و«الدولة الوطنية» و«الدولة المدنية» و«الدولة الحديثة» مع اختلاف المقصودات منها حسب السياقات المستخدمة فيها، ومنها: «المواطنة» و«الدستور» و«التعددية» و«المعارضة» وغيرها ممّا استجد وتسَلَّل من المفردات الأجنبية، والمهم في الأمر أنّها أثّرت في البيئة الفكرية السياسية العامة والإسلامية فظهرت «القومية» على سبيل المثال كتيار سياسي سَنَدَ نفسها إلى القومية العربية على أنها الأساس الجامع للهوية، ومثله ما ظهر على يد تيار «جمعية الاتحاد والترقي» في تركيا في عشرينات القرن الماضي الذي أعلى العنصر التركي على غيره ونادى بأفضليته، وفي المقابل في ظل هذا الظرف أطلّت أطراف أخرى من الشخصيات بأفكار مختلفة بعضها نادى بالاشتراكية وبعضها نادى بالرأسمالية وبعضها نادى بضرورة فض الاشتباك القائم بين القومية والحداثة والإسلام أمثال: ساطع الحصري في كتابه «البلاد العربية والدولة العثمانية» وعصمت سيف الدولة في كتابه «عن العروبة والإسلام»، وتولّد عن هذه الأحوال أن خرجت من رحم هذه الطروحات تيارات وأفكار وحركات سياسية ديناميكية وراديكالية عديدة متنوعة (عباس، 7102)

فرض واقع الدولة الحديثة نفسه على العالم الإسلامي بقوة وبشكل لا يسمح للآخر بمواجهته ومعارضته، فالأمة لسان حالها ينطق برغبتها في نظام من قيمها ومرجعيتها وتاريخها والواقع الذي وجدت نفسها فيه بين ليلة وضحاها نظام غربي غريب عنها هجين لا ينتمي إليها ولا تنتمي إليه، مما دفع بالأفراد والمجتمعات نحو ظواهر مختلفة إذ ثارت في بعض الأحيان «الطائفيات» واشتعلت ذروتها، وفي أحيان أخرى برزت ظاهرة «الإسلاموفوبيا» خاصة في الأوساط الإسلامية المقيمة في الغرب، وفي المنطقة العربية وتحديداً في المناطق المسماة بين قوسين «الشرق الأوسط» برز مصطلح «الإسلام السياسي» الذي ما يزال حتى اليوم محط النقاش والنقد والتقييم، يقول الدكتور سيف الدين عبد الفتاح في هذا الصدد: «إن الدولة القومية في الغرب كانت جامعة بينما هي في العالم الإسلامي نتاج تفكيك كيانات أكبر، فخلقت ميراً من المشاكل... وإن مفهوم الدولة القومية جامع في الخبرة الأوروبية مفكك في عالم المسلمين عبر علاقات غير متكافئة تصب في عافية الذات... هذا ناهيك عن صعوبة توصيف واقعنا اليوم من خلال المفاهيم الفقهية، ولهذا السبب صادف عالم المسلمين أزمات انتهت إلى تحالفات عجيبة، كما حدث في حرب الخليج الأولى، والحرب العراقية الإيرانية، وحرب الخليج الثانية، وغزو الكويت، مع فوضى فكرية تسرّبت بغطاء ديني، فشكّلت ما

يستحق تسميته «الفتنة الفكرية والدينية» التي استُخدم فيها الدين وسلاح الفتاوى من كل الفرقاء، ومن ثم فإن مفهوم الدولة القومية، كما يمارسه المسلمون، يشكل مساراً تهميشياً لمفهوم الوحدة، وكانت معظم تأثيراته سلبية على مفهوم الأمة» (القمني، 7102).

الخاتمة والتوصيات

تؤكد الدراسة أن النظرية السياسية في الإسلام ليست نموذجاً جامداً بل إطاراً ديناميكياً حيوياً قادراً على الجمع بين ثوابت الشريعة ومتطلبات الواقع والمستجدات المعاصرة، وعند القراءة البحثية في هذا الموضوع منذ التاريخ الأول يظهر أن العلماء المتقدمين انتهجوا مداخل مختلفة في التأليف السياسي، فمنهم من تحدث بفلسفة السياسة وتوصيفاتها مثل الفارابي، ومنهم من بحث فقه السياسة وأحكامها مثل الماوردي والفراء والجويني وابن تيمية، ومنهم من كتب عن السياسة في أبواب العقائد مبيّناً الظروف والدواعي التي حكمت هذا المدخل كالغزالي، ومنهم من تحدث عن الخُلُق السياسي فكانت الآداب السلطانية ونصائح الملوك ومرابا الأمراء، ومنهم من اتجه إلى فهم السياسة من خلال التاريخ مثل الطبري في مؤلفه تاريخ الرسل والملوك، ومنهم من أبدع في مدخل جديد لم يسبقه إليه أحد مثل ابن خلدون في مقدمته التي قدّمت النموذج العمراني، وجميع هذه المناهج تشير إلى المعالم العامة للتنظير السياسي الإسلامي في بداياته وعبر مراحل تاريخية مختلفة.

ومما يلفت الانتباه أن التنظير السياسي في القرون الأخيرة مرّ بمراحل متنوعة ومتسارعة ومتعددة الاتجاهات، فالمدرسة الإصلاحية التي برزت في أواخر العهد العثماني أولت التركيز على التحديات المعيقة لنهوض الأمة وربطتها بالمجالات الأخرى بعضهم قدّم رؤيته بعد النظر في التجربة الغربية التي كانت في أوجها وطرحها مفاهيم الديمقراطية، مثل: رفاة الطهطاوي، وبعضهم قدّمها بعد التحليل الشامل لواقع المجتمعات الإسلامية، مثل: الكواكبي الذي خلص إلى أن أصل الداء الاستبداد السياسي، وبعضهم رأى أن الإصلاح والتجديد ضرورة دينية سياسية اجتماعية يتوجب الشروع بها قبل فوات الوقت، مثل: محمد عبده ومحمد رشيد رضا، والذي يتضح من عرض خلاصات هذه المدرسة كيفية التفاعل بين الأصول والوقائع الجارية مما يؤكد عنصر الديناميكية المتواصل في المسار السياسي الإسلامي.

أما المدرسة المعاصرة، فقد قدّمت طروحات من جوانب أكثر تخصصية، فالسهنوري قدّم أطروحة فقهية قانونية لا سيّما في موضوع الخلافة، والفاسي قدّم رؤية مقاصدية واقعية، والضياء الرئيس اتخذ منحنى العلوم النظرية بعنوان كتابه «النظريات السياسية الإسلامية»، وحامد ربيع قدّم رؤية المشروع الحضاري، وطه عبد الرحمن قدّم أطروحة النقد للحداثة وفلسفة الأخلاق في السياسة الإسلامية، فضلاً عن أن الواقع المعاصر تزامن فيه مسارين، الأول: المسار الفكري الذي قدّمه ثلة من المفكرين والعلماء السالف ذكرهم، الثاني: مسار التيارات الحركية المتعددة الأقطاب المتنوعة الاتجاهات، ومن أمثلتهم: التيار التقليدي الحرفي، تيار الاجتهاد التقليدي، والتيار المقاصدي وما يتفرع عنهم من حركات وجماعات وأيدولوجيات.

ويتضح في المبحث الأخير الدور الذي لعبته الدولة الحديثة في الفكر السياسي الإسلامي، خاصة على صعيد التغيّرات الفكرية والاجتماعية والنظرية، ويمكن القول إن التحول السياسي في العالم الإسلامي نحو الدولة الحديثة يعد من أشد التحديات التي واجهها الفكر الإسلامي التي فرضت عليه حمولة أعباء لم يستطع التحلّل منها، ولا يزال يعاني من أثقالها ويبحث عن محاولات نظرية وعملية للخروج من مأزقها، مما يدفع بالضرورة نحو إدراك الحاجة الماسة إلى صياغة نظرية سياسية إسلامية معاصرة تستند إلى المقاصد الشرعية، وتحقق القيم الإسلامية في الحرية والعدالة والمشاركة المجتمعية.

التوصيات:

1. تفعيل القراءة النقدية ضرورة لإعادة قراءة تراث المدرسة الكلاسيكية قراءة سليمة تمكّن من استخلاص الدروس والعبر، وتفصل بين الثوابت والمتغيّرات.
2. أهمية الاستفادة من المقاصدية، إذ يمكن للبعد المقاصدي الذي برز عند مفكري هذه المدرسة (كالغزالي وابن تيمية) أن يشكل مدخلاً لتجديد الفكر السياسي الإسلامي المعاصر.
3. أهمية إجراء الدراسات الاستقرائية الموسّعة حال أي دراسة لأية مدرسة في الفكر السياسي الإسلامي؛ إذ أنها تساعد في اكتمال الصورة العلمية حول الفترة الزمنية والواقع التاريخي والجغرافي لها، مما يساهم في تحديد نقاط الالتقاء والافتراق خاصة في الدراسات التي تتناول مختلف التيارات والمدارس.
4. دعم البحث النقدي والتحليلي في الفكر السياسي الإسلامي، ودراسة التجارب العملية في الدول الإسلامية، والعمل على صياغة نماذج سياسية تراعي الواقع المعاصر دون التفريط بالثوابت الشرعية.

قائمة المراجع:

- القرآن الكريم.
- ابن حزم (1341هـ)، أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي. الفصل في الملل والأهواء والنحل، مكتبة الخانجي.
- ابن تيمية (1341هـ)، أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام الحراني. الحسبة في الإسلام، دار الكتب العلمية. دار الكتب العلمية.
- ابن تيمية (9102)، أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام الحراني. السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية، دار عطاءات العلم.
- ابن عبد البر (4991)، أبو عمر يوسف بن عبد البر. جامع بيان العلم وفضله، دار ابن الجوزي.
- ابن خلدون (1891)، أبو زيد عبد الرحمن بن محمد. مقدمة ابن خلدون، دار الفكر.
- ابن المقفع (1341هـ)، عبد الله بن المقفع. الأدب الصغير والأدب الكبير، دار صادر.
- الجاحظ (4191)، عمرو بن بحر بن محبوب الكناي. التاج في أخلاق الملوك، المطبعة الأميرية.
- الجويني (1041هـ)، أبو المعالي عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد. غياث الأمم في التياث الظلم، مكتبة إمام الحرمين.
- التونسي (2102)، خير الدين. أقوم المسالك في معرفة أحوال الممالك، دار الكتاب المصري.
- الفارابي (8991)، أبو نصر محمد بن محمد بن طرخان. السياسة المدنية. المطبعة الكاثوليكية.
- الفاسي (2591)، علال. النقد الذاتي. المطبعة العالمية.
- الفاسي (8491)، علال. الحركات الاستقلالية في المغرب العربي. طنجة.
- القمني (7102)، سيد. المتأسلمون والوطن. هندواي.
- أبو يعلى (0002)، محمد بن الحسين بن محمد بن خلف ابن الفراء. الأحكام السلطانية، دار الكتب العلمية.
- الغزالي (4002)، أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي. الاقتصاد في الاعتقاد، دار الكتب العلمية.
- الماوردي (9891)، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد. الأحكام السلطانية والولايات الدينية. مكتبة دار ابن قتيبة.
- الأمدى (1791)، أبو الحسن علي بن أبي علي بن محمد. غاية المرام في علم الكلام. المجلس الأعلى للشئون الإسلامية القاهرة.
- الشهرستاني (1341هـ)، أبو الفتح محمد بن عبد الكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني. الملل والنحل، مؤسسة الحلبي.
- الشيزري (1341هـ)، عبد الرحمن بن نصر بن عبد الله العدوي. المنهج المسلوك في سياسة الملوك، مكتبة المنار.
- الطبري (7691)، أبو جعفر محمد بن جرير. تاريخ الرسل والملوك. دار المعارف.
- الطرطوشي (2781)، أبو بكر محمد بن محمد ابن الوليد الفهري. سراج الملوك، المطبوعات العربية.
- الكواكبي (0231هـ)، عبد الرحمن بن احمد بن مسعود. طبائع الاستبداد ومصارع الاستبعاد. المطبعة العصرية.
- بطاش كبرى زاده (5891)، أحمد بن مصطفى. مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم. دار الكتب العلمية.
- ربيع (7002)، حامد عبد الله. مدخل في دراسة التراث السياسي الإسلامي. مكتبة الشروق الدولية.
- رضا (1341)، محمد رشيد. مجلة المنار. المكتبة الشاملة.
- رضا (1341)، محمد رشيد. الخلافة. الزهراء للإعلام العربي.
- الزميع (8102)، علي فهد. في النظرية السياسية الإسلامية، دار نهوض للدراسات والنشر.
- عباس (7102)، رؤوف. تطور الفكر العربي الحديث. مؤسسة هندواي.
- عبد الرحمن (2102)، طه. روح الدين من ضيق العلمانية على سعة الائتمانية، المركز الثقافي العربي.
- عمارة (4891)، محمد. رفاة الطهطاوي رائد التنوير في العصر الحديث. دار الشروق.
- عمارة (8891)، محمد. جمال الدين الأفغاني موقظ الشرق وفيلسوف الإسلام. دار الشروق.
- عمارة (8891)، محمد. الإمام محمد عبده مجدد الدنيا بتجديد الدين. دار الشروق.
- عمارة (4891)، محمد. عبد الرحمن الكواكبي شهيد الحرية ومجدد الإسلام. دار الشروق.
- السنهوري (0002م)، عبد الرزاق. فقه الخلافة. مؤسسة الرسالة.
- الرئيس (0691)، محمد ضياء. النظريات السياسية الإسلامية. مكتبة الأنجلو المصرية.
- نظام الملك (7041هـ)، أبو علي الحسن بن علي بن إسحاق الطوسي. سير الملوك (سياست نامه)، دار الثقافة.
- يحيى القرشي (4831)، أبو زكريا يحيى بن آدم بن سليمان القرشي. الخراج، المطبعة السلفية.
- أبو يوسف (1341هـ)، يعقوب بن إبراهيم بن حبيب بن سعد بن حبة الأنصاري. الخراج، المكتبة الأزهرية للتراث.

تقسيمات الجغرافيا السياسية لفلسطين وانعكاساتها على الهوية وحرية التنقل

Mariam N. A. IDREES¹
Ali Issam Ahmed SALIM²

الملخص

شهدت فلسطين خلال القرن العشرين وما بعده تحولات جيوسياسية كبرى أدت إلى تقسيمها إلى أربعة أقسام رئيسية: أراضي ٨٤٩١، القدس الشرقية، الضفة الغربية، وقطاع غزة. لم يكن هذا التقسيم مجرد إعادة لترسيم الحدود، بل أداة استراتيجية استُخدمت لتفتيت الأرض والهوية الفلسطينية ومنع قيام كيان سيادي موحد. يعيش فلسطينيو الداخل ٨٤٩١ كمواطنين إسرائيليين يحملون جوازات وهوية إسرائيلية تتيح لهم حرية نسبية في التنقل، لكنهم يواجهون تمييزاً ممنهجاً في مجالات السكن والعمل والتعليم (سوريك، ٩٠٠٢). أما سكان القدس الشرقية فيحملون الهوية الزرقاء التي تمنحهم إقامة دائمة، غالباً إلى جانب جوازات أردنية مؤقتة، إلا أن هذه الإقامة مهددة دائماً بالسحب عند الغياب، في ظل تصاعد سياسات التهويد (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٢٠٢). في الضفة الغربية، يعتمد السكان على هويات وجوازات سفر فلسطينية بلا سيادة، وتقيّد حركتهم مئات الحواجز العسكرية، بينما يقتصر سفرهم الخارجي على معبر الأردن. أما قطاع غزة، فيخضع منذ ٧٠٠٢ لحصار مشدد تفاقم بعد حرب ٢٠٠٢، ما أدى إلى إغلاق المخابر لفترات طويلة وزيادة عزلة السكان ومنع وصولهم إلى الضفة أو القدس (فلح، ٦٩٩١). أنتجت هذه الوقائع أربع منظومات قانونية متباينة عمّقت الانقسام داخل الهوية الوطنية وفرضت قيوداً صارمة على حرية التنقل. ويُعد تجاوز هذه التباينات شرطاً أساسياً لأي مسار يسعى إلى تحقيق العدالة، وإنهاء السياسات التمييزية، وإعادة توحيد الشعب الفلسطيني على أرضه.

الكلمات المفتاحية: التقسيمات الأربعة، أراضي ١٩٤٨، القدس الشرقية، الضفة الغربية، قطاع غزة، الهوية الفلسطينية، حرية التنقل، السياسات التمييزية، الحصار الإسرائيلي، الانقسام القانوني.

١. المقدمة

تُعد القضية الفلسطينية واحدة من أبرز القضايا السياسية والإنسانية في العصر الحديث، إذ شهدت فلسطين منذ أوائل القرن العشرين مشروعاً صهيونياً يسعى إلى إقامة دولة على أراضي الفلسطينيين من خلال سياسات استعمارية واستيطانية ممنهجة. بدأت هذه السياسات بمصادرة الأراضي، وتوطين المستوطنين، وتهجير السكان الأصليين، وصولاً إلى فرض الحواجز والجدار العازل الذي يقيد حرية التنقل ويؤثر على حياة الفلسطينيين اليومية (بابه، ٢٠٠٦). تكمن أهمية هذا البحث في الكشف عن الانتهاكات الإسرائيلية الممنهجة ضد الشعب الفلسطيني، وتحليل تأثيرها على هويته الوطنية والاجتماعية. كما يسعى البحث إلى دراسة انعكاسات هذه السياسات على النسيج الاجتماعي، الشعور بالأمان والانتماء، وعلى الثقافة الفلسطينية ككل.

تتمحور إشكالية الدراسة حول السؤال الرئيس كيف أثرت السياسات الاستعمارية الإسرائيلية على الهوية الفلسطينية والتنقل بين المناطق المختلفة؟ مع التركيز على سياسات التهجير، تقسيم الأرض، الحواجز والجدار، والحصار الجماعي على غزة، بالإضافة إلى استكشاف المقاومة كوسيلة للحفاظ على الهوية الوطنية (فلح، ١٩٩٦).

إلى جانب ذلك، فإن فهم طبيعة السياسات الإسرائيلية لا يمكن أن يتم بمعزل عن السياق الدولي الذي يوفر لها الغطاء السياسي والدعم الاقتصادي والعسكري. فالمجتمع الدولي، رغم صدور عشرات القرارات الأممية التي تدين الاحتلال، لم يتخذ خطوات فعالة لوقف التوسع الاستيطاني أو لإنهاء الحصار المفروض على الفلسطينيين. وهذا الصمت الدولي ساهم في تعزيز الشعور بعدم العدالة، ودفع الفلسطينيين إلى البحث عن سبل بديلة لحماية هويتهم، سواء عبر المقاومة الشعبية أو عبر الحفاظ على الذاكرة الجماعية من خلال التعليم والثقافة والفن (فلح، ١٩٩٦).

كما أن مسألة الهوية الفلسطينية أصبحت أكثر تعقيداً في ظل محاولات الاحتلال فرض روايته التاريخية على الأرض، من خلال تغيير الأسماء العربية للمدن والقرى، وطمس المعالم الثقافية والإسلامية والمسيحية. ومن هنا تأتي أهمية البحث في توثيق الذاكرة الفلسطينية وإعادة الاعتبار للتاريخ الحقيقي للشعب الفلسطيني الذي ما زال متمسكاً بأرضه رغم كل محاولات الإقصاء والتجزئة (مجلس حقوق الإنسان، ٢٠٢١).

٢. الدراسات السابقة

أشارت العديد من الدراسات إلى التأثير العميق للسياسات الإسرائيلية على الهوية الوطنية الفلسطينية، إذ تتعرض هذه الهوية لضغوط مستمرة نتيجة التهجير القسري، والحصار المفروض على قطاع غزة كما توضحه تحليلات الباحثة (سارة روي) التي درست آثاره الاقتصادية والاجتماعية بصورة معمقة (فرسخ، ٢٠٠٥).

إضافةً إلى القيود المشددة على حرية التنقل. وتُظهر تقارير الأمم المتحدة، إلى جانب دراسات الباحث (غازي فلاح) في الجغرافيا السياسية، أن الحواجز العسكرية والجدار العازل لا تعيق التنقل بين المدن والقرى فحسب، بل تؤثر كذلك على التعليم والرعاية الصحية وفرص العمل، فضلاً عن دورها في تفريق العائلات وتعميق تفكك الروابط الاجتماعية (حاس، ٢٠٠٢). وتشكّل هذه السياسات بنية ممنهجة لا تقتصر على تقييد الحركة المادية، بل تمتد إلى تفكيك النسيج الاجتماعي والثقافي الفلسطيني وإضعاف شعور الأفراد بالانتماء داخل وطنهم.

كما تُظهر أعمال (سارة روي)، إلى جانب تحليلات الباحثة (ليلي أبو لغد)، أن الحصار المفروض على قطاع غزة أدى إلى تدهور واسع في البنية الاقتصادية والاجتماعية، وهو ما انعكس سلباً على قدرة الفلسطينيين على حماية ثقافتهم وصون هويتهم الوطنية. وتشير أبحاث الباحث (نور مصالحة) والباحث (غازي فلاح) إلى أن السيطرة المكانية تُستخدم كأداة سياسية لإعادة هندسة الفضاء الفلسطيني وفرض تبعية اقتصادية ممنهجة (كارمي، ٢٠١١)، الأمر الذي يعيق بناء مجتمع مدني مستقل ويحدّ من قدرة الفلسطينيين على المشاركة الفاعلة في الحياة العامة.

الإطار التحليلي:

يمكن القول إن الاستعمار الاستيطاني والسياسات الإسرائيلية الممارسة منذ أكثر من مئة عام أثرت على كل أبعاد الحياة الفلسطينية: الأرض، الإنسان، والهوية. تظهر الدراسات السابقة أن هذه السياسات تهدف إلى تفتيت النسيج الاجتماعي، تقييد التنقل، وخلق انقسام جغرافي وسياسي بين الفلسطينيين، وهو ما يجعل من فهم هذه السياسات خطوة أساسية لتحليل انعكاساتها على الهوية الوطنية والمقاومة الفلسطينية.

إن التحليل النظري لظاهرة الاستعمار الاستيطاني في فلسطين يستدعي فهم العلاقة بين المكان والهوية، حيث إن السيطرة على الجغرافيا تُترجم تلقائياً إلى سيطرة على الوعي والذاكرة. فالمكان في الوجدان الفلسطيني ليس مجرد مساحة جغرافية، بل هو جزء من الوجود والذاكرة الجمعية التي تربط الإنسان بأرضه وتاريخه. ولهذا، فإن السياسات الإسرائيلية القائمة على المصادرة والتقسيم والتجريف ليست مجرد إجراءات أمنية أو سياسية، بل هي فعل استعماري يستهدف نزع الفلسطيني من جذوره الرمزية والروحية (خالدي، ٢٠١٠).

وتؤكد الدراسات الحديثة، ومنها أعمال الباحث (باتريك وولف)، أن الاستعمار الاستيطاني يختلف عن غيره من الأنماط الاستعمارية التقليدية؛ فهو لا يسعى فقط إلى استغلال السكان الأصليين (مجلس حقوق الإنسان، ٢٠٢١)، بل يهدف إلى إزاحتهم بالكامل وإحلال مجتمع جديد مكانهم. وهذا المفهوم ينطبق بوضوح على الحالة الفلسطينية، حيث تعمل إسرائيل على إعادة تشكيل الفضاء العام على أسس أيديولوجية تقوم على الإقصاء، من خلال بناء مجتمع بديل وإعادة تنظيم الأرض بما يخدم مشروعها الاستيطاني.

كما أظهرت دراسات فلسطينية وعربية أن الجدار العازل يمثل أحد أبرز تجليات السيطرة المكانية الإسرائيلية؛ إذ لم يقتصر دوره على عزل الفلسطينيين عن بعضهم البعض، بل أسهم أيضاً في إعادة رسم الجغرافيا السياسية بما يخدم المشروع الاستيطاني طويل الأمد. وتشير أبحاث عدد من الباحثين، ومنهم الباحث (غازي فلاح) في دراساته المتعلقة بالجغرافيا السياسية، والباحث (نور مصالحة) في أبحاثه حول سياسات الاقتلاع وإعادة هندسة المكان، إلى أن الجدار والجغرافيا يشكّلان أداتين متكاملتين لتفكيك الهوية الوطنية وتقويض التواصل الاجتماعي بين الفلسطينيين داخل الوطن وخارجه.

٣. السياسات الإسرائيلية تجاه الأرض والإنسان

٣,١ سياسة التهجير القسري ومصادرة الأراضي:

اعتمدت إسرائيل منذ تأسيسها على سياسات التهجير القسري ومصادرة الأراضي الفلسطينية بهدف توسيع المستوطنات وتعزيز وجودها الاستيطاني. ففي عام ١٩٤٨، وخلال النكبة، أُجبر أكثر من سبعمئة ألف فلسطيني على مغادرة منازلهم، ومُنعوا من العودة في ظل قوانين تمييزية تتيح للمستوطنين اليهود حق العودة (بابه، ٢٠٠٦). ولا تزال هذه السياسات مستمرة حتى اليوم من خلال مصادرة مساحات واسعة من أراضي الضفة الغربية وفرض قيود مشددة على البناء الفلسطيني، ما يقلّص المساحة المتاحة للسكان الأصليين ويعمّق تبعيتهم الاقتصادية لإسرائيل.

٣,٢ سياسة التقسيم الجغرافي إلى مناطق:

تنقسم فلسطين اليوم إلى أربع مناطق رئيسية: فلسطين الداخل عام ٨٤٩١، القدس، الضفة الغربية، وقطاع غزة، حيث يميّز كل منها بوضع قانوني وسياسي مختلف. في الضفة الغربية، قُسمت الأراضي إلى مناطق (A, B, C) وفق اتفاق أوسلو، وتخضع المنطقة C بشكل كامل للسيطرة الإسرائيلية، مما يحد من قدرة الفلسطينيين على البناء والتوسع العمراني (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٢٠٢). أما القدس الشرقية، فتواجه عمليات تهجير ممنهجة للسكان الفلسطينيين بالتوازي مع توسع الاستيطان، في حين يعاني قطاع غزة من حصار مشدد يجعل الحركة والتنقل شبه مستحيل ويؤدي إلى عزل السكان عن بقية الأراضي الفلسطينية.

٣,٣ سياسة الحواجز والجدار العازل:

تم بناء الجدار العازل والحواجز العسكرية تحت مبررات أمنية وفق الرواية الإسرائيلية، غير أن تقارير دولية أكدت أن هذه السياسات تُستخدم عملياً كأدوات للفصل العنصري (حاس، ٢٠٠٢)، إذ تقيّد حرية التنقل وتعيق الوصول إلى الخدمات الأساسية، خاصة الصحية والتعليمية. كما تُجبر العديد من العائلات الفلسطينية في الضفة الغربية على قطع مسافات طويلة لتجاوز الحواجز، ما يعقّد تفاصيل حياتهم اليومية، ويضعف الروابط الاجتماعية، ويزيد من عزلة المجتمعات المحلية.

٣,٤ سياسة الحصار الجماعي على قطاع غزة:

منذ عام ٢٠٠٧، تفرض إسرائيل حصاراً مشدداً على قطاع غزة يشمل تقييد دخول المواد الأساسية وحرية التنقل وتبادل البضائع التجارية، ما أدى إلى تدهور واسع في مختلف جوانب الحياة اليومية. وتشير الدراسات إلى أن هذا الحصار تسبب في انهيار قطاعات اقتصادية حيوية (فلح، ١٩٩٦)، وارتفاع كبير في معدلات البطالة، وانخفاض ملحوظ في جودة الخدمات الصحية والتعليمية. هذه الظروف خلقت واقعاً خانقاً أثر بشكل مباشر على البنية الاجتماعية والثقافية لسكان القطاع، وأضعف قدرتهم على الحفاظ على هويتهم الوطنية وتطوير مؤسساتهم المدنية.

إن سياسة التهجير القسري ومصادرة الأراضي لم تكن حدثاً عرضياً في التاريخ الفلسطيني، بل هي ركيزة أساسية في المشروع الصهيوني منذ بداياته. فعمليات التهجير التي بدأت عام ١٩٤٨ واستمرت بأشكال مختلفة حتى اليوم، تهدف إلى خلق واقع ديموغرافي جديد يضمن أغلبية يهودية على أكبر مساحة ممكنة من الأرض. وقد استخدمت إسرائيل في سبيل ذلك أدوات قانونية مثل «قانون أملاك الغائبين» الذي شرعن مصادرة مئات آلاف الدونمات من الأراضي الفلسطينية، مما أدى إلى اقتلاع قرى بأكملها من جذورها التاريخية (بابه، ٢٠٠٦).

أما سياسة التقسيم الجغرافي، فهي تمثل الوجه الأوضح للعزل والفصل العنصري، إذ تم تفتيت الأرض الفلسطينية إلى وحدات جغرافية منفصلة تمنع التواصل الطبيعي بين السكان. فالفلسطيني الذي يعيش في الضفة الغربية يحتاج إلى تصاريح معقدة للعبور إلى القدس، بينما يُمنع سكان غزة من مغادرة القطاع إلا في حالات نادرة. هذه السياسات حولت الجغرافيا الفلسطينية إلى فسيفساء ممزقة، تعكس واقعاً من السيطرة والحرمان المنهجي من حرية التنقل (بابه، ٢٠٠٦).

وفيما يتعلق بـ سياسة الحواجز والجدار العازل، فقد أنشأت إسرائيل أكثر من ٧٠٠ حاجز عسكري داخل الضفة الغربية، إلى جانب جدار يبلغ طوله أكثر من ٧٠٠ كيلومتراً، يفصل القرى عن أراضيها الزراعية والمدارس والمستشفيات. وقد وثقت منظمات حقوق الإنسان الدولية مثل «هيومن رايتس ووتش» و«بتسيلم» آثار هذه الإجراءات على الحياة اليومية للفلسطينيين، مؤكدة أن الهدف الحقيقي منها ليس الأمن كما تزعم إسرائيل، بل إعادة تشكيل الفضاء الفلسطيني بما يخدم السيطرة الاستيطانية (حاس، ٢٠٠٢).

أما سياسة الحصار الجماعي على قطاع غزة، فهي نموذج صارخ للعقاب الجماعي الذي يخالف القانون الدولي الإنساني. فمنذ عام ٢٠٠٧، يعيش أكثر من مليوني فلسطيني في ظروف إنسانية قاسية، حيث يُمنع دخول المواد الأساسية ويُقيد استيراد الأدوية والمستلزمات الطبية، ما أدى إلى تدهور الوضع الصحي والاقتصادي بشكل غير مسبوق. وقد تحولت غزة إلى «سجن مفتوح»، يعاني سكانه من العزلة والبطالة والفقر، ومع ذلك يستمرون في المقاومة والصمود كجزء من الحفاظ على هويتهم الوطنية والإنسانية (فلح، ١٩٩٦).

٤. الانعكاسات الاجتماعية والنفسية

٤,١ تفكك النسيج الاجتماعي والأسري:

أدت السياسات الإسرائيلية إلى تفكك النسيج الاجتماعي الفلسطيني بشكل عميق، إذ جرى تهجير العديد من العائلات وفصلها جغرافياً عن بعضها البعض. فالحواجر العسكرية والجدار العازل لا تعيق الحركة فحسب، بل تقطع قنوات التواصل بين الأقارب والأصدقاء، مما يضعف الروابط الأسرية والاجتماعية ويخلق شعوراً بالعزلة والانقسام (مصالحة، ٢٠٠٠). وفي مناطق مثل الضفة الغربية، يُجبر كثير من الأفراد على السير لمسافات طويلة أو الانتظار لساعات لتجاوز نقاط التفتيش، الأمر الذي يترك آثاراً نفسية واجتماعية ثقيلة على العائلات ويزيد من تآكل التضامن المجتمعي.

٤,٢ فقدان الشعور بالأمان والانتماء:

العيش في ظل الحصار والتهجير والتهديد المستمر بالاستيطان يولد شعوراً دائماً بعدم الأمان وفقدان الانتماء إلى الأرض. وينشأ الأطفال الفلسطينيون في بيئة يطغى عليها الخوف والقيود، ما يترك آثاراً عميقة على نموهم النفسي والاجتماعي ويحد من شعورهم بالاستقرار والانتماء. هذا الواقع لا يقتصر على الحاضر فحسب، بل يمتد ليؤثر على قدرتهم المستقبلية في بناء حياة آمنة ومنتجة في أرضهم (أبو سيف، ٢٠١٤).

٤,٣ أثر العزلة الجغرافية على الهوية الوطنية:

العيش في ظل الحصار والتهجير والتهديد المستمر بالاستيطان يزرع شعوراً دائماً بعدم الأمان وفقدان الانتماء إلى الأرض. الأطفال الفلسطينيون على وجه الخصوص ينشأون في بيئة يطغى عليها الخوف والقيود (فرسخ، ٢٠٠٥)، ما يترك أثراً عميقاً على نموهم النفسي والاجتماعي. هذا الواقع لا يؤثر فقط على حاضرتهم، بل يشكل تصوّرهم للمستقبل ويقيّد قدرتهم على بناء حياة مستقرة وآمنة داخل وطنهم.

لقد أدت السياسات الإسرائيلية المتعاقبة إلى خلق واقع اجتماعي مشوّه داخل المجتمع الفلسطيني، حيث يعيش الأفراد في حالة من الانقسام القسري، يتداخل فيها الشعور بالعزلة مع الإحباط وفقدان الأمل. إن العائلة الفلسطينية، التي كانت تاريخياً مركزاً للتماسك الاجتماعي والدعم النفسي، أصبحت اليوم مهددة بالانفصال نتيجة الحواجز والجدار الفاصل ومنع لم الشمل. فالكثير من الأزواج لا يستطيعون الاجتماع في منزل واحد بسبب اختلاف مناطق إقامتهم، مما أدى إلى تآكل الروابط الأسرية وظهور أنماط جديدة من التفكك الاجتماعي (مصالحة، ٢٠٠٠).

على الصعيد النفسي، تشير دراسات ميدانية إلى أن معدلات الاكتئاب واضطرابات ما بعد الصدمة بين الفلسطينيين قد ارتفعت بشكل ملحوظ، خصوصاً في صفوف الأطفال والشباب الذين يعيشون في بيئة دائمة العنف (أبو سيف، ٢٠١٤). فالقصف، والاعتقالات، ومشاهد القتل اليومية تترك آثاراً عميقة على الوعي الجمعي، وتعيد تشكيل مفاهيم الأمان والانتماء. ويؤكد الباحثون أن الاحتلال لا يسيطر فقط على الأرض، بل يسعى إلى السيطرة على الذاكرة والوجدان، عبر خلق جيل يعيش في دائرة الخوف والقلق الدائم.

من جهة أخرى، فإن العزلة الجغرافية المفروضة على الفلسطينيين ساهمت في تكوين هويات فرعية داخل الهوية الوطنية الكبرى، إذ أصبح كل جزء من فلسطين يعيش تجربة مختلفة من الاحتلال (مصالحة، ٢٠٠٠). فالفلسطيني في القدس يواجه خطر التهجير وسحب الهويات، بينما يواجه الفلسطيني في غزة الحصار، ويعيش أبناء الضفة بين الحواجز والاستيطان. ومع ذلك، يبقى الرابط القومي المشترك حاضراً كعنصر مقاومة نفسي وثقافي، يعيد توحيد الذاكرة رغم كل محاولات الفصل (كارمي، ٢٠١١).

وتشير بعض الدراسات إلى أن المقاومة النفسية أصبحت شكلاً من أشكال البقاء، حيث يتعامل الفلسطينيون مع الحياة اليومية تحت الاحتلال بوصفها تحدياً وجودياً، وليس فقط سياسياً. فالإصرار على التعليم، والزواج، والاحتفال بالأعياد، وزراعة الأرض، كلها أفعال بسيطة لكنها تشكل في جوهرها فعل مقاومة يعيد تعريف الكرامة الإنسانية في ظل القمع والعزلة (أبو سيف، ٢٠١٤).

٥. دراسة مقارنة بين المناطق الفلسطينية الأربعة

الحقوق القانونية وحرية التنقل: ٥,١

فلسطينيو الداخل عام ١٩٤٨ يتمتعون رسمياً بحقوق المواطنة في إسرائيل، غير أنهم يواجهون قيوداً صارمة على استخدام الأراضي والتوسع العمراني، إلى جانب أشكال متعددة من التمييز في الحصول على الخدمات الاجتماعية والمشاركة السياسية. هذا الواقع يعمق الفجوة بينهم وبين بقية المجتمع ويبقي وضعهم القانوني والسياسي محاطاً بالتهميش (روي، ١٩٩٥).

القدس الشرقية يخضع الفلسطينيون لمنظومة قانونية معقدة تفرض قيوداً صارمة على حرية البناء والتنقل، إذ تُمنح تصاريح السكن والعمل بشكل محدود وتُستخدم كأداة للضغط والإقصاء. كما تتعرض العديد من العائلات لعمليات تهجير قسري بهدف توسيع المستوطنات، ما يهدد الوجود الفلسطيني في المدينة ويقوّض حقهم في السكن والبقاء (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٠٢٢).

الضفة الغربية مقسمة إلى ثلاث مناطق رئيسية وفق اتفاق أوسلو. المنطقة الأولى تخضع لإدارة فلسطينية كاملة من حيث الشؤون المدنية والأمن، وتشمل غالباً المدن والمراكز السكانية الكبرى. المنطقة الثانية تكون فيها الإدارة المدنية فلسطينية، بينما تسيطر إسرائيل على الجوانب الأمنية، مما يحد من حرية الحركة ويقيد التنمية. أما المنطقة الثالثة فهي تحت السيطرة الإسرائيلية الكاملة، وتشكل النسبة الأكبر من مساحة الضفة، حيث يُمنع البناء الفلسطيني أو يُقيد بشكل كبير، مع انتشار واسع للمستوطنات والحواجز العسكرية (حاس، ٢٠٠٢).

قطاع غزة يخضع لحصار مستمر يقيد حركة الفلسطينيين داخله وخارجه بشكل شبه كامل، ما ينعكس سلباً على مختلف جوانب الحياة الاقتصادية والاجتماعية. هذا الحصار يحد من فرص العمل والتعليم والرعاية الصحية، ويعمق العزلة عن باقي الأراضي الفلسطينية والعالم الخارجي (فلح، ١٩٩٦).

اختلاف أنماط الهوية بين الفلسطينيين: ٥,٢

تختلف مظاهر الهوية الوطنية والثقافية بحسب كل منطقة:

فلسطينيو ١٩٤٨

يحافظ الفلسطينيون في الداخل على هويتهم الوطنية والثقافية ضمن إطار الدولة الإسرائيلية، ويستخدمون المقاومة الثقافية والسياسية كوسيلة للحفاظ على التراث الفلسطيني واللغة والعادات، رغم القيود القانونية والاجتماعية (سوريك، ٢٠٠٩). وتبرز هذه المقاومة في النشاطات الثقافية، والإعلام المحلي، والمؤسسات التعليمية التي تسعى للحفاظ على الذاكرة الوطنية.

القدس الشرقية

تركز الهوية الفلسطينية في القدس الشرقية على الدفاع عن المدينة والارتباط بالمسجد الأقصى، مع مقاومة محاولات التغيير الديموغرافي وتهويد المدينة (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٠٢٢) (مصالحة، ٢٠٠٠). وتُعتبر الهويات المرتبطة بالمقدسات الإسلامية والمسيحية عنصراً رئيسياً في صمود السكان، كما تُظهر الدراسات أن السكان يستخدمون وسائل مختلفة للمحافظة على الترابط الاجتماعي والثقافي في مواجهة التهجير والسياسات الإسرائيلية.

الضفة الغربية

في الضفة الغربية، ترتبط الهوية الفلسطينية بالمقاومة الشعبية والمشاركة في الأنشطة الوطنية، رغم قيود الحركة المفروضة من خلال الحواجز والجدار العازل (حاس، ٢٠٠٢) (مصالحة، ٢٠٠٠). وتؤكد الدراسات أن الفلسطينيين يواجهون صعوبات يومية في التنقل والعمل والتعليم، إلا أن هذه التحديات تعزز شعورهم بالانتماء الوطني وتدفعهم للمشاركة في الأنشطة المدنية والثقافية للمقاومة.

قطاع غزة

تجلى الهوية الفلسطينية في قطاع غزة من خلال الصمود اليومي والمقاومة المستمرة في مواجهة الحصار والصعوبات الاقتصادية والاجتماعية (فرسخ، ٥٠٠٢) (فلح، ٦٩٩١) (كارمي، ١١٠٢). وتُظهر الأبحاث أن سكان غزة يعتمدون على المقاومة النفسية والثقافية لتعزيز الهوية الوطنية، من خلال التعليم، والزراعة، والممارسات

الثقافية، إضافة إلى الالتفاف حول الروابط الأسرية والمجتمعية للحفاظ على استمرارية الحياة رغم الظروف القاسية.

٥,٣ التمييز في الحقوق القانونية والإدارة المدنية:

تتعرض الفروق القانونية بين الفلسطينيين في المناطق الأربع على حياتهم اليومية من خلال تفاوت واضح في الحقوق والحماية القانونية. ففلسطينيو الداخل عام ٨٤٩١ يحملون الجنسية الإسرائيلية ويتمتعون ببعض حقوق المواطنة، إلا أنهم لا يحصلون على مساواة حقيقية في الوصول إلى الأراضي والخدمات والتمثيل السياسي (سوريك، ٩٠٠٢). أما فلسطينيو القدس، فيحمل كثير منهم صفة "مقيم دائم"، ما يجعل وضعهم هشاً أمام سياسات الإلغاء والتهجير وسحب الهوية في أي وقت (مصالحة، ٠٠٠٢).

في الضفة الغربية، يختلف الوضع الإداري بين المناطق الثلاث، حيث تشكل السيطرة الإسرائيلية على المنطقة الأكبر عائقاً قانونياً أمام التنمية والبناء الفلسطيني. أما سكان قطاع غزة، فيواجهون قيوداً قانونية عملية بفعل الحصار المفروض، ما يحد من حقوقهم الأساسية في التنقل والعمل والحياة الكريمة (فلح، ٦٩٩١) (كارمي، ١١٠٢).

حرية التنقل وآثارها المتباينة: ٥,٤

تؤثر قيود التنقل تأثيراً مباشراً على القدرة الاقتصادية والاجتماعية للأفراد والعائلات. ففي الداخل (فلسطيني ٤٨) يمكن الوصول إلى سوق العمل داخل إسرائيل وفي المدن الفلسطينية إلى حد أكبر، بينما يواجه سكان القدس عقبات تصاريح وقضائية تحد من حركتهم داخل مدينتهم وحتى داخل المسجد الأقصى (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٠٢٢). والضفة الغربية مُنشطة بشبكة حواجز ونقاط تفتيش تقطع مسارات العمل والتعليم، أما غزة فتعاني من عزل شبه كامل عن بقية العالم الخارجي، ما يحول دون الوصول إلى الرعاية الصحية المتخصصة أو الفرص التعليمية في الخارج.

الفوارق الاقتصادية والاجتماعية: ٥,٥

تتسبب السياسات المكانية والقانونية في تفاوت حاد في المؤشرات الاقتصادية؛ فتجد مستويات البطالة والفقر أعلى في غزة والمناطق المهمشة من الضفة، بينما تختلف فرص العمل والتعليم في الداخل تبعاً للانتماء الجغرافي والسياسي (سوريك، ٢٠٠٩). هذا التفاوت الاقتصادي يؤدّد بدوره اختلافات في نمط الحياة والثقافة اليومية، مما ينعكس على أنماط الاستهلاك، الطموحات المهنية، والهجرة، ويعزز الشعور بالهوة بين أجزاء المجتمع الفلسطيني (أبو سيف، ٢٠١٤).

تشكّل أنماط هوية متغيرة ومتشابكة: ٥,٦

على الرغم من القاسم الوطني المشترك، تبرز هويات محلية فرعية تتخذ أشكالاً خاصة بكل منطقة: هوية فلسطيني الداخل التي تتقاطع مع مطلب المساواة المدنية داخل دولة إسرائيل (سوريك، ٢٠٠٩)؛ هوية القدس المرتبطة بالقداسة والمكان؛ هوية الضفة المركبة حول المقاومة الشعبية والمجالس المحلية (مصالحة، ٢٠٠٠)؛ وهوية غزة المبنية على صمود تحت الحصار. هذه التباينات لا تعني غياب الانتماء المشترك (حاس، ٢٠٠٢)، بل تعبّر عن طرق متعددة لمواجهة الاحتلال والحفاظ على الهوية الوطنية.

انعكاسات على السياسات المستقبلية والوحدة الوطنية: ٥,٧

تُظهر المقارنة أنّ أي استراتيجية تهدف إلى تعزيز الوحدة الفلسطينية يجب أن تراعي هذه الفروقات البنيوية. فالتقارب القانوني والاجتماعي بين المناطق يتطلب سياسات دعم تربط بين أنظمة التعليم، مبادرات تبادل شبابية وثقافية، وبرامج اقتصادية مشتركة تقلّل من الفجوات. كما أنّ التوثيق المشترك للذاكرة والتاريخ والفعاليات الثقافية المشتركة يمكن أن يعمّق الشعور بالانتماء ويصنع شبكة مقاومة مدنية تربط بين الفلسطينيين أينما كانوا.

٦. المقاومة كهوية وعلاقتها بالتقسيمات الجغرافية

٦,١ أشكال المقاومة الشعبية والثقافية:

لم تقتصر المقاومة الفلسطينية على العمل السياسي أو العسكري، بل تجلّت في أشكال متعددة تهدف إلى حماية الهوية الوطنية والثقافية. فقد شكّلت المظاهرات السلمية، والفن الشعبي، والموسيقى، والأدب (سوريك، ٢٠٠٩)، والمسرح أدوات فعالة للحفاظ على التراث الفلسطيني وتعزيز الوعي الجمعي. كما لعبت المدارس والمؤسسات الثقافية دوراً محورياً في غرس قيم الانتماء الوطني لدى الأطفال والشباب، ونقل الذاكرة الجماعية رغم القيود الإسرائيلية التي تستهدف تقييد الفضاء الثقافي والتربوي.

العلاقة بالتقسيمات الجغرافية: تختلف أشكال المقاومة باختلاف المناطق الفلسطينية. ففي الداخل ١٩٤٨ تركز المقاومة على الحفاظ على الهوية ضمن الدولة الإسرائيلية، بينما في القدس تكون مرتبطة بالدفاع عن المكان المقدس والمقدسات، وفي الضفة الغربية تتخذ المقاومة الشعبية والطابع الرمزي في مواجهة الحواجز والاستيطان، أما في غزة فتتجلى المقاومة اليومية في الصمود تحت الحصار والظروف الاقتصادية والاجتماعية الصعبة (فرسخ، ٢٠٠٥) (فلح، ١٩٩٦).

٦,٢ دور الشباب والمرأة:

يلعب الشباب الفلسطيني دورًا محوريًا في التصدي لسياسات الفصل العنصري عبر الانخراط في الأنشطة المجتمعية، والتعليم الرقمي، والتعبير الفني والثقافي، ما يجعلهم قوة حيوية في الحفاظ على الوعي الوطني. إلى جانب ذلك، تضطلع النساء بدور أساسي في المقاومة اليومية من خلال حماية الأسرة، وتنظيم المبادرات الاجتماعية، والمشاركة الفاعلة في المقاومة الثقافية والسياسية (مجلس حقوق الإنسان، ٢٠٢١).

العلاقة بالتقسيمات الجغرافية: يختلف دور الشباب والنساء بحسب المنطقة التي يعيشون فيها؛ فالشباب في الضفة والقدس يواجهون قيود حركة صارمة ويستخدمون الفعل الرمزي والثقافي، بينما شباب غزة يواجهون الحصار والقيود الاقتصادية، وشباب الداخل يواجهون تحديات المواطنة وقيود الحقوق المدنية. وفي كل الحالات، يساهم هذا التفاعل بين الشباب والنساء في تعزيز صمود المجتمع الفلسطيني وحفظ الهوية الوطنية عبر جميع المناطق.

٧. الخاتمة والتوصيات

الخاتمة:

تُظهر هذه الدراسة أن المشروع الاستعماري الإسرائيلي لم يكن مجرد سلسلة من الإجراءات الأمنية أو السياسية المؤقتة، بل منظومة متكاملة وممنهجة تسعى إلى إعادة تشكيل الجغرافيا والديموغرافيا الفلسطينية بما يخدم أهدافًا أيديولوجية واستيطانية طويلة المدى. فمنذ بداية المشروع الصهيوني، اتخذت السياسات الإسرائيلية مسارات واضحة تقوم على مصادرة الأراضي، والتهجير القسري، وبناء المستوطنات، وفرض نظام من الحواجز والجدار العازل، وصولاً إلى الحصار الخانق المفروض على قطاع غزة منذ عام ٢٠٠٢ (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٠٢٢) (حاس، ٢٠٠٢) (فلح، ١٩٩١). هذه الممارسات لم تكن منفصلة عن بعضها، بل شكلت شبكة متكاملة من أدوات السيطرة تهدف إلى تفتيت المجتمع الفلسطيني جغرافيًا واجتماعيًا وقانونيًا.

لقد كشفت المقارنة بين المناطق الأربع — فلسطيني الداخل، القدس، الضفة الغربية، وقطاع غزة عن فجوات قانونية وإدارية عميقة انعكست على الحياة اليومية للسكان، سواء في حرية الحركة، أو فرص التعليم والعمل، أو إمكانية المشاركة في الحياة السياسية والاجتماعية (مكتب الأمم المتحدة لتنسيق الشؤون الإنسانية، ٢٠٢٢) (فلح، ١٩٩١) (كارمي، ١١٠٢). كما ساهمت هذه الفوارق في خلق بيئات غير متكافئة عززت الانقسام الداخلي وأضعفت الهوية الوطنية الجامعة، مما جعل الفلسطينيين يواجهون تحديات مركبة تتجاوز الاحتلال العسكري لتصل إلى محاولة إعادة صياغة الوعي والانتماء.

ومع ذلك، فإن الهوية الفلسطينية أثبتت عبر العقود قدرتها على المقاومة والتجدد. فالمجتمع الفلسطيني لم يقف مكتوف الأيدي أمام هذه السياسات، بل ابتكر أشكالاً متعددة من المقاومة الثقافية والاجتماعية، من الأغاني الشعبية والأدب والمسرح إلى التعليم البديل والتوثيق الشعبي، إلى جانب الدور المحوري الذي لعبه الشباب والنساء في إبقاء الذاكرة الوطنية حيّة (كارمي، ١١٠٢) (مجلس حقوق الإنسان، ١٢٠٢) (سوريك، ٩٠٠٢). هذا الصمود المتجذر في الحياة اليومية يعكس أن الهوية الفلسطينية ليست كياناً ساكناً، بل طاقة حية تقاوم التآكل وتحافظ على نفسها من خلال الثقافة، والتعليم، والتواصل الإنساني.

التوصيات الواقعية لمواجهة السياسات الإسرائيلية وتعزيز الهوية الفلسطينية:

برامج تعليمية وثقافية قابلة للتطبيق على الأرض

يجب التركيز على دعم المدارس والمؤسسات التعليمية الفلسطينية في جميع المناطق، بما في ذلك غزة والضفة والقدس، لتقديم مناهج تعليمية تعزز الهوية الوطنية والوعي التاريخي. يمكن أن تشمل هذه البرامج ورش عمل، أنشطة ثقافية وفنية محلية، مسابقات أدبية وفنية، ومبادرات رقمية تمكن الطلاب من التواصل مع أقرانهم في مناطق مختلفة، مع التأكيد على حماية المحتوى التعليمي من أي محاولات للتأثير الخارجي أو الطمس.

تمكين الشباب والنساء في الواقع اليومي:

يمكن للشباب والنساء أن يكونوا قوة مقاومة حية من خلال المشاركة في مشروعات صغيرة محلية، مثل المبادرات التعليمية، الجمعيات الخيرية، المشاريع الثقافية المحلية، والعمل الرقمي. كما يجب دعم هذه المبادرات عبر التمويل المحلي والمنظمات غير الحكومية، وتشجيع التعاون بين مناطق مختلفة رغم القيود على الحركة. توثيق الانتهاكات بطريقة عملية:

على الرغم من صعوبة الوصول لبعض المناطق، يمكن استخدام المنصات الرقمية والهواتف المحمولة لتوثيق الانتهاكات اليومية، مثل هدم المنازل، الحواجز، أو القيود على التعليم والصحة. يجب نشر هذه التوثيقات على نطاق محلي ودولي بشكل منتظم لتوليد ضغط إعلامي ودبلوماسي، مع التركيز على استخدام البيانات لإعداد تقارير قابلة للاعتماد أمام المنظمات الحقوقية الدولية.

التواصل بين المناطق الفلسطينية:

يجب تشجيع مبادرات الربط بين فلسطيني الداخل، القدس، والضفة، وغزة، من خلال المشاريع الرقمية والثقافية المشتركة، مثل نوادي القراءة، المنصات التعليمية المشتركة، والمشاريع الثقافية عبر الإنترنت. هذا التواصل يعزز شعور الانتماء المشترك ويخفف من آثار الانقسام الجغرافي والسياسي على الهوية الوطنية.

مبادرات اقتصادية واجتماعية قابلة للتنفيذ:

التركيز على دعم الاقتصاد المحلي عبر مشاريع صغيرة ومتوسطة، الزراعة الحضرية، مبادرات العمل الحر، وبرامج التكوين المهني، خصوصاً في غزة حيث الحصار والبطالة عائق كبير. كما يمكن دعم شبكات التضامن الاجتماعي المحلية لمساعدة الأسر الأكثر تضرراً، وتشجيع المشاريع المجتمعية التي تزيد من صمود السكان وتقلل

من الاعتماد الكامل على الدعم الخارجي.

استراتيجيات حماية الهوية في الحياة اليومية:

دعم الأنشطة اليومية التي تعكس المقاومة الثقافية مثل الاحتفالات المحلية، الأغاني، المسرح الشعبي، وتوثيق الذاكرة الشفوية. هذه الاستراتيجيات بسيطة وقابلة للتنفيذ في ظل القيود، لكنها فعالة في الحفاظ على الترابط الاجتماعي والهوية الوطنية رغم الحصار والانقسام.

قائمة المراجع:

- Pappé, I. (2006). *The Ethnic Cleansing of Palestine*. Oneworld Publications.
- Khalidi, R. (2010). *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. Columbia University Press.
- Farsakh, L. (2005). "Palestinian Labor Migration to Israel: Labor, Land, and Occupation." *Journal of Palestine Studies*, 34(3), 42–57.
- United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). (2022). *Humanitarian Impact of the Barrier in the Occupied Palestinian Territory*. UN OCHA.
- Hass, A. (2002). *Israel's Separation Barrier: Politics, Law, and Human Rights*. Jerusalem: The Jerusalem Center for Public Affairs.
- Roy, S. (2007). *The Gaza Strip: The Political Economy of De-development*. Institute for Palestine Studies.
- Falah, G. (1996). "Spatializing Politics: The Geopolitics of Israel/Palestine." *Political Geography*, 15(3), 219–243.
- Karmi, G. (2011). *Married to Another Man: Israel's Dilemma in Palestine*. Pluto Press.
- United Nations Human Rights Council (UNHRC). (2021). *Report on Israeli Settlements and their Impact on Palestinian Rights*.
- Abu-Lughod, L. (2007). *The Palestinian Village and the Urban Landscape: Social Transformations under Occupation*. Routledge.
- Masalha, N. (2000). *The Politics of Denial: Israel and the Palestinian Refugee Problem*. Pluto Press.
- Sorek, T. (2009). *Palestinian Commemoration in Israel: Calendars, Monuments, and Memory*. Indiana University Press.
- Roy, S. (1995). "Urban Informality: Governance and Exclusion in Palestinian Cities." *Middle East Report*, 27–35.
- World Bank. (2020). *West Bank and Gaza: Economic and Social Monitoring Report*.
- Abu Saif, A. (2014). *Children of Gaza: Growing Up Under Siege*. Pluto Press.
-

من الكنعانية إلى الوطنية: تحليل الدلالات البصرية للكوفية والمفتاح والزيتون والنجمة الكنعانية في سياق الهوية والمقاومة

Enas B. F. OBAID¹
Bisan N. N. DUHAIR²

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى تقديم تحليل معمق للرموز البصرية الفلسطينية باعتبارها مكوناً جوهرياً في تشكيل الهوية الوطنية والخطاب المقاوم، وذلك عبر التركيز على أربعة رموز مركزية: الكوفية، المفتاح، شجرة الزيتون، والنجمة الكنعانية. تنطلق الدراسة من فرضية أساسية مفادها أن هذه الرموز تتجاوز حدود كونها موروثات شعبية أو عناصر زخرفية، لتشكل منظومة دلالية متكاملة تنعكس من خلالها الذاكرة الجمعية الفلسطينية، وتكشف عن أبعاد حضارية وسياسية وثقافية متجذرة في التاريخ. فالنجمة الكنعانية، على سبيل المثال، تعود جذورها إلى الحضارة الكنعانية القديمة، حيث ارتبطت بالدلالات الروحية والفلكية، ثم انتقلت إلى أمط الزخرفة والفن الفلسطيني التقليدي، بينما تمثل الكوفية علامة على النضال الوطني وارتباط الشعب الفلسطيني بأرضه، ويأتي المفتاح ليجسد ذاكرة اللجوء والتهجير القسري، في حين تعبر شجرة الزيتون عن الثبات والجذور العميقة للأمة الفلسطينية. توظف الدراسة المنهج النقدي الثقافي لتحليل البنية البصرية لكل رمز وفك شفراته الدلالية، إلى جانب المنهج التاريخي التحليلي لتتبع تطور الرموز وتحولها من معاني أسطورية ودينية قديمة إلى أيقونات سياسية وثقافية معاصرة. كما تعتمد مقارنة أنثروبولوجية وثقافية لفهم السياق الاجتماعي الذي ساهم في إعادة إنتاج هذه الرموز واستثمارها كأدوات مقاومة بصرية تحفظ الهوية الفلسطينية في ظل محاولات الطمس والسرقة الصهيونية الممنهجة. وتبين نتائج الدراسة أن هذه الرموز البصرية ليست مجرد مكونات من التراث الشعبي، بل تشكل خطاباً بصرياً متجدداً يوظف في الفن والأزياء والعمارة والممارسات الثقافية اليومية، ويعمل على ترسيخ الرواية الفلسطينية في مواجهة الرواية الاستعمارية، كما يعكس استمرارية الوعي التاريخي الفلسطيني في ربط الماضي بالحاضر. خلصت الدراسة إلى أن الحفاظ على هذه الرموز وإعادة توظيفها في المجالات الأكاديمية والفنية والإعلامية يمثل ضرورة استراتيجية لتعزيز الهوية الوطنية الفلسطينية ومقاومة الاستعمار الثقافي. كما توصي بأهمية التوسع في الدراسات السيميائية والفنية التي تسلط الضوء على هذه الرموز باعتبارها أدوات معرفية وجمالية تمكن الشعب الفلسطيني من حماية ذاكرته الجماعية، وإبراز عمق حضارته الممتدة منذ الحقبة الكنعانية وحتى اليوم. وبهذا، تقدم الدراسة قراءة شاملة للرموز الفلسطينية باعتبارها جزءاً لا يتجزأ من تاريخ طويل من الصمود الثقافي والسياسي، وتؤكد على دورها الحيوي كجسر بين الماضي العريق والحاضر المقاوم.

الكلمات المفتاحية : الرموز البصرية الفلسطينية، الهوية الثقافية والمقاومة، الكوفية والمفتاح، النجمة الكنعانية.

المقدمة

تشكل الرموز البصرية الفلسطينية أحد أهم الحقول الدلالية التي يمكن من خلالها فهم العلاقة المتشابكة بين الهوية والذاكرة والمقاومة. فالصورة في الحالة الفلسطينية لا تعدّ مجرد نتاج فني أو جمالي، بل تتحول إلى خطاب ثقافي وسياسي يعمل على تثبيت حضور الشعب الفلسطيني في مواجهة مشاريع الطمس والإلغاء. وتؤكد الأدبيات الحديثة، ومن بينها طرح إدوارد سعيد (١٩٩١)، أن الثقافة تشكل ساحة مركزية للنضال، وأن الشعوب المستعمرة تعبر عن وجودها من خلال منظومات رمزية تتجاوز حدود التعبير الفني إلى تشكيل الوعي والهوية. ولهذا تتخذ الرموز البصرية الفلسطينية – من الكوفية إلى المفتاح والزيتونة والنجمة الكنعانية – دوراً مضاعفاً، فهي ليست فقط أدوات تمثيل، بل شيفرات ثقافية تحفظ ذاكرة المكان والإنسان عبر الزمن.

لقد أدرك الفلسطيني منذ بدايات الصراع أن الهوية ليست مجرد خطاب سياسي أو نص مكتوب، بل هي بنية رمزية متعددة المستويات تتجسد في الملبس، والزخرفة، والممارسات اليومية، والفنون الشعبية، والطقوس الجماعية. فالهوية، وفق Stuart Hall (١٩٩٧)، تُبنى عبر عمليات التمثيل، أي من خلال الصور والرموز التي تنتجها الجماعة وتُعيد من خلالها تعريف ذاتها داخل سياق اجتماعي وسياسي محدد. وفي الحالة الفلسطينية، باتت الرموز البصرية إحدى أهم الوسائل لتعزيز هذا التمثيل؛

إذ تحولت الصورة إلى مساحة لإعادة صياغة الرواية الفلسطينية في مواجهة الرواية الاستعمارية التي تسعى منذ عقود إلى الاستحواذ على التراث وتغيير معانيه (أبو شحادة، ٢٠٢٠).

وتكتسب الرموز الفلسطينية أهميتها من قدرتها على تحويل التجربة الفردية إلى وعي جمعي. فالكوفية مثلاً تتجاوز وظيفتها المادية لتصبح علامة على الانتماء والمقاومة، بينما يتحول المفتاح إلى ذاكرة مادية للمنفى و"أرشيف حيّ للعودة" كما يشير نفاع (٩١٠٢). أما شجرة الزيتون، فهي ليست مجرد عنصر طبيعي، بل رمز روحي وثقافي يعكس علاقة الفلسطيني بالأرض وضموده في وجه الاقتلاع (قاسم، ٨١٠٢). في حين تمثل النجمة الكنعانية امتداداً حضارياً يعود إلى آلاف السنين، وتؤكد استمرارية الوجود الفلسطيني في الجغرافيا والتاريخ (العتوم، ٤٠٠٢).

من هذا المنطلق، تسعى هذه الدراسة إلى تحليل هذه الرموز ليس بوصفها عناصر تراثية منعزلة، بل باعتبارها منظومة بصرية متكاملة تعبر عن الوعي الوطني في الماضي والحاضر. وتنبثق إشكالية الدراسة من سؤال رئيس:

كيف استطاعت الرموز الفلسطينية الانتقال من كونها موروثات شعبية إلى أن تصبح خطاباً بصرياً سياسياً وثقافياً؟

وللإجابة عن هذا السؤال، تستخدم الدراسة المنهج السيميائي لفهم البنية الدلالية لكل رمز، والمنهج التاريخي التحليلي لتتبع تحولات الرموز من جذورها الكنعانية حتى توظيفها في الفن والملصق والممارسات المعاصرة، إلى جانب المقاربة الأنثروبولوجية التي تركز على حضور الرموز في الحياة اليومية للفلسطينيين. إن الجمع بين هذه المناهج يهدف إلى تقديم قراءة شاملة تظهر كيف أصبح الرمز الفلسطيني شكلاً من أشكال المقاومة الثقافية، ووسيلة لتثبيت الهوية في مواجهة محاولات الطمس وإعادة كتابة التاريخ.

الخلفيات المفاهيمية والمرجعيات النظرية

١. الإطار النظري للرمز والدلالة البصرية

يُعدّ مفهوم الرمز من المفاهيم المحورية في علم العلامات (Semiotics). وقد عرّفه بيرس (Peirce, ١٩٥٥) بأنه "علامة تمثل شيئاً ما بالنسبة لشخص ما في سياق محدد"، أي أن الرمز لا يكتسب معناه من ذاته، بل من العلاقة التفاعلية بين المدلول والدالّ والمفسّر. أما رولان بارت فقد اعتبر الصورة نظاماً لغوياً من العلامات، يخضع لبنية ثقافية (Barthes, ١٩٦٤). في هذا السياق، تُفهم الرموز الفلسطينية كمنظومة لغوية بصرية تحكمها قواعد الإدراك الجماعي. حيث تؤكد النظريات الحديثة في علم السيميولوجيا البصرية (Visual Semiotics) أن الصورة لا تكتفي بتمثيل الواقع، بل تُعيد بناءه رمزياً وفق رؤية الجماعة الثقافية (Arnheim, ١٩٧١). وعليه، فإن الرموز الفلسطينية تمثل بنية معرفية بصرية تعيد صياغة التاريخ الفلسطيني داخل الفضاء العام.

٢. الهوية والمقاومة الثقافية

تُعرّف الهوية، وفق ستيوارت هول (Hall, ١٩٩٧)، بأنها "عملية مستمرة من التمثيل"، أي أنها ليست ثابتة، بل تُنتج باستمرار عبر اللغة والصورة والممارسة. أما سعيد (٣٩٩١) فيربط بين الثقافة والمقاومة من خلال مفهوم "التمثيل المضاد"، حيث تسعى الشعوب المستعمرة إلى إعادة صياغة صورتها الذاتية من خلال استعادة رموزها التاريخية. في الحالة الفلسطينية، تمثل الرموز البصرية أداة مقاومة رمزية تُمارس عبر الفنون البصرية واللباس الشعبي والملصقات السياسية، بوصفها رداً على محاولات الاحتلال لإعادة تأويل التراث الفلسطيني في إطار سرديته الاستعمارية (أبو شحادة، ٢٠٢٠).

الدراسات السابقة

تناولت دراسات متعددة الرموز الفلسطينية من زوايا ثقافية وفنية مختلفة، حيث سعى عدد من الباحثين إلى تفسير حضور هذه الرموز في الخطاب الوطني والتمثيلات البصرية. فقد ركّز الخالدي (٦١٠٢) في دراستها على تحليل الكوفية الفلسطينية بوصفها رمزاً نضالياً يعكس التحول من الزي الشعبي إلى الأيقونة الوطنية، مبيّنة أن الكوفية تحولت مع الزمن إلى "علامة سياسية للهوية الجمعية الفلسطينية"، خاصة بعد ارتباطها بالثورة الفلسطينية في ستينيات القرن الماضي. تؤكد الخالدي أن الكوفية أصبحت تُستخدم اليوم في مجالات الفن والموسيقى والموضة العالمية كرمز إنساني للتحرر والمقاومة، لا يقتصر على الفلسطينيين وحدهم بل يشمل التضامن الأممي (الخالدي، ٦١٠٢).

أما قاسم (٨١٠٢) فقد تناولت في بحثها «رمز الزيتون في الوعي الفلسطيني» الأبعاد الثقافية والاجتماعية لشجرة الزيتون، مركزةً على حضورها في الأدب الشعبي والشعر والرسم الفلسطيني الحديث. وخلصت إلى أن الزيتون يمثل "تجسيداً مادياً للثبات التاريخي في وجه المحو"، إذ يحمل دلالات بيئية وروحية في آن واحد، فهو "رمز للسلام حين يُغرس، وللمقاومة حين يُقتلع" (قاسم، ٨١٠٢). وترى أن استمرار رمزية الزيتون في النتاج الفني الفلسطيني هو أحد أشكال مقاومة الاستعمار البيئي الذي يستهدف الطبيعة والإنسان معاً.

أما نفاع (٩١٠٢) فقد قدّم تحليلاً أنثروبولوجياً دقيقاً للمفتاح الفلسطيني، بوصفه رمزاً للعودة ووعاءاً للذاكرة المكانية. يشير نفاع إلى أن الاحتفاظ بالمفتاح في البيوت أو تعليقه في المهرجانات والجداريات ليس مجرد طقس تذكاري، بل "آلية لتجسيد الماضي داخل الحاضر"، فالمفتاح يرمز إلى البيت المسلوب، لكنه أيضاً يمثل فعل التحدي ضد النسيان (نفاع، ٩١٠٢). ويذهب إلى أن هذا الرمز يعبر عن "الزمن الدائري للذاكرة" الذي يبقي فكرة العودة حيّة في المخيال الجمعي الفلسطيني عبر الأجيال.

ورغم أهمية هذه الدراسات في تفكيك دلالات الرموز كلّ على حدة، إلا أن الربط المنهجي بين هذه الرموز ضمن إطار سيميائي واحد ما يزال غائبًا في الأدبيات الحديثة. إذ لم تُدرس بعد بوصفها شبكة متكاملة من العلامات التي تتبادل المعنى عبر التاريخ، بدءًا من جذورها الكنعانية الأولى حتى تحوّلها إلى منظومة وطنية معاصرة. من هنا تأتي أصالة هذه الدراسة الحالية، التي تسعى إلى سدّ هذا الفراغ العلمي عبر دمج التحليل السيميائي التاريخي مع المقاربة الأنثروبولوجية لفهم كيفية تفاعل هذه الرموز ضمن بنية الهوية الفلسطينية بصريًا وثقافيًا.

المواد والطرق (المنهجية) f اعتمدت الدراسة المنهج السيميائي الثقافي في تحليل الرموز، عبر تفكيك بنيتها الشكلية والدلالية وربطها بسياقها التاريخي والاجتماعي. كما استخدمت المنهج التاريخي التحليلي لتتبع تطور الرموز من النقوش الكنعانية القديمة حتى إعادة إنتاجها في الفنون المعاصرة. واعتمدت الدراسة على عينة من المواد البصرية شملت: النقوش الحجرية والرسومات الجدارية في المواقع الأثرية الفلسطينية، والمطرزات الشعبية، والملصقات السياسية، والتصاميم الرقمية الحديثة. ويضاف إلى ذلك توظيف المقاربة الأنثروبولوجية لفهم كيفية استثمار الرموز في الحياة اليومية الفلسطينية، بوصفها جزءًا من "الطقوس المرئية للانتماء"، مثل اللباس الوطني والاحتفالات والمهرجانات الشعبية (سليمان، ٨١٠٢).

تحليل الرموز البصرية الفلسطينية

من منظور سيميولوجي، تمثل الرموز البصرية الفلسطينية منظومة علامات تمتلك مستويات متعددة من الدلالة، إذ تتوزع بين الدلالة المباشرة (Denotation) والدلالة الإيحائية (Connotation)، إضافة إلى بعدها الأيديولوجي الذي ينشأ داخل البنية الثقافية والاجتماعية. وفقًا لـ Barthes (١٩٦٤)، فإن الصورة لا تُقرأ من خلال شكلها فقط، بل من خلال السياق الذي تنتج داخله، وهو ما يبرز بوضوح عند تحليل الرموز الفلسطينية، انظر شكل رقم (١).

١. النجمة الكنعانية: الرمز المؤسّس للهوية البصرية

تظهر النجمة الكنعانية في النصوص الأثرية كرمز مرتبط بالدورة الكونية والنظام الاجتماعي-الديني للحضارة الكنعانية. دلالتها المباشرة هي الشكل الهندسي، لكنها في الوعي الفلسطيني الحديث تتحول إلى دلالة أعمق:

دلالة مباشرة: رمز فلكي-ديني.

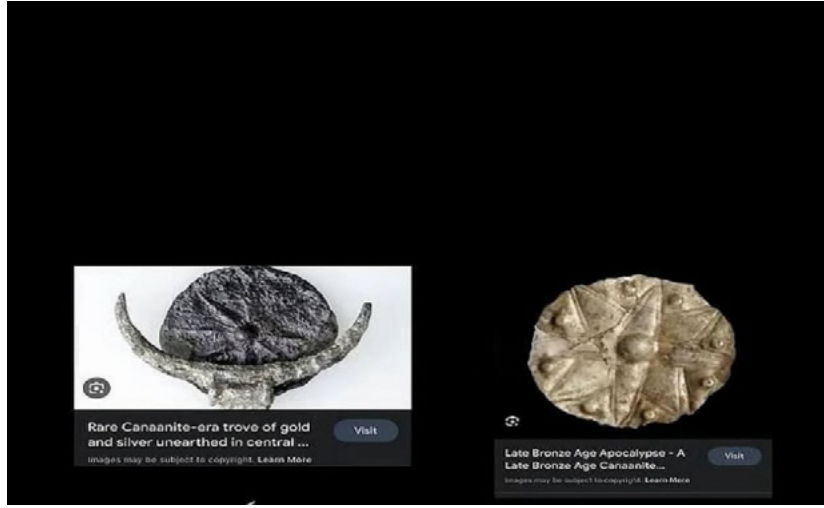
دلالة إيحائية: امتداد حضاري يسبق الخطاب الاستعماري.

دلالة أيديولوجية: نفي رواية "الأرض بلا شعب" من خلال إثبات الجذور التاريخية (Hall, ١٩٩٧).

من خلال هذا التحول، تصبح النجمة علامة مقاومة معرفية تُستخدم لاستعادة التاريخ المسلوب وتأكيد الاستمرارية الحضارية، وهو ما ينسجم مع رؤية Said (١٩٩٣) حول "إنتاج خطاب مضاد للمركزية الاستعمارية"، انظر شكل (٢).

شكل رقم (١): صورة من الفلكلور الفلسطيني، المصدر مؤسسة إنعاش الأسرة .

شكل (٢): أرشيف حفريات كنعانية

٢. الكوفية: من النسيج الريفي إلى الأيقونة الوطنية

يُقرأ الرمز وفق تحليل Peirce (١٩٥٥) ضمن ثلاثية الأيقونة-الرمز-المؤشر؛ فالكوفية أيقونة لأنها تشبه الشيء الحقيقي (اللباس التقليدي)، ورمز لأنها تحمل معنى متفقاً عليه جماعياً (الوحدة الوطنية)، ومؤشر لأنها تشير إلى سياق اجتماعي-سياسي محدد.

تحليل الكوفية وفق مستويات Barthes:

- الدلالة المباشرة: قطعة قماش منقوشة بالأسود والأبيض.
 - الدلالة الإيحائية: المقاومة، الريف، الهوية الجمعية.
 - الدلالة الأيديولوجية: رفض التمثيل الاستعماري للشعب الفلسطيني كمنفصل عن تاريخه.
- وتشير الخالدي (٦١٠٢) إلى أن الكوفية تحولت إلى "خطاب بصري عابر للحدود"، أي أنها لم تعد لباساً فقط بل علامة سياسية عالمية، انظر شكل: (٤)، (٥).

شكل (٣): مسن فلسطيني يلبس الكوفية الفلسطينية.

شكل (٤): الكوفية الفلسطينية. المصدر: موقع القدس، المصورة منى الدجاني

٣. المفتاح: الذاكرة المكانية واستعصاء العودة

يُعد المفتاح من أقوى الرموز الفلسطينية، إذ يحمل دلالة مادية ومعنوية في الوقت ذاته. في تحليل هذا الرمز، يمكن الاعتماد على ما يسميه Peirce Index (المؤشر) لأنه يشير مباشرة إلى حدث (النكبة والتهجير)، لكنه يتحول مع الزمن إلى رمز يعبر عن "حق العودة".

وفق دراسة نفاع (٩١٠٢)، فإن المفتاح يمثل:

- أرشيقاً بصرياً للذاكرة المكانية
- مؤشراً على الفقد
- رمزاً للعودة بوصفها فعلاً سياسياً

وتظهر أهمية هذا الرمز في قدرته على اختزال التاريخ الفلسطيني داخل صورة واحدة، وهو ما يسمح للصورة بأن تصبح خطاباً سياسياً مقاوماً. انظر شكل (٥)، (٦).

شكل (٥): فلسطيني يحتفظ بمفتاح بيته الذي أخرج منه بسبب الاحتلال.

شكل (٦): مفتاح البيوت الفلسطينية أيام الاحتلال.

٤. شجرة الزيتون: الجذر البيئي للمقاومة

يرى Barthes (١٩٦٤) أن الرموز الطبيعية تُحمل دلالات ثقافية استناداً إلى وظائفها داخل المجتمع. الزيتون شجرة، نعم، لكن دلالتها الفلسطينية تتجاوز الطبيعة لتصبح "جذراً بصرياً للهوية".

تحليل مستويات الزيتون:

- الدلالة المباشرة: شجرة معمرة.
- الدلالة الإيحائية: الثبات، الخصوبة، الارتباط بالأرض.
- الدلالة الأيديولوجية: مقاومة الاقتلاع الاستعماري، لأن كل شجرة زيتون تُقتلع تتحول إلى مجاز للمنفى (قاسم، ٨١٠٢). الزيتون هنا ليست نباتاً، بل تمثيلاً بصرياً لما يسميه Hall "التمثيل الثقافي للذات عبر الذاكرة".

شكل (٧): الزيتون رمز للصمود الفلسطيني. وكالة الأناضول.

٥. التكامل الرمزي بين الرموز الأربعة

من خلال التحليل السيميائي، يمكن النظر إلى الرموز الأربعة بوصفها شبكة متداخلة من العلامات:

النجمة الكنعانية تمثل الأصل التاريخي، الكوفية تمثل الحاضر المقاوم، المفتاح يمثل الذاكرة والحق، والزيتونة تمثل الجذر والاستمرارية. هذا التكامل ينتج ما يمكن

تسميته بـ "السيمولوجيا الوطنية الفلسطينية" منظومة رمزية تعيد إنتاج الهوية وترتبط بين الأسطورة والتاريخ والسياسة (Hall, 1997).

القراءة التفسيرية للرموز الفلسطينية

تُظهر نتائج الدراسة أن الرموز البصرية الفلسطينية تعمل كأدوات مقاومة معرفية وجمالية في آن واحد. فهي تُعبر عن تحوّل الوعي الفلسطيني من المقاومة العسكرية إلى المقاومة الرمزية، حيث تصبح الصورة فعلاً سياسياً. وتبرز أهمية هذه الرموز في كونها تُنتج خطاباً بديلاً للرواية الصهيونية التي سعت إلى مصادرة التراث الفلسطيني ونسبه إلى نفسها (أبو شحادة، ٢٠٠٢). كما تبيّن الدراسة أن الفن الفلسطيني الحديث يوظف الرموز بوصفها لغة عالمية قادرة على نقل المعاناة الفلسطينية دون ترجمة، مما يعزز حضور الهوية في المشهد الثقافي الدولي.

في ضوء ذلك، يمكن القول إن الرموز البصرية الفلسطينية تشكّل نظاماً للتمثيل المضاد، أي أنها تعيد تعريف الذات الفلسطينية عبر استعادة الرموز من التاريخ وتحملها معاني جديدة تتناسب مع الحاضر (Said, 1993). وهكذا، يتحوّل الفن والرمز إلى مساحة للتعبير عن السيادة الثقافية في مواجهة الاستعمار المعرفي.

الخلاصة والتوصيات

تؤكد الدراسة أن الرموز البصرية الفلسطينية ليست مجرد مكونات زخرفية، بل بنية فكرية ودلالية حيوية تسهم في إنتاج الهوية وفي الحفاظ على الذاكرة الجمعية. حيث تمثل الكوفية والمفتاح والزيتون والنجمة الكنعانية مستويات مختلفة من السرد الفلسطيني من الجذور الحضارية إلى الممارسة اليومية للمقاومة. وبذلك تشكّل هذه الرموز خريطة بصرية للهوية الفلسطينية، تنتقل بين الزمان والمكان وتستمر في مواجهة محاولات التزييف والطمس.

١. دمج دراسة الرموز البصرية الفلسطينية ضمن مناهج الفنون والتاريخ والعلوم الاجتماعية.
٢. دعم الأبحاث متعددة التخصصات التي تربط بين علم السيميولوجيا والأنثروبولوجيا الثقافية لفهم تطور الرموز.
٣. إنشاء أرشيف رقمي وطني للرموز البصرية الفلسطينية لتوثيقها وحمايتها من السرقة الثقافية.
٤. تشجيع الإنتاج الفني المعاصر الذي يوظف الرموز الفلسطينية في فضاءات إعلامية دولية لتعزيز الوعي العالمي بالقضية الفلسطينية.

المراجع

- أبو شحادة، خالد. (٢٠٠٢). الهوية الفلسطينية في مواجهة الدعاية الصهيونية. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- العتوم، عدنان. (٤٠٠٢). علم النفس المعرفي - النظرية والتطبيق. عمان: دار المسيرة للنشر والتوزيع.
- الخالدي، هناء. (٦١٠٢). رمزية الكوفية الفلسطينية في الخطاب الوطني. رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بيرزيت.
- سليمان، لينا. (٨١٠٢). الفن الفلسطيني والهوية البصرية. القدس: مؤسسة عبد المحسن القطان.
- قاسم، رنا. (٨١٠٢). رمز الزيتون في الوعي الفلسطيني. مجلة الثقافة العربية، ٢١(٣)، ٥٤-٠٦.
- نفاع، مهند. (٩١٠٢). المفتاح الفلسطيني: الذاكرة والمكان والعودة. رام الله: دار الكلمة للنشر.
- رحماني، يوسف. (٥١٠٢). الرموز الثقافية في التراث الشعبي الفلسطيني. رام الله: وزارة الثقافة.
- سلامة، بشرى. (٢٠١٢). الدلالة البصرية في الفنون الفلسطينية المعاصرة. مجلة جامعة النجاح

- Arnheim, R. (1954). *Art and visual perception: A psychology of the creative eye*. Univ of California Press.
- Barthes, R. (1986). 1964. Rhetoric of the image. Trans. by R. Howard. In R. Barthes (ed.), *The responsibility of forms*, 21-40.
- Hall, S. (1997). Representation: Cultural representations and signifying practices. *SAGE Publications in association with The Open University*.
- Peirce, C. S. (1955). *Philosophical writings of Peirce*. New York, NY: Dover Publications.
- Said, E. W. (1993). *Culture and imperialism*. New York, NY: Knopf.
- Saussure, F. de. (1983). *Course in General Linguistics*. Duckworth.
- Eco, U. (1976). *A Theory of Semiotics*. Indiana University Press.

- Chandler, D. (2017). *Semiotics: The Basics*. Routledge.
- Belsey, C. (2002). *Poststructuralism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press
- Hall, S. (2013). *The Work of Representation*. In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage.
- Woodward, K. (1997). *Identity and Difference*. Sage.
- Eriksen, T. H. (2010). *Ethnicity and Nationalism*. Pluto Press.
-

المكانة التاريخية والاستراتيجية لغزة قبل الإسلام

Rana S. A. ALMUHISEN¹
Dr. Nilgün ÇEVİK²

الملخص

تُعرف غزة اليوم بما تعانيه من صراعات ومآسٍ إنسانية، غير أنَّ هذه الصورة لا ينبغي أن تحجب مكانتها التاريخية البارزة، خصوصًا في الحقبة السابقة للإسلام. فقد شكّلت المدينة، الواقعة على الساحل الجنوبي الشرقي للبحر الأبيض المتوسط، أحد أهم المراكز التجارية في فلسطين، إذ جعلها موقعها الجغرافي ملتقى لطرق التجارة والحج القادمة من مصر وسوريا والأناضول. وفي العصر الجاهلي كانت غزة إحدى المحطات التي تقصدها قريش في رحلتي الشتاء والصيف، مما منحها أهمية خاصة بوصفها مركزًا للتبادل الاقتصادي والتفاعل الثقافي. وتشير الروايات إلى أنَّ هاشم بن عبد مناف، الجد الأكبر للنبي ﷺ، مرَّ بغزة في إحدى رحلاته الصيفية متجهًا نحو الشام، ويُذكر أنه أول من نظَّم رحلات الشتاء والصيف لقريش نحو اليمن والحبشة والشام، مما أسهم في ازدهار اقتصاد مكة. كما تذكر المصادر أنه في سنوات القحط جلب من الشام دقيقًا وخبرًا وأطعم أهل مكة «التريد»، فلُقِّب بسبب سخائه بـ «هاشم»، أي «كاسر الخبز». وتهدف هذه الدراسة إلى إبراز الأهمية التاريخية والاستراتيجية لغزة في الفترة السابقة للإسلام، من خلال تحليل أبعادها الاقتصادية والثقافية والاجتماعية، والاعتماد على منهج تاريخي تحليلي يستند إلى مصادر التاريخ والتفسير الإسلامي إلى جانب الأدبيات الجغرافية والمعاصرة. كما تستكشف الدراسة مدى استمرار أهمية غزة الاستراتيجية في السياق الحديث، حيث يُظهر الحصار المعاصر تبدل طبيعة التحديات الاقتصادية والاجتماعية والثقافية التي تواجهها المدينة، مع بقاء مكانتها التاريخية راسخة في الوعي والواقع الإقليمي.

الكلمات المفاحية: تاريخ الإسلام، سورة قريش، غزة، غزة هاشم، الحصار المعاصر، الطرق التجارية.

المقدمة

تُعدُّ غزة من أقدم المدن الكنعانية العربية في العالم، وقد عُرفت منذ العصور القديمة بمكانتها التاريخية واللغوية المميّزة. يذكر ابن منظور أنها « موضع بمشارف الشام، تُنسب إليه شهرة قبر هاشم بن عبد مناف جدّ النبي ﷺ » (ابن منظور، ٣٩٩١، ص ٨٨٣). أمّا من حيث أصل الاسم، فقد اختلفت الروايات؛ فياقوت الحموي يرى: « أنَّ اللفظ مشتق من الفعل غَزَ فلان بفلان واغترَّ به أي اختصّه من بين أصحابه » (الحموي، ٥٩٩١، ص ٢٠٢) وفُضِّله على غيره، بينما يرجّح الدبّاغ: « أنَّ معناها يدلُّ على القوّة والمخازن والكنوز » (الدبّاغ، ١٩٩١، ص ٥٣)، في إشارة رمزية إلى غناها وقدرتها وعمقها الحضاري. ومع أنَّ صورتها الحديثة تقتزن غالبًا بالصراع والمعاناة الإنسانية، فإنَّ هذه الصورة لا ينبغي أن تحجب عمقها الحضاري ودورها المركزي قبل الإسلام. بل على العكس تمامًا تؤكد هذه الصراعات في غزة على أهمية المدينة في العصر الحاضر كما هي في العصر الماضي، يقول عارف العارف في كتاب تاريخ غزة: «إنها ليست بنت قرن من القرون أو وليدة عصر من العصور، وإنما هي بنت الأجيال المنصرمة كلها ورفيقة العصور الفاتنة كلها». (العارف، ٣٤٩١، ص ٧) وتقع المدينة في أقصى الجنوب الغربي من فلسطين التاريخية، على شاطئ البحر الأبيض المتوسط، في موقع فريد يربط بين مصر جنوبًا وبلاد الشام شمالًا والجزيرة العربية شرقًا. هذا الموقع جعلها ممرًا طبيعيًا للقوافل التجارية، ومركزًا للاتصال بين بيئات اقتصادية وثقافية متباينة، فكانت ملتقى للتجار والمهاجرين والحجاج منذ أقدم العصور. تنطلق هذه الدراسة من فرضية أنَّ المكانة التاريخية لغزة قبل الإسلام تمثّل الأساس لفهم استمرار أهميتها في العصور اللاحقة، بما في ذلك مكانتها الراهنة. وتعتمد الورقة المنهج التاريخي التحليلي والذي يعني: «ذلك البحث الذي يصف ويسجل ما مضى من وقائع وأحداث الماضي، ويدرسها ويفسرها ويحللها على أسس علمية منهجية ودقيقة بقصد التوصل إلى حقائق ومعلومات أو تعميمات تساعدنا في فهم الحاضر على ضوء الماضي، والتنبؤ بالمستقبل». (المحمودي، ٩١٠٢، ص ٦٣)، وذلك عبر تتبع الإشارات الواردة في المصادر الإسلامية والعربية القديمة، وربطها بالأبحاث الجغرافية الحديثة التي توضّح كيف تشكّل موقع غزة محورًا لتبادل النفوذ والتفاعل بين حضارات المنطقة.

أثر الموقع الجغرافي لغزة في مكانتها الاستراتيجية التاريخية

تحتلّ مدينة غزة موقعًا فريدًا على الساحل الجنوبي الشرقي للبحر الأبيض المتوسط، في أقصى جنوب فلسطين التاريخية. هذا الموقع جعلها نقطة التقاء بين قارتي آسيا وإفريقيا، ومعبرًا طبيعيًا يربط بين وادي النيل وسهول الشام، وهو ما منحها عبر العصور بعدًا جغرافيًا استراتيجيًا فريدًا في العالم القديم. انظر الخريطة (١)، وتشير

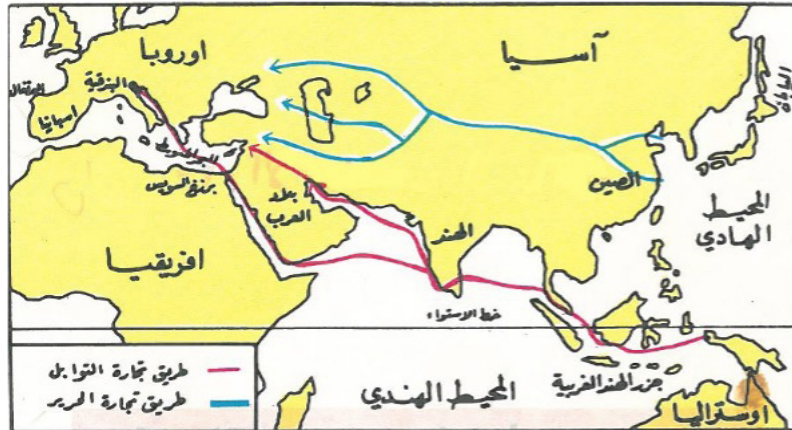
المصادر الجغرافية القديمة إلى أن غزة كانت تُعدّ البوابة الجنوبية لفلسطين، وأنها تشرف على طريقٍ دوليٍّ عُرف في النصوص التاريخية باسم "الطريق السلطاني" أو "الطريق الغزاوي"، الذي يبدأ من دلتا النيل في مصر ويمتد شمالاً حتى دمشق وحمص ثم الأناضول. كما يذكر عبد الكريم رفيق: « واشتهرت غزة بمرور قافلة الحج الشامي فيها ، في بعض الاحيان ، اثناء عودتها من الحجاز ، لتحاشي هجمات البدو ، وعرف الطريق الذي سلكته القافلة عبر غزة بالطريق الغزاوي، تميّز له عن الطريق الرئيسي، المعروف بالطريق السلطاني»(رافق، ٠٨٩١، ص ٦)، هذا الطريق كان من أهم شرايين التجارة في الشرق الأدنى القديم، إذ تمرّ عبره القوافل التجارية المحمّلة بالبضائع والمنتجات الشرقية من اليمن والحبشة والهند إلى أسواق البحر المتوسط عبر غزة. ويقول جواد علي أن غزة « كانت نهاية طرق القوافل البرية التجارية التي كان يسلكها التجار العرب القادمون من اليمن والحجاز ومن مواضع أخرى». (علي، ١٠٠٢، ص ٩)

الخريطة (١) موقع غزة

لقد تضافرت في غزة العوامل الطبيعية والبشرية لتجعل منها مركزاً رئيساً للتبادل التجاري والثقافي. فمن الناحية الطبيعية، تمتاز بسهلٍ ساحليٍّ خصيب ومناخ معتدل، ما جعلها منطقة زراعية وتجارية في آنٍ واحد. ومن الناحية البشرية، يُذكر أن المعينيون وهم أول من سكن غزة، « كانوا يحملون إليها بضائعهم وسلمهم التجارية : كالطيب ، والبحار ، والجهور ، واللبن ؛ فينقلونها عبر الصحراء إلى غزة. إذ كانت هذه أهم فرصة تجارية واقعة على شواطئ البحر الأبيض المتوسط». (لعارف، ٣٤٩١، ص ٠١) مما أسهم ذلك في جذب المهاجرين والتجار من مصر والشام والجزيرة إلى غزة، فكانت ملتقى للأعراق والثقافات واللغات.

ويُرجّح عدد من الباحثين أن موقع غزة منحها منذ العصور الكنعانية وظيفة «المدينة-المعبر»، أي المدينة التي تقوم بدور الوسيط بين الداخل الآسيوي والواجهة البحرية، وقد حافظت على هذه الوظيفة في الفترات اللاحقة، سواء في ظل الحكم المصري القديم أو في العصر الآشوري ثم الفارسي الفيلونياني والروماني، إذ لم تكن مجرد ممّر، بل مركزاً اقتصادياً يملك أسواقاً ومخازن ومرافئ صغيرة. انظر الخريطة (٢)

الخريطة (٢) طرق التجارة القديمة المارة من غزة

كما مثل موقع غزة عنصراً أمنياً وسياسياً بالغ الأهمية؛ فمن يسيطر عليها كان يملك القدرة على مراقبة الطرق التجارية المارة من الجنوب إلى الشمال. لذلك كانت

المدينة هدفًا دائمًا للقوى الكبرى التي تناوبت على السيطرة على المشرق، من الفراعنة إلى الرومان، لما تؤمنه من تحكم استراتيجي في حركة الجيوش والتجارة. ويبدو أثر الموقع السياسي لغزة واضحًا في حادثة عام ٧٢٩هـ حين «نودي في القاهرة عن لسان ملك الأمراء خاير بك، بأن من كان له حاجة في الشام أو في غزة فيتوجه إلى هناك، فإن الدرب السلطاني قد انفتح.....» (الحنفي، ٥٧٩١، ص ١٨٣) بعد أن ظل الطريق مغلقًا نحو أربعة أشهر بسبب عصيان نائب الشام، مما يدل على أن استقرار غزة كان شرطًا أساسيًا لضمان تواصل الطرق السلطانية وحماية المصالح السياسية والاقتصادية بين مصر والشام.

من الناحية الدينية، كان الطريق نفسه الذي تمر منه القوافل التجارية طريقًا للحجاج المتجهين من الحجاز إلى بيت المقدس، ما أضفى على غزة بعدًا روحانيًا وحضاريًا إضافيًا، إذ كانت قوافل الحج «تحوّل طريقها إلى غزة، حيث يمر الطريق التجاري المتجه من دمشق إلى مصر، ويُعرف بالطريق الغزاوي أو طريق غزة، وكان أكثر أمنًا من الطريق السلطاني وإن تأخر عنه وصولًا» (آل قويد الدوسري، ٨١٠٢، ص ٥١٦)، مما يؤكد أن موقع غزة جعلها نقطة التقاء فريدة بين البعدين الديني والاقتصادي في طرق الحج والتجارة القديمة.

ويمكن القول إن الطبيعة الجغرافية لغزة أسهمت في تكوين شخصيتها التاريخية بوصفها مركزًا للحركة لا موضعًا للسكون. فهي لم تكن مدينة مغلقة على نفسها، بل حلقة وصل بين أقاليم متباعدة، وهو ما جعلها منذ العصور الأولى رمزًا للانفتاح والتفاعل الحضاري.

غزة في السياق التاريخي قبل الإسلام

شكلت غزة منذ أقدم العصور إحدى أهم مدن الساحل الجنوبي لفلسطين، وورد اسمها في النقوش المصرية باسم «غازاتو» (العارف، ٣٤٩١، ص ٧)، كما ذكرتها السجلات الفرعونية منذ القرن الخامس عشر قبل الميلاد بوصفها قاعدة عسكرية وتجارية على حدود مصر الشرقية، ولقد تبدل اسمها بتبدل الامم التي صارتها «فقد كان العرب ولا يزالون يسمونها غزة أو غزة هاشم، والعبرانيون غزة، والآشوريون عزاني واليونانيون TAZ، وقد جاء في المجمع اليوناني انها اعطيت في العصور المختلفة عدة اسماء منها إيوني، ومينووا، وقسطنديا، والصليبيون Cadres، والأتراك غرة، والإنكليز Gaza، والكنعانيون هزاتي» (العارف، ٣٤٩١، ص ٧) ومع استقرار الكنعانيين أصبحت غزة من مدنها الرئيسية، وازدهرت بفضل خصوبة أرضها وموقعها البحري.

وتوالت عليها القوى الآشورية والبابلية والفارسية، ثم اليونانية والرومانية، ما يعكس قيمتها بوصفها عقدة وصل بين وادي النيل وبلاد الرافدين. وفي العصر الروماني بلغت ذروة ازدهارها، إذ تحولت إلى مركز حضاري يجمع بين الزراعة والتجارة والثقافة، فكانت تُصدّر الحبوب والزيت والنبذ وتستقبل القوافل القادمة من الجزيرة واليمن. ويؤكد برهان البالاني أن غزة «من أهم الطرق التجارية التي عرفها العالم القديم، وهي نقطة التقاء للقوافل التي كانت تنقل بضائع جنوب الجزيرة العربية والشرق الأقصى إلى البحر الأبيض المتوسط، ومركز توزيع هذه البضائع إلى سوريا وآسيا الصغرى وأوروبا». (البالاني، ٤٢٠٢، ص ٩١) وهذا الازدهار لم يكن اقتصاديًا فحسب، بل ثقافيًا ودينيًا أيضًا، إذ تعاقبت فيها المعابد الكنعانية واليونانية والرومانية واليهودية والمسيحية، مما جعلها مدينة متعددة الهويات والثقافات.

غزة عبر الحضارات القديمة

غزة في العصر الكنعاني

تُعدّ غزة من أقدم مدن الساحل الجنوبي لفلسطين؛ إذ يرجع استقرارها الحضري إلى العصور الكنعانية المبكرة، مستفيدةً من موقعها عند عقدة الطريق الساحلي الذي يربط وادي النيل ببلاد الشام والرافدين. ومع استقرار الكنعانيين أصبحت غزة من مدنها الرئيسية، وازدهرت بفضل خصوبة أرضها وموقعها البحري، ما جعلها محطة طبيعية للتبادل التجاري بين الداخل الفلسطيني والساحل المتوسطي.

وقد تبدّل اسم المدينة بتبدّل الأمم التي تداولت السيطرة عليها، وهو ما يرصده عارف العارف في عرضه لأسماؤها في المصادر القديمة؛ «فقد كان العرب ولا يزالون يسمونها غزة أو غزة هاشم، والعبرانيون غزة، والآشوريون عزاني، واليونانيون TAZ، وقد جاء في المجمع اليوناني أنها أُعطيَت في العصور المختلفة عدة أسماء منها: إيوني، ومينووا، وقسطنديا، والصليبيون Cadres، والأتراك غرة، والإنكليز Gaza، والكنعانيون هزاتي» (العارف، ٣٤٩١، ص ٧). تعكس هذه التعدادات الاسمية استمرارية العمران في المدينة وتنوّع الهويات السياسية التي مرّت بها، في حين ظلّ سكانها في معظمهم من الجماعات السامية المحلية ذات الجذور الكنعانية والفلسطينية، المنخرطة في الاقتصاد الزراعي والتجاري للساحل الجنوبي.

غزة تحت الحكم الفرعوني

ورد اسم غزة في النقوش المصرية باسم «غازاتو» (العارف، ٣٤٩١، ص ٧)، كما ذكرتها السجلات الفرعونية منذ القرن الخامس عشر قبل الميلاد بوصفها قاعدة عسكرية وتجارية على حدود مصر الشرقية. ويشير هذا إلى إدماج غزة في منظومة النفوذ المصري خلال عصر الدولة الحديثة، حيث اتخذتها السلطة الفرعونية مركزًا لمراقبة الطريق الدولي الساحلي، ونقطةً لتجميع الضرائب والجزية الواردة من مدن فلسطين الجنوبية.

هذا الدور العسكري والإداري ترافق مع وظيفة اقتصادية واضحة؛ إذ مثّلت غزة منفذًا لعبور السلع القادمة من عمق بلاد كنعان نحو مصر، والعكس، من حبوب وزيت ونبذ وبضائع مصنّعة، وهو ما أسهم في ترسيخ طابعها بوصفها مدينة حدودية تجارية في آن واحد. ومع أن السلطة السياسية كانت فرعونية، فإنّ النخبة المحلية الكنعانية حافظت على حضورها في إدارة شؤون المدينة وحياتها الاجتماعية والدينية، ضمن نمط المدن الكنعانية الخاضعة لنفوذ إمبراطوري أوسع.

غزة في العصر الآشوري والبابلي والفارسي

مع أفول النفوذ المصري في المشرق وتمدد الإمبراطوريات الآشورية ثم البابلية، دخلت غزة في مدار هذه القوى الجديدة منذ القرن الثامن قبل الميلاد تقريبًا، فأصبحت مدينة تابعة سياسيًا للإمبراطورية الآشورية، ثم لحققتها السيطرة البابلية في القرن السادس قبل الميلاد، قبل أن تندمج في نطاق الدولة الأخمينية الفارسية.

تميّزت هذه العصور المتعاقبة بطابع إداري-إمبراطوري؛ حيث أبقت تلك القوى على المدن الساحلية، ومن بينها غزة، كمراكز ضرائب وجباية ومرافئ لعبور البضائع، مع ترك هامش من الإدارة المحلية للنخب الحضرية والقبلية في المنطقة. وتشير الدراسات الأثرية في مواقع الساحل الجنوبي لفلسطين إلى وجود محطات تجارية ومرافئ مرتبطة بغزة في هذه الفترات، ما يؤكد استمرار وظيفتها كحلقة وصل بين طرق التجارة البرية والبحرية. (ويكيبيديا، ٢٠٢٢)

على المستوى السكاني، ظل الطابع الغالب للمدينة ساميًا محليًا، مع حضور متزايد لجماعات وافدة مرتبطة بالجيش أو بالتجارة الإمبراطورية، الأمر الذي أسهم في تنوع ثقافي وديني تدريجي، دون أن يطمس جذورها الكنعانية الفلسطينية.

غزة في العصر اليوناني والروماني

مع الفتح المقدوني للمنطقة، خضعت غزة لحصار شديد ثم لسقوطها في يد الإسكندر الأكبر في أواخر القرن الرابع قبل الميلاد، لتصبح جزءًا من العالم الهلنستي، ثم تنتقل تبعًا للصراع بين البطالمة والسلوقيين، قبل أن تدخل رسميًا في إطار السلطة الرومانية منذ القرن الأول قبل الميلاد. (ويكيبيديا، ٢٠٢٥)

في هذه المرحلة، شهدت غزة تحولًا حضاريًا واقتصاديًا ملحوظًا؛ إذ تطوّرت إلى مركز حضاري يجمع بين الزراعة والتجارة والثقافة، مستفيدة من موقعها على الطريق الدولي ومن موانئها القريبة. فقد كانت تُصدّر الحبوب والزيت والنبذ، وتستقبل القوافل القادمة من الجزيرة العربية واليمن عبر طريق البخور، لتوزيعها على مدن الساحل السوري وآسيا الصغرى وأوروبا. ويؤكد برهان البالاني أن غزة «من أهم الطرق التجارية التي عرفها العالم القديم، وهي نقطة التقاء للقوافل التي كانت تنقل بضائع جنوب الجزيرة العربية والشرق الأقصى إلى البحر الأبيض المتوسط، ومركز توزيع هذه البضائع إلى سوريا وآسيا الصغرى وأوروبا». (البالاني، ٢٠٢٤، ص ١٩)

لم يكن هذا الازدهار اقتصاديًا فحسب، بل ثقافيًا ودينيًا أيضًا؛ إذ تعاقبت فيها المعابد الكنعانية واليونانية والرومانية، إلى جانب الحضورين اليهودي والمسيحي في المراحل اللاحقة، مما جعلها مدينة متعددة الهويات والمرجعيات الدينية. ومع تزايد الطابع الحضري، برزت غزة بوصفها مركزًا للتعليم والخطابة والفلسفة في العهد الروماني المتأخر، مع استمرار بعدها العربي الذي سيشكل الخلفية التاريخية لدورها في العهدين الجاهلي ثم الإسلامي.

غزة في الذاكرة العربية قبل الإسلام

ارتباط غزة بهاشم بن عبد مناف

ترسخت مكانتها في الذاكرة العربية من خلال رواية مرور هاشم بن عبد مناف الجد الأكبر للنبي ﷺ ووفاته فيها أثناء رحلته التجارية إلى الشام، حيث ورد أنه «تقاسم بنو عبد مناف النشاط التجاري في مختلف البلدان المجاورة، فكان هاشم يذهب إلى الشام، وعبد شمس إلى الحبشة، والمطلب إلى اليمن، ونوفل إلى فارس، وكل منهما حصل على عهد «إيلاف» من كل من ملكي اليمن وفارس» (برو، ١٠٠٢، ص ١٤٢). ويقول الفراهيدي: «غَزَّة: أرض بمشارف الشام مات بها بعض بني عبد المطلب» (الفراهيدي، د.ت، ص ٩٧٢٣١)، كما أن هاشم بن عبد مناف كان من أوائل من نظّموا رحلتي الشتاء والصيف اللتين ورد ذكرهما في القرآن الكريم في سورة قريش: ﴿إِلَيْلَافٍ قُرَيْشٍ إِيْلَافَهُمْ رَحْلَةَ الشَّتَاءِ وَالصَّيْفِ﴾ وقد شكّل هاشم نموذجًا للتاجر العربي الذي نظم رحلات الإيلاف^٥ بين مكة والشام، وأسهم في تحويل مكة إلى مركز تجاري نشط. وتذكر كتب السير أن هاشم، في إحدى سنوات القحط التي أصابت مكة، عاد من الشام محمّلًا بالدقيق والخبز، وأطعم أهلها مما يُعرف بـ «التريد»، أي الخبز المكسور في المرق، فلّقبه الناس بـ هاشم من الفعل هَشَمَ الخبز أي كسره بدل اسمه الأصلي عمرو بن عبد مناف، «فَأَصَابَتْ قُرَيْشًا سَنَوَاتٌ دَهَبَنَ بِالْأَمْوَالِ، فَخَرَجَ هَاشِمٌ إِلَى الشَّامِ، فَأَمَرَ بِخَبْزٍ كَثِيرٍ فَخَبَزَ لَهُ، فَحَمَلَهُ فِي الْغَرَارِ عَلَى الْإِذِلِّ، حَتَّى وَافَى مَكَّةَ، فَهَشَمَ ذَلِكَ الْخَبْزَ، يَعْنِي كَسَرَهُ وَتَرَدَّهُ، وَنَحَرَ ذَلِكَ الْإِذِلَّ، ثُمَّ أَمَرَ الطَّهَاءَ فَطَبَخُوا، ثُمَّ كَفَّ الْقُدُورَ، فَأَشْبَعَ أَهْلَ مَكَّةَ، فَكَانَ ذَلِكَ أَوَّلَ الْحَيَاةِ بَعْدَ السَّنَةِ الَّتِي أَصَابَتْهُمْ، فَسَمِيَ بِذَلِكَ هَاشِمًا، وَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ فِي ذَلِكَ» (ابن سعد، ٩٩١، ص ٢٦):

عَمَرُو الْعُلَا هَشَمَ التَّرِيدَ لِقَوْمِهِ ... وَرِجَالُ مَكَّةَ مُسْتَنَتُونَ عِجَافٌ

وتأكد الروايات على أن هاشم كان في رحلته الصيفية متجهًا إلى بلاد الشام بغرض التجارة، فمرّ بمدينة غزة حيث توفّي ودُفن فيها. «وفي غزة قبر هاشم بن عبد مناف، وبذلك قيل لها غزة هاشم» (العمرى، ٢٠٠٢، ص ٤٥٥). ويذكر ابن هشام «وكان اسمُ عَبْدِ مَنْافٍ الْمُغِيرَةَ، وَكَانَ أَوَّلَ بَنِي عَبْدِ مَنْافٍ هَلْكَ هَاشِمٌ، بِغَزَّةٍ مِنْ أَرْضِ الشَّامِ» (ابن هشام، ٥٥٩١، ص ٩٣١) حتى لُقِّبت منذ ذلك الحين بـ «غزة هاشم»، فأضفى دفن هاشم بن عبد مناف في غزة بعدًا رمزيًا جعلها موضع قداسة في الوعي العربي والإسلامي، حتى قيل فيها: «مات الندى بالشام لما أن توى ... فيه بغزة هاشم لا يبعد» (الحموي، ٥٩٩١، ص ٢٠٢)، فعدت المدينة تُذكر مقرونة باسمه في كتب المناقب والأنساب، دالةً على عمق الصلة بين مكة والشام. ومن منظورٍ تاريخي، جسّدت غزة نموذج المدينة المفصلية التي لا تقوم أهميتها على الثروة المادية، بل على موقعها الذي يتحكم بعقد التجارة والاتصال بين أقاليم العالم القديم.

الامتداد المعاصر للأهمية الجيوسياسية لغزة

لم تفقد غزة مكانتها الاستراتيجية رغم التحولات السياسية العميقة التي شهدتها المنطقة منذ العصور الإسلامية الأولى حتى الزمن الحديث. فالسمات الجغرافية التي جعلتها قبل الإسلام مركزًا تجاريًا وثقافيًا، هي نفسها التي جعلت منها في العصور اللاحقة ساحة للصراع وممرًا حيويًا للتجارة والجيش. «فلا يمكن فهم الحرب على غزة بمعزل عن المنافسة الأكبر على النفوذ بين القوى العالمية والإقليمية، وخاصة الولايات المتحدة والاتحاد الأوروبي وإيران وتركيا وروسيا ودول الخليج». (مستقبل غزة في سياق الجيوسياسي - ساري حنفي، د.ت) وغزة تؤكد هذه الاستمرارية أن المدينة ليست مجرد مساحة جغرافية، بل بنية تاريخية متحركة تتفاعل مع القوى المحيطة وتعيد تعريف ذاتها وفق السياق الزمني والسياسي. ومن هنا، فإن دراسة غزة قبل الإسلام لا تقتصر على الماضي، بل تساعد في فهم ديناميكية موقعها في الحاضر لفنون، ببلطمل، سمش دبغو، مشاه، دوعلا فاليلالو، اءءارقش عنو اش يرق مءب ملل ا عفر ني ذل اش يرق نم: مء فاليلال باءص او 52 فانم دبغو وب 162 ص.ت.د. ببي بء نبا). «عز عُب لئل مء. مائل الى (مشاه) رءم نم نكف

وتقدّم نموذجًا لفهم العلاقة بين الاستراتيجية الجغرافية والاستمرارية التاريخية في المنطقة.

الخاتمة

تُبرز هذه الدراسة أنَّ غزة لم تكن مجرد مدينة ساحلية في فلسطين، بل مركزًا حضاريًا واستراتيجيًا متجددًا في الذاكرة التاريخية للمنطقة. فمنذ ما قبل الإسلام، شكّل موقعها عند ملتقى طرق التجارة والحجّ محورًا للتفاعل بين المشرق والمغرب، وأسهم في بناء دورها الاقتصادي والثقافي الذي استمرّ عبر العصور. ويؤكد التحليل التاريخي والجغرافي أنَّ شخصية غزة لم تكن نتاجًا ظرفيًا، بل ثمرة تفاعل طويل بين الإنسان والمكان، جعلها مركزًا حيويًا في معادلة الشرق الأدنى القديم والحديث على حدّ سواء.

وفي ضوء ما تعانيه غزة اليوم من حصارٍ وعدوانٍ ممنهج يهدّد وجودها وسكانها، تتأكد استمرارية معناها الجيوسياسي، إذ تحوّل موقعها ذاته الذي كان معبرًا للتجارة إلى مسرحٍ للصراع الإقليمي والدولي. ومن هنا، يصبح الدفاع عن غزة واجبًا إنسانيًا وأخلاقيًا، ويغدو الحفاظ عليها واجبًا دينيًا على الأمة الإسلامية، كونها جزءًا من الأرض المقدّسة التي باركها الله في كتابه الكريم. وفي هذا الصدد، تتضمن بعض اقتراحاتنا للعمل الأكاديمي حول غزة ما يلي: التوثيق المنهجي لتراث غزة التاريخي والثقافي في الفترة ما قبل الإسلامية والإسلامية؛ مما يتيح استكشافًا أكثر تفصيلًا وعمقًا للهوية التاريخية للمدينة. وإعادة رسم الخرائط القديمة باستخدام التقنيات الرقمية الحديثة وتسجيل تراث غزة من شأنه أن يسهم بشكل كبير في الحفاظ على التراث المكاني والثقافي. ورصد محاولات الاحتلال طمس معالمها التاريخية وتشويه هويتها المكانية، مع توظيف المناهج الجيوسياسية والرقمية الحديثة لإعادة رسم خرائطها القديمة وتوثيق إرثها الحضاري. وتخلص الورقة إلى أنَّ غزة ليست مجرد شاهدٍ على التاريخ، بل فاعلٌ فيه، وأنّ الجغرافيا التي منحناها أهميتها القديمة ما تزال تصوغ حاضرها وتحدّد مستقبلها، لتبقى المدينة رمزًا لاستمرار الحياة رغم محاولات الإبادة، ودليلاً على أنَّ المكان حين يمتلك ذاكرة، لا يُمكن محوه من الوجود أو الوعي الإنساني.

المراجع

- آل قويد الدوسري، ح. ب. ح. (٨١٠٢). قوافل الحج والتجارة ودروبها المختلفة. ٧٠١، ٨٤.
- ابن حبيب، م. ب. ح. (د.ت). المحبر. دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد الدكن.
- ابن سعد، م. ب. س. (١٩٩١). الطبقات الكبرى (الأولى، Vol. ١-٩ أجزاء). دار الكتب العلمية.
- ابن هشام، ع. ا. (٥٥٩١). السيرة النبوية لابن هشام (الثانية). شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده.
- البالاني، ب. ج. د. (٤٢٠٢). مدينة غزة دراسة في أحوالها العامة منذ العصر القديم حتى العهد المملوكي. ٥٣، ٣٣.
- الحموي، ي. (٥٩٩١). معجم البلدان (الثانية، Vol. ٧-١ أجزاء). دار صادر.
- الحنفي، م. ب. أ. ب. إ. (٥٧٩١). بدائع الزهور في وقائع الدهور (الأولى). المعهد الألماني للأبحاث الشرقية.
- العارف، ع. (١٩٤٣a). تاريخ غزة (الأولى). دار الأيتام الإسلامية في بيت المقدس.
- العارف، ع. (١٩٤٣b). تاريخ غزة (الأولى). دار الأيتام الإسلامية في بيت المقدس.
- العمري، أ. ب. ف. ا. (٢٠٠٢). مسالك الأبصار في ممالك الأمصار (الأولى، Vol. ١-٢٧ جزء). المجمع الثقافي.
- الفراهيدي، ا. ب. أ. (د.ت). العين (الأولى، Vol. ٨-١ أجزاء). دار ومكتبة الهلال.
- المحمودي، م. س. ع. (٩١٠٢). مناهج البحث العلمي (الثالثة). دار الكتب.
- برو، ت. (١٠٠٢). تاريخ العرب القديم (الثانية). دار الفكر.
- رافق، ع. ا. (٨٩١). غزة دراسة عمرانية واجتماعية واقتصادية من خلال الوثائق الشرعية. المؤتمر الدولي الثالث لتاريخ بلاد الشام (فلسطين)، عمان _ الأردن.
- علي، ج. (١٠٠٢). المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام (الرابعة، Vol. ١-٢٠ جزء). دار الساقى.
- مستقبل غزة في سياقها الجيوسياسي -ساري حنفي. (د.ت). استرجع في ٠٢ أكتوبر، ٥٢٠٢ من <http://www.annd.org/ar/publications/details/>
- مساهمو ويكيبيديا. (دون تاريخ). تاريخ غزة. ويكيبيديا، الموسوعة الحرة. تم الاسترجاع في ٧ ديسمبر ٥٢٠٢ من: https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Gaza

من الأحداث التاريخية إلى السنن الكونية: نقد بني إسرائيل في القرآن الكريم – دراسة مقارنة بين تفسيري محمد عزة دروزة وسيد قطب

Rana S. A. ALMUHISEN¹
Prof. Dr. Murat KAYACAN²

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى تحليل الانتقادات القرآنية الموجهة لبني إسرائيل، وذلك من خلال الدراسة المقارنة بين تفسيرين هامين لم يكونا إلا مدرسة تُعد أجيال مؤمنة قوية لديها فقها بواقعتها وهما: تفسيري محمد عزة دروزة، وسيد قطب. وتنطلق الدراسة من الإشكالية القائلة بأن قصص بني إسرائيل عبارة عن مجرد أحداث تاريخية نقرأها ونستمتع، بينما تحتوي هذه القصص على سنن كونية ثابتة صالحة لكل مجتمع وزمان، ما إذا أدركناها استطعنا تجاوز حال الضعف والذل الذي تعيشه الأمة الإسلامية. وتعتمد الدراسة على المنهج المقارن في تحليل الآيات (٥٠٤-٥٠١) من سورة البقرة وذلك لتعلقها المباشر بتمرد بني إسرائيل ونقضهم للعهود، في محاولة للكشف عن كيفية تناول المفسرين لهذا الموضوع. حيث أبرز كل من دروزة وقطب الجانب التاريخي والسياسي وربطوا القصص بسياق الاعتبار بسنن الأمم السالفة، لأخذ العبرة منها وإثباتها كونها سنة الله في خلقه. كما يتفق المفسران على أن ما حل لبني إسرائيل من لعنات وهلاك يمكن أن تتكرر في أي مجتمع ينحرف عن منهج الله وأوامره. فتُظهر نتائج الدراسة أن ذكر قصص بني إسرائيل لا تهدف فقط لتسجيل الماضي الغبر، بل تؤسس لسنن كونية تمثل تحذيرًا من أن يتكرر الانحطاط الأخلاقي وتجاهل أوامر الله. وتوصي الدراسة بضرورة قراءة القصص القرآني قراءة مزدوجة: أي قراءة تاريخية تولي الأهمية للسياق الزماني للقصة، ونظرة واعية تسلط الضوء على قضايا المجتمع والإنسان المعاصر. وبهذا يعود النص القرآني إلى حقيقته التي من أجلها أنزل من كونه نور هذه الأمة ومرشدها، كما يفتح هذا المنهج أفقًا لفهم أعمق للارتباط بين ماضي وتاريخ بني إسرائيل الممتلئ بالتجاوزات والكفر والعصيان بأوج صورته، وما يخلفه اليوم في العالم أجمع وفي غزة وأرضنا المقدسة تحديدًا من ظلم وعدوان الناجم عن امتداد تلك الممارسات الإسرائيلية الشاذة التي فعلها أسلافهم في الماضي.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القصص القرآني، بني إسرائيل، السنن الكونية (سُنن الله)، محمد عزة دروزة، سيد قطب

المقدمة

نلاحظ جميعنا أن تحتل بني إسرائيل قصص في القرآن الكريم لها النصيب الأكبر من الذكر، وقد اعتاد كثير من القراء على النظر إليها على أنها أحداثًا تاريخية مضت وانتهت. يثير هذا الواقع سؤالًا معرفيًا مهمًا: ما جدوى هذا الحضور الكثيف في كتابٍ يُقدّم بوصفه هاديًا للإنسان في كل زمان ومكان؟ وهل تقتصر هذه القصص على تسجيل وقائع الماضي، أم أنها تؤسس لقوانين وسنن كونية ثابتة تحكم مصائر الأفراد والأمم؟ ومن هنا تنبع إشكالية هذه المقالة: كيف يمكن قراءة الانتقادات القرآنية لبني إسرائيل قراءة مزدوجة تجمع بين البعد التاريخي وبين البعد السُنني الكوني؟ وتكشف القراءة التفسيرية المتأنيّة أن هذه القصص لا تقتصر على تسجيل وقائع الماضي الغابر، بل تتجاوزها لتؤسس لسنن إلهية كونية تمثل قوانين ثابتة تربط بين الأسباب ونتائجها في حياة الأمم. ومن هنا تنبع إشكالية هذه المقالة، التي يمكن صياغتها على النحو الآتي:

كيف عالج تفسيرا محمد عزة دروزة وسيد قطب نقد بني إسرائيل في سورة البقرة (٥٠٤-٥٠١) من زاوية السنن الإلهية، لا بوصفه مجرد سرد تاريخي؟ وما أوجه الاتفاق والاختلاف بينهما في ربط هذا النقد بالواقع التاريخي والمعاصر؟ ويمكن تفريع هذه الإشكالية في سؤالين فرعيين

ما التصور الذي يقدمه كل من دروزة وقطب لمفهوم السنن الإلهية كما يتجلى في نقد بني إسرائيل؟

ما أبرز أوجه الاتفاق والاختلاف بين التفسيرين في توظيف قصص بني إسرائيل لتأسيس رؤية سننية تفسّر حركة الأمم ومصائرهما؟

تهدف هذه الدراسة إلى معالجة هذه الإشكالية من خلال تحليل نقد بني إسرائيل في سورة البقرة؛ حيث تبرز موضوعات رئيسة مثل نقض العهود، والتمرّد على الأنبياء، والانحراف الأخلاقي والروحي. وقد وقع الاختيار على تفسيرين بارزين يمثلان مدرستين مختلفتين في القراءة: سيد قطب (٢٩٩١)، الذي ركّز على البعد الأممي والأخلاقي، واعتبر قصص بني إسرائيل تحذيرًا عامًا للأمة الإسلامية والإنسانية كلها، ومحمد عزة دروزة (٣٦٩١)، الذي أضفى على النص القرآني بعدًا تاريخيًا وتحرريًا مرتبطًا بسياقات الاستعمار والصراع في فلسطين. واعتمدت هذه الدراسة على آيات نقد بني إسرائيل في سورة البقرة (٥٠٤-٥٠١) والتي تصف جزءًا مهمًا من انحرافات وقصص بني إسرائيل، وتكشف عن سنن الله الجارية في إمهالهم ثم في هلاكهم ولعنهم الأبدى، كما اعتمدت على مقارنة بين تفسيري سيد قطب ومحمد عزة دروزة، وذلك لضمان التعمق في الفهم. وكان سبب اختيارنا لهذين المفسرين تحديدًا روح الجهاد وحمل أعباء الأمة المتجلى في تفسير سيد قطب، والنظرة التاريخية للمفسر الفلسطيني محمد عزة دروزة الذي تأملنا أن يكون معاصرًا لبعض انتهاكات اليهود مما يجعله يمتلك نظرة عن كثب لجزء من انحرافات اليهود. كما اعتمدت على مقارنة منهجية بين تفسيري سيد قطب ومحمد عزة دروزة من خلال معايير محددة، هي:

تصوّر السنن الإلهية (مفهومًا ووظيفةً)

طريقة بناء الصورة التاريخية لبني إسرائيل من خلال القصص القرآني

أسلوب ربط الماضي القرآني بالواقع المعاصر

وكان سبب اختيارنا لهذين المفسرين تحديدًا حضور البعد الحركي والجهادي وتحليل واقع الأمة في تفسير سيد قطب، والنظرة التاريخية النقدية عند المفسر الفلسطيني محمد عزة دروزة، بما يتيح مقارنة واضحة بين نموذجين مختلفين في توظيف القصص القرآني لخدمة الوعي السني والحضاري.

وتسعى الدراسة، عبر المنهج المقارن والذي يعني: «ذلك المنهج الذي يعتمد على المقارنة في دراسة الظاهرة حيث يبرز أوجه الشبه والاختلاف فيما بين ظاهرتين أو أكثر» (المحمودي، ٩١٠٢، ص ٤٧)، إلى الكشف عن أوجه الاتفاق والاختلاف بين التفسيرين في تناول هذه القصص، وإبراز كيفية انتقالها من الحدث التاريخي إلى السنن الكونية، ثم مناقشة انعكاساتها على الواقع المعاصر، ولا سيما في فلسطين. وبذلك لا تقتف المقالة عند حدود الماضي، بل تستنطق القصص القرآني بما يقدمه من دروس تربوية وأخلاقية وروحية صالحة لكل زمان ومكان. ومن جدير بالذكر أن عددًا من الدراسات تناولت موضوع السنن الإلهية، سواء الكونية أو الاجتماعية أو النفسية، مثل: السنن الإلهية في النفس الإنسانية (الفوارعة، ٧٠٠٢)، (في سنن الله الكونية) الغمراوي، (٦٣٩١)، والسنن الكونية والاجتماعية في القرآن الكريم (الغلبوري، ٩١٠٢)، وتُعد هذه من أبرز ما كتب في هذا الباب. كما وقفت على دراسات عدة تناولت نقد بني إسرائيل، منها نقد ابن تيمية لعقيدة الألوهية في الديانة اليهودية (العايب، ٥١٠٢)، ومنهجية ابن حزم النقدية في الرد على الاعتقادات اليهودية (ألميد، ٤٢٠٢)، وأثر السياق القرآني في نقد الروايات الإسرائيلية (بن حسين & عبدالله، ١٢٠٢) غير أني لم أقف على دراسة تجمع بين هذين الموضوعين معًا، من منظور مفسرين اشتهرا باهتمامهما بهما، وهو ما يسعى هذا البحث إلى معالجته.

الإطار النظري والمفاهيمي

السنن الكونية في القرآن الكريم

يُؤي القرآن الكريم عناية خاصة لمفهوم السنن الكونية، باعتباره من المراكز الأساسية لفهم حركة التاريخ ومسار الحضارات. فالسنن هي القوانين الإلهية الثابتة التي تحكم الكون والإنسان والمجتمع، والتي لا تتبدل ولا تتحول، مصداقًا لقوله تعالى: ﴿فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا﴾ (فاطر: ٣٤). ومن خلال إبراز هذه السنن، يوجه القرآن المؤمنين إلى إدراك أن مصائر الأمم والشعوب لا تتحقق بالصدفة أو الفوضى، بل وفق نظام محكم يربط بين الأسباب ونتائجها. وتظهر أهمية هذا المفهوم في كونه يقدم للإنسان إطارًا معرفيًا يفسر الحاضر على ضوء الماضي، ويؤسس لاستشراف المستقبل على أسس سننية راسخة. كما أنه يرسخ مبدأ المسؤولية التاريخية والجماعية، حيث إن التقدم أو الانحطاط، النصر أو الهزيمة، كلها نتائج طبيعية لمقدمات وأسباب واقعية تجري في حياة الأمم. بهذا يصبح فهم السنن القرآنية مدخلًا لفهم التاريخ الإنساني، ودافعًا لتفعيل دور الأمة في صناعة واقعها ومستقبلها.

السنة لغة هي مفرد وجمعها سنن ومشتقة من جذر س-ن-ن، الذي يدل على الاستمرار والاتباع والانتظام، كما يوضح ابن فارس: «السين والنون أصل واحد مطرد، وهو جريان الشيء واطراده في سهولة، والأصل قولهم سَنَنْتُ المَاءَ على وجهي أَسْنُهُ سَنًا، إذا أَرسلته إرسالًا» (ابن فارس، ٩٦٩١، ص ١٦) ويعرف ابن منظور سنة الله على أنها «أحكامه وأمره ونهيّه. وَسَنَ اللَّهُ سُنَّةً أَيْ بَيَّنَ طَرِيقًا قَوِيًّا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلُ﴾ (الأحزاب: ٢٦)؛ أَيْ سَنَ اللَّهُ ذَلِكَ فِي الَّذِينَ تَأَقَّفُوا الْأَنْبِيَاءَ وَأَرْجَفُوا بِهِمْ أَنْ يُقْتَلُوا أَيْنَ تُقْفُوا أَيْ وَجَدُوا» (ابن منظور، ٣٩٩١، ص ٥٢٢)

أما الزبيدي في تاج العروس فقد فسرها بعدة معاني فيقول: «السُّنَّةُ بِالضَّمِّ: الْوَجْهُ لَصَقَالَتِهِ وَمَلَاسَتِهِ؛ وَمِنْهَا السُّنَّةُ: الصُّورَةُ؛ وَمِنْهُ حَدِيثُ الْحَضِّ عَلَى الصَّدَقَةِ: فَقَامَ رَجُلٌ قَبِيحُ السُّنَّةِ، أَيْ الصُّورَةِ، وَالسُّنَّةُ: السَّيْرَةُ حَسَنَةً كَانَتْ أَوْ قَبِيحَةً. وَقِيلَ السُّنَّةُ: الطَّبِيعَةُ. وَالسُّنَّةُ مِنَ اللَّهِ إِذَا أُطْلِقَتْ فِي الشَّرْعِ فَإِنَّمَا يُرَادُ بِهَا حُكْمُهُ وَأَمْرُهُ وَنَهْيُهُ مِمَّا أَمَرَ بِهِ النَّبِيُّ ﷺ وَنَهَى عَنْهُ وَنَدَبَ إِلَيْهِ قَوْلًا وَفَعَلًا مِمَّا لَمْ يَنْطِقْ بِهِ الْكِتَابُ الْعَزِيزُ، وَقَالَ الرَّاعِبِيُّ: سُنَّةُ النَّبِيِّ: طَرِيقُهُ الَّتِي كَانَ يَتَحَرَّاهَا، وَسُنَّةُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، قَدْ تُقَالُ لَطَرِيقَةِ حُكْمِهِ وَطَرِيقَةِ طَاعَتِهِ، فَتَبَّهَ عَلَى أَنَّ وَجْهَ الشَّرَائِعِ وَإِنْ اخْتَلَفَتْ صُورُهَا، فَالْعَرَضُ الْمُقْصُودُ مِنْهَا لَا يَخْتَلِفُ وَلَا يَتَبَدَّلُ» (الزبيدي، ٥٦٩١، ص ١٣٢)

ويتبين مما سبق أن السنة لغة لها عدة معاني، فهي تشير إلى الانتظام والاستمرارية والاتباع المنتظم للطريق القويم، وتشمل أحكام الله وأمره ونهيّه، والسلوك المستقيم الذي يبيّنه للناس، والسيرة الصحيحة في القول والفعل، وبعبارة أخرى، السنة لغة تعكس الثبات والانتظام في كل ما هو مقصود ومنظم، سواء في أحكام الشرع أو في سلوك الإنسان اليومي، وهي بذلك تمثل الأساس الذي يقوم عليه فهم الشرائع واتباعها بشكل صحيح.

السنة اصطلاحًا

تُفهم سنة الله على أنها القاعدة الثابتة التي يحكم الله بها الكون والأمم، والتي تتجلى في سنن الله في التاريخ والبشر، ويتبين من تعريفات العلماء أن سنة الله اصطلاحاً هي القوانين والنواميس التي يجري الله تعالى وفقها تدبير شؤون الكون والحياة والإنسان. فهي تمثل حكم الله في مشيئته وخلقه، والدليل على قدرته في تنظيم الوجود. وقد وردت بمعانٍ متعددة عند أهل العلم؛ فهي عند المحدثين: «ما أثر عن النبي ﷺ من قول، أو فعل، أو تقرير، أو صفة» (السباعي، ٩٤٩١، ص ٥٦)، وعند المفسرين هي العادة أو المثل الذي أجراه الله في الأمم السابقة ولا يمكن تغييره، كما في قوله تعالى: ﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ (الفتح: ٣٢). فيقول القرطبي: «سنة الله التي قد خلت من قبل يعني طريقة الله وعاداته السالفة نصر أوليائه على أعدائه» (القرطبي، ٤٦٩١، ص ٨٠٢) وذكر الراغب: وأن سنة الله طريقة حكمته، وطريقة طاعته» (الأصفهاني، ١٩٩١، ص ٩٢٤) وتشمل هذه السنن القوانين الكونية التي تحكم طبائع الأشياء كالموت والزوجية وسائر نواميس الطبيعة، وكذلك السنن الشرعية التي تهدي الإنسان إلى طريق الحق.

وتمتاز هذه السنن بالثبات والاطراد والعموم، مما يجعلها بمثابة نظام رباني صارم يحقق الانسجام في الكون، ويربط بين العلم والدين في تفسير حركة الحياة. ويعرفها ابن تيمية بقوله: «وَالسُّنَّةُ هِيَ الْعَادَةُ فِي الْأَشْيَاءِ الْمُتَمَاثِلَةِ، فَإِنَّهُ سُبْحَانَهُ إِذَا حَكَمَ فِي الْأُمُورِ الْمُتَمَاثِلَةِ بِحُكْمٍ فَإِنْ ذَلِكَ لَا يَنْتَقِضُ وَلَا يَتَبَدَّلُ وَلَا يَتَحَوَّلُ وَمِنْ هَذَا الْبَابِ صَارَتْ قِصَصُ الْمُتَقَدِّمِينَ عِبْرَةً لَنَا». (ابن تيمية، ١٠٠٢، ص ٥٥) ويعرفها عبد الكريم زيدان بأنها «القانون الإلهي العام الذي يقوم على الأسباب والمسببات، وربط النتائج بالمقدمات على نحو في الغاية والدقة والصرامة والإطراد». (زيدان، ٣٩٩١، ص ٣٢) كما ويعرفها سيد قطب على أنها: «هي التي تحكم الحياة، وهي التي قررتها مشيئة الله الطليقة، فما وقع منها في غير زمانكم فسيقع مثله بمشيئة الله في زمانكم، وما انطبق منها على مثل حالكم فهو كذلك سينطبق على حالكم». (قطب، ٢٩٩١، ص ٩٧٤)

وترد كلمة (سنة الله) ومشتقاتها في القرآن الكريم ست عشرة مرة، في سياقات متنوعة تجمع بين بيان القوانين الإلهية الثابتة في الخلق والتاريخ، وتوجيه المؤمنين للاعتبار بمصائر الأمم السابقة، والتحذير من مصير

المكذّبين والمعاندين. وقد تنوّعت دلالات هذه الورد لتشمل سنن القدر والثبات، وسنن العقوبة، وسنن الابتلاء، وسنن الهداية، وسنن الرسالة. والجدول الآتي يلخص أبرز المواضع القرآنية التي وردت فيها الكلمة، مع نوع السنة والدلالة المختصرة ونص الآية:

الجدول (١) كلمة سنة الله في القرآن

قَسْلَا عَوْن	قرب عل / قل الدل	ع ج ر م ل + ر ص ت خ م ل ص ن ل ا
سُنَّةُ الْقَدَرِ / الثَّبَات	ثَبَات قِضَاءِ اللَّهِ وَعَدَمِ تَغْيِيرِهِ	﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ﴾ الأحزاب: ٨٣
سُنَّةُ الْعُقُوبَةِ عَلَى ارْتِكَابِ الْمَعْصِيَةِ	تَكَرُّر عُقُوبَةِ الْكَافِرِينَ عَنِ الْأُمَمِ	﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ﴾ الأحزاب: ٣٦ - ﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ﴾ الفتح: ٣٢ - ﴿فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحَدَهُ... فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ... سُنَّتِ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ﴾ غافر: ٥٨-٤٨ - ﴿إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ﴾ الأنفال: ٨٣ - ﴿لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ﴾ الحجر: ٣١ - ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّةَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ فاطر: ٣٤ - ﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ...﴾ آل عمران: ٧٣١
سُنَّةُ الْإِبْتِلَاءِ	اِخْتِبَارُ الْأُمَمِ بِالْصَّلَاحِ وَالْعُقُوبَةِ	﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمْ الْهُدَى إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ﴾ الكهف: ٥٥
سُنَّةُ الْهِدَايَةِ	بَيَان سَبِيلِ الْهُدَى عَنِ تَجَارِبِ الْأُمَمِ	﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبينَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ النساء: ٦٢
سُنَّةُ الرِّسَالَةِ	ثَبَات سُنَنِ اللَّهِ فِي إِرسَالِ الرُّسُلِ	﴿وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا... وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ... سُنَّةٌ مِنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا﴾ الإسراء: ٧٧

يبين الجدول (١) أن مفهوم السنن الإلهية في القرآن لا يُقدَّم كوقائع تاريخية منقطعة، بل كقوانين ربانية ثابتة تحكم حركة الأمم والأفراد على السواء. تتوزع هذه السنن بين سنن القدر والثبات التي تؤكد مضاء قضاء الله، وسنن العقوبة والابتلاء التي تكشف تكرار مصير المكذّبين والمعاندين، وسنن الهداية والرسالة التي ترسم طريق الهدى وتؤكد استمرار إرسال الرسل لتحقيق العدل الإلهي. ويظهر من خلال هذه الآيات أن القرآن يوظف التاريخ لتجسيد ناموس كوني شامل، تتكرر فيه النتائج بتكرار الأسباب، فتكون قصة بني إسرائيل نموذجاً تطبيقياً لهذه القوانين، ودليلاً على أن مصير الأمم يرتبط بمدى التزامها بالحق والعدل الإلهي أو انحرافها عنهما.

أولاً: نقد بني إسرائيل في تفسير سيد قطب لسورة البقرة

من المعلوم أن سورة البقرة، هي أطول سور القرآن الكريم، وعلى الرغم من موضوعاتها المتنوعة إلا أنها تدور في مجملها حول محورين رئيسيين متكاملين: « أولهما موقف بني إسرائيل من الدعوة الإسلامية، وثانيهما موقف الجماعة المسلمة في طور التأسيس والإعداد لحمل الأمانة». (قطب، ٢٩٩١، ص ٨٢) ويُفهم من هذا البناء الموضوعي أن القرآن الكريم لم يورد قصة بني إسرائيل بهذا الاتساع إلا لحكمة تتجاوز السرد التاريخي إلى وظيفة تربوية وسنية في آن واحد، إذ يعرض تجربة أمة سابقة لتكون مرآة تُبصر الجماعة المسلمة من خلالها طبيعة الصراع بين الإيمان والانحراف، والحق والباطل.

ويتضح من السياق العام للسورة أن الحديث المطوّل عن بني إسرائيل جاء في مرحلة إعداد الأمة المسلمة الناشئة في المدينة، لتدرك طبيعة التحديات التي تواجهها، ولتعي أن من سنن الله الكونية الجارية في الأمم أن يتكرر الصراع بين حملة الرسالة والذين يقفون في وجهها، وفي مقدمتهم اليهود ومن شايحهم من المنافقين والمشركين. وعلى الرغم من أن لفظ السنن لم يرد في هذه السورة نصًا، غير أن المعنى الكامن في بنائها القصصي والجدلي يعكس هذا المفهوم بوضوح؛ فالغاية من إيراد قصص بني إسرائيل المتكررة تتمثل في تأكيد أن التاريخ البشري تحكمه قوانين ربانية تتكرر بتكرار المواقف الإنسانية، وأن العبرة ليست في الحادثة، بل في دلالتها الكونية التي تكشف عن سنّة الله في الأمم.

ومن خلال هذا الفهم يتبيّن أن المقصود من النقد القرآني لبني إسرائيل هو بيان امتداد طبيعتهم في التاريخ، وتحذير الأمة المسلمة من الانحرافات التي جرّت على بني إسرائيل نقض العهود وفساد العقيدة، مع إرشادها إلى الوعي بكيفية التعامل مع هذا النمط البشري في ضوء السنن الربانية الثابتة. فبذلك يتحول القصص القرآني إلى أداة لبناء الوعي السنني والحضاري للأمة. ويؤكد سيد قطب هذا المعنى فيقول: «وكانت معجزة القرآن الخالدة أن صفتهم التي دمغهم بها هي الصفة الملزمة لهم في كل أجيالهم من قبل الإسلام ومن بعده إلى يومنا هذا».(قطب، ٢٩٩١، ص ٢٣)

ويقدّم سيد قطب في تفسيره للآيات التي تبدأ بخطاب الله لبني إسرائيل من قوله تعالى يا ﴿بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ﴾ (البقرة: ١٠٤) نموذجًا بليغًا للنقد القرآني الذي يتجاوز الحدث التاريخي إلى الدلالة الكونية الدائمة. فمع أن النص القرآني وجّه ابتداءً إلى حالة واقعية من بني إسرائيل في زمن النبوة، إلا أن قطب يرى فيه توجيهًا مستمرًا «دائم الإحياء للنفس البشرية، ولرجال الدين بصفة خاصة، لا يخص قومًا دون قوم، ولا يعني جيلًا دون جيل». ومن خلال هذا الفهم السنني، يؤكد أن التجربة الإسرائيلية في القرآن لم تُسَق لتسجيل وقائع ماضية، بل لتكشف عن نموذج بشري متكرر حين تنفصل المعرفة عن العمل، والإيمان عن الطاعة.

وفي تفسيره لقوله تعالى: ﴿اتَّامُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (البقرة: ٤٤) يوسّع قطب المعنى ليشمل كل من يقع في هذا النفاق العملي عبر العصور، حيث ينصرف الخطاب من صيغة المخاطب إلى الغائب للتعميم، لأن ما جرى في تاريخ بني إسرائيل يمثل «مبدأً كليًا ينال المخاطبين وغير المخاطبين من الناس أجمعين». (قطب، ٢٩٩١، ص ١٠٧) كما يستدل بأية السبعين الذين قالوا ﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرَةً﴾ (البقرة: ٥٥) ليؤكد أن «إسرائيل هي إسرائيل؛ كثافة حس ومادية فكر واحتجاج عن مسارب الغيب»، مبرزاً وحدة طبيعتهم التاريخية التي لم تتبدل «(قطب، ٢٩٩١، ص ٢٧) فقد كان تاريخهم كله وحدة؛ قديمه كحديثه، كله مخالفة وتمرد وعصيان وانحراف. ومن هنا تتضح سنة الله في الأمم: أن الانحراف عن منهج الله يقود دائماً إلى القسوة في القلب والعقوبة في الواقع، وأن القصص القرآني لم يرد إلا ليُخلد هذه العبرة. كما يصرح قطب في ختام هذه الجولة بأن «هذه الحادثة عبرة رادعة للمخالفين في زمانها وفيما يليه، وموعظة نافعة للمؤمنين في جميع العصور» (قطب، ٢٩٩١، ص ٧٧)، مؤكداً أن العبرة لا تخص بني إسرائيل وحدهم، بل هي تلقين دائم للمسلمين أيضاً في وجوب التمسك بتعاليم الله وعدم الانحراف عنها. وهكذا تتحول قصة بني إسرائيل إلى درس سنني باقٍ في النفس والمؤسسات والمجتمعات، حيث تتكرر النهايات نفسها كلما تكررت المقدمات.

وفي الآيات اللاحقة من قوله تعالى: ﴿أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ﴾ (البقرة: ٥٧) إلى قوله: ﴿مَا يود الذين كفروا من أهل الكتاب ولا المشركين أن يُنزل عليكم من خير من ربكم﴾ (البقرة: ٥١)، يبرز سيد قطب انتقال السياق القرآني من تسجيل مواقف بني إسرائيل إلى توجيه الخطاب نحو الجماعة المسلمة لتحذيرها من أخلاقهم وسلوكهم المتكرر. فبعد أن عرض القرآن ماضيهم المليء «بالكفر والتكذيب، والالتواء واللجاجة، والكيد والدس، والقسوة والتمرد والفسوق» (قطب، ٢٩٩١، ص ١٠٨) يكشف لهم عن حقيقتهم النفسية في تعاملهم مع الإسلام وأهله. ومن خلال هذا التحليل يرى قطب أن السورة تختتم حديثها عن بني إسرائيل بوظيفة تربوية مباشرة وهي إعداد الأمة المسلمة لتعي عداوة اليهود وعداء المنافقين، ولتحتفظ على توازنها الإيماني في وجه الحسد والمؤامرة. فالنقد القرآني هنا لا يتجه إلى الماضي فقط، بل يرسم مبدأً حضارياً دائماً في علاقة الأمة المسلمة بغيرها؛ إنها سنة الصراع بين من يحمل المنهج الإلهي ومن يعاديه عبر التاريخ.

ويظهر من خلال هذه النماذج التطبيقية أن سيد قطب قدّم قراءة حركية تربط بين القصص القرآني والواقع الإنساني، وتبرز السنن الإلهية في التاريخ بوصفها قوانين متكررة لا تتبدل. فالنقد القرآني لبني إسرائيل عنده ليس مجرد تقرير ديني، بل تأسيس لوعي أُممي يدرك أن الأمة المسلمة إنما ورثت الرسالة بعد سقوط بني إسرائيل عنها بسبب فسادهم وعصيانهم. ومن هنا تتضح القيمة التفسيرية لمنهج في كونه يربط بين النص القرآني والواقع، ويجعل السنن الإلهية إطاراً لفهم التاريخ والحاضر والمستقبل.

ثانياً: نقد بني إسرائيل في تفسير محمد عزة دروزة لسورة البقرة

يُظهر محمد عزة دروزة في تفسيره اهتماماً بالغاً بترتيب نزول الآيات، وبالتحقق من الروايات والأخبار سواء ما ورد منها في أسباب النزول أو في تفسير الآيات نفسها، متتبّعاً المنهج النقدي القائم على المقارنة والموازنة. فهو لا يكتفي بالنقل عن المصادر الإسلامية المأثورة، بل يمارس نقداً تاريخياً للنصوص والروايات المرتبطة ببني إسرائيل، ويقارنها بما ورد في الأسفار التوراتية والإنجيلية، في محاولة لإظهار التحريف والاختلاف في تلك الكتب. يقول مثلاً «وفي أسفار الخروج والعدد واللاويين وتثنية الاشتراع من أسفار العهد القديم حكاية وصايا كثيرة وصّى الله بها بني إسرائيل بواسطة موسى عليه السلام واتخذ عليهم الميثاق بها» (دروزة، ٣٦٩١، ص ١٩١)، كما يوضح في موضع آخر ما ورد في الأنجيل بقوله «ومعلوم أن هذا التعبير في العقيدة النصرانية يعني أحد أقانيم أو صور الذات الإلهية التي هي الأب والابن وروح القدس. وهذه الألفاظ وردت في الأنجيل المتداولة» (دروزة، ٣٦٩١، ص ٩٩١)

ويلاحظ أنه يعتمد في تفسيره على التفسير بالمأثور، مستنداً إلى أحاديث نبوية وروايات عن الصحابة، وإلى ما ورد في تفاسير الأئمة كابن كثير والطبري، لكنه في الوقت نفسه يسعى إلى تحقيق النص القرآني من خلال منهج تحليلي موضوعي. وقد عمد إلى جمع الآيات التي تناولت بني إسرائيل في سورة البقرة ضمن سلاسل متتابعة بلغت نحو ثلثي عشرة سلسلة، عالج من خلالها تطور مواقفهم وأحاديثهم، محتويًا في طياتها على أن قصة بني إسرائيل ليست مجرد سرد تاريخي، بل هي درس كوني ووسّنة إلهية جارية في الأمم.

ويتجلى هذا المنحى في مواضع متعددة من تفسيره، إذ يرى أن الخطاب الموجه لبني إسرائيل يتضمن تلقينات عامة لكل مسلم، كما في قوله: «ومع أن الآيات هي بسبيل بيان موقف اليهود والتدبير به فإنها احتوت تلقينات جليلة مستمرة المدى لكل مسلم في كل وقت».(دروزة، ٣٦٩١، ص ٣٦١) ويُبرز دروزة هذا البعد الكوني أيضًا من خلال تحليله اللغوي والدلالي، فيشير إلى أن تحول الضمائر في الخطاب القرآني بين الغيبة والخطاب المباشر إنما يهدف إلى «توكيد شدة اللحمة في الأخلاق والمواقف بين القدمين والحاضرين»(دروزة، ٣٦٩١، ص ٥٧١)، مؤكدًا بذلك أن السنن الإلهية التي جرت على بني إسرائيل هي ذاتها التي قد تجري على غيرهم متى تكررت الأسباب.

ويذهب أبعد من ذلك حين يجعل الذلة والمسكنة التي ضربت على بني إسرائيل سنة إلهية ممتدة، إذ يقول: «إن الله كتب ذلك على مختلف أجيال بني إسرائيل من لدن موسى وما بعده نتيجة للمواقف اللجاجة والانحرافات الدينية والأخلاقية... عقاب رباني ملازم لهم على مدى الدهر يشاهده بنو الإنسان جيلا بعد جيل».(دروزة، ٣٦٩١، ص ٢٧١) ويضيف أن هذه الحقيقة «مبثوثة في معظم الأسفار التي هي في متناول الجميع، اقرأ إذا شئت كتابنا تاريخ بني إسرائيل من أسفارهم»(دروزة، ٣٦٩١، ص ٢٧١) مما يؤكد عنده أن السنّة الكونية التي كتبت عليهم مذكورة في كتبهم ذاتها

كما يتكرر في تفسيره الربط بين الحاضر والماضي في سياق بني إسرائيل، إذ يرى أن القرآن «يخاطب السامعين من اليهود كأنهم الفاعلون وليسوا آباءهم، توكيدًا للحمة الأخلاقية والموقفية بينهم وبين أسلافهم»(دروزة، ٣٦٩١، ص ٩٧١) ومن هنا كان الخطاب الإلهي عند دروزة تحذيرًا للمسلمين أيضًا من تكرار سنن الانحراف نفسها، إذ يقول: «هذا ومع أن ما في الحلقة هو في صدد بني إسرائيل فإن محتوته تلقينًا مستمرًا للمسلمين أيضًا كما هو شأن الحلقات السابقة».(دروزة، ٣٦٩١، ص ٧٧١)

ويؤكد دروزة أخيرًا أن القرآن حين يربط انحرافات اليهود الغابرين بمواقف أحفادهم المعاصرين للنبي ﷺ، إنما يقرر أن تلك السمات ليست عرضية، بل جلية متكررة في التاريخ الإنساني، وبهذا يتحول التنديد القرآني من مجرد نقد تاريخي إلى درس مستمر في السنن الكونية، يهدف إلى تحذير الأمة المسلمة من الوقوع فيما وقع فيه بنو إسرائيل من الغرور الديني والانحراف عن أوامر الله

ثالثًا: المقارنة بين التفسيرين

يتفق كلٌّ من سيد قطب ومحمد عزة دروزة في أن النقد القرآني لبني إسرائيل في سورة البقرة ليس سرّدًا تاريخيًا غايته تسجيل الوقائع الماضية، بل توجيه تربوي وسنني يراد به بيان القوانين الإلهية الجارية في الأمم. غير أن المنهج الذي سلكه كلٌّ منهما يختلف في زاوية النظر والغاية التأويلية. فمحمد عزة دروزة ينطلق من منهج نقدي تحليلي يعتمد التحقيق التاريخي والمقارنة النصية بين المصادر الإسلامية واليهودية والمسيحية، مستعينًا بالتفسير بالمأثور ومنهج النقد الحديث، ليظهر الانحراف والتحريف في تراث بني إسرائيل، ويربط بين الماضي والحاضر ربطًا واقعيًا(دروزة، ٣٦٩١، ص ٥٦١-٤١٢). أما سيد قطب، فيقدّم قراءة فكرية ذات بعد حضاري، تتجاوز التحقيق التاريخي إلى استنباط السنن الكونية التي تحكم سلوك الأمم ومصائرهما، جاعلاً من تجربة بني إسرائيل نموذجًا دائمًا لتجلي تلك السنن في الواقع الإنساني(قطب، ٢٩٩١، ص ٣٦-٩٩). ويمكن عرض المقارنة بشكل تفصيلي أكثر:

سنة الهداية والابتلاء في مسار بني إسرائيل

يتفق كلٌّ من سيد قطب ومحمد عزة دروزة على أن قصص بني إسرائيل في سورة البقرة تجسّد سنة إلهية عامة في علاقة الهداية بالابتلاء. فالهداية لا تنفصل عندهما عن الابتلاء الذي يمحّص المواقف ويكشف حقيقة الاستجابة للأوامر الإلهية

غير أن زاوية النظر تختلف بينهما

سيد قطب يربط هذه السنة بناموس عام في حركة الرسالات؛ فاستجابة بني إسرائيل للابتلاء أو الإعراض عنه ليست مجرد حالة خاصة، بل نموذج بشري يتكرر في كل أمة تُعرض عليها الهداية. ومن هنا يتوسع في تعميم الخطاب ليشمل «رجال الدين» و«النفوس البشرية» في كل زمان، ويرى أن الموقف من الهداية معيار مستمر لقيام الأمم أو سقوطها

محمد عزة دروزة ينظر إلى هذه السنة من زاوية تاريخية تحقيقيّة، فيربط بين الوصايا والمواثيق التي حملها موسى عليه السلام لبني إسرائيل وبين ما سجّلته الأسفار من مواقفهم منها، ثم يبيّن كيف عاد القرآن ليصحّح تلك الصورة ويُبرز مواضع الانحراف. سنة الهداية والابتلاء هنا تظهر بوصفها خطأ تاريخيًا ممتدًا في مسيرة بني إسرائيل، له جذوره في مصادرهم الدينية نفسها

بهذا يتبيّن أن كليهما يقرّ بوجود سنة الهداية والابتلاء، لكن سيد قطب يركّز على بعدها الكوني المتجاوز للتاريخ الخاص، بينما يركّز دروزة على تجليها في التاريخ المحدّد لبني إسرائيل كما تنقله النصوص

سنة العقوبة والذلّ الحضاري

تُعَدُّ سنة العقوبة على الانحراف من أبرز السنن التي تتجلى في نقد بني إسرائيل

سيد قطب يربط بين انحراف بني إسرائيل العقدي والسلوكي وبين ما حلّ بهم من عقوبات، بوصف ذلك مظهرًا من مظاهر سنة الله في سقوط الأمم المنحرفة عن منهجه، وينقل هذا المعنى من مستوى «العقوبة الخاصة» إلى مستوى «القانون العام» الذي يحكم نهاية كل حضارة تفصل بين المعرفة والعمل والإيمان والطاعة

محمد عزة دروزة يبرز أكثر فكرة «الذلة والمسكنة» التي ضربت على بني إسرائيل بوصفها أثرًا مستمرًا لعقوبات سابقة، ويؤكد أن هذا الوصف مذكور في الأسفار

نفسها، مما يجعله شاهدًا تاريخيًا على امتداد العقوبة الإلهية في أجيال متعاقبة

نقطة الاتفاق الأساس: الانحراف المستمر يقود إلى عقوبة مستمرة، وأن ما حلّ بني إسرائيل ليس حدثًا معزولًا، بل نتيجة لسنة إلهية ثابتة. أما الاختلاف فيمكن في أن قطب يجعل من هذه السنة قاعدة تفسيرية لأحوال الأمم كلها، في حين يوظفها دروزة في قراءة تاريخ بني إسرائيل خاصة، مع إشارات عامة إلى إمكان تكرارها في غيرهم.

سنة تداول الاستخلاف وانتقال مركز الرسالة

تظهر في تفسير سيد قطب بشكل أوضح فكرة انتقال مركز الاستخلاف من بني إسرائيل إلى الأمة المسلمة، بوصفه تجسيدًا لسنة إلهية في تداول القيادة الدينية والحضارية بين الأمم تبعًا لمدى التزامها بمنهج الله. فالقرآن - في «في ظلال القرآن» - يقدم إعلان عن سقوط دور بني إسرائيل الرسالي، وبداية دور الأمة المسلمة التي تتلقى الأمانة بعدهم.

أما عند محمد عزة دروزة، ففكرة الانتقال حاضرة لكن في سياق تاريخي وسياسي أكثر؛ إذ يربط بين انحرافات بني إسرائيل وبين ظهور الإسلام، ويبرز - بحكم خلفيته الفلسطينية - علاقة هذا التاريخ بالواقع السياسي الحديث، ولا سيما في فلسطين، من دون أن يصوغ ذلك في إطار نظري مفصل لمفهوم «تداول الاستخلاف» كما يفعل سيد قطب.

هنا تتلاقى الرؤيتان في الإقرار بأن دور بني إسرائيل الرسالي قد تراجع، لكن تفسير قطب يبلور هذا في صورة «سنة تداول الاستخلاف» كقانون حضاري، فيما يظل عند دروزة أقرب إلى نتيجة تاريخية تترتب على مواقف محدّدة في الماضي والحاضر.

وبهذا يمكن القول إن دروزة قدّم تفسيرًا تاريخيًا تحليليًا يغلب عليه الطابع النقدي الوثائقي، بينما قدّم سيد قطب تفسيرًا سنّيًا حضاريًا يقرأ النص في ضوء حركة التاريخ وقوانين الله الجارية فيه.

الخاتمة

تُثبت هذه الدراسة أن نقد بني إسرائيل في سورة البقرة يتجاوز التدوين التاريخي إلى بناء منظومة من السنن الكونية تضبط علاقة الإيمان بالعمل، والالتزام بالتمكين، والانحراف بالانهيار. وقد سعت إلى الإجابة عن سؤالها الرئيس: كيف يُعيد كل من سيد قطب ومحمد عزة دروزة بناء هذا النقد القرآني في ضوء السنن الإلهية؟ وأظهرت المقارنة - في ضوء السنن التي تمّ التركيز عليها - النتائج الآتية

في سنة الهداية والابتلاء: يتفق التفسيران على أن بني إسرائيل مثال لأمة عُرضت عليها الهداية مرارًا، فكان موقفها من الأوامر والعهود معيارًا لعاقبتها. لكن سيد قطب يعمم هذا النموذج على كل نفس بشرية وأمة عبر العصور، فيما يبقي دروزة تركيزه منصبًا على السياق التاريخي لبني إسرائيل كما تنقله النصوص الدينية المختلفة.

في سنة العقوبة والذلّ الحضاري: يتبنى كلا المفسرين فكرة ارتباط الذلّ والعقوبة بانحرافات متكررة، غير أن سيد قطب يصوغ ذلك في إطار قانون حضاري عام يفسّر سقوط الأمم، بينما يربط دروزة هذا الذلّ بسياق تاريخي متصل في حياة بني إسرائيل، مع الاستئناس بما ورد في الأسفار من شواهد.

في سنة تداول الاستخلاف: يبرز عند سيد قطب تصور واضح لانتقال مركز الرسالة والاستخلاف من بني إسرائيل إلى الأمة المسلمة بوصفه تجسيدًا لسنة ربانية في تغير مواقع القيادة، في حين يعبر دروزة عن الفكرة ذاتها بصورة أقرب إلى الاستنتاج التاريخي الذي يربط بين مواقف الماضي والتحوّلات الحضارية اللاحقة.

وعليه، توصي الدراسة باعتماد منهج القراءة المزدوجة (التاريخية/السننية) وتوسيعه على مفسرين ونصوص أخرى، من أجل تحويل القصص القرآني من مخزون تاريخي إلى أداة تفسيرية لفهم الواقع واستشراف المستقبل، ولا سيما في القضايا التي تمثل امتدادًا لصراعات قديمة في سياقات معاصرة. كما تفتح نتائج المقارنة مجالًا لمزيد من الأبحاث التي تدرس حضور السنن الإلهية في التفسيرات المعاصرة، وكيفية توظيفها في بناء وعي قرآني قادر على قراءة التحوّلات الحضارية بعيدًا عن الخطاب الانفعالي أو الخطابي. وبهذا يمكن القول إن هذه الدراسة تسهم في إحياء المنظور السنني في التفسير وربط القرآن الكريم بالحياة والتاريخ المتجدّد، ليغدو القصص القرآني ليس مجرد ذاكرة للعبرة، بل إطارًا للفهم والعمل والتجديد في واقع الأمة.

المصادر

- ابن تيمية، أ. ب. ع. أ. (١٠٠٣). جامع الرسائل (الأولى، ٢-١ جزء). دار العطاء
- ابن فارس، أ. أ. (٩٦٩). معجم مقاييس اللغة (الثانية، ٦-١). شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده
- ابن منظور، م. ب. م. ع. أ. ج. أ. (٣٩٩١). لسان العرب (الثالثة، ٥١-١ جزء). دار صادر
- الأصفهاني، أ. (١٩٩١). المفردات في غريب القرآن (الأولى). دار القلم
- الزبيدي، م. م. أ. (٥٦٩١). تاج العروس من جواهر القاموس (١-٤ جزء). وزارة الإرشاد والأبناء في الكويت\المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب بدولة الكويت
- السباعي، م. (٩٤٩١). السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي (الثانية). دار الوراق للنشر والتوزيع
- العايب، ي. (٥١٠٣). نقد ابن تيمية لعقيدة الألوهية في الديانة اليهودية. ٧١ (٢) ٩٢

- الغلبي، ت. ب. أ. (٩١٠٢). السنن الكونية والاجتماعية في القرآن الكريم (ص ٩٣). المكتبة الشاملة.
- الغمراوي، م. أ. (٦٣٩١). في سنن الله الكونية (الأولى). لجنة التأليف والترجمة والنشر.
- الفوارعة، آ. س. (٧٠٠٢). السنن الإلهية في النفس الإنسانية في الحديث النبوي الشريف (سنن الهداية والضلال وسنن الروق نموذجاً) [رسالة ماجستير]. آل البيت.
- القرطبي، أ. ع. م. ب. أ. (٤٦٩١). الجامع لأحكام القرآن (الثانية، ١-٠١). دار الكتب المصرية.
- المحمودي، م. س. ع. (٩١٠٢). مناهج البحث العلمي (الثالثة). دار الكتب.
- أمليد، خ. (٤٢٠٢). منهجية ابن حزم النقدية في الرد على الاعتقادات اليهودية. الثامن عشر، ٧١.
- بن حسين، م. ذ. & عبدالله، أ. (١٢٠٢). أثر السياق القرآني في نقد الروايات الإسرائيلية. ٥١ (٣)، ٥١.
- دروزة، م. ع. (٣٦٩١). التفسير الحديث (الثانية). دار إحياء الكتب العربية.
- زيدان، ع. أ. (٣٩٩١). السنن الإلهية في الأمم والجماعات والأفراد في الشريعة الإسلامية (الأولى). مؤسسة الرسالة.
- قطب، س. (٢٩٩١). في ظلال القرآن (السابعة عشر، ١-٦). دار الشروق.

Exploring Social Sciences III

23-24 OCTOBER 2025

EDITORS

PROF. DR. MURAT KAYACAN
GÜLCAN OLCUM SELEK